

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІ**

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТ**

**ЖАС ҒАЛЫМДАР, МАГИСТРАНТТАР,
СТУДЕНТТЕР МЕН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ
«XXI СӘТБАЕВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ, МАГИСТРАНТОВ,
СТУДЕНТОВ И ШКОЛЬНИКОВ
«XXI САТПАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ»**

ТОМ 15

**ПАВЛОДАР
2021**

ӘОЖ 001
КБЖ 72
Ж66

Редакция алқасының мүшелері:

Муканов Р. Б., Ахметов К. К., Бегимтаев А. И., Бексеитов Т. К.,
Кислов А. П., Колесников Ю. Ю.

Жауапты хатшылар:

Азимхан А., Айтмагамбетова Г. А., Акимбекова Н. Ж., Альмишева Т. У.,
Амангельдинова М. М., Амерханова А. Х., Анарбаев А. Е., Аубакирова Д. Б.,
Байкен А., Бахбаева С. А., Джусупова Э. М., Досымжан А., Дюсова Р. М.,
Еликпаев С. Т., Ельмуратов Г. Ж., Жаябаева Р. Г., Жумабаева Г. М.,
Жумабекова Д. К., Жусупбаева Д. А., Зарипов Р. Ю., Исакова З. С., Кайдарова
Г. Ш., Камашев С. А., Каменов А. А., Капенова М. М., Кривец О. А.,
Куанышева Р. С., Молдакимова Г. А., Мусаханова С. Т., Муталиева Р. М.,
Мухтизарова М. Б., Нуркина Н. А., Ордабаева Ж. Е., Рахимов М. И., Савчук М. И.,
Садықкалиев А. М., Салимова Р. С., Смагулова Б. Т., Тайболатов Қ., Ткачук А. А.,
Урузалинова М. Б., Шабамбаева А. Г.

Ж66 «XXI Сәтбаев оқулары» жас ғалымдар, магистранттар, студенттер мен
мектеп оқушыларының : халықар. ғыл. конф. мат-дары. – Павлодар :
Toraighyrov University, 2021.

ISBN 978-601-345-167-1 (жалпы)
Т. 15 «Жас ғалымдар». – 2021. – 446 б.
ISBN 978-601-345-181-7

Жинақ көпшілік оқырманға арналады.
Мақала мазмұнына автор жауапты.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

ISBN 978-601-345-181-7 (Т. 15)
ISBN 978-601-345-167-1 (жалпы) © С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2021

6 секция. Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдары
6 секция. Гуманитарные и социальные науки

6.1 Орыс филологиясы
6.1 Русская филология

**ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТА
«КРАСОТА» В РУССКОЙ ПАРЕМИОЛОГИИ**

БАЛГАБЕКОВА Д. И.
магистрант, 1 курс, кафедра «Иностранная филология»,
Торайғыров университет, г. Павлодар
НЫГМЕТОВА Б. Д.
к.ф.н., доцент, Торайғыров университет, г. Павлодар

В нашей работе мы рассматриваем лингвокультурные особенности концепта «красота» в паремиологии русского языка. Актуальность нашего исследования заключается в том, что изучение языковых средств, обозначающих результаты оценочной деятельности, согласуется с антропоцентрическим принципом, выдвигающим аксиологическую деятельность в центр научных интересов [1, 3].

В нашей работе мы разделяем точку зрения И. Р. Гальперина о том, что в отдельном самостоятельном предложении нет смысла, т.к. оно не соотносено с текстом и поэтому должно рассматриваться как строительный материал языка [2, 20]. Афоризмы и пословицы представляют собой тексты, несмотря на краткость оформления (преимущественно одно предложение), при этом мы придерживаемся следующего понимания текста – «коммуникативно-ориентированный, концептуально обусловленный продукт реализации языковой системы в рамках определенной сферы общения, имеющий информативно-смысловую и прагматическую сущности» [3, 21].

Среди русских пословиц, связанных с концептом «красота», можно выделить две группы. В первую из них входят пословицы, представляющие красоту в активном виде, во вторую - в пассивном. Пословицы первой группы представляют «красоту» как начало, независимое от человека и играющее во взаимодействии с ним активную роль: например: *Снаружи красота, внутри пустота.*

Или: *Красота обманчива*. В пословицах второй группы человека и красоту связывают отношения оценки (характеристики):

- оценка поступков человека (*Красив тот, кто красиво поступает*);
- оценка объектов (*Красиво поле снопами, а гумно- скирдой*);
- оценка внешности (*Лицом красив, да сердцем спесив; Молодец красив, да на думу крив*).

Большинство русских пословиц указывают на факт недостаточности одной лишь красоты: *Снаружи красота, внутри пустота. – Красивыми словами пастернак не помазалишь*. В русских пословицах красота выступает как эстетическая оценка, служит параметром измерения качественных характеристик:

- действия: *Красиво вришь – за мной грош; Красив тот, кто красиво поступает*.
- предмета: *В уборе и пень хорош; Красиво поле снопами, а гумно-скирдой*.
- внешности человека: *Молодец красив, да на думу крив, Много красы: одни скулы, да усы*.

Культура накладывает отпечаток на процессы мышления и выражение мысли, из этой точки зрения вытекает следующее положение: «Культурные особенности... порождают особый канон. На основе этого канона, в свою очередь, порождаются специфические речевые обороты, часть из которых кристаллизуется в особый подъязык. В его состав входят лексические и фразеологические единицы, афоризмы, крылатые слова...» [4, 43].

Материалом нашего исследования также являются афоризмы в русском языке. Как пословицы, так и афоризмы выражают сущность явлений, отношений и ситуаций, характерных для определенного языкового коллектива, отражают эти явления, отношения и ситуации [5, 221]. Мы определяем афоризм как авторское высказывание, выраженное в лаконической, отточенной форме, имеющее характер самостоятельного изречения, главными характеристиками которого является текстуальная автосемантическая и глубина смысла. Таким образом, наша задача состоит в выявлении особенностей проявления эстетической оценки в афористичных текстах русского языка.

В русской лингвокультуре многочисленные афоризмы относятся к теме красоты. По этой причине мы предлагаем обратиться к анализу текстов афоризмов для наиболее полного построения лингвокультурных характеристик концепта «красота» как эстетической оценки.

Для определения особенностей восприятия и выражения красоты в русском языке мы проанализировали 100 афоризмов-текстов с установленным авторством. В качестве афоризмов в словарях и справочниках приводятся изречения наиболее известных писателей, мыслителей, ученых. Эти мыслители не только выражают систему ценностей, характерных для русской лингвокультуры, но и формируют эти ценности.

Эстетическая оценка занимает видное место в русской афористике. Русские писатели подчеркивают смысло-жизненную ценность красоты для человека: *«Потребность красоты и творчества, воплощающего ее, – неразлучна с человеком, и без нее человек, может быть, не захотел бы жить на свете»* (Ф. М. Достоевский). *«Красота спасет мир»* (Ф. М. Достоевский). *«Чтобы красоту создать, надо самому быть чистым душой»* (М. И. Глинка). Авторы афоризмов акцентируют исходную красоту мироздания: *«Сотри случайные черты, и ты увидишь – жизнь прекрасна»* (А. А. Блок). В афористике подчеркивается взаимосвязь красоты, любви и истины: *«Это страшная ошибка – думать, что прекрасное может быть бессмысленным»* (Л. Н. Толстой). *«Не всякая правда – красота, но всякая красота – правда»* (К. С. Станиславский). В афоризмах выражена мысль о том, что красота сама по себе не самодостаточна: *«Глупая красота – не красота. Взглядишь в тупую красавицу, всмотришь глубоко в каждую черту лица, в улыбку ее, взгляд – красота ее превратится мало-помалу в поразительное безобразие»* (И. А. Гончаров).

Проанализировав афоризмы, мы пришли к выводу, что в русской афористике концепт «красота» получает следующие характеристики:

- 1) красота признается одной из высших человеческих ценностей;
- 2) красоте уделяется большее внимание, чем характеристикам отрицательной эстетической оценки;
- 3) красота сопряжена с другими высшими ценностями;
- 4) красота женщины может быть обманчива.

В результате исследования мы пришли к следующим основным выводам. Этнокультурная специфика эстетической оценки в русской лингвокультуре заключается в противопоставлении красоты внешней и внутренней. Эта оппозиция соответствует известному тезису о том, что для русской ментальности приоритетным является признание духовных ценностей. Противопоставление внешней и

внутренней красоты сводится, таким образом, к контрасту телесно-материальной и духовной действительности. При этом необходимо отметить, что номинативная плотность внешней красоты превосходит соответствующий показатель красоты внутренней. В ряду слов внешней положительной эстетической оценки большая часть единиц характеризует объект комплексно, выделяя не только эстетический признак, но и признаки возраста, здоровья, качества изготовления, дороговизны, соответствия моральным нормам. Важным отличием русской лингвокультуры является подчеркивание очарования, чудесной сущности красоты.

Отрицательная эстетическая оценка также обладает лингвокультурной спецификой. В русской лингвокультуре противопоставляются безобразное и уродливое как внутреннее и внешнее отступление от канонов красоты. Для русского языкового сознания важна идея врожденного внешнего несовершенства, за которое человек не отвечает, и поэтому таких людей следует жалеть. Признак уродливости часто сочетается с характеристикой плохого здоровья. Люди маленького роста в русской лингвокультуре обычно оцениваются пренебрежительно. Прототипная внешность русской женщины, по данным лексической семантики, является красивой, для русских мужчин эта характеристика не установлена. Афоризмы о красоте подчеркивают исключительную ценность красоты, ее связь с другими высшими ценностями.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Каирова М.К. Лексико-фразеологические способы репрезентации эстетической оценки внешности человека в русской и казахской языковых картинах мира. // Автореф. дис... канд.филол. наук. - Астана, 2010. - 24 с.
- 2 Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования.- М.: Наука, 1981.- 20 с.
- 3 Болотнова Н.С. Художественный текст в коммуникативном аспекте и комплексный анализ единиц лексического уровня/ Н. С. Болотнова: Автореф. дис... докт. филол. наук. СПб, 1992.- 21 с.
- 4 Савицкий Б.М. Происхождение и развитие русских пословиц. Диалектика текста: Автореф. дис... канд.филол.наук. - М.: Прогресс, 1992.- 43 с.
- 5 Швыдка Л.И. Структура синонимического ряда пословиц и афоризмов английского языка// Фразеология.- Том1.- Челябинск, 1973.- 219- 228 с.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ СЛОВАРЕЙ

- 1 Катермина В.В. Идеографический словарь словесной и фразеологической номинации (на материале русского и английского языков). Краснодар: КубГУ, 2002.
- 2 Снегирев И. С. Русские народные пословицы и притчи.- М.: Русская книга, 1995.
- 3 Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.- М.: Прогресс, 1986.

АНТРОПОНИМИЯ РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУР. ТРАДИЦИОННАЯ И НОВАЯ

ЖАКУПОВ М. Е.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

Во все времена в самых разных культурах мира имена собственные служили и служат связующим звеном семейных и родственных связей людей, так как сама природа имени является «одновременно порождением и условием межличностных взаимоотношений» [1, с. 225].

Изучение имен собственных, выявление их особенностей, раскрытие семантики и этимологии имен собственных разных народов и культур привели исследователей к мысли о том, что имена собственные не только историчны, но и глубоко национальны. И их истоки нужно искать в национальной культуре народа. Также имена собственные тесно связаны с мировосприятием народа, с его духовной, социальной и материальной культурой, являются их отражением.

Издавна люди придавали огромное значение имени человека и поэтому очень серьезно подходили к его выбору. В данной статье мы попытаемся сравнить традиции имянаречения русского и казахского народов, выявить их отличия и сходства.

1 Традиции имянаречения в русской культуре.

Способы и традиции имянаречения человека, их сосуществование и особенности несомненно характеризуют различные обычаи и традиции того или иного народа в те или иные периоды их развития. До принятия христианства на Руси имена выбирались родителями. Они имели определенное смысловое значение: Светлана, Людмила, Красава, Любава, Милонег, 7

Добронрава, Забава, Милуша, Всеволод, Владимир, Добромysl, Добрыня, Ярослав, Святослав, Ярополк, Святополк и т.д. Также называли детей и по времени и обстоятельствам появления их на свет. В старинных рукописях можно встретить имена: Зима, Дорога, Полетко, Суббота, Мороз, Подосен; называли по профессиям родителей или близких: Кожемяка, Быкодер; по именам разных животных, птиц, рыб: Линь, Сом, Гусь, Соловей, Баран, Кот; по народностям, жившим возле места рождения: Татарин, Мордвин. Помимо этого, существовал еще обычай выходить за ворота и спрашивать имя у первого встречного человека. Какое имя называли, такое и давали новорожденному. Считалось, что это принесет ребенку счастье и долголетие.

После принятия крещения, согласно историческим сведениям, в русской культуре XI-XVII веков существовала традиция «семейных наследственных имен», которая была характерна в основном для большинства семей привилегированного сословия. В настоящее время традиция семейных наследственных имен встречается намного реже и уже не является характерной только для семей привилегированного сословия. Как вариант этой традиции встречаются семьи, в которых одного из сыновей называют именем деда. И так из поколения в поколение. *«В нашей семье по мужской линии имена чередовались: Витя, Коля. Деда звали Николаем, отца - Виктор. У нас в семье много детей было: у меня есть старший брат Гена, но в честь деда назвали меня. Был 41-ый год, когда я родился, батя ушел на войну, а я через 2 месяца родился. Мать ему письмо пишет, мол у тебя сын родился. А он ответил так «Колькой назовите». Когда отец с войны пришел, мне было 4 годика. Он зашел в дом и сразу спрашивает «Где мой Колька?»» (Николаев Николай Викторович, 1941 г. р., Павлодарский район, село Заря.*

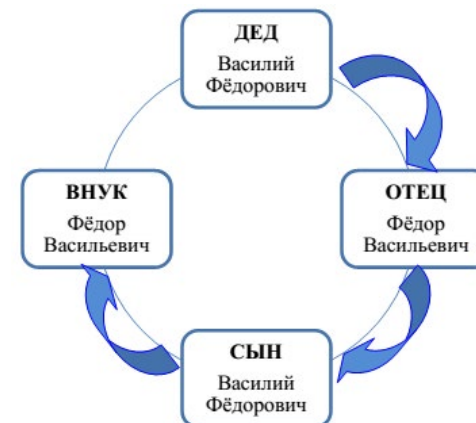


Рисунок 1

Еще одной традицией именнаяречения в русской культуре являлись крестильные имена, по святам, даваемые в честь святого, день памяти которого приближен ко дню рождения ребенка. Святцы, или же месяцеслов – это церковный календарь, в котором указываются все православные праздники, а также дни памяти святых, в честь которых и дают имена при крещении. Например, по святцам родившимся 1 января можно было дать такие имена, как Илья, Вонифатий, Пров, Арис, Полиевкт, Тимофей, Григорий; родившимся 20 января: Иоанн, Пафнутий, Василий. Также допустимо было выбирать и среди тех святых, чья память празднуется на 8-й день от рождения ребенка, так как именно в этот день в древности нарекали имя. Если же родители так и не смогли выбрать имя своему ребенку, то смотрели на сороковой день от рождения, так как именно в этот день совершали таинство Святого Крещения.

В русской семье трагическая гибель кого-либо из взрослых родственников и героизация его личности служит дополнительным основанием для наречения им ребенка. Но, в то же время существует такое поверье, что нельзя давать новорожденному имя рано умершего родственника, чтобы ребенок не повторил его судьбу. Нарушение запрета приводит к многочисленным трагическим случаям в жизни людей. *«У моего деда есть брат. У этого дяди Васи двое детей – сын и дочь. Сын погиб в возрасте восемнадцати лет в авткатастрофе. У сестры погибшего молодого человека*

родился сын, которого она назвала в честь брата Евгением. Когда ему исполнилось восемнадцать лет, ему купили мотоцикл. И немногим позже он, как и дядя, попал в автокатастрофу и погиб. Так они и похоронены рядом, умершие в одном возрасте и имеющие одинаковые имена и фамилии. (Инна, 18 л.)» [2, с. 62].

Существовало много других способов предотвращения смерти и болезней новорожденного. Так, если в семье часто умирали дети, то последующего ребенка называли именем птицы или дикого животного, например: Сокол, Орел, Волк, Медведь, Бык, Заяц и т.д., полагая, что таким образом они обманут злых духов, ребенок не умрет, и род сохранится. Видимо, от этих имен потом и произошли многие современные фамилии: Соколов, Орлов, Волков, Медведев, Быков, Зайцев и т.д.

В русском языке также существуют имена, которые имеют глубокий смысл. Это такие имена, как «Богдан» (Богом данный), «Ярослав», «Ярославна» (Прославление древнерусского бога солнца – Ярило). Однако, большинство русских имен по своему происхождению не исконно русские. Они заимствованы из греческого языка, некоторые латинского и еврейского языков.

Также при имянаречении объектом символической интерпретации оказывается и звуковое оформление имени. Встречаются, конечно, и совпадения, но, в большинстве случаев, поддерживаются определенные семейные традиции. «У моей подруги вся семья имела имена, где не было ни одной буквы «р». Сама она – Блохина Галина Николаевна, ее сестра – Светлана Николаевна, мама – Капитолина Михайловна, отец – Николай Васильевич. И замуж она вышла за Гнедова Леонида Алексеевича. И так у них было всегда на протяжении поколений.» [2, с. 64].

1 Традиции имянаречения в казахской культуре.

Самой большой радостью для любой семьи является рождение ребенка. Поэтому к выбору имени для новорожденного во все времена люди подходили очень серьезно. У казахов имя по традиции давал дед или всеми уважаемый человек, чтобы ребенок в будущем вырос таким же уважаемым и знатным. Иногда с этой просьбой обращались к гостю дома. Но, и помимо этого, у казахов существовало немало самых разнообразных вариантов наречения своих детей. Например, связанные со временем года, погодой при рождении ребенка, топонимикой края, особенностями телосложения и здоровья, многочисленными приметами или знаменательными событиями и т.д.

В казахской культуре, в отличие от русской, традиции давать новорожденному имя родителей или других близких родственников не было по той причине, что у них не принято, считалось дурным знаком. Это один из отличительных признаков имянаречения русского и казахского народов: «У казахов не принято называть детей именами родителей или же в честь какого-то близкого родственника, а тем более, умершего. У нас вообще нежелательно лишний раз, без необходимости произносить имена умерших родственников. Хотя я считаю, что это все предрассудки. Мы назвали своего сына в честь Абылай хана, правда, без слова «хан», просто Абылай.» (Алмагуль, 35 л., с.Иртышск).

В некоторых семьях существует такая традиция, имянаречения, когда имена всех членов семьи начинается на одну букву, например, на букву «а». Данная традиция характерна для казахских семей, где существует сохранившийся до наших дней обычай давать имя второму и следующим детям одной семьи имена, созвучные имени первого ребенка того же пола (каз. уйкас, уксас – созвучные, схожие), то есть, чтобы имена шли в рифму (необязательно даже точную). Например, если старшую дочь зовут Айгуль, то младшей для созвучия могут дать имя Айнур (созвучие с первым слогом в имени) или Майгуль (созвучие со вторым слогом). Иногда родители могут дать и нетрадиционные казахской культуре имена, например, если старшая дочь Гульмира, то вторую назовут Эльмира, третью для созвучия могут назвать вовсе нетрадиционным именем Эльвира. Таким образом, для посторонних людей акцентируются близкие родственные связи между детьми одной семьи. То же самое и с мужскими именами: Ермурат, Бекмурат, Баймурат.

Еще одной особенностью казахской традиции имянаречения являются сложносоставные имена, которые состоят из двух корней разных слов (существительное+существительное или существительное+ прилагательное), причем среди них есть и поэтически возвышенные имена, например Айнур (Ай+Нұр) – «Свет Луны», Айгуль (Ай+Гүл) – «Лунный цветок», Нуржан (Нұр+Жан) «Светлая душа», Гульнур (Гүл+Нұр) «Светлый Цветок». Многие сложносоставные имена имеют форму «существительное+глагол», что придает этим именам более сложную смысловую нагрузку. Например, имя «Айтуган» (Ай Туған) переводится как «рожденный в начале месяца», имя «Кудайберды» (Құдай Берді) – «Данный Богом».



Рисунок 2

Общее в традициях имянаречения у казахов и русских.

В казахской культуре, так же, как и в русской, существует традиция религиозных имен. В основном они брались из священного писания мусульман – Корана, имена, связанные с 99 эпитетами Аллаха (Рахман, Рахим, Мубарак); с именами халифов, Пророка и родственников Пророка (Абдулла, Али, Абубакир, Мухамбет, Хадиша, Фатима, Айша); с атрибутами веры (Ясин, Аят, Дайыр и др.). В настоящее время по тем же причинам данная традиция также теряет свою актуальность. Ограниченность круга имен в Коране, политика атеизма в советский период, нарастающее давление социальных стандартов современности и др.

В определенных случаях ребенку дают имя из Корана. В основном, давались так называемые «ырымные» имена, от слова «ырым» — «суеверие», в тех случаях, когда предыдущий ребенок или несколько детей умирало в младенчестве, с целью сохранить

жизнь ребенку: Токтар, Турсын, Турсынкуль (пусть остановится, прекратится (смерть), Журсин (пусть ходит, живет), Олмес (не умрет). Если рождались одни девочки, их называли Улбала, Ултай, Ултуган, Улжан, Улболсын (Ұл – мальчик). Недоношенных детей именами — Шалабек, Шалабай (шала - недоношенный). С надеждой в то, что злые духи не заметят и не заберут дитя, новорожденным давали непривлекательные имена: Жаманкул (жаман – плохой), Итжемес (собака не ест), Шокпыт (хлам), Елеусиз (невзрачный), Тезекбай (тезек – кизяк), Шылгаубай (шылғау – портянки, онучи) [2].

Традиция парных имен: крестильное и мирское, официальное и фамильное, также существовало как в русской, так и в казахской культурах. Данная традиция представляет своего рода «защитный вариант» от злых духов, от «дурного глаза», при котором истинное имя должно быть скрыто от влияния злых сил. Существовали даже запреты на произнесение имен. У казахов в понимании народа на девочек не действовали сглазы, поэтому для них выбирались самые красивые имена – небесный мир, красивые и мирные звери, дорогие камни, богатые ткани, редкие и нежные названия растений и прочее. Например, Айман (небесная красавица), Шолпан (Венера), Жұлдыз (звезда), Алтынай (золотая луна), Күміс (серебро), Раушан (роза), Қызғалдақ (тюльпан), Құралай (сайга).

К выбору имени мальчика подходили более ответственно. Они получали имена предков, батыров и биев, акынов и жырау.

Выбор имени порой зависит не только от судеб родственников, либо религиозных обычаев того или иного народа. Порой имена дают в честь известных людей современности, литературных персонажей либо понравившихся героев известных кинофильмов. В 1991 году после полета в космос первого космонавта-казаха Токтара Аубакирова многие стали называть своих сыновей именем «Токтар». После же выхода фильма «Станция любви» режиссера Т.Теменова в 1993 году, многих новорожденных девочек стали называть именем «Гульназ». И таких примеров можно приводить очень много, как среди казахских, так и среди русских имен. После полета в космос первого в мире человека Юрия Гагарина в 1961 году, многих мальчиков стали называть именем Юрий в честь первого в мире космонавта, полетевшего в космос, после выхода фильма «Москва слезам не верит» режиссера В. Меньшова в 1979 году, который стал лидером проката 1980 года (около 90 миллионов

просмотров), многие родители стали называть девочек Александра, в честь героини данного фильма.

Наречение имени – процесс живой, постоянно обновляющийся и непосредственно связанный с историко-культурной жизнью народа. В данной статье мы рассмотрели некоторые обычаи и традиции наречения имен с древности до наших дней. Многие традиции имянаречения перекликаются, похожи между собой, что является следствием географического положения, экономических и культурных связей народов России и Казахстана. Есть и отличия, что связано с бытом, образом жизни и вероисповеданием.

В современном мире возможности выбора имени из огромного и динамично развивающегося антропонимического фонда реализуется людьми в полной мере. Но при всем разнообразии культур и имен, существуют разные формы представлений о глубокой и таинственной связи человека и имени.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Зинченко В.П. Посох Мандельштама и трубка Мамурдашвили. - М., 1997. – 225 с.
- 2 Разумова И. А. Потаённое знание современной русской семьи. - М., 2001. – 62, 64 с.

ЧТЕНИЕ КНИГ ПО-ПРЕЖНЕМУ ПОПУЛЯРНО?

НУРГОЖИНА Б. В.
преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар
ЖАСКАИРАТ К. Р.
ученик 7 класса, СОШ № 29, г. Павлодар

*«Мой лучший друг – это человек,
который даст мне книгу, которую я не читал.»
Авраам Линкольн*

Чтение – это основа прогресса, духовного роста, отличный способ расширить кругозор и получить множество новых знаний. В давние времена книга считалась бесценным источником информации и способом передачи знаний.

В наше время, в век информационных технологий, информации стало очень много, и она доступна в разных форматах. Сейчас вместо

книг можно послушать аудиокниги, посмотреть фильмы, сериалы, узнать что-то играя в компьютерные игры.

Интернет распространяется во все области жизни гигантскими шагами, и мы часто задаемся вопросом – сохранилось ли значение и какова роль книги в жизни человека в нашем информационном обществе? Давайте попробуем ответить вместе.

«По сравнению с прошлыми поколениями, подростки 2010 годов больше проводят времени в сети, и меньше читают книги и смотрят телевизор. Общение с гаджетами заменило радости от чтения историй и просмотра фильмов на телеэкране», – заявила Джин Твенге из университета Сан-Диего (США). Сейчас цифровой мир «отъедает» примерно в два раза больше времени у подростков, старших, и средних возрастных категорий, и захватывает фактически все их свободное время. Примерно треть из них не прочитала ни одной художественной книги за год, что в три раза больше, чем в 1970 годах. Аналогичным образом уменьшилось влияние телевизора – число его постоянных зрителей среди подростков упало примерно в два раза.

Мы также решили узнать, любят ли читать наши одноклассники, их родители, бабушки и дедушки, что предпочитают читать и чем готовы занять свободное время.

Нами был проведен опрос «Любите ли Вы читать?» с применением Google формы. Опросник содержал 7 вопросов. Приняли участие 115 человек, из них 90 женского пола и 25 мужского, что составило 21,7 % и 78,3 % соответственно.

1. Ваш пол
115 ответов

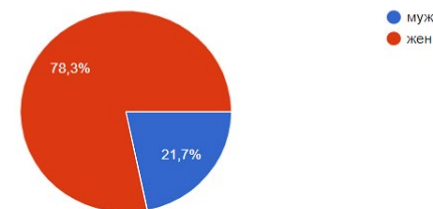


Рисунок 1 – Количество респондентов опроса

Среди принявших участие в нашем опросе присутствуют 4 возрастные категории. Такое разделение позволило нам сделать

выводы о книжных предпочтениях каждой группы. Самой младшей группой стали участники в возрасте до 15 лет, и они составили 20,9 % от общего количества опрошенных (24 человека). 27 %, или 31 человек – это представители возрастной группы от 16 до 22 лет. Также нами были привлечены к исследованию люди в возрасте от 23 до 30 лет, они составили 6,1 %, или 7 человек. Последняя группа опрошенных – это люди старшего поколения, их количество составило 46,1 %, или 53 человека.

2. Ваш возраст

115 ответов

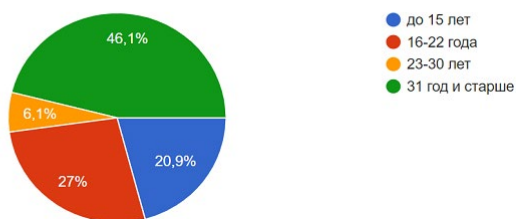


Рисунок 2 – Возрастные категории опроса

В результате опроса нами также было определено количество прочитанных книг за период с марта 2020 года по март 2021 года. Как видно из диаграммы, что за год более трех книг прочли большинство наших респондентов – 40,9 %, или 47 человек. Две книги за тот же отрезок времени прочитали из 115 опрошенных 26 человек, что составило 22,6 %. За указанный период одна книга была прочитана 28,7 % (33 человека) респондентов. К удивлению, были и такие участники опроса, которые не проявили интереса к чтению и не прочитали ни одной книги! Их количество невелико – 9 человек, или 7,8 %.

3. Сколько книг Вы прочитали за год? (с марта 2020 года по март 2021 года)

115 ответов

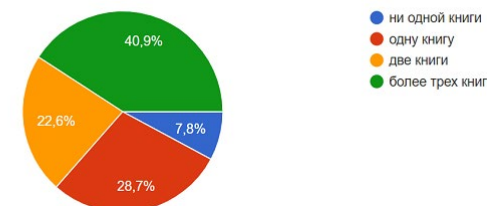


Рисунок 3 – Количество прочитанных книг согласно опроса

Несмотря на появление новых технологий, у каждого человека на полке можно найти книгу. Исследование американских ученых показало, что большинство читателей получают эстетическое удовольствие от книги. В основном привлекает яркая обложка, запах бумаги и печатного текста. По этой же причине бумажная книга становится украшением библиотеки, а то и самого интерьера. Мы заинтересовались, какие же книги предпочитают наши респонденты: бумажные, электронные или аудиокниги? Среди опрошенных большинство оказались того же мнения, что итальянские ученые, результаты которых были представлены мировому сообществу в 2014 году. Исследования показали, что чтение с бумаги способствует лучшему усвоению информации, а также, настоящая книга обеспечивает полное погружение в сюжет, тогда как электронный текст такого эффекта не дает.

Так, 69,3 % опрошенных предпочитают читать бумажные книги (79 человек). Странниками электронного девайса стали 30 (26,3 %) респондентов. Из 115 участников опроса пятеро предпочитают слушать художественную литературу, что составило 4,4 % от числа опрошенных.

4. В каком виде Вы предпочитаете читать книги?

114 ответов

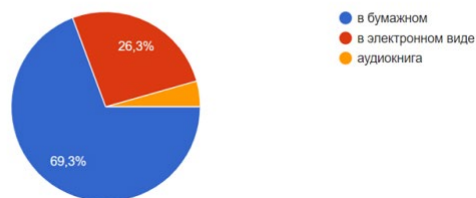


Рисунок 4 – Альтернативные способы чтения литературы согласно опроса

Далее мы решили узнать о том, какие жанры предпочитают наши респонденты, несмотря на то, какой способ выбран – бумажная или электронная книга.

5. Какой жанр книги Вы предпочитаете? (возможно несколько вариантов ответа)

115 ответов

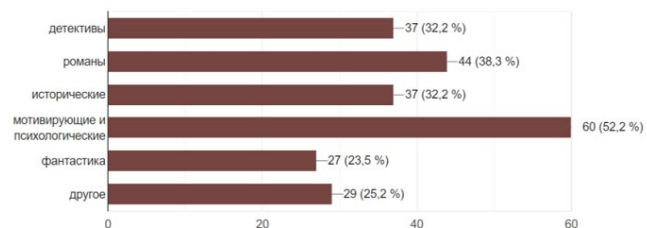


Рисунок 5 – Предпочтение книжных жанров согласно опроса

Результаты диаграммы показывают, что большинство респондентов выбирают мотивирующие и психологические книги. Их количество составило 52,2 %, или 60 человек. Романы предпочитают читать чуть меньше, а именно 38,3 % (44 человека). Тройку лидеров по жанровым предпочтениям замыкают любители детективов и исторических книг, что составило 32,2 %, или 37 человек. 27 человек из числа опрошенных читают фантастику (23,5 %), и 29 респондентов, или 25,2 %, указали иные жанры, не заявленные в нашем опросе.

«Дом, в котором нет книг, подобен телу, лишённому души», – говорил Марк Тулий Цицерон. По набору книг можно судить о вкусах, характере человека, его профессии и увлечениях. Или

же нужно идти в ногу со временем, и домашняя библиотека – это пережитки прошлого! Зачем тратить время и деньги на поиск редких изданий? Не лучше ли купить электронную книгу, в которую можно закачать все самое интересное? Таким же вопросом заинтересовались и мы, задав вопрос нашим участникам опроса «Есть ли у Вас домашняя библиотека?»

6. Имеется ли у Вас домашняя библиотека?

115 ответов

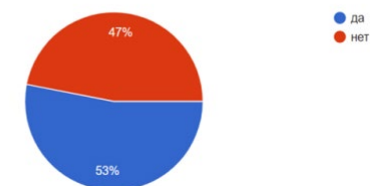


Рисунок 6 – Наличие / отсутствие домашней библиотеки согласно опроса

Согласно вышеуказанной диаграмме, ответы наших респондентов разделились на две почти равные части: 47 % (54 человека) опрошенных заявили об отсутствии дома книг и 53 % (61 человек) имеют личные библиотеки. Хотя и с небольшим количественным перевесом, всё же большинство участников имеют дома книжные полки с любимыми произведениями.

Каждый из нас старается проводить свое свободное время так, как хочется. И у всех есть свои любимые виды занятий, увлечения, хобби. В рамках нашего исследования мы решили узнать, чем заняты все наши участники в свободный час: читают книги, смотрят телевизор, спят, гуляют или проводят время в социальных сетях.

Так, по результатам опроса, мы видим, что просмотр телевизионных передач оказался самым непопулярным ответом среди респондентов. Такое времяпровождение предпочитают 24 человека (20,9 %). На четвертом месте находятся любители проводить свободное время в объятиях Морфея – это 33,9 % участников (39 человек). 62 опрошенных, или 53,9 %, свой свободный час проводят в социальных сетях, тем самым открывают «тройку» самых популярных ответов нашего опроса. Немного больше на досуге читают книги, их количество составило 54,8 % (63 человека). И большинство участников опроса ответили, что в

свободный час времени предпочитают прогулки на свежем воздухе всем остальным видам занятий, предложенных в нашем опросе. Количество любителей активного отдыха составило 66,1%, или 76 человек.

7. В свободный час времени Вы предпочтете? (возможно несколько вариантов ответа)

115 ответов

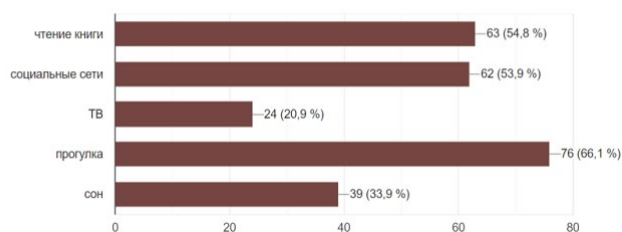


Рисунок 7 – Досуг респондентов опроса

К сожалению, быстрый темп современной жизни, научно-технический прогресс и всеобщая компьютеризация приводят к снижению популярности чтения книги. Социальные сети могут помочь человеку найти с небывалой скоростью ответы на всевозможные вопросы. Происходит некая подмена книжного издания... Польза чтения настоящих книг бесспорна. Учеными неоднократно доказывается положительный эффект, получаемый в процессе прочтения художественных произведений. Вот только некоторые из них:

Таблица 1 – Польза чтения

Тренировка мозга	Помимо удовольствия, доставляемого людям чтением книг, оно активизирует область мозга, которая отвечает за концентрацию и критический анализ, и стимулирует когнитивные функции.
Обогащение лексикона	Во время чтения книг человеку встречаются слова, значение которых он понимает смутно или не понимает совсем. Эти слова постепенно интегрируются в используемый человеком повседневный лексикон.
Избавление от напряжения и стресса	Чтение представляет собой прекрасный способ развлечения, однако они могут не осознавать, что чтение также способствует уменьшению стресса. Это занятие и концентрация на письменном слове избавляют сознание от беспокойства и повседневных забот.
Усиление памяти и внимания	В процессе чтения книг человек запоминает их содержание. Благодаря этому стимулируется область мозга, ответственная за управление памятью.

Развитие письменных навыков	Чтение чужих книг помогает им брать на вооружение различные стили и художественные приемы.
Повышение качества сна	Благодаря снижению стресса при помощи чтения оно помогает расслабиться и погрузиться в глубокий сон.
Расширение кругозора	Книги помогают взглянуть на многие вещи с новой точки зрения. Чтение помогает существенно раздвинуть горизонты своих представлений об окружающем мире
Развитие воображения	Мы заполняем наше воображение тем, о чем пишет автор, визуализируя происходящее в книге. Благодаря регулярному чтению у нас развивается весьма богатое воображение
Чтение делает нас моложе	Давно доказано, молодость тела зависит от молодости мозга. А так как при чтении книг мы активно используем и развиваем наш мозг, то и на общем состоянии организма это сказывается положительно.

Современная жизнь диктует свои правила. Наше исследование показало, что современное общество – читающее, которое предпочитает бумажные книги. Наряду с этими выводами, мы должны отметить тенденцию роста к чтению книг в электронных гаджетах. Кроме того, быстрый темп, офисный режим работы и большое количество информации всё больше приводят человека к тому, чтобы свободный час времени посвятить отдыху и восстановлению жизненных сил посредством сна и прогулок.

Таким образом, учитывая всю пользу чтения, необходимо сохранить книгу как главную ценность. Чтение и настоящие книги остаются с нами на протяжении всей жизни, несмотря на огромную популярность интернета и социальных сетей.

ЛИТЕРАТУРА

1 Подростки читают все меньше книг, выяснили ученые // РИА Новости. Наука. 20.08.2018 г. [Электронный ресурс]. – URL: <https://ria.ru/20180820/1526869375.html>

2 Пилявская К.М., Токарева А.А. Влияние книги на современное общество // Международный научный журнал «Инновационная наука». №11/2015 г. [Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-knigi-na-sovremennoe-obschestvo/viewer>

3 Чтение – важная часть нашей жизни // Большая бесплатная библиотека. Мечта любого книголюбца. 12.10.2010 г. [Электронный ресурс]. – URL: <https://tululu.org/article/40/>

4 Значение чтения в жизни человека // Психология. Видеолекции – Тестирование онлайн – Упражнения. 06.07.2019 г. [Электронный ресурс]. – URL: <https://psixologiya.org/socialnaya/samorazvitie/2416-znachenie-chteniya.html>

5 Почему чтение так важно для человека // Expert.ru 11.06.2020 г. [Электронный ресурс]. – URL: <https://expert.ru/2020/07/11/pochemu-chtenie-knig-tak-vazhno-dlya-cheloveka/>

6 Роль чтения в современном обществе // Библиотека ПООИПКРО. [Электронный ресурс]. – URL: <https://sites.google.com/site/bibliotekapoipkro/rol-ctenia-v-sovremennom-obsestve>.

ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В ПОЗДНЕМ ТВОРЧЕСТВЕ

Н. В. ГОГОЛЯ

АУБАКИРОВА Р. Н.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

Красота, доброта, сила – это всё заложено в женщине. Но в ней есть и другое. Женщина может спасти мир своей красотой, но может и сломать жизнь не только отдельного мужчины, но и дурно влиять на общество в целом. Роль женщины в мире очень важна, особенно в критические периоды его развития. Поэтому выбранная нами тема актуальна сегодня, когда мир испытывает никогда не стоящие перед ним ранее проблемы.

Но все-таки, в первую очередь, женщина – это мать, жена и спасительница, ибо она готова на всё ради блага сущего. Николай Васильевич Гоголь был убежден: «Есть случаи, где женщина, как ни слаба и бессильна характером в сравнении с мужчиною, но становится вдруг тверже не только мужчины, но и всего что ни есть на свете» [1, т. 1, с. 61]. Верно, женщина может быть слабой снаружи, но дух и твердая сила, заложенная внутри, могут проявляться при определенных обстоятельствах ее жизни.

Цель данной статьи – проанализировать образ женщины в «Выбранных места из переписки с друзьями» Н. В. Гоголя.

Женский вопрос в судьбе, в частности по поводу отношения Гоголя к конкретным женщинам и к женскому полу в целом, и в творчестве Гоголя вызывал и до сих пор вызывает множество споров в научном сообществе.

Что касается первого, то исследователи, обращаясь к теме «Гоголь и женщины», пользуются в основном сведениями о знакомстве и отношениях писателя с воспитанницей Марьей Балабиной, графиней Анной Виельгорской, фрейлиной императриц Александрой Смирновой-Россет. В тридцать девять лет Гоголь в письме В. А. Жуковскому сознавался: «Мне казалось, что уже не должен я связываться никакими другими узами на земле, ни жизнью семейной, ни должностной жизнью гражданина, и что словесное поприще есть тоже служба» [2, т. 14, с. 34]. Никто до сих пор достоверно не знает, почему он так и не решил создать семью, возможно из-за сложных отношений с женщинами или из-за внутреннего состояния, основанного на любви к слову, как он констатировал в письме, или из-за желания стать монахом.

Что касается проблемы «Женские образы в творчестве Гоголя», то свои точки зрения по этому вопросу высказывали различные исследователи, многие из которых задавались вопросом: «Кто же такая Гоголевская женщина?». Философ В. В. Розанов, например, отмечая индивидуальность женских образов Гоголя, в 1891 году сказал, что «прекрасная женщина Гоголя безжизненна и ходульна, но, так сказать, гениально – ходульна» [цит. по: 3]. Он увидел красавицу в центре гоголевского мира, которая не выходит на периферию его творчества, а является основополагающим звеном всех начал.

Изучение данной проблемы приводит к выводу, что женские образы у Гоголя встречаются во многих его произведениях, значительно отличаясь друг от друга. В ранних произведениях образ женщины представлен в самых разных ипостасях, например, в образе ведьмы (панночка из повести «Вий»), в образе помещицы, которая страшна своей скупостью (Коробочка в «Мертвых душах»). При этом женские персонажи у писателя помогают в полноте раскрыть мужские, например Анна Андреевна в «Ревизоре». И все они изображены все-таки «с отрицательного боку», используя выражение писателя.

Далее отношение к женщине меняется. В целом для Гоголя женщина – это целый мир, который наполнен красотой, добротой и душевной чистотой, но и противоположными свойствами. Особенно ярко положительный женский образ он вырисовывает в своем позднем творчестве, а именно в «Выбранных местах из переписки с друзьями».

«Выбранные места из переписки с друзьями» – это важное произведение Н. В. Гоголя, так как это итоговый для писателя текст, в котором собраны все мировоззренческие и творческие проблемы, имеющие для автора ключевое значение. О замысле Н. В. Гоголя впервые пишет именно в письме женщине – к Александре Осиповне Смирновой из Франкфурта от 2 апреля 1845 года: «Это будет небольшое произведение и не шумное по названию в отношении к нынешнему свету, но нужное для многих...» [4, т. 2, с. 235]. Год спустя, в письме к Николаю Языкову он снова пишет о своем замысле: «Я как рассмотрел все то, что писал разным лицам в последнее время, особенно нуждавшимся и требовавшим от меня душевной помощи, вижу, что из этого может составиться книга, полезная людям, страждущим на разных поприщах... Я попробую издать, прибавив кое-что вообще о литературе» [4, т. 2, с. 339]. В этом же письме, Гоголь утверждает: «Я не оставляю намерения издать выбранные места из писем, а потому, может быть, буду сообщать тебе отныне почаще те мысли, которые нужно будет пустить в общий обиход» [4, т. 2, с. 340]. В том же 1846 году Гоголь набрасывает в записной книжке план будущей книги, в которой, как он надеялся, ему удастся разрешить свою важнейшую писательскую задачу.

Большая часть писем, входящих в произведение, датирована 1846 годом, это самое напряженное время работы над «Выбранными местами из переписки с друзьями». В это время Николай Васильевич Гоголь тщательно подбирает письма, переделывает их и пишет новые главы. Записки представляют собой статьи, письма, адресованные разным людям.

Основные главы, которые отображают отношения Гоголя к женщинам, – «Женщина в свете» и «Что такое губернаторша».

«Женщина в свете» – это глава, название которой полностью соответствует поднятой в ней проблеме. Гоголь говорит о возможном влиянии женщины на современное ему светское общество и об основном смысле женской природы как в обществе, так и внутри семьи. К кому было обращено письмо, до сих пор точно неизвестно. С. Т. Аксаков считал, что оно было написано к А. М. Веневитиновой (рожд. графине А. М. Виельгорской, 1818–1884). Ю. Барабаш в своей книге «Гоголь. Загадка «Прощальной повести» высказывал предположение, что адресат этого письма – собирательный образ женщины, который Гоголь сам создал. Первоначально Гоголь хотел назвать это письмо «Обязанности женщины», такое название мы встречаем в его записной книжке 1841 - 1846 гг.

«Вы думаете, что никакого влияния на общество иметь не можете; я думаю, напротив. Влияние женщины может быть очень велико, именно теперь, в нынешнем порядке или беспорядке общества, в котором, с одной стороны, представляется утомленная образованность гражданская, а с другой – какое-то охлаждение душевное, какая-то нравственная усталость, требующая оживотворения. Чтобы произвести это оживотворение, необходимо содействие женщины. Эта истина в виде какого-то темного предчувствия пронеслась вдруг по всем углам мира, и все чего-то теперь ждет от женщины» [5, с. 4], – так начинается письмо.

Исходя из этих слов, мы понимаем, что Гоголь хочет показать, какое большое влияние имеет женщина на общество. А ведь действительно и в современном нам мире все чего-то ждут от женщины. Не зря говорят в народе: «женщина – шея, а мужчина – голова», потому что жена всегда направляет мужа, при этом очень важно, куда: в правильное и нужное ли русло? Писатель акцентирует миссию женщины на «оживотворении», которое требуется в периоды «охлаждения душевного» и «нравственной усталости» общества. Именно от женщины зависит: выступит она в виде идеала или будет провоцировать мужчин на злоупотребления по службе: «Окажется, что большая часть взяток, несправедливостей по службе и тому подобного, в чем обвиняют наших чиновников и нечиновников всех классов, произошла или от расточительности их жен, которые так жадничают блистать в свете большом и малом и требуют на то денег от мужей, или же от пустоты их домашней жизни, преданной каким-то идеальным мечтам, а не существу их обязанностей, которые в несколько раз прекрасней и возвышенней всяких мечтаний» [5, с. 4]. Возможно, нужно согласиться с этими мыслями писателя, иногда мы можем встретить и таких женщин, но не все таковы.

И всё-таки жена, по представлениям Гоголя, чаще для мужа выступает именно как друг, заботящийся о его нравственности: «Душа жены – хранительный талисман для мужа, оберегающий его от нравственной заразы; она есть сила, удерживающая его на прямой дороге, и проводник, возвращающий его с кривой на прямую» [5, с. 5]. И мы совершенно согласны с писателем: да, женщина – это помощь, данная Богом любому мужчине. Она любит, наставляет, спасает, охраняет и является залогом счастья. Жена для мужа друг, советник и любимая женщина, на которую всегда можно положиться.

Гоголь особо выделяет роль физической красоты, которая является женским оружием, при этом утверждая, что она обязательно должна сочетаться с внутренней красотой. «Красота женщины – еще тайна. Бог недаром повелел иным из женщин быть красавицами... Если уже один бессмысленный каприз красавицы бывал причиной переворотов всемирных... что же было бы тогда, если бы этот каприз был осмыслен и направлен к добру? Сколько бы добра тогда могла произвести красавица сравнительно перед другими женщинами!» [5, с. 5], – пишет Гоголь в «Выбранных местах», формируя составные части «высшей красоты»: «чистая прелесть невинности, в которой так и светится всем ваша голубиная душа», «власть чистоты душевной», «стремление, или жажда добра», «небесное беспокойство о людях, ангельская тоска о них» [5, с. 5]. Верно, красота женщины – это нечто неопишное, что заложено внутри, в душе. То, что снаружи, – лишь оболочка, которая скрывает небесную суть, прекрасное начало женской натуры.

Женские речи должны изливаться подобно чистейшему ручью, как у женщины, которой посвящены строки письма: «Вносите в свет те же самые простодушные ваши рассказы, которые так говорливо у вас изливаются, когда вы бываете в кругу домашних и близких вам людей, когда так и сияет всякое простое слово вашей речи, а душе всякого, кто вас ни слушает, кажется, как будто бы она лепечет с ангелами о каком-то небесном младенчестве человека. Эти-то именно речи вносите и в свет» [5, с. 5].

В 1831 году Гоголь опубликовал в «Литературной газете» небольшую статью «Женщина», в которой написал: «Мы зреем и совершенствуемся; но когда? Когда глубже и совершеннее постигаем женщину» [цит. по: 6]. В «Выбранных местах из переписки с друзьями», в главе «Женщина в свете», писатель продолжает развивать эту тему, говоря о том, что женщина не только направляет, но и возрождает, при условии, что нужно лишь её постичь, познать во всей полноте и глубине, разгадать ее тайну.

Продолжает тему возрождения общества Гоголь и в главе под названием «Что такое губернаторша»: «Друг мой, вспомните вновь мои слова, в справедливости которых, говорите, что сами убедились: глядеть на весь город, как лекарь глядит на лазарет» [5, с. 35], потому как приход губернаторши должен стать спасением для всего города. Вся глава «Что такое губернаторша» тесно связана с письмом к А. О. Смирновой, чей муж, И. М. Смирнов, в 1845–1851 годах был калужским губернатором. Ведь именно наставление к исполнению

долга со стороны женщины является одной из тем, поднятых писателем в главе. Но прежде всего, чтобы возродить общество города, дать возможность ему снова расцвести, нужно «с новыми силами возлюбить его, – он ваш, он вверен вам, он должен быть вашим родным» [5, с. 34]. Ведь полюбив город, можно его и в нем находящиеся общество излечить: «что все больные, находящиеся в лазарете, суть ваши родные и близкие к сердцу вашему люди, тогда все пред вами изменится» [5, с. 35].

Женщина должна осуществить призвание, заложенное ей свыше. Гоголь в главе «Что такое губернаторша» утверждает: «Клянусь, женщины гораздо лучше нас, мужчин. В них больше великодушия, больше отважности на все благородное; не глядите на то, что они закружились в вихре моды и пустоты. Если только сумеете заговорить с ними языком самой души, если только сколько-нибудь сумеете очертить перед женщиной ее высокое поприще, которого ждет теперь от нее мир, – ее небесное поприще быть воздвижницей нас на все прямое, благородное и честное, кликнуть клич человеку на благородное стремление, то та же самая женщина, которую вы считали пустой, благородно вспыхнет вся вдруг, взглянет на самую себя, на свои брошенные обязанности, подвинет себя самую на все чистое, подвинет своего мужа на исполнение честное долга и, швырнувши далеко в сторону свои тряпки, всех поворотит к делу. Клянусь, женщины у нас очнутся прежде мужчин, благородно попрекнут нас, благородно хлестнут и погонят нас бичом стыда и совести, как глупое стадо баранов, прежде чем каждый из нас успеет очнуться и почувствовать, что ему следовало давно побежать самому, не дожидаясь бича» [5, с. 38]. Верно, именно женщина может сподвигнуть мужчину на преодоление необычайных преград, и в тоже время именно женщина может отважиться на самые сложные и непреодолимые трудности, чтобы преодолеть их совместно с мужчиной.

Таким образом, итоговое произведение Гоголя, «Выбранные места из переписки с друзьями», где речь идет непосредственно от автора, свидетельствует о том, что он понимал и знал, в чем заключается женская сила и какое всё-таки место отводится женщине в мире. Сила эта – в духовном нравственном настрое и воздействии на мужчину, место это – предельно важное.

Подводя итоги, нужно сказать, что каждый мужчина воспринимает женщину по-своему, но не каждому дано понять основной смысл, заложенный в ней. Но наши наблюдения привели

к тому, что великий русский писатель Н. В. Гоголь смог в какой-то степени это постичь, потому как он смог сложить воедино основные части женской натуры: чистоту души, жажду добра и силу красоты. И образ женщины для Гоголя является одним из центральных в его жизни, несмотря на то, что он так и не познал брачных уз.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Гоголь Н. В.. Собрание сочинений: в девяти томах. – М.: Русская книга, 1994.
- 2 Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений: [В 14 т.] / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1937–1952.
- 3 Бочаров С.Г. Филологические сюжеты. Сюжеты русской литературы. [Электронный ресурс]. – URL: <http://providenie.narod.ru/0001078.html> [дата обращения 27.03.2021].
- 4 Переписка Н. В. Гоголя: в двух томах. – М., 1988. – 365 с.
- 5 Гоголь Н. В. Выбранные места из переписки с друзьями/ Сост., вступ. ст. и коммент. В. А. Воропаева. – М.: Сов. Россия, 1990. – 432 с.
- 6 Георгий Дзюба Женщина Гоголя и её подруги, [Электронный ресурс]. – URL: <https://proza.ru/2018/11/13/936> [дата обращения 27.03.2021].

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ДИСКУРСА: АКТУАЛЬНОСТЬ И ПРАКТИЧЕСКАЯ ЗНАЧИМОСТЬ

ОМАРОВА Р. А.

к.ф.н., доцент, профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

БАЙГУЖИНОВ Р. У.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

Историческое развитие науки о языке было подвержено двум диалектически противоположными разнонаправленным тенденциям: интеграции и дифференциации. С одной стороны, постоянное «уточнение» самого объекта изучения в лингвистике ведет к подразделению языкознания на отраслевые, дочерние структуры: морфология, фонетика, лексикология. С другой стороны, благодаря именно изучению разноплановой сути языка, его мультисфере применения возникли и возникают новые науки на стыке лингвистики и других наук гуманитарного и естественно-математического цикла: психолингвистика, когнитивистика,

концептология и т.д. Что важно понимать: для изучения явлений языка становится мало быть специалистом в области собственно лингвистики, надо иметь по меньшей мере хоть какое-то представление о психологии человека, социологии, экономике, истории. Помимо этого, необходимо хотя бы что-то понимать в системе классического гуманитарного образования, изучения языков Античности, риторике, каллиграфии.

Сам акцент изучения языка становится более отчетливым, имея все более суженную область исследования, с другой стороны – для более полной интерпретации результатов исследований, понимания следствий практической реализации полученных данных необходимо иметь некоторую склонность или умение к предельным обобщениям и пониманию к синкретическим, многоплановым следствиям лингвистических исследований. Иными словами, время «чистой» науки безвозвратно ушло и любое, даже самое незначительное на первый взгляд знание может привести к серьезным последствиям, не всегда положительным в эпоху тотальной мировой информатизации.

Несмотря на то, что в науке здесь и сейчас господствуют в первую очередь принципы верификации философии позитивизма, подход к языку как к системе знаков, провозглашенный еще Ф. де Соссюром, к некоему структурно-функциональному феномену с нестройной организацией, стал меняться. Язык рассматривается сегодня не только и не столько как средство коммуникации, сколько как орудие человеческой мысли, его инструмент, его формы и даже содержание. То есть по сути, язык или нечто гораздо более большее, что возникает в сознании человека при функционировании его в поле и области языка, является неким особым контуром, формой, который выполняет функции инструмента приема, обработки, анализа, синтеза, аккумуляции и передачи информации. Что интересно, вопрос об этом поднимал еще Аль-Фараби задолго до возникновения собственно языкознания как науки. То есть сознание человека – носителя языка, способы его обращения с информацией, даже наличие и количество, разветвленность словообразовательного гнезда, лексико-семантических вариантов находится в теснейшей взаимосвязи с языком, на котором он говорит и еще наверняка мыслит.

Также, несмотря на глобальные различия реалий окружающего мира, где у разных народов и разных религий даже понимание слова «ад» разное – у кого-то это пекло, у кого-то – арктическая

стужа, некоторые вещи имеют идентичный характер, становясь архетипами. То есть в абсолютном большинстве языков есть вещи, о которых люди, население отдельно взятой планеты, мыслит примерно одинаково, формируя еще доисторический, предельно ясный и однозначный пласт сознания, становясь объектами исследования коллективного бессознательного. Солнце и Луна, например, восход и заход светил, звездное небо наблюдались всеми народами за редким исключением. Людям любого континента знакомы голод, жажда, боль, сытость, кровь, дети, старики – этот ряд конечен, но он довольно длинный.

Сегодня при изучении отдельных языков исследуются концепты, определение которых, однако, затруднено и носит больше описательно-образный характер. Очень сложно правильно рассказать, описать то, что ты думаешь, о том, что ты думаешь, и то, чем ты, по сути, думаешь. Иными словами, как только человек пытается внятно объяснить то, как он вообще ходит, передвигается на двух ногах, не падая и не спотыкаясь – начинаются трудности с ходьбой. Большинство понятных и вроде простых вещей – скорость, масса, деятельность ЦНС, мышление, сознание, жизнь, смерть – на проверку оказываются совершенно непонятными, их толкование, попытки дефиниций порождают больше вопросов, чем ответов и чаще описывают их свойства и функции. Есть определения в словарях, которые способны лишь частично обнажить суть понятия «концепт» в лингвистике, некоторые из которых прямо или частично противоречат, или даже исключают друг друга [1, с. 3–10]. Сойдемся на том, что концепт – это нечто, связанное с деятельностью человеческого сознания при использовании языка. При этом это «нечто» является языковым отражением осмысленного и даже неосмысленного сознанием некоторых значимых явлений окружающей действительности, общих для носителей данного языка. При этом чаще всего это отражение имеет как коннотативный, так и денотативный характер.

Надо понимать, что отражение реалий окружающего мира сознанием – вещь сугубо индивидуальная, даже научные термины, исключая математические формулы и физические константы, имеют индивидуальное понимание – и даже такого явления, как концепт, также может быть очень субъективным, тем более, что его практически невозможно как-то показать, изобразить, измерить. Это не так важно, на самом деле, как каждый отдельный индивидуум понимает данный термин и как он к нему относится.

Гораздо важнее осознавать, что концепт – это оперативное отражение в языке именно понимания сути вещей представителями отдельного народа или народности, носителя языка или диалекта. Концепт, кроме того, является стержневым фактором, столпом формирования и развития языковой личности, определяющим антропологическим идентификатором, в котором органически сочетаются лингвистические, культурные, этнические, даже половые и возрастные, социально-финансовые признаки [2, с. 13–21]. И понимание столь разнопланово функционирующего и комплексно-составного явления возможно только при сложном, интегративном подходе. Нужны специалисты, которые способны разбираться в смежных с лингвистикой науках – культурологии, психологии, этнологии, географии, этнологии, обладают способностями и определенными талантами к глубокому комплексному, разноплановому, прогностическому и даже футурологическому анализу.

При этом подробное изучение концептов, их функционала и свойств способны открыть недокументированные пока что способы и приемы управления еще одним интересным свойством современного языкового общества – общественными стереотипами, которые в свою очередь оказывают влияние и на общественное сознание и мнение [3, с. 162]. То есть – понимание сути работы концептов в отдельно взятом языке, способов влияния на них имеет чрезвычайно прагматический смысл в плане социального менеджмента, социометрии, даже внешнего государственного управления. Понимание реалий языкового сознания, через призмы которого мир воспринимается носителем национального языка, позволяет построить нужную информационному источнику, в том числе СМИ, картину происходящего с целью склонения перцепиента к тому или иному нужному отношению.

Иначе говоря, человеком, особенно большими массами людей, их сознанием становиться вполне реально манипулировать, если понимать их на родном языке. При этом средства нейролингвистического программирования, приобретают все более гуманитарный характер, склоняясь к древним синкретическим формам регулирования поведения человеческих общин. Простое скандирование коротких лозунгов вкупе с простыми же телодвижениями способно коренным образом не только повлиять на поведение отдельных групп людей, но и заложить определенные изменения в стереотипическом мышлении, минуя защитные

барьеры сознания. Таким образом можно влиять на структуру и суть мышления большого количества социальных групп, подменяя идеи, культурные идентификаторы, национальные идеи, обычные жизненные установки. При этом не требуется специализированных технических средств, подготовленных специалистов или условий. Концепты, отражая глубинные структуры отношений «мышление-сознание-язык» языкового общества, должны пониматься как некий умозрительный контур, влияние на который способно коренным образом изменить поведение больших масс людей и даже на несколько поколений населения.

Язык обладает довольно обширным, но ограниченным словарным запасом, что часто приводит к мысли о чрезмерной кодификации языка, его иероглифичности и низкой информационной емкости. Иными словами – слишком мало букв, смысла и слишком много правил. Авторы художественных произведений и публикаций в СМИ в течении долго времени обходили пороговый уровень передачи информации с помощью изобразительно-языковых средств, литературно-композиционных приемов, троп и т.д. Кроме того, данные средства, создаваемые чаще в сильных эмоциональных состояниях, часто пограничных, так или иначе, частично или полностью несли в себе отпечатки таких состояний, передавая перципиенту часть переживаний, симпатий и антипатий, и даже аффектов автора. Язык конкретного автора становился, таким образом, способом передачи не только информации, а эмоционально-психологического состояния. С помощью художественной литературы и публикаций формировались целые течения в обществе и государстве, что превратило язык в том числе и в инструмент идеологии и государственной политики. Только в данном случае нельзя говорить о публикации или о произведении как о тексте, скорее нужно говорить о дискурсе. Данное понимание проявилось сравнительно недавно в лингвистике, но уже стало довольно популярным, обрастая большим количеством толкований и дефиниций. При этом суть дискурса остается опять-таки малоуловимой, трудновыразимой и не данной в объективных ощущениях [4]. Думается, что понятие дискурса лучше отнести к субъективизмам, и оставить описательно-функциональное определение, тем более, что изучение даже части свойств конкретного дискурса требует большого количества уникальных исследований. Дискурс – это суть текст, но содержит не только смысл, понимаемый прямо, но и множество тем, подтем и

микротем, информацию о частных и общих явлениях языка автора, слепок его психического и даже физиологического состояния, настроений в обществе, государстве, общественных и исторических реалий. Дискурс каждого отдельного автора уникален, составляя таким образом продукт творчества одаренного индивида, вполне годный к изучению и анализу психологами, литературоведами, филологами и даже криминалистами и криптологами. По дискурсу возможно составить психологический портрет автора, установить девиации и патологии, и вполне реально установить автора в случае анонимности публикации или проверки на подлинность авторства, плагиат и т.д. Дискурс – продолжение полилога одного человека. При этом именно в дискурсе реализуется информационно-когнитивная и эмоционально-психологическая составляющая концепта, раскрывается и передается для принятия и усвоения его внутренняя суть при помощи специализированных языковых средств. Думается, что талант настоящего писателя или журналиста как раз состоит в умении реализовать потенциальную силу концептов даже в короткой и малоинформативной публикации, заметке, рассказе.

Сегодня, в силу постоянного контакта человека со средствами скоростного приема-передачи информации, включая смартфоны, сознания современного индивидуума находится больше и чаще в информационно-виртуальном пространстве. При этом виртуальное пространство все чаще становится основным для работы, учебы, игры, развлечений и даже отношений между людьми. Этот факт еще более высоко позволяет оценить силу и возможности воздействия информации на сознательное поведение людей.

Именно сейчас повышается роль и возможности лексико-грамматических средств языка для управления массовым сознанием. Человек не просто заходит во Всемирную сеть, он в ней практически обитает, а саму среду, собственно, формирует довольно большое количество заинтересованных профессионалов, которые и формируют не просто общественное мнение, как это было в эпоху господства печатных СМИ, радио и телевидения, а саму виртуальную жизнь. Вопреки расхожему мнению, СМИ чаще становятся более реальной властью, чем власть законная, контролируя уже не только общественное мнение, а само сознание отдельного индивида, находясь выше отношений между человеком и государственной властью.

Иногда достаточно о чем-либо упомянуть, как о чем-то несущественном, чтобы общество перестало этого как минимум бояться. Достаточно что-то назвать по имени, и то, что вчера было неприемлемо, уже обсуждается, что теперь вполне логически объясняет табуированные темы в ранних сообществах людей. Рано или поздно можно легализовать в глазах общества даже то, что сегодня мыслится абсолютно аморальным. Об этом достаточно чаще и больше говорить, обсуждать, показывать, постепенно включая высказанное в парадигму общественного сознания.

Еще одна задача СМИ заключается в перманентной дестабилизации психоэмоционального состояния общества с целью повышения интереса к той или иной публикации. При этом лексико-грамматические средства, исходя из особенностей функционирования конкретного языка и образа мышления языкового общества, становятся важнейшим средством передачи и фиксации психоэмоционального (чаще негативного) состояния перцепиента.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Ангелова М.М. «Концепт» в современной лингвокультурологии // Актуальные проблемы английской лингвистики и лингводидактики. Сборник научных трудов. Выпуск 3. – М., 2004. – С. 3-10.
- 2 Пименова М.В. Концептология на современном этапе (способы исследования концептуальных структур) // Гуманитарный вектор, 2017. - т. 12. – № 5. – С. 13 – 21.
- 3 Семкин М.А. Роль концептов в формировании стереотипов общественного мнения // Политическая лингвистика, 2011. - №2(36). – С. 162 – 165.
- 4 Рубцова О.В. Понятие дискурса в современной лингвистике [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://dnevniknauki.ru/images/publications/2018/4/philology/Rubtsova2.pdf> (Дата обращения: 12.03.2021)

ТЕХНОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

БАЛЫБЕРДИНА И. В.

учитель русского языка и литературы, СОШ № 21, г. Павлодар

ТОЛОКОЛЬНИКОВА Н. И.

магистр гуманитарных наук, преподаватель,
Торайгыров университет, г. Павлодар

*«Если вы мне расскажете, я это быстро забуду,
если вы мне напишите, я прочитаю, но тоже забуду, а если
вы вовлечёте меня в дело, я буду это знать и запомню.»*

Жан Жак Руссо

В наше современное время уже недостаточно обеспечить овладение школьниками суммой знаний, важнее научить умению самим добывать знания. В. А. Сухомлинский писал: «Учение не должно сводиться к непрерывному накоплению знаний, к тренировке памяти, хочется, чтобы дети были путешественниками, открывателями и творцами в этом мире» [1, с. 34].

Система развития критического мышления – это не школьная программа, а новый универсальный способ организации учебного процесса, применимая к любому предмету и любой программе.

Сейчас активно развивается и применяется на уроках русского языка и литературы технология развития критического мышления. Самое главное, что новая технология, новый способ организации обучения не отвергает традиционную систему обучения, а преобразовывает, дополняет её, сохраняя всё необходимое для реализации новых образовательных целей, так необходимых в современном обществе.

Русский язык традиционно считается одним из наиболее сложных учебных предметов. Большое количество правил, высокие требования к уровню умений и знаний, необходимость сдачи экзамена по предмету – все это делает предмет для многих нелюбимым, а его изучение – трудным. Поэтому русский язык для многих учащихся остается скучной школьной дисциплиной. Вот почему задачей каждого учителя-словесника является не просто вооружение учащихся необходимым набором знаний по предмету, но и развитие таких умений, которые позволили бы

каждому выпускнику пользоваться бесконечным многообразием возможностей русского языка.

Стало понятно, что современному ученику важно не только получать знания, но и уметь применять их в новых ситуациях и при решении новых проблем, им необходимо уметь сопоставлять, сравнивать различные точки зрения, развивать умение связывать знания и жизненный опыт с новой информацией. Поэтому очевидно, что для качественного образования нужны новые образовательные технологии. Технологией, способной пересмотреть способы мотивации учащихся к получению знания, и является технология развития критического мышления.

В результате применения данного опыта у учащихся:

- формируется новый стиль мышления;
- развиваются базовые качества личности: критическое мышление, коммуникативность, креативность, мобильность;
- формируется культура чтения, включающая в себя умение ориентироваться в источниках информации;
- стимулируется самостоятельная поисковая творческая деятельность, запускается механизм самообразования и самоорганизации.

Данная технология способствует развитию всех видов речевой деятельности (чтения, письма, слушания, говорения) в их единстве и взаимосвязи.

Ведущая педагогическая идея – формирование универсальных учебных действий через использование технологии развития критического мышления посредством чтения и письма на уроках русского языка и литературы.

Нынешнего ученика очень трудно мотивировать к самостоятельной активности, к поиску пути к достижению цели. Школьники часто испытывают серьёзные затруднения в восприятии учебного материала.

Технология «Развитие критического мышления посредством чтения и письма» – это такой способ обучения, при котором обучающийся самым непосредственным образом включен в активный познавательный процесс: он самостоятельно формулирует учебную проблему, осуществляет сбор необходимой информации, планирует варианты решения проблемы, делает выводы, анализирует и контролирует свою деятельность.

Технология развития критического мышления через чтение и письмо (РКМЧП) представляет собой систему, формирующую навыки работы с информацией в процессе чтения и письма.

Учебное занятие, которое проводится по этой технологии, строится в соответствии с технологической цепочкой: вызов – осмысление – рефлексия. Поэтому практически на любом уроке можно обращаться к технологии развития критического мышления через чтение и письмо, а также работать с учащимися школ любого возраста.

I Стадия вызова.

Учащиеся вспоминают, что им известно по изучаемому предмету (высказывают предположения), систематизируют информацию до её изучения; задают вопросы, на которые хотели бы получить ответ, формулируя собственные цели.

II Стадия осмысления.

Учащиеся читают текст (параграф), учитель предлагает активные методы чтения, учащиеся ведут записи по мере осмысления новой информации.

III Стадия рефлексии.

Учащиеся сравнивают полученную информацию с уже известной, используя знания, полученные на стадии осмысления. Производят отбор информации, наиболее значимой для понимания сути изучаемой темы, учатся структурировать знания, обобщать и делать выводы.

Для того чтобы уроки были интересными, разнообразными, информационно насыщенными, необходимо использовать различные методические приемы данной технологии:

1 Прием «Пометки на полях»

Во время чтения учебного текста дается целевая установка: по ходу чтения статьи делать в тексте пометки.

Учителю необходимо предварительно определить текст или его фрагмент для чтения с пометками, напомнить правила расстановки маркировочных знаков, обозначить время, отведенное на работу, проверить работу.

2 Прием «Корзина идей»

Это прием организации индивидуальной и групповой работы на начальной стадии урока, когда идет актуализация знаний и опыта. Этот прием позволяет выяснить все, что знают учащиеся по обсуждаемой теме урока. На доске прикрепляется значок корзины,

в которую условно собирается то, что ученики знают об изучаемой теме.

Алгоритм работы:

1 Каждый ученик вспоминает и записывает в тетради все, что знает по теме (индивидуальная работа продолжается 1-2 минуты).

2 Обмен информацией в парах или группах.

3 Далее каждая группа называет какое-то одно сведение или факт, не повторяя ранее сказанного.

4 Все сведения кратко записываются в «корзине идей», даже если они ошибочны.

5 Все ошибки исправляются по мере освоения новой информации.

Приведем прием «корзины» на уроке русского языка в 8 классе по теме «Словосочетание, его типы». Сначала каждый из обучающихся записывает в тетрадь все, что он помнит о словосочетании (что такое словосочетание, из чего оно состоит, что можно назвать словосочетанием и так далее – все, что вспомнят). Потом идет работа в парах, главным образом выясняется, в чем различие в ответах, почему, выбирается правильный, с точки зрения этой пары, ответ. А далее идет работа с «корзиной»: учитель выслушивает и записывает на доску поочередно ответы каждой группы, еще раз подчеркивает, неправильные тоже. К ним учитель и школьники возвращаются на других стадиях урока, используя уже другие приемы.

3 Прием «Кластеры (гроздь)»

1 Посередине чистого листа (или на доске) написать ключевое слово или предложение, которое является главной идеей.

2 Вокруг «набросать» слова или предложения, выражающие идеи, факты, образы, подходящие для данной темы.

3 По мере записи, появившиеся слова соединяются прямыми линиями с ключевым понятием. Рядом с этими словами появляются слова второго уровня, соединенные стрелками, таким образом, устанавливаются новые логические связи.

В работе над кластерами необходимо соблюдать следующие правила:

1 Не бояться записывать все, что приходит на ум. Дать волю воображению и интуиции.

2 Продолжать работу, пока не кончится время или идеи не иссякнут.

3 Постараться построить как можно больше связей. Не следовать по заранее определенному плану.

В итоге получается структура, которая графически отображает наши размышления, определяет информационное поле данной теме.

Приведем пример кластера, который получился на уроке русского языка в 5 классе. Тема урока: «Имя существительное как часть речи». Учащимся предлагается вспомнить, что им известно о существительном (фронтальная беседа, результаты которой учитель фиксирует на доске). Ученики оформляют полученную информацию в тетрадях в виде кластеров.

4 Прием «Синквейн»

Правила написания синквейна:

– первая строка – тема стихотворения, выраженная ОДНИМ словом, обычно именем существительным;

– вторая строка – описание темы в ДВУХ словах, как правило, именами прилагательными;

– третья строка – описание действия в рамках этой темы ТРЕМЯ словами, обычно глаголами;

– четвертая строка – фраза из ЧЕТЫРЕХ слов, выражающая отношение автора к данной теме;

– пятая строка – ОДНО слово – синоним к первому, на эмоционально-образном или философско-обобщенном уровне повторяющее суть темы.

Составим синквейн по комедии Д. И. Фонвизина «Недоросль».

– Митрофанушка;

– глупый несчастный;

– подчиняется, бездельничает, предает;

– «Не хочу учиться – хочу жениться!»;

– недоросль.

Синквейн на тему «Предложение»

- предложение;

- простое, сложное;

- излагает, побуждает, спрашивает;

- предложение – основная единица синтаксиса;

- высказывание.

5 Приём «Перепутанные логические цепочки»

Проверить усвоение любой информации, логичность её расположения помогает приём «логические цепочки». При подготовке к изложению, сочинению предлагаем ученикам план

будущего текста, пункты которого намеренно меняем местами и просим проверить правильность изложения информации. Такая работа не только позволяет ещё раз повторить основные сведения, но и учит ребят быть последовательными. Также данный приём используем для проверки знания порядка любого языкового разбора.

После восстановления последовательности действий обязательно спрашиваем обучающихся о том, зачем мы проводили эту работу, чтобы продемонстрировать её нужность и важность.

1) На доске или карточках написаны термины (последовательность терминов) и некоторые из них с ошибками;

2) Группам предлагается исправить ошибки или восстановить порядок записи.

По теме «Имя прилагательное как часть речи» дается следующая перепутанная логическая цепочка; «Часть речи – в предложении бывает – обозначает – самостоятельная – определение – изменяется – сказуемое – какой? – чей? – признак предмета – отвечает – род - падеж – число – имеет – краткая форма».

6 Приём «Верно – не верно»

Такой прием может быть использован, вероятно, на уроках по разным предметам. Учитель составляет вопросник и читает его в классе. Каждый вопрос начинается словами: «верите ли вы, что...?» Учащиеся должны либо согласиться с утверждением, либо нет. Например, тема «Местоимение».

Верите ли вы, что ...

1 Здесь написаны только местоимения: она, ему, один, я, они, со мной.

2 В предложении местоимения бывают только подлежащим.

3 В предложении местоимения бывают второстепенным членом или подлежащим.

4 Местоимения могут быть 1, 2 или 3 лица.

5 Местоимения изменяются по падежам и числам.

6 В предложении «Долго у моря ждал он ответа, не дождался, к старухе вернулся» местоимение является второстепенным членом.

На все ли вопросы мы ответили верно, узнаем после того, как внимательно изучим новую тему урока.

Итак, применение элементов технологии критического мышления ученику даёт:

- повышение эффективности восприятия информации;
- повышение интереса, как к изучаемому материалу, так и к самому процессу обучения;

- умение критически мыслить;
- умение ответственно относиться к собственному образованию;
- умение работать в сотрудничестве с другими учащимися.

Применение элементов технологии критического мышления учителю даёт:

- умение создать в классе атмосферу открытости и ответственного сотрудничества;
- возможность использовать модель обучения и систему эффективных методик, которые способствуют развитию критического мышления и самостоятельности в процессе обучения;
- стать практиками, которые умеют грамотно анализировать свою деятельность;
- стать источником ценной профессиональной информации для других учителей.

Несомненно, перед каждым учителем стоит главная задача: как сделать свой урок интересным для детей, увлекательным и, главное, полезным. Мы пришли к выводу, что именно на уроках русского языка и литературы, где приходится работать с большими текстами, очень актуальна технология развития критического мышления. Приемы и методы данной технологии помогают ученику работать с большими объемами информации, анализировать текст, сформировать собственную позицию, развить навыки работы с источниками и справочниками. Самое главное – самостоятельно добывать знания, готовить себя к продуктивному решению жизненных проблем в современном, постоянно меняющемся мире.

ЛИТЕРАТУРА

1 Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям. – Киев: Радянська школа, 1974. – 288 с.

2 Концепция федеральных государственных образовательных стандартов общего образования: проект / Рос. акад. образования; под ред. А. М. Кондакова, А. А. Кузнецова. – М.: Просвещение, 2008. – 39 с.

3 Генике Е. А., Трифонова Е. А. Развитие критического мышления (базовая модель) / в сб. Учитель и ученик: возможности диалога и понимания. – Том 1 // под общ. ред. Л. Н. Семиной. – М.: Бонфи, 2002. – 239 с.

4 Заир-Бек С. И. Развитие критического мышления через чтение и письмо на уроках. – М.: Просвещение, 2004. – 236 с.

К ВОПРОСУ ОБ АКТУАЛЬНОСТИ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

ГАФИАТУЛИНА Ю. О.

докторант, Торайгыров университет, г. Павлодар

ЖУМАШЕВА А. Ш.

д.ф.н., профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

Лингвокультурология – относительно новая отрасль в современной лингвистике, изучающая национально-культурное своеобразие языка на стыке лингвистики и культурологии, изучающая язык как культурный код.

Проблема взаимосвязи языка и культуры была поднята еще в XIX веке в трудах крупнейшего в мировой лингвистике ученого-теоретика Вильгельма фон Гумбольдта «О различии строения человеческих языков и его влияния на развитие человеческого рода» и «О сравнительном изучении языков применительно к различным эпохам их развития» [1]. Подчеркивая творческую природу языка как формы выражения национального духа, Гумбольдт исследовал язык в связи с культурной жизнью народа. Труды В. фон Гумбольдта положили начало и оказали влияние на всю историю изучения связи между культурой и языком.

Большинство современных исследователей в области лингвистики и лингвокультурологии придерживаются мнения, что влияние культуры на язык является очевидным и неоспоримым фактом. О «тесной взаимосвязи языка и культуры», о невозможности существования языка вне культуры пишет д.ф.н., профессор С. Г. Тер-Минасова [2, с. 13]. Известный ученый в области лингвокультурологии, д.ф.н., профессор В. А. Маслова во время лекции в рамках XXXVII Международной Зимней научной Школы в феврале 2021 года указала на актуальность лингвокультурологических исследований в современной науке о языке. В. А. Маслова подчеркнула, что связь языка и культуры очевидна и уже не требует доказательств, эта связь – аксиома, но именно характер этой связи, степень взаимовлияния между языком и культурой, то, в какой степени культура определяет язык, влияет на него, и какова граница влияния языка на культуру, язык в связи с его носителем – эти вопросы представляют огромный интерес для современных исследований в лингвистике и лингвокультурологии. Об этом же пишет профессор С. Г. Тер-Минасова, подчеркивая, что

«соотношение языка и культуры – вопрос сложный и многоаспектный» [2, с. 14]. Решение этого вопроса зависит от многих факторов, в том числе и от профессиональной ориентированности исследователя. Так, например, Городецкая Л. А. утверждает, что «лингвокультурология является разделом культурологии и изучает формы проявления культуры в языке и коммуникации» [3, с. 9]. А Хроленко А. Т. отмечает, что лингвокультурологические исследования ориентированы на «выявление связей между языком, этническим менталитетом и культурой» [4, с. 28].

Возросший интерес к лингвокультурологическим исследованиям и их острая актуальность не случайны: они обусловлены характером современной лингвистики с одной стороны, и характером жизнедеятельности человека с другой.

Парадигма современной лингвистики характеризуется, по мнению Кубряковой Е. С., четырьмя основными, как она это называет, «допущениями в исследовательской программе»: экспансионизмом, антропоцентризмом, функционализмом и экспланатарностью [5, с. 3].

Лукин О. В. в учебном пособии «Новые направления современного языкознания (2-я половина XX века – XXI век)» поясняет, что под лингвистическим экспансионизмом понимается «вторжение» лингвистики в новые, не характерные для неё области, активное использование данных других наук, а, следовательно, появление новых объектов исследования [6, с. 11]. Таким образом, на стыке психологии и лингвистики возникла психолингвистика, на стыке социологии и лингвистики – социолингвистика, на стыке экологии и лингвистики – эколингвистика, на стыке лингвистики и культурологии – лингвокультурология.

Антропоцентрический характер современной лингвистики означает, что в центре внимания современных лингвистических теорий находятся не абстрактные языковые явления и феномены, а говорящий человек. Таким образом, язык говорящего человека рассматривается с разных позиций тем или иным направлением лингвистики: так, например, социолингвистика изучает отношения языка и общества, психолингвистика – психические процессы, связанные с порождением и восприятием речи, а лингвокультурология – язык как культурный код говорящего на нем народа.

Под функционализмом в лингвистике понимаются функции языковых форм. Левицкий А. Э. поясняет, что функционализм «направлен на анализ разных видов коммуникативной деятельности

с учетом когнитивных процессов, психологических механизмов, стратегий и эффективности коммуникативного взаимодействия» [7, с. 31].

В статье «Научные парадигмы в лингвистике» Хомутова Т. Н. пишет о том, что экспланатарность, или тенденция к объяснению, современной лингвистики предполагает в качестве основной задачи современной лингвистики дать объяснение внутренней организации языка, «стремление к пониманию языка» [8, с. 149].

Формированию и развитию новых наук, использующих в изучении языка интеграционный подход, способствовало и переосмысление роли, функции и самой сути языка как многопланового феномена. Язык понимается не только как средство общения, коммуникации, хранения и передачи информации, но и как основа и принцип работы человеческого сознания, основной фактор для формирования языковой личности, полноценного мыслительного аппарата. Язык становится основным культурным, национальным, возрастным, социальным и даже поло-возрастным идентификатором.

С другой стороны, интерес к исследованиям в области лингвокультурологии обусловлен участвовавшими и расширившимися за последние десятилетия лингвокультурными контактами. Эти контакты связаны с процессами глобализации, национальной политикой того или иного государства в области языка, возможностью учиться и работать в стране, которая кажется более привлекательной, совместными международными проектами в области образования, науки, техники, бизнеса, а также с развитием международного туризма. При этом возрастает неподдельный интерес к другим народам и культурам, желание узнать и понять их обычаи и традиции, обряды, духовные ценности, образ мысли и жизни, бытовую культуру и поведение, специфику восприятия окружающего мира. Другими словами, это желание не просто выучить иностранный язык, а изучить его сквозь призму культуры и менталитета его носителей.

С момента получения независимости по инициативе первого президента Нурсултана Абишевича Назарбаева Республика Казахстан активно создает условия для культурных и языковых контактов. Это подтверждает концепция политики Республики Казахстан в области языка, существующий билингвизм и зарождающееся трехязычие, поддержка талантливой молодежи в стремлении учиться в зарубежных вузах (например, по программе

«Болашак»), а также привлечение иностранных партнеров в научной, экономической и культурной сферах и поощрение создания совместных предприятий.

Городецкая Л. А. подчеркивает, что большинство стран мира сейчас являются мультикультурными, и степень их мультикультурности постоянно повышается в условиях глобализации, что требует исследования и научного осмысления лингвокультурных последствий этого процесса [3, с. 3]. Языковые, а как следствие, лингвокультурные контакты требуют осмысления, так как могут служить источником реальной или потенциальной интерференции, что мешает успешности и эффективности взаимодействия коммуникантов. «Незнание национально-культурной специфики норм коммуникативного поведения может привести к отрицательным оценкам какой-либо лингвокультурной общности, появлению этнических стереотипов и предрассудков», пишет Славнейшева Е. В. [9, с. 3].

Д.ф.н., профессор Жумашева А. Ш. утверждает, что изучение проблемы интерференции в аспекте лингвокультурологии «особенно актуально сейчас, в условиях диалога культур, когда в мире все отчетливее осознается неизбежность сосуществования разных культур, обществ с различными тенденциями и национальными традициями в сфере коммуникации» [10].

Таким образом, не одна, отдельно взятая, а каждая из характерных черт современной лингвистики (экспансионизм, антропоцентризм, функционализм, экспланатарность), а также характер жизни и деятельности человека в современном мире обуславливает закономерно возрастающий интерес к лингвокультурологическим исследованиям в целом, а также вопросам межкультурной коммуникации, коммуникативного поведения, национального менталитета, а также реальной и потенциальной интерференции и путям ее преодоления в частности.

ЛИТЕРАТУРА

1 Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на развитие человеческого рода [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://philologos.narod.ru/classics/humboldt.htm#prir> (Дата обращения: 10.02.2021).

2 Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово/Slovo, 2000. – 146 с.

3 Городецкая Л.А. Лингвокультурная компетентность личности как культурологическая проблема // Автореферат на соискание ученой степени доктора культурологии. – М., 2007. – 48 с.

4 Хроленко А.Т. Основы лингвокультурологии. – М.: Флинта, 2006. – С.28.

5 Кубрякова Е. С. Парадигмы научного знания в лингвистике и ее современный статус // Известия АН. Серия литературы и языка, 1994. – Т. 53. – № 2. – С. 3 – 15.

6 Лукин О. В. Новые направления современного языкознания (2-я половина XX века – XXI век): учебное пособие. – Ярославль: РИО ЯГПУ, 2015. – 80 с.

7 Левицкий А. Э. Функциональный подход в современной лингвистике // Studia Linguistica. – Київський університет. – 2010. – № 4. – С. 31 – 38.

8 Хомутова Т. Н. Научные парадигмы в лингвистике // Вестник Челябинского государственного университета. – Филология. Искусствоведение. – Вып. 37. – 2009. – № 35 (173). – С. 142–151.

9 Славнейшева Е.В. Обучение русскому коммуникативному поведению американских учащихся в курсе русского языка как иностранного (речеповеденческая тактика просьба) // Автореферат на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – СПб, 2008. – С 3.

10 Жумашева А.Ш. Лингвокультурная интерференция как следствие диалога культур [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://www.rusnauka.com/28_OINXXI_2010/Pedagogica/72304.doc.htm (Дата обращения: 15.02.2021).

РАЗВИТИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ В УСЛОВИЯХ ОБНОВЛЁННОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

ЕЛЕУСИЗОВ Г. К.

учитель русского языка и литературы, Сагашилская ОСШ,
Мугалжарский р-н, Актюбинская обл.

Образование в Казахстане – непрерывный процесс воспитания и обучения, осуществляемый в целях нравственного, интеллектуального, культурного, физического развития и формирования профессиональной компетентности

Новая система образования в Казахстане 2019–2021 – этап в создании эффективной учебной модели, цель которой – это повышение функциональной грамотности выпускников.

Система образования в Казахстане с 2016 года претерпевает изменения. Это неизбежный процесс, обусловленный динамикой развития науки и техники, информационного пространства. Человек должен быть мобильным и результативным, иметь возможность быстро менять профориентацию, быть готовым к освоению меняющихся технологий.

Все это существенно изменило требования к школьному обучению и профессиональной подготовке в вузах. Эффективность индивидуума определяет не количество полученных им знаний, а разнообразие умений и навыков, которыми он овладел, и возможностями их применения [1, с. 28].

Действительно, в период интернета нет нужды запоминать множество фактов, дат, событий. Достаточно получить навыки работы с информацией, развить критичность мышления, сформировать умение устанавливать аналогии между фактами и интерпретировать их. Тогда проще менять профессиональные направления, повышать собственную результативность и, следовательно, конкурентоспособность на рынке труда [2, с.33].

В чем суть обновлений? Согласно новым требованиям, существенно изменился подход к получению учащимися знаний: важно не количество репродуктивной информации, освоенной ребенком, а развитие критического мышления – умения сопоставлять и анализировать факты.

Новая реальность выдвигает новые требования к человеку. Он должен быть не просто умным, а креативным, обладать нестандартным мышлением, быть мобильным и динамичным, быстро осваивать все новое [3, с.7].

Человеческий ресурс – залог развития национальной экономики. Поэтому сформировать такого индивидуума – задача обновленной системы образования Казахстана.

Обновлённая система образования в Республике Казахстан предусматривает использование различных методик и технологий. Одной современных методов обучения является использование интерактивных методов. Интерактивная методика не просто передача информации, а привитие учащимся навыков самостоятельного нахождения ответов. Данная методика охватывает широкий спектр задач и видов взаимодействия. Каким бы ни был взятый учителем

методический приём всё же важным считается жизненный опыт самих учащихся в образовательном процессе. Во время обучения происходит взаимодействие учащегося с:

- 1) учителем, то есть, когда учащийся отвечает на вопросы учителя;
- 2) приглашёнными людьми или класс может посещать какие – либо организации и людей;
- 3) другим учащимся работа (в паре);
- 4) малой группой (3–5 учеников);
- 5) большой группой учеников (зачастую разновидность ролевой игры/ дебатов, дискуссии, классного обсуждения и т.д.)
- 6) группой учащихся и населением. Здесь группа проводит социологический опрос.
- 7) некоторыми видами техники, например, компьютером, интерактивной доской.

Учитель, развивая умения на практике, заново обрабатывает информацию и преобразует её в действие. Когда мы просто даём учащимся готовые ответы, уровень их умственной активности очень невысок. А когда приходится фактически вырабатывать свои идеи и защищать их, уровень умственной активности резко возрастает. Хорошая обучающая программа предусматривает практическое применение учащимися следующих умений: припоминания фактов, осмысления, применения знаний в новой ситуации, анализа (когда мы разбираем что – то на составные части), синтеза (когда мы соединяем идеи вместе, чтобы создать что – то новое, оценки (когда мы высказываем суждение о качестве чего – то). Каждый учитель к своему уроку и к каждому классу подходит по-особому. Для того достичь поставленной цели из множества методических приёмов использует тот, что позволит ей справиться с поставленной целью. То есть максимально использует свой творческий потенциал [4, с. 5].

Применение на уроке различных инновационных технологий помогает учащимся в усвоении нового учебного материала.

Рассмотрим некоторые созданные нами принципы и методики, приёмы и стратегии развития логики посредством переплетения в качестве заготовок учебных дисциплин, как логика психология, самопознание, математика.

Тайм – контроль. Данный принцип предусматривает иное распределение времени, чем обычно предполагается в пределах одного астрономического часа. Временное поле с его содержимым таким, как освоение новой темы, контроль, закрепление материала,

работа в микрогруппах, коммуникативное взаимодействие, дача домашнего задания.

Если обычно время на уроке распределяется не равномерно и не пропорционально, то в тайм – контроле для облегчения психофизической нагрузки детей и предотвращения чрезмерной утомлённости предлагается разбить площадь времени на равные временные интервалы: например, 9 отрезков по 5 минут, либо 15 отрезков по 3 минуты и т.д. Выгода данного метода предусматривает динамичность, активность урока одновременно, поддерживая детей на эмоциональном подъёме, приливе сил, перекликающемся с подъёмом работоспособности педагога, так как здесь предусматривается постоянный контроль времени и правильного распределения составляющей занятия в выбранные интервалы.

Фоновый релакс. Создание благоприятной, ненапряжной, релаксационной атмосферы учебного занятия, способствующего созданию важного настроения и мотивации. Сюда входит проигрывание на негромком уровне музыкальных композиций в стилях дрим – транс, псай – транс, Нью – Эйдж, эмбиент. Такая музыка характеризуется расслабляющим и позитивным звучанием. Мелодии используются лёгкие и поднимающие настроения, происходит релаксация, рекреация, стимулирование творчества и умственной деятельности. Плавные переходы композиции, включающие плеск волн, шелест деревьев, пение птиц, дуновение ветра и народные мотивы обеспечивают сохранение энергии и ясного сознания.

Также необходимо использовать колортерапию, это означает, что необходимо рассмотреть образования гармоничной цветовой гаммы и определённо выстроенного по закономерностям сочетания цветов и цветовых спектров в классной комнате, то есть, во - первых, поинтересоваться цветовыми предпочтениями учащихся. Затем, используя созданные из подручных средств поделками с соответствующе выбранными цветами оформить рабочий стол, стены кабинета. Это будет снимать нагрузку со зрительного аппарата и заряжать энергией восстановления. Таким образом, при фоновом релаксе мы задействуем одновременно сенсорные, зрительно слуховые каналы детей, что полезно с физиологической точки зрения.

Визуализация на уровне детского мышления. Что это значит? Визуализация является мощным психологическим фактором и методом воздействия на личность человека для улучшения и

повышения, требуемых показателей и качества, полученных знаний, умений, навыков, а также закрепления в практической мере для правильной самооценки улучшения общего психологического фона [5, с. 94]. Визуализация означает представление в детском сознании с помощью педагога таких образов и состояний, которые в перспективе позволяют сформировать чёткий и ясный алгоритм, стратегию действий, процесс работы в мельчайших деталях, и ожидаемо, предполагаемый результат, итог и исход поставленной задачи и цели. Таким образом, решаются два важных аспекта: экономится время на приготовление к уроку, вступление в начале и «разогрев».

Тематическая дифференциализация. Расщепление, разложение рассматриваемой темы занятия на наибольшие количества составных частей: микротемы, однотипные вопросы, итоговые умозаключения, ключевые слова в контексте, обратные взаимосвязи ответов и вопросов по заданной теме. Расставив элементы темы «по полочкам» в дальнейшем необходимо для закрепления информационных кластеров двигаться от частного к общему: от локального – вышеперечисленных расщеплённых элементов к глобальному – сочетанию рассматриваемой темы с остальным программным материалом по ходу учебного года. Это даст возможность лучше усвоить и закрепить полученные знания без траты дополнительных усилий и довольно лёгким воспроизведением одного по происшествии длительного периода, что позволяет экономить и мыслительные ресурсы.

Статистический бутстрэппинг. Данный математический метод можно использовать в тех ситуациях, когда собранный материал по теме урока недостаточно покрывает вероятностное поле по необходимой тематической информации. То есть собираются из открытых инфоисточников напрямую и косвенно необходимые элементы и отрезки информации и объединяются в произвольную либо имеющую чёткую закономерность, таким образом, минимально накопленный объём материала в полной мере может служить полноценным ведением занятий [6, с. 77]

Метод экспертной оценки. Данный метод применяется для максимизации усвоения изученных знаний. Здесь используется ряд оценок со стороны взаимодействующего коллектива. Микротемы оцениваются по десятибалльной шкале, где учитываются значимость и ценность содержащей информации. В итоге складывается

оценочная вероятность. Наиболее вероятные микротемы с точки зрения значимости могут в полной мере раскрыть суть темы.

Рекурсивный блиц – опрос. Для проверки уровня подготовленности учащихся по пройденным темам составляется базовый список вопросов, который несколько видоизменяясь по структуре можно размножить в несколько раз больше. Созданные блоки вопросов будут иметь общий логический стержень, но различаться по построению, смысловой нагрузке, это помогает наилучшим образом закрепить изучаемый материал.

Метод аналогии. Выбор ключевых – конструкторов и создание аналогичных связей. На практике учащиеся таким образом расширяют интеллектуальный словарный запас.

Многофакторный анализ. Изучаемый материал разделяется на важные составляющие компоненты и сравнивается удельный смысловой вес этих параметров и по самым важным материалам строится план и ход урока.

Нахождение в теме и материале урока вэлю – пункты, то есть недооцененные при начальной оценке неучтённые структуры: разноплановые вопросы, многозадачность темы, образные восприятия, критичность. Нахождение подобных элементов позволит проводить занятия с перевесом, то есть преимуществом.

Перекрытый паблик. Выдвижение нескольких актуальных проблем по теме урока с последующим выбором одной или двух учащимися с дальнейшим разделением их на две конкурирующие, неравные по количеству группы, которые путём индивидуального и общественного анализа подтверждают либо опровергают наличие, недооценивают или переоценивают суть проблемы. Таким дискуссионным методом проведения занятия достигается совершенствование ораторского мастерства, укрепляется коллективное мнение, которому будет антагонистом индивидуальное мнение в меньшинстве.

Аутотренинговый сёрфинг. Психологический метод поддержки и развития собственного Это ребёнка путём мягкого скольжения по позитивным точкам бифуркации – воспроизведением в памяти фоновых картинок и изображений, вызывающих прилив энергии и положительных эмоций. Для этого предварительно в течение занятия с периодичностью показывается фото и видео материалы: а) состояние погоды, б) птиц и зверей, в) лесов, гор, рек; г) положительных общечеловеческих ценностей: милосердие, забота, уважение, справедливость, гуманность; д) радостных

моментов: дни рождения, начало учебного года, спортивного достижения, успеха в предметной олимпиаде и конкурсе.

Майнд – контроль: контроль сознания разума, логических концепций. Майнд – контроль. Он подразумевает максимальный сбор скрытой индивидуальной информации такой как увиденная, услышанная, прочитанная, добытая, исследованная, мнение о чём – либо, суждения, придание характеристики чем – либо. Обобщение, распределение умозаключения из этих данных помогает наладить дружественные и благоприятный микроклимат.

Ранжирование коллектива. Если в обычных школьных коллективах негласное внутригруппное разделение происходит на основе амбициозности, морально – волевых качеств, то в коррекционных классах взаимосвязь коллектива должна проходить во взаимоуважении, взаимовыручке, не в разделении на негласных лидеров, безвольную массу и отвергнутых изгоев, как в обычных школах, а по степени эрудированности, интеллекта, человеческих качеств: человеколюбие, сострадание, милосердие, не агрессивность, а эмоциональную устойчивость, которую должны развивать педагоги.

«Рейтинговая таблица». В процессе обучения возникает необходимость стимулирования, улучшения результатов и качества полученных знаний. Наилучшим способом стимулирования мотивации может стать внесение соревновательного аспекта честной конкуренции, основанной на индивидуальном и коллективном партнёрстве, которая повысит уровень знаний. Составляется рейтинговая таблица, которая будет прекрасной альтернативой изживших своё классных журналов. В рейтинговую таблицу вносятся статистические показатели успеваемости: средневзвешенная долгосрочная успеваемость (два месяца), текущая краткосрочная успеваемость (две недели), выявление серий результатов (высоких и низких). Таблица динамична, периодически через каждые две недели, два месяца происходит обновление данных таблицы, на основе которого каждому учащемуся присваивается рейтинг: высокие показатели в верхней части таблицы, средние в середине, а низкие в нижней части таблицы [7, с. 256].

Метод «Лепестков». Особенность коррекционных классов – малочисленность и компактность, что позволяет выбрать тему занятий, как сердцевину цветка, а детей, получающих задания в классе и дома представить, как лепестки. Аналогично этому яркие, запоминающиеся, эстетически привлекательные, фото слайды,

видеоролики, развивающие мышление и любознательность можно представить, как дождевую воду, лучики солнышка и минералы в почве, а правильно распланированный по временным отрезкам урок можно представить в качестве стебля.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Алексеева Л. Н. Инновационные технологии как ресурс эксперимента/ Л. Н. Алексеева// Учитель. – 2004. – № 3. – с. 28.
- 2 Бычков А. В. Инновационная культура/ А.В. Бычков// Профильная школа. – 2005. – № 6. – с. 33.
- 3 Гапоненко А. В. Как организовать педагогическую поддержку самоопределения школьников: профориентация/ А.В. Гапоненко// Школа и производство. – 2006. – № 2. – с. 7.
- 4 Дебердева Т. Х. Новые ценности образования в условиях информационного общества/ Т. Х. Дебердева// Инновации в образовании. – 2005. – № 3. – с. 5.
- 5 Ерофеева Н. И. Управление проектами в образовании/ Н. И. Ерофеева// Народное образование. – 2002. – №5. – с. 94.
- 6 Молоков Ю. Г., Молокова А. В. Актуальные вопросы информатизации образования// Образовательные технологии: Сборник научных трудов. – ИПСО РАО. – 1997. – 1. с.77.
- 7 Селевко Г. К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.

ОБЫДЕННОЕ ЦЕННОСТНОЕ СОЗНАНИЕ ИНТЕРНЕТ-КОММЕНТАТОРА

ЕРГАЛИЕВА С. Ж.

доктор PhD, асоц. профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

АСАНБАЕВА Е. Б.

докторант, Евразийский государственный университет
имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан

В современной лингвистике о роли языка в формировании картины мира оказался в центре исследовательского внимания. Возникают два взгляда к вопросу о возможности языка отражать окружающую реальность. Согласно первому взгляду, язык отражает мир [1, с. 110]. Язык – это единственный способ формирования и существования человеческого знания о мире. Совокупность этих знаний, реализующих в языковых формах, представляется в

качестве таких концепций как «языковой моделью мира», «языковой картиной мира».

Лингвист Б. А. Серебренников придерживается другого мнения. Он считает, что «язык связан с действительностью через знаковую соотнесенность. Язык не отражает действительность, а отображает ее знаковым способом» [2, с. 6]. Язык – это средство, с помощью которого создается концептуализация мира.

По этой причине возникает вопрос о соотношении образа, существующего в сознании языковой личности, и образа, закрепленного в языке. Рассмотрение подобного вопроса способствовало разграничению двух видов картины мира – языковой и концептуальной. По мнению Г. И. Брутяна, выделение таких категории картин мира помогает «раскрыть взаимоотношение языка и мышления в процессе познания, показать роль языка в формировании картины мира в сознании людей, избежать схематичности при воссоздании действительной картины мира и более полно представить проекцию окружающей действительности в нашем сознании» [3, с. 108].

Профессор Ю. Д. Апресян описывает языковую картину мира следующим образом: «Каждый естественный язык отражает определенный способ восприятия и организации (концептуализации) мира. Выражаемые в нем значения складываются в некую единую систему взглядов, своего рода коллективную философию, которая навязывается в качестве обязательной всем носителям языка. Свойственный данному языку способ концептуализации действительности отчасти универсален, отчасти национально специфичен, так что носители разных языков могут видеть мир немного по-разному, через призму своих языков. С другой стороны, языковая картина мира является «наивной» в том смысле, что во многих существенных отношениях она отличается от «научной» картины. При этом отраженные в языке наивные представления отнюдь не примитивны: во многих случаях они не менее сложны и интересны, чем научные. Таковы, например, представления о внутреннем мире человека, которые отражают опыт интроспекции десятков поколений на протяжении многих тысячелетий и способны служить надежным проводником в этот мир. Выражаемые значения наивной картины мира складываются в некую единую систему взглядов, своего рода коллективную философию, которая навязывается в качестве обязательной всем носителям языка» [4, с. 348–349].

Исходя из этого, любой текст, созданный языковой личностью – это отражение ее наивной картины мира, реконструирующей обыденное языковое сознание языковой личности, реализующей в определенных коммуникативных ситуациях. Н. Н. Шпильная рассматривает языковую картину мира посредством текста и утверждает, что «изучение речемыслительной деятельности возможно при помощи исследовательской модели: картина мира – языковая картина мира – текст, где картина мира – набор взглядов, представлений, ценностных установок индивида, языковая картина мира – это средство реализации, а текст является продуктом ментальной деятельности человека» [5, с. 150].

Таким образом, в наивной картине мира отражается весь компонент духовного и материального искусство людей, опредмечивающего на определенном языке, причем знания языковой личности в существенном уровне подсознательны [6].

Совокупность знаний языковой и наивной картины мира нацелена, прежде всего, на выделения национальных, специфических черт определенного языка, отражающего ценностную установку его носителей. Наиболее ярко национальная особенность народа находят свое выражение на лексическом контенте. «Лексика, словарный состав языка в целом, как непосредственно связанный с предметным миром человека, с его социально-историческим опытом и культурно-национальными особенностями говорящего на нем языкового коллектива, способна отражать наивную картину мира, т.е. стихийно складывающееся, закрепленное в обыденной практике представление о внешнем мире» [2, с. 6].

Человек расставляет определенного рода акценты на тех или иных предметах и явлениях окружающей действительности. «Одни представляют для него больший интерес, другие – меньший. В связи с этим возникает вопрос о ценностной значимости определенных аспектов жизнедеятельности представителей языкового сообщества. В свою очередь, ценность признается основополагающим принципом культуры, а своеобразие систем ценностей – определяющим фактором различия культур» [7]. «Ценностная картина мира есть отражение идеологии, верований, потребностей общества в определенный исторический период» [8, с. 25].

«Исходя из принципов изучения лингвокультурологической ценностной картины мира, указанных выше, следует отметить, что для определения и изучения ценностной картины мира необходимо рассмотрение знаковых для отдельного языкового сообщества

концептов, которые формируют систему ценностных представлений как отдельной языковой личности, так и коллективной (в данном случае участников виртуального сообщества). Выявление таких концептов возможно путем моделирования ценностной картины мира с применением методики ключевых слов, которые выделяются по принципу частотности употребления их в тексте» [7].

Ключевые слова, группируясь друг с другом создают структуру определенного концепта, который является одним из элементов картины мира. «Таким образом, для того, чтобы определить ценностные установки языковой личности, необходимо рассмотреть то концептуальное пространство, которое она создает в процессе текстопорождения» [7].

В реферируемой статье объектом исследования являются тексты интернет-комментариев к политическим статьям.

Цель исследования – выявить ценностные особенности текстопорождения интернет-комментариев.

Материалом исследования является политическая статья на тему «Как Казахстан намерен помогать своим соседям» с новостного портала Nur.kz, а также комментария к нему. В политической статье рассматривается вопрос о готовности государства поделиться своим опытом развития экономики с менее развитыми странами. В статье описывается о том, что Казахстан имеет опыт по созданию стабильного делового климата; по развитию отечественного рынка и производственного потенциала; созданию инфраструктуры и т.д.

Проанализируем некоторые тексты интернет-комментариев, оставленные к политическому тексту.

Мегаполис *Бизнесмены и т.д. открывают ИП, ТОО с помощью «кокешек» и берут под это баснословные суммы, которые никому не снились, потом объявляют банкрот, и откатывают таким способом деньги, и уходят в тень. И все «народные» деньги оседают в карманах, и уходят на воздух. Хорошо и тем, и другим. Это каждый знает* [9]. Комментарий под ником **Мегаполис** оставляет свою оценку к политической ситуации в отрицательном характере. Он развертывает ситуацию, по своему видению политической проблемы. Комментарий определяет виновных лиц, называя их **кокешками**. Под данным названием он имеет в виду родственников, знакомых, то есть тех людей, которые помогают решить проблемы бизнесменов. Обращение «кокешек» происходит от национальной особенности текстопорождения комментатора, свойственной казахской ментальности. Такое обращение в казахском

народе является одним из форм вежливого обращения к старшим людям по возрасту или по статусу, а также и к сверстникам. Оно образуется прибавлением к первому слогу аффикса -ке (-еке): Бақытжан – Бәке, Мәдина – Мәке, Салтанат – Сәке, Талғат – Тәке и т.д. Поэтому для комментатора **Мегаполис** важным и ценным аспектом политического вопроса является финансовая неустойчивость государства, которая зависит от лиц, имеющие весомые должности «кокешек».

Динаркаааа *Клоуны сакешки бакешки, когда ваш ум начнет работать внутри и для страны???* [9]. Как видим, комментатор под ником **Динаркаааа** выражает свое негативное мнение по отношению политического вопроса. Он, как и комментатор **Мегаполис**, обращается к людям во власти в вежливой форме как **сакешки бакешки**, присущей к культуре обращения казахского народа. На данный момент комментатор **Динаркаааа** использует слова-обращений не в уменьшительно-ласкательной форме, как это принято в казахском речевом этикете, а в увеличительно-уничижительном значении. Так, в текстопорождениях интернет-комментариев языковых личностей (комментаторов) под ником **Мегаполис** и **Динаркаааа** можно проследить национальную черту с помощью языковых единиц с лингвокультурологическими компонентами, отражающие не только лексический багаж казахского народа, но и ценностные установки к политическому событию.

Следующий интернет-комментарий создан комментатором под ником **Самозанятый**, который предлагает собственное решение в оказании помощи другим малоразвитым странам.

Самозанятый *можно в менее развитые страны в виде спонсорской помощи и культурного обмена послать зеркала, бижутерию, неликвидные сувениры с надписью «Казахстан»... Местные будут очень рады и география узнаваемости нашей страны в отдаленных от цивилизации племенах расширится...* [9]. Как полагается для комментатора под ником **Самозанятый** важным и ценным аспектом является культурная сторона политической проблемы, описанная в заявленной статье.

Следующий комментатор под ником **Митя** также развертывает политический вопрос по своему мировидению. Он фокусирует свое внимание на фрагмент политической статьи «правительство РК ставит цель по вхождению нашей страны в первую двадцатку к 2025 году, что позволит встать вровень с такими странами, как

Финляндия, Австралия, Латвия и другими развитыми странами» [<https://www.nur.kz/politics/kazakhstan/1865943-kak-kazakhstan-nameren-pomogat-svoim-sosedam/>], который стал толчком воспроизведения текста-комментарий.

Митя *В ровень с Финляндией? Ну это наврядли. Фины народ чистоплотный берегут природу и соблюдают чистоту на улицах и возле дома. У них не пантов. Свадьба с 10 лимузинами на 200 человек для них дикость. Большая часть населения Финляндии законопослушная. Народ работает и получает зарплату рабочие делают только то для чего его взяли. По времени. Не один начальник не добавляет рабочих часов или не списывает рабочие часы что бы заплатить меньше. И на работу там принимают НЕ СМОТРЯТ НА РОДСТВЕННЫЕ СВЯЗИ А СМОТРЯТ НА ПРОФЕССИОНАЛИЗМ И МЕСТО ПРЕДИДУЩЕЙ РАБОТЫ* [9]. Если обращать внимание на внешнюю форму текста интернет-комментария, то можно увидеть эмоционально-экспрессивное выражение мыслей комментатора, проявляющие в символизированной форме, то есть комментатор использует заглавные буквы для подчеркивания важности и ценности этих мыслей, также была попытка донести до публики свое эмоциональное состояние. В содержательном плане он пытается описать данную политическую ситуацию через национальную ментальность, переключая ее в отрицательную форму, что характерно для политического дискурса. Он отмечает особенность казахского народа как гостеприимство, предпочтение народа ходить в гости или приглашать гостей, целью которого является сохранить тесные родственные связи, прививать дружеские отношения друг к другу. Также комментатор затрагивает еще одну особенность народа, являющаяся для них наивысшей ценностью – родственные связи. Родственные отношения в народе имеет свою глубокую философию, основывающейся на собственной иерархической системе. Комментатор **Митя** все эти специфические черты народа продуцирует в своем комментарии, выдвигая их в качестве ценностного аспекта как в сознании самого народа, так и в выражении своих мыслей по отношению политического вопроса.

Таким образом, по итогам лингвистического анализа были выявлены такие выводы как: текстопорождение политических интернет-комментариев содержит национально-культурные коды, передающие ментально-специфические особенности в продуцировании текстов интернет-комментариев; текстопорождение политических интернет-комментариев отражает обыденное

ценностное сознание казахстанских интернет-комментаторов в виртуальном пространстве. Данные выводы способствуют развитию дальнейшего исследования текстов интернет-комментариев в лингвокультурологических и лингвоаксиологических аспектах.

Статья выполнена при поддержке гранта МОН РК, проект АР08053314 «Проблема формирования ценностной национальной картины мира в условиях модернизации общества и государства (на материале казахстанского обыденного политического дискурса)»

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Почепцов, Г. Г. Языковая ментальность: способы представления мира [Текст] / Г. Г. Почепцов // Вопросы языкознания. – 1990. – №6. – С. 110–122.
- 2 Серебренников, Б. А. Предисловие [Текст] / Б. А. Серебренников // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – 212 с.
- 3 Брутян, Г. А. Язык и картина мира [Текст] / Г. А. Брутян // НДВШ. Филосовские науки, 1973. – № 1. – С. 108–111
- 4 Апресян, Ю. Д. Интегральное описание языка и системная лексикография: в 2 т. [Текст] / Ю. Д. Апресян. – М.: Языки русской культуры, 1995. – Т. 2. – С. 348–349.
- 5 Шпильная, Н. Н. Языковая картина мира в структуре речемыслительной деятельности русской языковой личности: автореф. дис. ... канд. филол. наук [Текст] / Н. Н. Шпильная. – Кемерово, 2010 – 23 с.
- 6 Ченки, А. Семантика в когнитивной лингвистике [Текст] / А. Ченки // Фундаментальные направления современной американской лингвистики. – М.: МГУ, 1997. – С. 340–369.
- 7 Бец, М. В. Выявление лингвокультурных особенностей национальной языковой личности на примере Интернет-комментариев к новостям [Текст] / М. В. Бец // Мир Науки, Культуры, Образования. – Горно-Алтайск, 2013. – № 4(41). – С. 55–57.
- 8 Эмер, Ю. А. Ценностная модель мира традиционного фольклора в жанровом воплощении [Текст] / Ю. А. Эмер. – Вестник Томского гос. ун-та. – 2007. – Вып. 297. – С. 25.
- 9 Как Казахстан намерен помогать своим соседям. <https://www.nur.kz/politics/kazakhstan/1865943-kak-kazakhstan-nameren-pomogat-svoim-sosedam/>

ПОНЯТИЕ О МЕТАРОМАНЕ

ИБРАЕВА Ж. Б.

к.ф.н., Казахский национальный педагогический университет
имени Абая, г. Алматы

ӘДІЛБЕКОВА М. К.

магистрант, Казахский национальный педагогический университет
имени Абая, г. Алматы

В данной статье представлен научный обзор исследований, посвященных понятию метаромана. Раскрываются особенности художественной самобытности и специфики, структура данного жанра, осмысливается роль и место автора в нём. Отметив в процессе анализа сходство понятий метаромана и романа с авторским вторжением, приводятся данные для их разграничения. Работа представляет огромный интерес для современных исследователей в связи с разноречивостью представлений о предмете и отсутствием глубоких фундаментальных исследований по данной тематике в отечественной литературе.

Появление данного термина обусловлено отказом литературного творчества от имеющегося багажа художественных приемов и созданием новой эстетической реальности, где предпочтение отдается более форме, нежели предмету. Подобная литературная склонность романа к саморефлексии, как отмечает В. В. Котелевская, появляется в начале XX века «...и осмысливается с принципиально новых точек зрения в работах 1910–1940 гг. В. Б. Шкловского, Ю. Н. Тынянова, М. М. Бахтина, Л. Я. Гинзбург, П. Валери, Г. Маркузе, Т. Адорно, Г. Лукача» [1, с. 7]. Межвоенный период по её словам характеризуется накоплением художественного материала, систематизация и изучение которого по временным рамкам совпадает с расцветом постмодернизма в литературе. Как следствие, появляется собственный инструментарий для описания явления – метаизации романа.

Целью первых исследований в данной области является поиск работ непосредственно соответствующий метапрозе, то есть направленных на «самосознание» и «саморефлексию», что, собственно соответствует приставке «мета-». Однако возникают и новые интерпретации данного понятия. Так Патриция Во определяет метапрозу, как «художественную прозу, которая рефлексивует над собственной структурой и языком, сознательно (self-consciously) и систематически сосредоточивает свое внимание на собственном

статусе литературного произведения с целью проблематизации отношения между вымыслом и реальностью» [1, с.110].

О. Н. Турьшева в своей работе указывает, что вслед за П. Во, Л. Хатчин, М. Липовецким метароман в настоящее время определяется учеными как жанр, структура и смысловые особенности которого подчиняются особому металитературному направлению авторской мысли [2, с.292].

И. В. Сусллова предпринимает жанровую классификации метаромана в работе «Типология «романа о романе» в русской и французской литературах 20-х годов XX века» (2006 год). С её точки зрения роман о романе, иными словами метароман, представляет собой двусоставной процесс романного творчества, основанный на диалектике взаимоотношений романа и романиста, утверждении идей жизнетворчества. То есть, она определяет отношение автора и героя, как многостороннюю содержательную и формальную проблему «романа о романе», в соответствии с этим выделяя следующие три его типа:

1) лирический, требующий внимания к внутреннему миру человека, где история повествуется от первого лица, в соответствии с естественной природой творчества. Иными словами – это проза поэта с кольцевой композицией и становление внутреннего мира, отражающее становление самого романа;

2) идеологический, основанный на сознательном отношении к творчеству, где наличие собственного имени и биографии позволяет герою отстраниться от автора. Сюжетная линия базируется на преобразовании героем мира, создающего роман, то есть имеет матрешечную композицию (романист пишет роман о романисте, который пишет роман).

3) манифестальный – с характерным для авангарда открытой декларативностью «творческого акта», где художник смысл искусства видит в служении высшему началу, которое связывает со своей возлюбленной. Для романа-манифеста характерны небольшой объём и прямое выражение авторского начала в заглавном персонаже, декларативное повествование от первого лица [3, с. 10].

Отдельного внимания заслуживают исследовательские работы В. Б. Озкан «Поэтика метаромана: «Дар» В. Набокова и «Фальшивомонетчики», «Историческая поэтика метаромана», «Роман с авторскими вторжениями и генезис жанра метаромана» выводы которых легли в основу словарей и более поздних работ подобной тематики. В попытках решить проблему

конкретизации понятия «метароман», а также разграничения понятий метароман и роман с авторскими вторжениями, роман о формировании художника(кюнстлеромана) В.Б.Озкан говорит о существовании тенденции восприятия метаромана, как саморефлексивного повествовательного нарратива в форме романа, хотя данный нарратив вполне успешно реализуется в других литературных жанрах. В результате чего возникает повсеместное позиционирование метаромана с метапрозой. Поэтому автор выделяет три самостоятельных понятия: ««метапověствование», которое, действительно, может возникать и в других эпических жанрах (хотя и востребовано в них несравненно меньше), «(авто) метарефлексия», которая существует также в лирике и драме в разных своих формах, и наконец «метароман» - как мы полагаем, роман единственный из всех литературных жанров не просто издавна использовал метаповествование, но в ряде своих образцов оказался проникнут метарефлексией на всех уровнях структуры и тем самым сформировал определенное типическое целое» [4, с. 4]. Именно под этим типическим жанровым целым автор и подразумевает метароман – литературный жанр с двуланной структурой, где предметом для читателя становится не только «роман героев», то есть перипетии судьбы персонажей и условная реальность их существования, но и процесс его создания [5, с. 121]. Впоследствии, гипотетически определив в качестве метаромана несколько произведений, В. Б. Озкан проводит их сравнительный анализ, установив общие для всех свойства и соответственно характеризующие данный жанр. К ним отнесены: композиционно-речевая организация, изображенного мира и особый характер границы между миром героев и миром автора и читателя. Обращаясь к научной литературе, мы в основном сталкиваемся исключительно с первым из трех пунктов. Поэтому не стоит забывать, что на всех уровнях своей структуры метароман исследует проблему соотношения искусства и действительности -центральную для этого жанра. При этом анализ проводится в речах повествователя и действующих лиц, а не только на поверхности текста. «Так, сюжет любого метаромана на определенном уровне генерализации можно представить как борьбу противоположных начал - искусства и реальности, поэзии и прозы (понимаемых как аспекты действительности), вымысла и правды и, в конечном счете, романа и жизни» [4, с. 43]. Кроме того, на основе взаимоотношений автора

и персонажа В. Б. Озкан приводится следующая классификация метаромана:

- автор предстает как персонаж романа, а герой становится соавтором;
- автор выступает в качестве персонажа, но герой не является соавтором;
- автор полностью замещается героем в функции рассказывания истории, тогда как герой является «автором» романа;
- автор не принадлежит миру героев и сюжету, являясь экстрадиегетическим повествователем, а герой не причастен к творческому процессу.

Здесь важно отметить существенную разницу между монологическим метароманом первого типа и третьим типом, так как в последнем автор не появляется в границах текста в качестве экстрадиегетического повествователя, он изначально заявляет о себе, выступая от первого лица. То есть, граница в мир творческого процесса проницаема только для героя произведения. Монологическому типу, соответствует повествование в настоящем времени, где читатель поэтапно наблюдая судьбу героя, в финале узнает в нём автора. Творческое сознание героя и есть единственная реальность, вне которой ничего не существует («монологический» вариант). Это сознание само себя отражает, и роман оказывается, как бы произведением главного героя. Сюжет романа - духовное и профессиональное развитие героя-творца вплоть до того момента, как он обретает способность написать этот самый роман. В связи с этим, мы наблюдаем частичное сходство типологии И. В. Сусловой с типологией В. Б. Озкан, вместе с тем подчёркивая глубину исследованности последней.

Наряду с этим Вероника Борисовна обращается к инвариантной структуре метаромана, отмечая, что введению метарефлексии в текст благоприятствуют сами свойства романа, характеризующиеся такими структурными особенностями, как хронотоп «незавершенного настоящего» – открытое в неизвестное будущее движение истории; «стилистическая трехмерность», подразумевающая взаимоосвещение различных языков и речевых манер; особая «зона построения образа», при которой герой не совпадает с самим собой и не воплощается до конца (не будучи полностью воплощенным в сюжете, герой раскрывается как субъект, носитель точки зрения). Именно благодаря им, по мнению автора, метарефлексия позволяет видеть произведение, создающимся на глазах читателя,

а «незавершенное настоящее» романа абсолютизируется и берется в квадрат. Как следствие, появляется особая стилистическая организация текста, композиционные формы речи и системы точек зрения (перспектив): создаются чрезвычайно сложные и тонко организованные субъектные структуры, в которых переплетаются различные повествовательные инстанции, стираются границы между субъектом метаструктуры и субъектами «романа героев». В конце концов, герой метаромана ещё более фатально не совпадает с самим собой, чем герой традиционного романа, ещё более напряжённой стремится к обретению себя: центральной проблемой любого метаромана является проблема сложных, противоречивых отношений искусства и реальности, вымысла и конкретных жизненных обстоятельств. Именно здесь, между этими полюсами концентрируется поиск героем самого себя, осуществляется его выбор, в то время как на уровне «романа о романе» автор ищет точку равновесия собственного произведения [6, с. 10].

Новую волну работ и возросший интерес к понятию метаромана в литературоведении можно отметить и в исследованиях последних лет.

А. В. Арабина рассматривая «Химеру» Джона Барта, приходит к заключению о том, что метароманом может быть названо произведение, созданное в период второй половины XX века и отличающееся такими чертами, как осознанное манипулирование вымышленными структурами, в которых саморефлективная составляющая будет доминирующей [7, с. 19]. То есть, обратив внимание читателя на свою вымышленность, создав простор для различных интерпретаций сюжета путем смещения повествовательного центра, достигается саморефлексия метаромана, определяющая окончательную форму произведения. Подобное многоуровневое конструирование вместе с признанием себя вымыслом, наделяет метароман мобильностью, позволяющей читателю самостоятельно наполнять его одним из бесконечно возможных смыслов. В связи с этим можно охарактеризовать метароман не просто как жанр, но и особый способ чтения, предполагающий изучение взаимодействия вымысла и реальности, чтения и написания, взаимосвязанных с конечным восприятием читателя. Наряду с этим А. В. Арабина рассматривает трансформирование понятий «сюжет», «персонаж», «послание» через призму метаромана выделяя его новые характеристики, такие как структурное устройство, статус автора, функция персонажей,

роль комментариев и описаний, пародийный код, первенство языка, а не автора, фабуляция, историографическое метаописание.

Во-первых, она выделяет три основных типа структурного устройства метаромана:

1 Определяющая роль структуры произведения, обусловленная нарушением классических реалистических условностей;

2 Металепсис, определяемый Жераром Женеттом, как нарушение повествовательной нормы, пересечение границ между миром, где рассказывают и миром, о котором рассказывают [8, с. 415]. Здесь подвергается сомнению достоверность не только самого себя, но и самой реальности, расширяются рамки между персонажем и повествователем.

3 Принцип матрешки – наложение сюжетных линий, временами даже не связанных между собой, с целью концентрации внимания читателя на композиционном устройстве произведения.

Во-вторых, А. В. Арабиной, отмечается инвертация отношений «автор- произведение», потому что авторский образ, благодаря вербальной составляющей текста прослеживается или преобразуется только в процессе чтения. Касательно функций персонажа она заключает, что они всё чаще ведут себя как вымышленные существа, порой даже осознавая свою вымышленность и переживая своеобразный экзистенциальный кризис по этому поводу, способствуя размытию границ романа и его выходу на мета-уровень.

При внимательном изучении вышеприведенных результатов исследовательских работ В. Б. Озкан и А. В. Арабиной, можно проследить значительное сходство тезисов, относительно структуры метаромана, соотношении позиций автора, героя и читателя, а также границ вымысла и реальности. Именно на этих особенностях в последствии заостряет внимание Л. Ю. Стрельникова анализируя модернистские и постмодернистские аспекты в прозе Набокова. Подобно предшественникам она отмечает способность метаромана изменять отношение писателя к реальности, стирая при этом границы жанров. Олицетворяя собой переход романа, означающего в своей классической форме события жизни, к многоступенчатому интертексту, где автор и читатель имеет возможность управлять образами, приемами и формами, наслаждаясь самим процессом творчества и не заикливаясь на результате. Это в свою очередь обесценивает действительность, а автор концентрируется непосредственно на качестве текста, как продукте искусства [9, с. 23].

Таким образом, проведенный анализ доказывает, самостоятельность метаромана, как литературного жанра, отличного от романа с само-рефлексивным повествовательным нарративом. Героя метаромана, как и сам жанр, определяют собственные особенности и отношение с окружающим миром – одиночество, отвергнутый скептицизм, ощущение себя жертвой, иногда даже в сочетании с анонимностью. Вследствие своей постмодернистской сущности его действия обусловлены попытками осмысления бытия в семиотической парадигме. Так возникает особая система упорядочивания жизни, в результате взаимодействия между самим существованием человека и поиском его смысла, «между планом содержания и планом выражения, другими словами к отношениям, согласно определению случайных, искусственно сделанных самим человеком. Герой может обдумывать свою фиктивность, искусственность и действовать в данных ему параметрах» [10]. Следовательно, мы можем утверждать, что сама форма метаромана может быть саморефлексивной без привлечения саморефлексивного дискурса. Приведенные в работе техники делают акцент прежде всего на симулятивное устройство метаромана, суть которого может скрываться за множеством невзаимосвязанных структур. Вся конструкция «выдуманных» миров прячется в наложении сюжетных линий: гипотетическая область первого порядка формирует «текстовый реальный мир», в субъективном восприятии персонажей этот мир формируется в мнемоническом представлении второго порядка, и, используя эту способность создавать несуществующие возможные миры, вымышленные персонажи сами создают свои собственные внутритекстовые вымыслы, т. е. повествование в повествовании. Это в свою очередь наглядно демонстрирует процесс генезиса в осмыслении понятия метаромана от обобщенного саморефлексией жанра к более четкой формулировке и характерным особенностям.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Котелевская В. В. Томас Бернхард и модернистский метароман. Ростов-на-Дону-Таганрог, 2018. – 353с.
- 2 Турышева О. Н. Роман о читателе как случай метаромана // Вестник Томского государственного университета. февраль 2020 года (№63). 292-304с.
- 3 Сулова И. В. Типология романа о романе. Екатеринбург, 2006. – 22 с.

4 Зусева-Озкан В. Б. Метароман, как проблема исторической поэтики. Москва, 2013. – 46 с.

5 Тмарченко Н.Д. (ред) Поэтика: словарь актуальных терминов и понятий. М.: Изд-во Кулагиной; Intrada, 2008. – 358 с.

6 Зусева-Озкан В. Б. Поэтика метаромана. Москва, 2008. – 191 с.

7 Арабина А. В. «Химера» Джона Барта как метароман. Минск, 2018. – 56 с.

8 Женетт, Ж. Фигуры: в 2 т. - М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1998. – 472 с

9 Стрельникова Л. Ю. Литературная игра в ранней прозе В.В.Набокова: Модернистские и постмодернистские аспекты. Краснодар, 2020. – 44 с.

10 Метароман: неувязка дефиниции [Электронный ресурс]. – URL: <https://glavbuk.ru/metaroman-neuvjazka-definicii/> [дата обращения 20.03.2021].

КОНЦЕПТ «ДУША/ЖАН/SOUL» В РУССКОМ, КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ (ПО ДАННЫМ АССОЦИАТИВНОГО ЭКСПЕРИМЕНТА)

АБИЛЬДИНОВА Ж. Б.

к.ф.н., докторант, Бишкекский гуманитарный университет
имени К. Карасаева, г. Бишкек

КАРПЕЦ Б. Н.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

Современное казахстанское общество переживает период национального возрождения, происходит переоценка всей духовной деятельности этноса, что требует обращение к изучению глубинного – когнитивного уровня сознания. Одним из эффективных способов реконструкции языкового сознания, понимания национального мышления является анализ аксиологических концептов. Аксиологические концепты позволяют выявить универсальные и этноспецифические особенности мышления, так как содержат ментальную значимую информацию.

Концепт «душа/жан/soul» выбранный нами в качестве исследования, дает интересный материал для анализа языкового сознания и выявления особенностей этнического менталитета. Среди базовых концептов внутреннего мира особое место принадлежит концепту душа. Душа, по определению

Н. Д. Арутюновой, является «константой психики», а потому вызывает многосторонний исследовательский интерес [1, с. 113]. Специфика лингвокогнитивного анализа концепта «душа/жан/soul» состоит в том, что они признаются учеными одними из ключевых абстрактных понятий, составляющих основу национального менталитета. Концепт «душа/жан/soul» входит в состав нравственных (этических) категорий (наряду с такими категориями, как добро, совесть, долг, сердце), и философских универсалий (наряду с истиной, свободой, духом, т.е. относятся к категориям общечеловеческой культуры).

При зарождении древних представлений о душе как дыхании оказались существенными наблюдения над дыханием живого существа, которое у мертвого исчезало. Аналогичные наблюдения над кровью и исчезновением души при большой потере крови привели к тому, что в ней видели душу. Душа античными мыслителями понималась как особая субстанция: ей приписывались свойства тончайшего вещества, как считали досократики, например, у Демокрита душа – это совокупность атомов, хотя и особенных [2, с. 45]. Новейший философский словарь дает следующее определение души: душа (греч. *psyche*, лат. *anima*) – в обычном словоупотреблении совокупность побуждений сознания (и в месте с тем основа) живого существа, особенно человека; антитеза понятий тела и материи [3, с. 69].

Вместилищем души у разных народов считались разные органы: сердце, печень, диафрагма, легкие, почки и т. п. С религиозной точки зрения душа связывает человека с высшим миром, поэтому приобретает большое значение деятельность человека по самосовершенствованию.

С целью выявления специфики языкового сознания и ментального лексикона русских, казахов и англичан в феврале 2020 года был проведен опрос среди жителей Павлодарской области (Казахстан), Тамбовской области (Россия) и Уэльса (Англии).

В предложенной информантам анкете содержались сведения: *пол, возраст, место проживания, образование, национальность, семейное положение, а также 2 задания: 1. напишите, пожалуйста, свои ассоциации (слово, словосочетание, предложение), которые возникают у вас при восприятии слова-стимула: душа. 2. Что это для Вас значит?* Аналогичная анкета была составлена на казахском и английском языках. В свободном ассоциативном эксперименте приняли участие 70 русских (мужской пол – 33,

женский пол – 47), 70 казахов (мужской пол - 35, женский пол- 35) и 70 англичан (женский пол -30, мужской пол - 40). Исследование осуществлялось с опорой на методику психолингвистического анализа ядра языкового сознания, разработанную в трудах А. А. Залевской, Н. О. Золотовой, Н. В. Уфимцевой, Н. В. Дмитриук, Г. А. Черкасовой, В. И. Артыкбаевой, а также с опорой на методику семантико- когнитивного анализа, предложенную И. А. Стерниным и З. Д. Поповой. На первом этапе анализа мы провели психолингвистическую интерпретацию результатов эксперимента, осуществив полевую стратификацию концепта и сопоставив наиболее типичные реакции у русских, казахов и англичан. На втором этапе выполнили когнитивную обработку экспериментальных данных, включающих исследование структуры ассоциативных полей в русском, казахском и английском языковом сознании и выделении когнитивных признаков исследуемых концептов.

В ядерном компоненте (34,1 %) нашли отражение как религиозно-христианские пласты концептуального содержания интересующего нас концепта, так и обыденные представления. Это такие ассоциаты, как: *чистая; бесконечность; Бог; жизнь; красивая; открытая; вечность; широкая, добрая; смерть; религия; сердце; нарасташку; гармония; внутренний мир*. В ближней периферии (30%) наблюдаются ассоциации, связанные с когнитивными признаками интеллектуального и психо-эмоционального характера: *духовность; бессмертие; мысли; полет; энергия; нежность; свобода; любовь; жизненная сила; искупление; невесомость*. Дальняя и крайняя периферия концепта (35,9%) обнаружили разнородные по своему содержанию ассоциации: *неизвестное; то, что переживает разные эмоции и то, чем человек чувствует; вечное начало в нас; то, что нас соединяет с Богом, светящийся сгусток, внутреннее состояние; то, что переживает разные эмоции и то, чем человек чувствует; болит; внутри; ощущения; тепло; нежность; одинокая; нематериальная сущность; как отдельный орган; лучший спутник; потусторонний мир; свобода; правда; истинный человек; важна*.

На слово-стимул жан были выявлены ядерные реакции, отражающие духовный аспект религиозной жизни мусульман и ценностно-мировоззренческий аспект: *ішкі жан дүниесі; адам; Аллах; махаббат; тыныштық; тазалық; өмір; рух; дем; жылыу; күш; мешіт; құран; өлім; ішкі дауыс; тірі ағза; жүрек* (34,4 % от

количества всех выявленных реакций). В ближнюю периферию (28 %) вошли реакции нравственно-этического содержания: *қуаныш, қан, жанұя, дене, жалғыз, сұлулық, махаббат, жылуы, тіршілікке ұштылушы*. Дальнюю и крайнюю периферии образуют следующие ассоциации (37, 6 %): *таза; бір күні денемізден шығатын зат; адам ішінде өмір сүреді; жаны саудың – тәні сау; адам шамы; махаббатты талап етеді; таза болу керек; жалғыз; мәңгі жанатын құбылыс; сансара; бізге өмір беретін күш; тән; адамның жаны; адамның тәні; іші жаны; көрінбейтін нәзік дүние; душа, адам дүниесі; адам жаны; отан; халық; ұрпақ; рухани жанғыру; табиғат; аспан.*

В английском языке ядро концепта «soul» (33,2 %) составляют ассоциации, репрезентирующие представление о душе как продукте человеческого психики и интеллекта: *spirit; immortal life; ego; mind; substance; energy; ghost; intellect; thoughts; feelings; life; personality; phantom; heart; death*. Ближняя периферия (32,2%) представлена реакциями, репрезентирующими витальные признаки концепта: *seat of life; e sence of life; character; conscience; nobility; breath of life; emotion; yes; beautiful, spiritual; being*. Дальняя и крайняя периферия (34,6%) содержит лексемы: *my wife; my family; the disembodied spirit of a deceased person; twin soul; motherland; art; incarnation; baby; altruism; identity; people; folk; temperament; personification; is that part of you yearns for meaning in life, and which seeks for something beyond this life; the part of a person that is not their body, which some people believe continues to exist after they die; to pray; blood; beating heart; dynamism; talent; secret place; center; vital spark; living force; dead person; is eternal; embodiment; reason; vivacity; mus; epitome; what makes you you.*

Когнитивная интерпретация данных позволила сделать следующие выводы:

В русском, казахском и английском языках совпадающими на слово-стимул *душа* оказались реакции: *внутренний мир, сердце, жизнь, смерть*. Ядро концепта у русских, казахов и англичан репрезентирует образ души как то ценное, что находится внутри человека, что связано с его эмоционально-психической сферой – мыслями, чувствами, переживаниями. Душа, согласно полученным ассоциациям, – субстанция, дающая жизнь человеку, обуславливающая его существование и продолжающая существовать после его смерти.

Специфичным для русского языкового сознания является стереотипное представление *о широте души*. Представление о широте русской души уходит своими корнями в далекое прошлое, оно характеризует не один десяток поколений и насчитывает множество веков. Тем не менее продолжает существовать в сознании носителей языка как типичное качество русского человека. Ведь издревле русский человек проходил через различные суровые испытания жизни, поэтому трудности закалили его и выработали чувство терпения, сострадания, помощи другим людям, что, конечно не могло не отразиться на сознании людей

Для казахов этноспецифичным является отождествление души (*жан*) с многозначным понятием *рух*, подразумевающим собой не только высшую часть человеческой души, его дух. Лексема *рух* имеет космологически-онтологический статус, является синонимом «перворазума», соотносится с религиозными верованиями казахов, с их духовными ценностями, историей, традициями, отражает опыт и связь поколений. В этой связи наличие в ответах казахских информантов данной реакции, свидетельствует о важности для них духовной составляющей, выступающей опорой жизни.

Для англичан концепт *soul* является локусом не только духовного начала, обусловленного религиозно-христианскими и просветительскими воззрениями и установками, он концентрирует в себе нравственно-интеллектуальные стороны человеческого развития. В ответах англоязычных информантов душа соотносится с ассоциациями *mind, thoughts, intellect* – с реакциями, которые определяют отношение человека к различным аспектам его внутреннего мира, в частности, приоритет духовных ценностей нравственного и интеллектуального развития человека над материальными благами, высокая оценка умения контролировать свои эмоции и мыслить и действовать рационально.

Таким образом, проведенное нами исследование по изучению содержания и структуры концепта «душа/жан/soul», позволило прийти к выводу, что данный концепт является ключевым для раскрытия экзистенциальных представлений о нематериальной сущности человека, представляет собой один из важных элементов, формирующих языковую картину мира, закрепляющуюся и сохраняющуюся в национальном менталитете. Данный концепт обладает как универсальными так и национально-специфическими чертами.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека: монография. – Москва: Языки русской культуры, 1999. – 911 с.
- 2 Пронина Е.Н. Философия. Часть 1. Основные вехи мировой философии. – М.: МГУП им. Ивана Федорова, 2011. – 612 с.
- 3 Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с.

СПОСОБЫ РАБОТЫ ПО ТЕКСТУ

ИСЛАМОВА А. Т.

педагог-исследователь, учитель русского языка и литературы высшей категории, учитель первого уровня, тренер школы, СПШ имени Елгинды батыра, Панфиловский р-н, Алматинская обл.

Обучение русскому языку в современной школе осуществляется в условиях значительных изменений во всей системе образования. Повышение качества образования является одной из актуальных проблем не только для Казахстана, но и для всего мирового сообщества. Решение этой проблемы связано с модернизацией содержания образования, переосмыслением цели и результата обучения.

Занятия кружка развивают творческие способности – процесс, который пронизывает все этапы развития личности ребенка, пробуждает инициативу и самостоятельность, привычку к свободному самовыражению, уверенности в себе. На таких занятиях эффективно проводить работу по тексту.

Владение работой с текстом, умение понимать информацию во многом определяют достижения человека практически во всех областях жизни, способствуют его социальной адаптации к изменяющимся условиям современного мира. При системном подходе к данной работе у учащихся появляются новые возможности по усвоению текста. Дети на основе текста могут обсуждать схожие жизненные проблемы и ситуации. Таким образом, у них развиваются речевые навыки, критическое мышление. Они учатся анализировать, делать выводы, сравнивать. Выполняя различные задания по тексту, учащиеся улучшают знания по теории, практические и самостоятельные навыки. Происходит воспитание культуры речевого поведения, применительно к различным

сферам и ситуациям общения. Развивается интерес к читательской деятельности.

На кружковых занятиях учащиеся ведут себя более уверенно при создании дружеской атмосферы, уважительного отношения друг к другу. Важно также плодотворное сотрудничество учителя с ребятами. Для получения результатов в обучении необходимо разработать чёткий план каждого занятия, с подбором не только художественного текста, но и на интересующие темы учащихся по возрастной категории, с включением игровых и соревновательных моментов. Поэтапная работа с текстом помогает учащимся преодолевать трудности, встречающиеся при чтении и выполнении заданий. Учащиеся 5-6-х классов на таких занятиях развивают представления о выразительных средствах, стилях, типах речи, лексике, фразеологии, о написании эссе. Несомненно, повышается качество знаний.

Выполняя задания по выбору ситуации из текста для обсуждения или инсценировки, выбору положительного или отрицательного героя для характеристики, дети чувствуют ответственность, так как они должны обосновать свой выбор.

Учитель создаёт возможные условия для беседы, говорения, построения диалога, анализа и обобщения. Всё это происходит в непринуждённой форме. Практика показывает, что дети с удовольствием работают на таких занятиях. Именно посредством текста активизируется их деятельность.

Способные дети дают полные ответы с анализом текста. Ученики второго среднего уровня делают краткий пересказ, приводят доводы из текста. Составляют простые предложения. Ученики третьего уровня, у которых имеются большие трудности в восприятии русской речи при помощи ключевых слов и словосочетаний готовят ответы по прочитанному тексту.

При наблюдении за деятельностью и результатами учащихся, учитель предлагает различные способы по усвоению текста.

При работе с текстом у учащихся появляется возможность развивать практические умения и речевые навыки говорения. Текст служит объектом для размышления и выражения мысли. Практика показывает, что особенно у учащихся 5-6-х классов возрастает интерес к чтению текста и выполнению различных заданий. На кружковых занятиях также важно подобрать тексты, связанные с возрастными особенностями и интересами учащихся по усмотрению учителя. Так как тексты имеют различную тематику, содержание,

основную мысль и идею. Появляется множество способов работы по тексту. Если подходить к этому системно, текст приобретает определённую значимость. Учащиеся начинают понимать, что при помощи текста они не только узнают новую информацию для себя, но и учатся говорению на русском языке путём построения фраз, составления вопросов и ответов, подробного плана, осмысленного пересказа. Также получают ориентир на жизненную позицию, разрешению тех или иных жизненных ситуаций. Выбор основной информации в тексте, выбор ситуации для обсуждения даёт осязаемость значимости обозначенной проблемы.

При характеристике главных героев из художественного текста, анализе их поступков, сравнении с сегодняшним днём, дети учатся делать выводы. Начинают задумываться, как бы они поступили, встречается ли такое в жизни, почему герои так делают. Таким образом, расширяется кругозор учащихся, формируется их мировоззрение.

Только при правильном построении работы по тексту на кружковых занятиях, обучение русскому языку будет эффективным.

Привожу пример разработки занятия для 5-6-х классов.

Занятие 9. Таинственные синонимы, омонимы, антонимы.

Тема уроков: Таинственные синонимы, омонимы, антонимы.	Школа	
Дата:	ФИО учителя	
Класс	Количество присутствующих	Количество отсутствующих
Цели обучения, которые необходимо достичь на данном уроке	5.2.1.1 владеть словарным запасом, включающим синонимы, антонимы, омонимы	
Ожидаемый результат	Все учащиеся смогут: различить синонимы, антонимы и омонимы; определять в тексте синонимы; подбирать к данным словам антонимы	
	Большинство учащихся будут уметь: Отвечать на вопросы по заданной теме; определять антонимы	
	Некоторые учащиеся смогут: рассуждать и делать выводы по теме	

Критерии успеха	Учащийся достиг цели обучения, если: Умеет находить смысл текста Находит синонимы, антонимы ответит на вопросы, выражая свое мнение по теме и/или поднимаемой теме	
Языковая цель	Учащиеся могут: строить речь логично и последовательно, демонстрируя нормы устной и письменной речи. Ключевые слова и фразы: синонимы, антонимы, омонимы Используемый язык для диалога/письма на уроке: русский. Вопросы для обсуждения: Чем различаются синонимы, антонимы и омонимы?	
Предыдущее обучение	Этот раздел построен на знаниях и навыках, приобретенных в предыдущих классах, в том числе на тех, которые направлены на восприятие и оценку аудиоматериалов, на анализ текста, на формирование грамотности речи.	
План		
Планируемые сроки	Планируемые действия	Ресурсы
0-2 мин	I. Организационный момент. Эмоциональный настрой. Подарите улыбки друг другу. Улыбнитесь друг другу, себе. Приятного вам учебного дня! Деление на группы.	
Начало	II. Актуализация знаний. Обратите внимание на выделенные слова в данном предложении: <i>Сияло солнце, вздыхала степь, блестела трава в бриллиантах дождя, и золотом сверкала река.</i> (М. Горький); Что объединяет их? (Слова, близкие по значению) Подберите к ним слово с противоположным значением. (тускло) Такие слова, как ручка, лук называются омонимами. Как вы думаете, почему? В каком значении могут употребляться данные слова? (Деятельность учащихся) К Прогнозирование учащимися темы урока. Ознакомление с правилами.	ИКТ

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Зиар – Бек С. И., Муштавинская И. В. Развитие критического мышления на уроке. М. Просвещение, 2004
- 2 Краснова Т. И. Разработка учебной программы курса в стратегии активного обучения. М., 2012
- 3 Качурин М.Г. Организация исследовательской деятельности учащихся. М. Просвещение, 1988
- 4 Криволапова Н.А. Внеурочная деятельность. Программа развития познавательных способностей учащихся. М. Просвещение, 2015г.
- 5 Левушкина О.Н. Обзор исследования в области понимания и интерпретация текста. «Молодой учёный», №14.1 [94.1]. Июль 2015.
- 6 Надеждина В. Сценарии конкурсов, интеллектуальных и развивающих игр, праздников, шоу-программ для средней школы. Минск: Харвест, 2007г.
- 7 Обучение русскому языку в 6 классе. Баранов М.Т. ,3-е издание, М. Просвещение, 1990
- 8 Раппопорт А. Г. Границы проектирования //Вопросы методологии реализации образовательных программ в системе дополнительного образования детей. – М., 1996. – [87 с. 4.]
- 9 Розенталь Д.Э. Практическое пособие по русскому языку. – М. Просвещение, 2000
- 10 Типовая учебная программа по предмету «Русский язык и литература» для 5-9-х классов уровня основного среднего образования по обновлённому содержанию.

МИР ДЕТСТВА В АВТОБИОГРАФИЧЕСКОЙ ПОВЕСТИ А. Н. ТОЛСТОГО «ДЕТСТВО НИКИТЫ»

ЦВЕТКОВА А. Д.

к.ф.н., профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

КАСПЕРОВИЧ К. А.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

Детство – это то, что уходит со временем, но навсегда живёт в сердце. Это особая страна, которая навсегда оставляет добрую память, наполненную до краёв спектром тёплых воспоминаний, отрывками событий, запоминающимися моментами. Детство, как важнейшая философская и духовно-нравственная тема, всегда волновала русских писателей.

Для писателей детство интересно, прежде всего, тем, что его художественное изучение позволяло раскрыть процессы духовного становления, в своей совокупности, непрерывно расширяющие потенциальные возможности ребенка в освоении им окружающего мира и самого себя как полноправного субъекта реальной действительности. Детство предстает динамичным этапом трансформации биологического в социальное, общего – в единичное, индивида – в личность. В художественном плане такого рода трансформации позволяют писателям раскрывать глубинное духовное содержание, связанное со становлением человеческой личности, сопоставлять различные ценностные системы, в соответствии с художественным замыслом моделировать духовно-душевный образ ребенка [1, с. 93]. В русской классической литературе рассказ о частной истории одной детской личности сочетается с обобщающими особенностями детской души, взрослении, проблемах, возникающих в этот период. Создавая свои произведения, русские писатели обращаются к воспоминаниям о своём детстве, к живым описаниям родной природы, отмечают всё необычное и яркое - то, что интересно их будущим читателям, используют различные пласты великого и могучего русского языка, создавая тем самым неповторимый колорит. В числе выдающихся мастеров художественного слова, кто обращался к теме детства, был и А. Н. Толстой.

«Детство Никиты» – автобиографическая повесть, написанная в 1921 году. Место, которое описывается в произведении, довольно схоже с небольшой усадьбой отчима А. Н. Толстого, где он вырос. Сохранено и название усадьбы – Сосновка. Впечатления детства, воспоминания А. Толстого о ранней поре жизни в Самарской губернии отразились в содержании его произведения. Сам А. Н. Толстой вспоминает: «Оглядываясь, думаю, что потребность в творчестве определилась одиночеством моих детских лет: я рос один в созерцании, в растворении среди великих явлений земли и неба. Июльские молнии над темным садом; осенние туманы, как молоко; сухая веточка, скользящая под ветром на первом ледку пруда; зимние вьюги, засыпающие сугробами избы до самых труб; весенний шум вод, крик грачей, прилетавших на прошлогодние гнезда; люди в круговороте времен года, рождение и смерть, как восход и закат солнца, как судьба зерна; животные, птицы; козявки с красными рожицами, живущие в щелях земли; запах спелого яблока, запах костра в сумеречной лощине; мой друг Мишка Коряшонок и его рассказы; зимние вечера под лампой, книги,

мечтательность (учился я, разумеется скверно)... Вот поток дивных явлений, лившийся в глаза, в уши, вдыхаемый, осязаемый...» [2, с. 10].

Годы в эмиграции, по свидетельству Толстого, «были самым тяжелым периодом» его жизни. Работа над «Детством Никиты» была попыткой уйти от эмигрантского быта, очиститься от него, окунувшись в поэзию детства, детских переживаний и ощущений. И потому, как пишет В. Смирнова: «С такой незамутненной отчетливостью, такими чистыми и яркими красками, с таким избытком света, на таком глубоком дыхании родилась эта совсем небольшая повесть, обладающая поистине чудесной емкостью, ибо она вместила в себя время, страну, человека, целый мир ощущений, открытий, раздумий – удивительно поэтический мир, возрожденный талантливой памятью сердца» [3, с. 17]. Имя Никита выбрано писателем не случайно. Так звали сына Алексея Николаевича. Однажды во время прогулки по городу трехлетний Никита спросил отца, что такое сугроб. Вдруг он остановился и внимательно посмотрел на сына: «Как, ты не знаешь, что такое сугроб? А впрочем – откуда? Все правильно...». Толстой повернул обратно. Никита доказывал ему, что они только еще вышли гулять, упрямылся, но отец молча и безжалостно тащил его, пыхтя трубкой. Дома своим ровным круглым почерком вывел: «Моему сыну Никите Алексеевичу Толстому с глубоким уважением посвящаю. Автор» [4, с. 112].

На развитие ребенка огромное влияние оказывает окружающее пространство. И это не только город, природа, двор, но и дом, ведь это центр маленькой вселенной, в которой растёт ребёнок. С ним связаны особые воспоминания о детстве, - это и родные стены, комнаты, мебель, и атмосфера домашнего очага, быт, традиции, обычаи семьи. С первых строк произведения дом представляется нам светлым, наполненным счастливыми нотами местом: «Никита вздохнул, просыпаясь, и открыл глаза. Сквозь морозные узоры на окнах, сквозь чудесно расписанные серебром звезды и лапчатые листья светило солнце. Свет в комнате был снежно-белый. С умывальной чашки скользнул зайчик и дрожал на стене» [5, с. 575]. Можно заметить, в какой уютной и спокойной атмосфере растёт Никита: «В доме стучали печными дверцами. На кухне еще горела керосиновая жестяная лампа. Пахло самоваром и теплым хлебом» [5, с. 610]. Окружающий мир описывается писателем проникновенно и чувственно: «Перед домом лопнули большие почки на душистых тополях, на припеке стонали куры. В саду, из разогретой земли, протыкая зелеными кочетками догнивающие листья, лезла трава, весь луг подернулся белыми и

желтыми звездочками» [5, с. 627]. Познание природы ребёнком – это поистине удивительное и насыщенное радостными впечатлениями восприятие разнообразных ярких объектов и явлений мира неживой и живой природы. «Мир, окружающий ребёнка – это прежде всего мир природы с безграничным богатством явлений, с неисчерпаемой красотой. Здесь, в природе, вечный источник разума», – говорил В. А. Сухомлинский [6, с. 7]. Герой А. Н. Толстого живет в единстве с природой, знает многое о жизни ее обитателей, что находит свое отражение в языке Никиты. Природа является могучим фактором, способствующим интеллектуальной активности ребёнка.

Читая повесть, невозможно не отметить, как все члены семьи заботятся о маленьком Никите. Каждый из них старается воспитать в нём самые лучшие качества. Все они разные, но, несмотря на это, семья представляется нам дружной. Взаимоотношения родителей всегда влияют на формирование ребёнка. Редко между родителями возникали конфликты в вопросах воспитания сына или же излишнего расточительства отца семейства: «Увидел я жеребца и влюбился. Красавец. Умница. Косится на меня лиловым глазом и чуть не говорит – купи. <...> Саша, ты не сердись на меня за эту покупку? – отец взял руку матушки. – Ну, прости. – Матушка даже глаза закрыла: разве сегодня она могла сердиться, хотя бы он купил самого председателя земской управы Поздонины» [5, с. 620]. Уважение и любовь друг к другу всегда позволяли матери и отцу найти компромисс. Родители Никиты во многом повторяют реальные черты отчима и матери писателя. Мать Никиты зовут так же, как и мать писателя, – Александрой Леонтьевной. Для образа учителя прототипом послужил семинарист-репетитор – Аркадий Иванович Словоохотов, готовивший будущего писателя к поступлению в среднее учебное заведение [7, с. 235]. Тёплые, наполненные мудростью и уважением отношения мы видим также между учителем и Никитой. При всём озорстве ребёнка рассудительный Аркадий Иванович понимает его, не ругает за шалости и не рассказывает ничего матери: «Аркадий Иванович был невыносимый человек: всегда веселился, всегда подмигивал, не говорил никогда прямо, а так, что сердце екало. Например, кажется, ясно спросила мама: «Как вы спали?» Он ответил: «Спать-то я спал хорошо», – значит, это нужно понимать: «А вот Никита хотел на речку удрать от чая и занятий, а вот Никита вчера вместо немецкого перевода просидел два часа на верстаке у Пахома». Аркадий Иванович не жаловался никогда, это правда, но зато Никите все время приходилось держать ухо востро» [5, с. 577].

Образ Никиты весьма неординарный – с одной стороны, это типичный «дворянский мечтатель» наподобие толстовских ранних героев: он видит сны, путающиеся с реальностью, любит одиночество, подолгу играет и фантазирует, погружаясь в вымышленный мир путешествий, приключений, охотников, следопытов, индейцев. С другой стороны, это вовсе не мешает Никите быть решительно на стороне «живой жизни»: сухие отвлеченности отталкивают его, он сбегает с уроков гулять, упивается игрой [8, с. 276]. Он не «оторван от народа», а предводительствует деревенскими мальчишками и уважает ими; казалось, что не один дворянский мальчишка не может заменить деревенского товарища. Дружба эта была основана не только на играх, но и на драках, снежных побоищах, героизме – всё это делало детство Никиты счастливым, закаляло его характер. С одной стороны, в дружбе проявляются коммуникативные качества ребенка, с другой – она содействует развитию навыков позитивного поведения, углублению нравственных чувств. Дружба Никиты с деревенскими ребятами – с Мишкой Коряшонком и Степкой Карнаушкиным тоже автобиографична. Мишка, местный пастушонок, вызывает у Никиты уважение, и маленький герой всячески пытается подражать ему: «Никита задумался, – конечно, лучше бы совсем не ходить на деревню, но Мишка скажет – трус » [5, с. 584]. Глядя на товарищей, Никита старался быть храбрым, не боялся идти на драку, чем всегда заслуживал уважение у других мальчишек. Эпизод с быком, который рысью бежал на Никиту и Виктора, гостившего у него со своей семьёй, особенно ярко показывает нам смелость маленького героя. «– Виктор, беги! – крикнул Никита и, схватив его за руку, побежал к дому. Бык рысью тронулся за мальчишками. «Му-ууу!» Виктор оглянулся, закричал, упал в снег и закрыл голову руками. Баян был шагах в пяти. Тогда Никита остановился, стало вдруг горячо от злости, сорвал шапку, подбежал к быку и шапкой стал бить его по морде: – Пошел, пошел! Бык стал, опустил рога. Сбоку подбегал Мишка Коряшонок, щёлкая кнутом. Тогда Баян замычал жалобно, повернулся и пошел назад к колодцу» [5, с. 593]. Детская дружба способствует формированию определенных нравственных качеств ребенка: взаимопонимания, уступчивости, взаимопомощи.

Семья Никиты была очень гостеприимной. Однажды приезд гостей стал настоящим событием в жизни Никиты, тогда он знакомится с девочкой Лилей. «Никите показалось, что это не настоящая девочка, до того хорошенькая, в особенности глаза – синие и ярче ленты, а длинные ресницы – как шелковые»

[5, с. 592]. С тех пор, как Никита увидел Лилю, он не мог думать о чем-то другом. Мальчишки во дворе подшучивали над ним, мол, связался с девчонкой. Виктору, брату Лили, было неловко говорить о своих чувствах к сестре: «– Тебе нравится моя сестра? Никита не ответил и залился румянцем» [5, с. 592]. Никита еще не до конца понимает, что за чувства он испытывает, но, кажется, весь мир теперь представляется ему волшебным: «Никите казалось, что он идет во сне, в заколдованном царстве. Только в зачарованном царстве бывает так странно и так счастливо на душе» [5, с. 601]. Перед отъездом он дарит Лиле колечко на память в знак своих чувств к ней: «Никита, нахмурившись, взял ее руку и стал надевать ей колечко на указательный палец. Лиля сказала: – Нет, почему же мне, – посмотрела на камешек, улыбнулась, вздохнула и, обхватив Никиту за шею, поцеловала его» [5, с. 605]. Несомненно, Лиля подарила мальчику незабываемые воспоминания о его детстве, о первом поцелуе, о кольце, о его первом написанном стихотворении, о незабываемом сочельнике. Автобиографическая по своей сути, повесть представляет собой восторженный гимн жизни, тем радостям, которые в изобилии несет она человеку. Писатель воссоздает внутренний мир ребенка, начинающего познавать большой мир, простирающийся вокруг. Снежные сугробы, отчаянные битвы с деревенскими мальчишками, удивительная природа и такая чудесная девочка Лиля с большим бантом, – все таит в себе бездну увлекательного и прекрасного.

Стихийный оптимизм, которым окрашено «Детство Никиты», невозмутимое спокойствие повествования как бы мотивируются свежим, еще незамутненным мировосприятием ребенка, через сознание которого преломляются все события. К концу книги мы чувствуем, как в жизни Никиты наступает тревога и неопределенность. Кажется, что детство уходит в тот момент, когда семья переезжает в город. В нём для мальчика казалось всё чужим: «Так начался первый день новой жизни. Вместо спокойного, радостного деревенского раздолья – семь тесноватых, необжитых комнат, за окном громыхающие по бульжнику ломовики и спешащие, одетые все, как земский врач из Пестравки Вериносов, озабоченные люди бегут, прикрывая рот воротниками от ветра, несущего бумажки и пыль» [5, с. 652]. Читатель замечает трансформацию. Меняется всё: «В небольшом, оклеенном белым, совершенно пустом зале было светло, пахло масляной краской, на блестящем крашеном полу у стены стояли две китайские вазы, похожие на умывальные кувшины» [5, с. 651]. Меняются и отношения с Лилей. Остаётся только догадываться о том, как сложится в дальнейшем общение с ней. На описании первых дней переезда Толстой ставит

точку в повествовании. Никита поступает во второй класс гимназии: «Через неделю Никита выдержал вступительный экзамен и поступил во второй класс...» [5, с. 652]. Несмотря на то, что Никита оказался оторванным от сельской жизни, финал полон оптимизма, ведь его жизнь, новая жизнь, только начинается.

Читая книгу, понимаешь, что каждое слово, которое использует А. Н. Толстой, – самое точное, единственно верное слово. «Это Книга Счастья – кажется, единственная русская книга, в которой автор не проповедует счастья, не сулит его в будущем, а тут же источает его из себя. Все образы и события в этой праздничной книге отмечены словом чудесно», – писал Чуковский [9, с. 330]. Книга в действительности будто пропитана моментами счастья и радости. Вместе с Никитой читатель учится видеть необыкновенное в самых обычных вещах. С. И. Кормилов писал о повести так: «Счастливые мироощущения девяти-десятилетнего мальчика, непосредственные радости жизни в семье, в поместье, игры и драки с деревенскими детьми, скачки на коне, отношения с чудаковатым домашним учителем, с родными, первая детская влюбленность, очаровывающая среднерусская природа и другие «превосходные вещи» демонстрировали в повести единственную постоянную позицию писателя – жизнелюба, умеющего получать истинное наслаждение в простом, естественном потоке событий» [10, с. 164]. И действительно, неувядаемая жизненность повести Толстого определяется умением писателя «обратиться к человеку». Повесть погружает читателей в мир детства Никиты, яркий, наполненный радостными впечатлениями. Моменты детства Алексея Николаевича представлены тёплыми воспоминаниями о семье и друзьях, о первой любви и буквально пронизаны любовью к Родине. Пластичность изобразительных средств, искусная лиричность и реалистическая красочность ставят «Детство Никиты» в ряд лучших произведений А. Н. Толстого.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Мир детства в фольклоре, древнерусской литературе и произведениях русских писателей: Учебное пособие / Под ред. Л.Л. Редько. – Ставрополь: Изд-во СГПИ, 2012. – 174 с.
- 2 Боровиков С. Алексей Толстой: Страницы жизни и творчества / С. Боровиков – М.: Современник, 1984. – 192 с.
- 3 Смирнова В. Третий Толстой в детской литературе // Детская литература. – №2, 1966. – С.17-20.

4 Карандиевская-Толстая Н.В. Воспоминания об А.Н. Толстом – М., 1998. – 462 с.

5 Библиотека мировой литературы для детей. Том 14. Повести и рассказы /Короленко В., Куприн А., Бунин И., Толстой А. Н. – М.:Дет.лит., 1983. – 704 с.

6 Сухомлинский, В. А. Сердце отдаю детям / В. А. Сухомлинский. – Киев : Радянська школа, 1974. – 288с.

7 Толстой А. Полное собрание сочинений, М., Гослитиздат. Том 15 - Неопубликованные материалы 1902-1940 гг. – 355 с.

8 Толстая Елена Дмитриевна. Ключи счастья. Алексей Толстой и литературный Петербург. – М. : Новое литературное обозрение, 2013. – 535 с.

9 Чуковский К. И. Воспоминания об А. Н. Толстом – М. Советский писатель, 1982. – 495 с.

10 История русской литературы XX века (20-90-е годы): Основные имена / отв.ред: С. И. Кормилов. – М.: Высшая школа, 1998. – 480 с.

ИНСЦЕНИРОВАНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА КАК СПОСОБ ФОРМИРОВАНИЯ ИНТЕРЕСА К ЧТЕНИЮ (ИЗ ОПЫТА ПРОВЕДЕНИЯ ВНЕКЛАСНЫХ МЕРОПРИЯТИЙ)

КУНЯЗОВА А. С.

заместитель руководителя по воспитательной работе, Комплекс
Музыкальный колледж – музыкальная школа-интернат
для одаренных детей, г. Павлодар

В настоящее время, в условиях информатизации и развития новых технологий, система образования призвана готовить людей, способных раскрыть свой потенциал. В основу обучения и воспитания положены деятельностный, системно-комплексный, личностно-ориентированный, здоровьесберегающий, компетентностный подходы. Всё чаще используются новейшие педагогические технологии, одна из которых, позволяющих реализовать новые задачи, стоящие перед образованием – метод проектов, вызывающий большой интерес в мировом педагогическом сообществе.

Метод проектов отвечает запросам сегодняшнего дня: умению самим добывать знания и учиться на протяжении всей жизни, развитию индивидуальности ребенка, его творческих способностей,

самостоятельности мышления и чувства личной ответственности, способности детей работать с информацией: находить ее, систематизировать, обрабатывать, а также помочь овладеть разными видами чтения. [1]

Чтение – это бесспорная ценность образования. Навык чтения – основа успеха по всем предметам. Чтобы воспитывать читателя, в этот процесс должны включаться и родители, которые сами проявляют интерес к книге, понимают ее роль в жизни человека, знают книги, рекомендуемые для детей школьного возраста, умеют интересно беседовать и помогать при анализе произведения. Классическая литература оказывает огромное воспитательное влияние. Одна из главных задач в чтении – это обучить школьников культуре чтения – совокупности знаний, умений, навыков для оптимальной организации процесса чтения, достижения его общественно значимой направленности, это одна из составляющих информационной культуры личности.

Актуальность темы обусловлено тем, что от умения и навыков чтения зависит, насколько успешно ученик сможет жить в информационном обществе. Книга учит только тогда, когда ребенок умеет с ней работать, умеет читать в истинном смысле этого слова, понимает прочитанное, от этого во многом зависит и его воспитанность, и умственное развитие. Следовательно, развитие интереса к чтению у школьников является актуальным на сегодняшний день.

В международном исследовании PIAAC приняли участие 36 стран-участниц ОЭСР, в том числе и Казахстан, по итогам анкетирования выяснилось, что уровень читательской грамотности очень низкий.¹

По данным исследования, читательские навыки в Казахстане на низком уровне независимо от возраста.

Различные аспекты социологии чтения и книги активно исследуются, М. П. Ельниковым, М. А. Левиной, К. М. Сухоруковым, Г. Н. Швецово-Водка, Н. В. Черновой и др. Чтение как приоритет социальной политики является основной темой работ В. Ц. Худавердяна.

¹Казахстанцы оказались на последних местах по читательской и математической грамотности // [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://mail.kz/ru/news/kz-news/kazhstancy-okazalis-na-poslednih-mestah-po-chitatelskoi-i-matematicheskoi-gramotnosti#&hcq=TXm0mKrhttps://mail.kz/ru/news/kz-news/kazhstancy-okazalis-na-poslednih-mestah-po-chitatelskoi-i-matematicheskoi-gramotnosti#hcq=OtkFFIr>

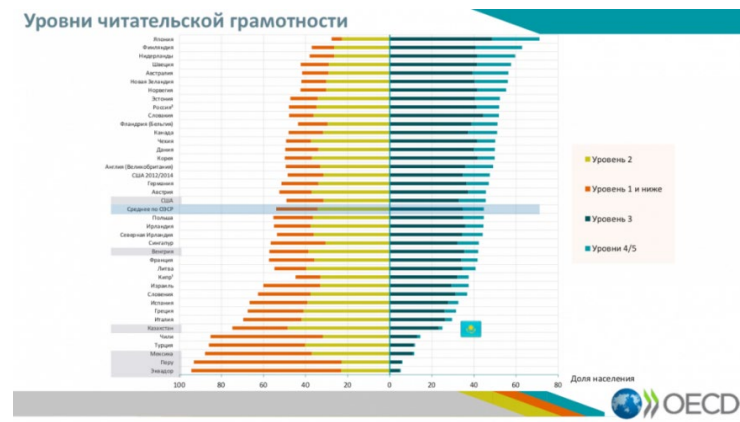


Рисунок 1

Ученые и педагоги практики бьют тревогу по поводу ухудшения ряда характеристик чтения школьников, ведущих к снижению уровня их грамотности за последние несколько лет. К причинам такого спада относятся:

- доминантная позиция средств массовой информации над другими источниками, в том числе и книгами;
- предпочтение детей телевизору или компьютеру как источника саморазвития;
- утрата традиций совместного чтения взрослых и детей, что привело к нарушению систематического и полноценного общения с разными книгами;
- не сформированность методической системы по целенаправленному формированию читательской деятельности школьников.

Все вышеизложенное делает проблему формирования читательского интереса школьников актуальной. Особым вниманием к решению выделенной проблемы должна отличаться школа, так как именно в школе формируется основа устойчивого интереса к книге и процессу чтения. Главной задачей в школе должно стать формирование читательского интереса у школьников [3, с. 15].

Учителю необходимо сосредоточить большое внимание на формировании читательского вкуса школьников, который способствует развитию творческого и познавательного начала, позволяющего ребенку осуществлять ориентирование в огромном информационном потоке.

Интерес – от латинского interest – иметь значение, стремиться, проявлять эмоционально окрашенное отношение к объекту. Психологи давно разделили интерес на два главных вида: интерес к познанию и интерес к участию. Интерес к познанию заключается в приобретении и обработке информации. Движимый интересом к участию, человек погружается в переживания других людей. Оба вида интереса сливаются в чтении художественной литературы и допускают дальнейшее деление [5, с. 26].

Наличие или отсутствие интереса к чтению – основной фактор отношения ребенка к книге и критерий ее оценки. Кризис детского чтения, о котором так много говорят в последнее время, состоит не в том, что дети перестали читать, а в том, что у них не развит или утрачен интерес к этой сфере занятий.

Читательский интерес – избирательно-положительное отношение читателя к чтению произведений печати, эмоционально привлекательных или значимых для него в каком-либо аспекте.

Читательский интерес имеет чрезвычайно большую побудительную силу: он побуждает школьника к познанию, заставляет искать ответы на возникающие вопросы в книге, стремление к поиску. Отсюда, без изучения читательских интересов невозможно управлять самостоятельным чтением учащихся, выявить место книги в жизни конкретного человека, найти пути к каждому, так как «невозможно успешно развивать и воспитывать того или тех, кого недостаточно знаешь» [13, с. 35].

Наблюдения и практика работы в школе показывают, что учителя до сих пор интересуют больше степень овладения учащимися программным материалом, но не глубокая продуманная работа по развитию у них интереса к знаниям, познавательной потребности. Многолетние наблюдения, анализ уроков, беседы с учителями позволили отметить, что в практике обучения чтению имеются существенные недостатки в организации работы по развитию познавательного интереса к предмету [10, с. 56].

Правильная организация педагогической работы по развитию читательского интереса школьников должна учитывать этапы и цели развития общения ребенка с книгой.

До начала развития интереса к чтению, следует выяснить сформированность мотивов у ребенка, какие уже есть, а какие еще нужно сформировать. Способствовать этому могут такие вопросы как: «Как ты думаешь, почему человек должен уметь читать?»,

«Что можно узнать, прочитав книгу?», «Ты хочешь научиться читать?», «А зачем тебе это нужно?» и др.

(1 класс). Осознание мотивов обращения к книге как учебных: «я должен, потому что все учатся читать», «чтобы учиться в школе, надо уметь читать»; переживание мотивами кризиса: «не хочу, но надо», «чтение является нелегким трудом». Целью становится идея требования по овладению книгой в качестве инструмента чтения; учимся заново посредством собственного чтения; у учителя возникает обязанность по поддержанию любви к книге благодаря своему участию, организации слушания и рассматривания книг [5, с. 24].

В 1-2 классах учителю следует делать акцент на гедонистической (удовольствие) и коммуникативной роли книги, которые детьми недооцениваются. Нужно почаще задавать ребенку вопрос о его желании что-либо послушать и почитать, этому помогает также организация комбинированного чтения (по очереди), прерывистого чтения с паузами с последующей короткой беседой-стимулом («какое удивительное место мы прочитали в книге, обратили внимание?»), комментируемого чтения (предполагает объяснение трудных слов, эпизодов), переключения с текста на иллюстрацию и наоборот (возникает общение с художником и писателем в сравнении).

(2-3 классы). Происходит процесс накопления мотивов для чтения, формируется их устойчивость, самыми распространенными становятся познавательные и учебные, за ними следуют литературные, развивающие, воспитательные, самый ценный мотив состоит в личностной необходимости чтения. Книга в восприятии ребенка становится полифункциональным предметом. Целью становится обучение чтению книг самостоятельно и для себя, учащимся уже ставятся цели, носящие конкретный характер по изучению мира, авторов, человека, темы, жанры, познанию себя в качестве читателя.

У ребенка следует спрашивать его мнение о книге, выяснять его отношение к ней, давать на выбор 2-3 книги, чтобы он выбрал одну, так как собственный выбор влияет на желание ее прочесть. Не следует настаивать на выборе ребенком на первых порах для чтения классических книг, и осуждать за выбранную книжку – игрушку, короткую сказку.

(4 класс). Происходит смещение общественно-значимых мотивов и мотивов саморазвития, развитие личностной

мотивации, интериоризации читательских желаний. Цели превращаются в установкличности, направленные на общение с новыми людьми, приобретениечеловеческого опыта, обсуждение жизненно важных проблем.

(5-9 класс). Формирование и развитие читательской самостоятельности учащихся осуществляется на основе личностного отношения к изучаемым произведениям и происходит в аспекте их самоуглубления, обогащения мироощущения и миропонимания посредством установки на сотворчество с писателем, диалог с ним на основе «вчитывания», «вчувствования» в тексты и перечитывания их. Модель развития читательской самостоятельности базируется на стимулах читательской деятельности школьников в свете самопознания и ценностного самоопределения читательской личности.

Чтение способствует глубокому и целенаправленному литературному развитию личности, понимающееся как необходимое условие становления человека культуры, который самостоятельно строит свою жизнь и отвечает за свои поступки перед своей совестью и людьми. Сначала кладем на депозит деньги и потом снимаем с процентами. С литературой все несколько схоже. Кладем себе на депозит много литературы, а потом используем свою начитанность в самых разных ситуациях. Чтение художественной литературы способствует приобретению ребенком навыков различных переживаний, эмоциональных и душевных, связанных с восприятием произведений разных авторов, исторических эпох, жанров и стилей. У ребенка вырабатываются устойчивые приоритеты, он реализует свои предпочтения, привязанности в широкой сети художественных произведений мировой культуры. Привязанность человека к определенному жанру художественной литературы и к определенным авторам может сформироваться именно в детском возрасте, после прочтения серии произведений.

В процессе чтения произведений художественной литературы у ребенка развивается речь, обогащается словарный запас, уточняется и активизируется его словарь на основе формирования конкретных понятий и представлений, вырабатывается умение четко и ясно выражать свои мысли в устной и письменной форме. Все это происходит благодаря тому, что классические произведения художественной литературы написаны общепризнанным литературным языком, образным и точным, эмоциональным и

согретым лиризмом, который наиболее соответствует особенностям детского восприятия.

На простых примерах небольших отрывков, рассказов ребенок учится понимать содержание и смысл всего произведения, знакомится с характерами и поступками действующих лиц, начинает их оценивать и анализировать. Ребенок в простой и доступной форме получает общее представление об изобразительных средствах языка, используемых в художественных произведениях. В каком-то смысле художественная литература является важнейшим средством познания ребенком окружающего мира. При чтении художественных произведений ребенок узнает много нового о своих сверстниках в разных странах, об их жизни, играх и приключениях, о природе и ее охране, получает исторические сведения о своей Родине. Эти знания кроме того помогают накоплению им социально-нравственного опыта.

Художественная литература способствует формированию у ребенка правильных нравственных представлений и воспитывает у него положительные чувства и эмоции. Ребенок начинает осознавать отношение окружающих к себе и формировать соответствующее отношение к окружающим его людям, у него складывается представление о добре и зле, справедливости и несправедливости, вежливости и грубости, скромности и наглости, щедрости и жадности. Из книг ребенок может почерпнуть множество положительных примеров, на которые следует равняться в своей дальнейшей жизни.

Художественная литература является еще и мощным инструментом эстетического воспитания. Читая книги, ребенок понимает силу художественного слова автора, начинает испытывать уважение к творчеству писателя, сумевшего в своем произведении глубоко и ярко раскрыть образы различных людей, их внутренний мир и взаимоотношения. Очень часто книги, прочитанные в детстве, запоминаются человеком на всю жизнь, поскольку именно в детском возрасте эмоциональные переживания наиболее сильны. В детском возрасте, благодаря слиянию эстетического и эмоционального восприятия художественных произведений, начинает формироваться духовная составляющая личности человека, и упускать такую возможность нельзя ни в коем случае.

Чтение художественных произведений на уроках вслух способствуют развитию речи, что немаловажно для ребенка. А чтение про себя способствует развитию навыка чтения,

благодаря которому ребенок приучается самостоятельно изучать и понимать текст. Таким образом, чтение и адекватное восприятие художественных произведений решает сразу три задачи. Во-первых, расширяется и углубляется кругозор ребенка, обогащаются его знания и эмоции. Во-вторых, посредством книг усиливается воспитательное воздействие на ребенка. В-третьих, книги способствуют обогащению и развитию языка учащихся.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Акопян Л. О. Анализ глубинной структуры музыкального текста. / М.: Практика, 1995 - 256 с.
- 2 Григорьев Д. В. Внеурочная деятельность школьников. Методический конструктор / Д. В. Григорьев - М. Просвещение, 210. – 223 с.
- 3 Жадько Н. В. Проектное развитие библиотек / Н. В. Жадько. – М. 2000. – 96 с.
- 4 Суслова И. М. Проектная деятельность библиотек : науч.-практ. пособие / И. М. Суслова. – М. ФАИР-ПРЕСС, 2005. – 176 с.
- 5 Казахстанская карта детского чтения в аспекте формирования функциональной грамотности школьников. Методическое пособие. / – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2013. – 81
- 6 Педагогика [Текст] : курс лекций / Под общ. ред.: Г. И. Щукиной, Е. Я. Голанта, К. Д. Радиной. - М. : Просвещение, 1996. - 648 с. - (в пер.)
- 7 Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе [Текст] : учеб. пособие для студ. пед. ин-тов / Г. И. Щукина. - М. : Просвещение, 1979. - 160 с.
- 8 Роль деятельности в учебном процессе [Текст] : кн. для учителя / Г. И. Щукина. - М. : Просвещение, 1986. - 144 с. - Библиогр.: с. 141-143.
- 9 Щукина Г. Формирование познавательных интересов учащихся в процессе обучения / Г. Щукина - М. : Просвещение, - 230 с.
- 10 Педагогические проблемы формирования познавательных интересов учащихся [Текст] : научное издание / Г. И. Щукина ; АПН СССР. - М. : Педагогика, 1988. - 208 с. - (Труды действительных членов и членов-корреспондентов Академии педагогических наук СССР). - ISBN 5-7155-0181-4 (в пер.)

УЧЕБНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК УСЛОВИЕ ФОРМИРОВАНИЯ РЕФЛЕКСИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ

МУКАТАЕВА Ж. Т.

учитель русского языка и литературы, р-н Аккулы, Павлодарская обл.

1 Практическая значимость рефлексивной деятельности

В настоящее время внедряется разработка государственных стандартов нового поколения, где приоритетом образования является формирование общенаучных умений, навыков и способов деятельности, уровень освоения которых значительно предопределяет успешность последующего обучения детей. Главным результатом образования на выходе из школы считается:

- определение способов контроля и оценки деятельности («Такой ли получен результат?», «Правильно ли это выполняется?»); выяснение причин появившихся проблем, путей устранения пробелов;

- предвидение трудностей («Какие трудности могут возникнуть и почему?»), нахождение различных ошибок и их правильное корректирование;

- учебное сотрудничество: умение школьников договариваться, распределять роли или работу, оценивать свой вклад, группы и общий результат.

Исследованиями психологов установлено, что у большинства школьников можно сформировать не только контроль за выполнением действия, но и рефлексивный контроль. В современное время эта деятельность является актуальной и необходимой: у школьников формируются умения выдвигать гипотезы, наблюдать, исследовать, делать различные выводы и умозаключения. Основным смыслом рефлексии заключается в создании условия для развития и осознания своего «Я». Педагогами ставится вопрос: как результативно организовать рефлексивную деятельность. С опытом работы в школе начинаешь понимать, что рефлексивный этап помогает педагогу контролировать класс, выяснить успешно понятый материал и требующий доработки, исправления, коррекции. Родители и ученики должны знать о том, что рефлексивная деятельность - новый и немаловажный фактор, к чему стремится современная педагогика: учить не науке, а учить учиться. Он помогает и осознавать пройденный путь в учебном процессе и

систематизировать полученный опыт, сравнивать свои успехи с успехами одноклассников или друзей.

Цель методической работы: повысить мотивацию учителей к овладению рефлексивной деятельностью учащихся, определить особенности ее влияния на осознание своего «Я».

Новизна. Правильная организация рефлексивной деятельности учащихся влияет на осознание своих возможностей, на индивидуальное развитие и становление школьника как субъекта деятельности.

В план работы по самообразованию включила и решаю следующие задачи:

- изучение психолого-педагогической литературы по проблемам формирования рефлексивных способностей;
- применение новых форм и методов организации этапа рефлексии на уроках;
- наблюдение и мониторинг формирования и развития рефлексивных способностей у учащихся 5–11 классов.

2 Рефлексия как этап урока

Изучив современную литературу по Программе внедрения идей 7 модулей и внедрения обновленного содержания Программы, на уроках использую три ключевые вопроса: ЧТО? КАК? ПОЧЕМУ? Именно такие вопросы подталкивают осознанно подойти к созданию алгоритма способа действия. Ученики приобретают навык проведения контроля за выполнением заданий. Также активно использую в практике коммуникативные технологии. В групповых работах пытаюсь ввести спор или диспут, а чтобы спор был содержательным, интересным, помогаю формулировать свою точку зрения («Я считаю, что...») выяснить мнение своих одноклассников («Как ты считаешь?»); находить разницу мнений; попробовать решить разногласие с помощью логических аргументов («Думаю по-другому...», «Я готов объяснить или доказать свое мнение»). На занятиях учим выделять главное, планировать собственную деятельность, анализировать, оценивать. Рефлексия может проводиться на всех этапах урока. Ее цель: выстроить смысловую цепочку, сравнить способы и методы, используемые другими со своими.

Немаловажную роль в формировании рефлексивных способностей играют учебные действия контроля и оценки. В деятельности учения различают два вида контрольных действия. Первый из них контроль внимания, который направлен

на выполнения действия по «плану» [2, с. 26]. Второй вид контроля-рефлексивный контроль, направленный на «план действия», опирающийся на понимание принципов его построения. Выполнение действий контроля и оценки требует обращения внимания учеником к содержанию собственных действий. Оба компонента связаны между собой, так как прежде, чем проверить свою выполненную работу, ребенок должен знать и выработать алгоритм проверки или алгоритм способа действия. Оценка способа действия для учащихся и как формативное оценивание является необходимым. Большинство учеников не всегда могут самостоятельно «выработать» пошаговый алгоритм. Следует обратить внимание на использование трех ключевых вопроса: ЧТО? КАК? ПОЧЕМУ? [1, с. 116], которые помогают осознанно вникнуть к составлению алгоритма способа действия. Проводить формат рефлексии можно по-разному: это элементы на отдельных этапах всего урока; в конце урока; постепенный переход к регулярной внутренней рефлексии. Рефлексивная деятельность обучающихся будет способствовать развитию важных и необходимых качеств человека, которые потребуются ему в будущем: самостоятельности (проводя анализ своей деятельности, осознает возможность, оценивает собственный выбор и меру активности, ответственности); предприимчивости (при допущенных ошибках не теряется, а оценивает ситуацию и, исходя из новых условий, может ставить новые задачи, выполняет их); конкурентноспособности (лучше других умеет делать что-то и может показать это).

3 Виды и формы рефлексии

Для включения в этапы урока существует несколько классификации рефлексии. Ознакомившись с ними, учителю необходимо варьировать или комбинировать приемы при проведении урока. Исходя из функции рефлексии, ученые предлагают следующую классификацию [3, с. 160]:

- рефлексия настроения и эмоционального состояния;
- рефлексия деятельности;
- рефлексия содержания учебного материала.

Проведение рефлексии настроения и эмоционального состояния, цель которого установление эмоционального контакта, рекомендуется вначале урока или в конце.

Предлагаются карточки с изображением лиц, цвета, островов настроения: картинки, смайлики). Второй вид рефлексии деятельности дает учащимся возможность переосмысления

различных способов работы с учебным материалом темы, нахождения более рациональных приемов. Данный вид необходим при проверке различных заданий, дает возможность оценить активность каждого ребенка на различных моментах всего занятия. Рефлексия содержания учебного материала применяется для выяснения уровня осознанного усвоения содержания изучаемого. Здесь эффективен прием незаконченного тезиса, рефлексия достижения цели с применением «дерева целей» (высказывания «Я не знал...-теперь умею...»). Прием «Синквейн» помогает соединить старое знание и осмысление нового. Различные выводы можно сделать в конце урока приемом «Телеграмма».

Таким образом, при проверке письменных заданий у учителя появится возможность корректировать и переходить на следующий урок. Учебная и рефлексивная деятельность учащихся на уроке организовывается и в индивидуальной, в парной и групповой форме. Рефлексивная контрольно-оценочная работа при коллективной и групповой предполагает включение каждого ребенка в действие взаимоконтроля и самооценки. Для этого можно порекомендовать оценочные карты, целью которых научить оцениванию себя и остальных участников. Видами рефлексии являются коммуникативная, личностная, интеллектуальная. Обучение рефлексивной деятельности- не самоцель, а подготовка к развитию важных качеств современной личности: самостоятельности, предприимчивости и конкурентноспособности.

4 Из опыта работы

Учебные навыки субъекта личности можно сформировать только соответствующим методом педагогической деятельности. Таким методом в развивающем обучении является коллективный учебный диалог. Один из способов повысить вовлеченность детей в совместную деятельность-организовать письменную дискуссию [3 с.164]. Например, после того как учитель поставил открытый вопрос, каждый пишет свой вариант ответа. После этого выслушиваются ответы желающих, при этом после каждой реплики учитель подключает других учеников, кто думал иначе или имеет другой ответ или сформулировать основную мысль иначе. При устном обсуждении каждый имеет право предлагать дополнения, исправления. В итоге обсуждения дается время для записи окончательного варианта. Диалоговые ситуации - ситуации, когда педагог организует учебно-познавательную деятельность, а учащиеся действуют сами. В. П. Вахтеров отметил: «Ученик

развивается, когда сам действует» [4]. Обращаю внимание на варианты проведения рефлексии, которые чаще использую на уроках.

1) Содержательная рефлексия.

Цель: выявление собственных затруднений.

Ход действий. У каждого ученика имеется своя карта ошибок, заполняемая им после проведения проверочных или суммативных работ. Анализируя и заполняя карту

ребенок сам находит и определяет возникшие затруднения. На данном этапе планирует, какую орфограмму следует отработать, т.е. обучаемый проводит самооценку и составляет траектории обучения.

2) Планирование.

Цель: планирование пути ликвидации своих ошибок.

Ход действия. Каждый фиксирует свой результат в специальной тетради с помощью определенных условных знаков: «-» не все получается; «+» стараюсь, но могу пропустить ошибку; «++» уверенно умею выполнять.

3) Оценочная рефлексия.

По методике Г. А. Цукерман ввела оценочную шкалу. Удобным интересным средством построения дифференцированного оценивания и самооценивания являются «линеечки» [3 с. 166]. Оценочная шкала может быть различная, «баллы» обсуждаются вместе с учащимися. Такое оценивание результатов позволит увидеть свои успехи по критериям. Это способствует формированию позитивной самооценки.

4) Практическая деятельность детей, взаимодействие.

Цель: практическое применение способа действия.

Ход действий. Из предложенных карточек с ошибками выбирает задание и исправляет. Можно предложить поработать в паре или в группе.

5) Рефлексивный контроль.

Цель: проведение «отчета» о выполнении своего плана.

Ход действий. На данном этапе ребята собираются вместе и подводят итог («Что удалось? Что не удалось?»). В конце урока можно предложить анкету для осуществления самоанализа. Эдвард де Боно, доктор философии Кембриджского университета, специалист в области практических навыков в области мышления, предложил несколько графических приемов, например прием «Плюс-минус-интересно» позволяет произвести самоанализ [5].

Таким образом, рефлексивной деятельности нужно обучать. Использование рефлексивных приемов поможет формировать творческое мышление, способствует раскрытию интеллектуальных возможностей учащихся.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Руководство для учителя 1 (продвинутой) уровень. АОО «Назарбаев интеллектуальные школы» ЦПМ, 2014 год.
- 2 Соколова Л. А. «Рефлексивный компонент деятельности»/ Л. А. Соколова// «Русский язык в национальной школе». – №1. – 2012 г.
- 3 Цукерман Г. А. Становление самоконтроля и самооценки. Текст : М., 2013.
- 4 Вахтеров В. П. Избранные педагогические сочинения / Отв. ред. М. Н. Скаткин; сост. Л. Н. Литвин, Н. Т. Бритаева. [Вступ. ст. С.Ф. Егорова, с. 6-27]; Акад. пед. наук СССР. - М. : Педагогика, 1987. - 400, [1] с. - (Пед. б-ка). - Пед. соч. В.П. Вахтерова, лит. о нем: с. 396-398. Библиогр. в примеч.: с. 385-395. - Указ. имен: с. 399 - 400. [Электронный ресурс]. – URL: // http://elib.gnpbu.ru/textpage/download/html/?bookhl=&book=вахтеров_избранные-педагогические_1987
- 5 Рефлексивная деятельность как важнейшее условие становления субъектности у младших школьников. [Электронный ресурс]. – URL: // <https://urok.1sept.ru/articles/557325>

ТРАНСФОРМАЦИЯ ПОНЯТИЙ «КОММУНИКАЦИЯ», «ОБЩЕНИЕ», «ДИСКУРС» В ЭПОХУ ЦИФРОВОЙ КУЛЬТУРЫ

ПОПОВИЧ О. А.
к.ф.н., ассоц. профессор (доцент), кафедра «Филология»,
Торайгыров университет, г. Павлодар
НУРТАЕВА Н. К.
магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

В последние десятилетия цифровизация стала одним из важнейших фактором, влияющих на общественные, социальные и культурные процессы в нашем обществе. В связи с изменениями объективной действительности происходит трансформация понятий, отображающих данную действительность. Так, наряду с понятиями «коммуникация», «общение», «дискурс» возникли

понятия коммуникации, интернет-общения, компьютерного дискурса. Общими признаками для данных понятий являются их соотнесенность с процессами обмена и передачи информации, связь с языком как средством передачи информации.

В современных исследованиях глубоко рассматриваются составляющие компьютерной коммуникативной среды, описываются приоритетные виды данной среды, раскрывается специфика языковых средств компьютерной коммуникации.

Глобальные компьютерные сети изменили способы передачи информации, ее хранение и поиск, а самое важное – характер общения между людьми.

Сложившаяся на базе современных компьютерных технологий компьютерная коммуникативная среда представляет собой новую область коммуникации, в которой существенно изменяются характерные черты устной и письменной коммуникации, что позволяет рассматривать компьютерную коммуникацию как интерактивную модель общения (*Отправитель <-> Компьютер <-> Получатель*) и как особую сферу коммуникации.

Новым элементом в модели коммуникации является компьютер, выполняющий роль посредника между участниками общения, а новым каналом общения является мультимедиаальный, предлагающий новые средства передачи информации (графика, аудио, видео) в их взаимосвязи. Компьютерная коммуникация носит черты массовой, внутриличностной и групповой коммуникации, осуществляемой с помощью компьютера и других технических средств.

При описании компьютерной коммуникативной среды можно выделить две наиболее распространенные сферы сетевого общения: деловое общение, т.е. включенное в систему какой-либо другой деятельности, и фатическое – общение ради самого общения [1, с. 4]. Названные сферы электронной коммуникации включают следующие виды общения: а) электронная почта; б) чат-коммуникация; в) дискуссионные форумы; г) запись в гостевой книге; д) сетевой дневник.

Обращение к описанию компьютерной коммуникативной среды потребовало исследования современных дискурсных концепций. В последнее время в различных областях науки получил распространение термин дискурс (его можно условно расшифровать с помощью формулы: речь + действие). Исследователи по-разному трактуют само понятие «дискурс», исходя из разного понимания соотношения дискурса и текста, дискурса и речи.

Дискурс рассматривается как «связный текст в совокупности с экстралингвистическими, прагматическими, социокультурными, психологическими и другими факторами» [2, с.136–137], «речь, погруженная в жизнь» [3, с. 26], «текст, опрокинутый в жизнь, речевое произведение в многообразии его когнитивных (познавательных) и коммуникативных функций» [4, с. 39–40].

Складывающийся в современной компьютерной коммуникативной среде компьютерный дискурс обладает институциональным (общение в заданных рамках статусно-ролевых отношений) и персональным (лично-ориентированное общение) характером. Компьютерная коммуникация содержит в себе черты массовой, групповой, личностной и внутренней речевой деятельности, она может быть краткой и длительной, устной и письменной [5, с. 17].

В исследовании С.Н. Михайлова под компьютерным дискурсом понимается компьютерная коммуникативная ситуация, включающая сознание коммуникантов (партнеров общения) и создающийся в процессе общения электронный текст [7, с. 34].

Компьютерному дискурсу присущи определенные конститутивные признаки: электронный сигнал как канал общения, виртуальность, дистантность, наличие гипертекста, креолизованность, статусное равноправие участников, специфическая компьютерная этика [8, с. 41–46]. В дискурсивном отношении компьютерная коммуникация включает повествование и сообщение, утверждение и рассуждение, аргументацию и доказательство, то есть все характерные черты разговорного, научного, делового и других стилей речи.

На данный момент в компьютерной коммуникативной среде происходит сложное и продуктивное взаимодействие устной и письменной сфер коммуникации, результатом которого и является компьютерный дискурс, характеризующийся принципиально новыми структурными и стилистическими свойствами. Текст, создаваемый для использования в компьютерном дискурсе, является по своей природе гетерогенной знаковой системой, поскольку в нем отражается подвижность и динамичность различных подсистем. Возникла новая форма языкового взаимодействия – письменная разговорная речь, а с ней возникли и новые речевые жанры.

Главной особенностью функционирования языка, используемого в компьютерном дискурсе, является его письменная фиксация. Естественная письменная русская речь в сфере электронной коммуникации характеризуется адаптацией средств устной речи (интонация, тон, громкость и др.) к письменной форме средствами

параграфемике (подчеркивание, шрифтовое варьирование, выделение текста цветом, прописными буквами и др.). На близость к разговорной устной речи указывают характерные особенности: фонетические (изменение фонетической оболочки слова, удлинение гласных и согласных), словообразовательные (усечение, характерные аффиксы, индивидуальное словотворчество), морфологические (наличие звательных форм, изменение рода существительных и др.), синтаксические (сегментация речевого потока, отличительный порядок слов, аструктурированность, повтор, экспансия именительного падежа, преднамеренное нарушение правил синтаксической организации монологической и диалогической речи и др.), лексическое (употребление варваризмов и сленговых форм, средств для выражения разговорной экспрессии, употребление лексического штампа и др.).

Анализ полученных данных говорит о том, что в русском языке сформировался новый речевой стандарт в сфере компьютерной коммуникации, характеризующийся детерминированным выбором способов реализации коммуникативных стратегий и тактик и отражающий стремление к нетипичному речевому в условиях анонимности общению. Учитывая то, что понятие речевого стандарта еще не до конца определилось в лингвистике, делается попытка описания стандарта компьютерной среды, ориентированного на оптимизацию баланса *затрат* (моторные, когнитивные) и пользы (информативной, социальной, эстетической) [6, с. 23].

Исследователи выделяют три подхода к пониманию компьютерной коммуникации:

- 1) тематический (коммуникация о компьютере);
- 2) персонологический (общение специалистов в сфере информационных технологий друг с другом, а также с пользователями);
- 3) инструментальный (общение посредством компьютера).

Для выделения типов компьютерной коммуникации важным критерием является инструментальный признак, т.е. канал общения, коммуникация посредством самого компьютера. Из данного признака вытекают и другие системные отличия рассматриваемой коммуникации:

- 1) возникновение сетевого общения как продолжения общения актуального, при этом, возникнув, сетевое общение влияет на актуальное;
- 2) резкое увеличение доли визуального содержания информации (имеются в виду различные иконические знаки в мультимедийном выражении);

3) возрастание креативного потенциала общения, что проявляется в активном освоении заимствований и игровом преобразовании номинативных средств родного языка.

В современных исследованиях предлагается различать два типа компьютерной коммуникации – актуальную и сетевую. «Актуальная коммуникация» понимается как естественное общение субъектов с другими реально существующими субъектами, знакомыми или незнакомыми между собой. Актуальное общение противопоставлено общению виртуальному, т.е. общению с собеседниками, которые могут быть как реальными, так и воображаемыми. Сетевая коммуникация представляет собой феномен ноосферного порядка, своего рода планетарный дискурс, в котором участвуют все пользователи сети.

Критерием различия актуального и сетевого общения выступает понимание того, что происходит на данный момент. В актуальном общении можно говорить о семиотическом информационно-коммуникативном пространстве, где сохраняется и совершенствуется инвентарь специфических языковых средств или кодов системы означивания, на основе которого организовано общение субъектов друг с другом и симулируется общение с компьютером как с человеком на его «языке», что позволяет говорить о метафоричности компьютерной коммуникации в целом. Представленное пространство можно обозначить как компьютерный дискурс, включающий в себя профессионально ориентированные тексты, которые генерируются и которыми обмениваются профессионалы и пользователи преимущественно в режиме off-line (вне сети).

Сетевое общение – это дистанцирование действительности, когда источник информации удален на расстояние. Это коммуникация как реальных людей, так и вымышленных персонажей. Глобальность репрезентации или мисрепрезентации действительности в результате сетевой компьютерной коммуникации вынуждает говорить о сетевом дискурсе (интернет-дискурсе). Под «сетевым» или «интернет-дискурсом» понимается тип дискурса, порождающий бесконечное многообразие текстов разножанровой направленности, которые генерируются и которыми обменивается широкая аудитория пользователей в режиме on-line (в сети).

Модель компьютерной коммуникации включает в себя его участников, режим и канал, при этом определяющим компонентом является канал как способ ведения актуального или сетевого диалога. В актуальном диалоге наиболее важной ролевой характеристикой

участников является противопоставление профессионалов и непрофессионалов в сфере информационных технологий, в сетевом диалоге ролевые характеристики коммуникантов определяются их самопрезентацией.

Режим персонального общения сводится к эпистолярному либо инсталляционному способу коммуникации. Эпистолярный способ компьютерной коммуникации содержит жанры деловой и личной корреспонденции, первая реализуется в актуальном диалоге, вторая – в актуальном и сетевом. Инсталляционный способ компьютерной коммуникации представляет собой разыгрывание действия, обусловлен стереотипами рекламного поведения и включает в себя три основные типа – фатическое, смеховое и агрессивное сетевое общение.

Металинеарность и креолизуемость компьютерного общения способствуют стремительному разрастанию ее жанров, при этом сетевое направление развивается более активно, чем актуальное. Эти же признаки приводят к упрощению языковых способов выражения идей и эмоций под влиянием возрастающей доли визуализации информации.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Буторина Е.Ф. Русский язык в деловой интернет-коммуникации. 2013 // Издательство «Академия Естествознания» [Электронный ресурс]. ISBN: 978-5-91327-242-3
- 2 Арутюнова, Н.Д. Дискурс / Н.Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Яреца – М. : Сов. Энциклопедия, 1990. – С. 136–137.
- 3 Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики // Новое в зарубежной лингвистике: сб. / сост. и вступ. ст. Н.Д. Арутюновой и Е.В. Падучевой; общ. ред. Е.В. Падучевой. – Вып. 16. Лингвистическая прагматика. – М.: Прогресс, 1985. – С. 3–43.
- 4 Горелов И.Н, Седов К.Ф. Основы психолингвистики. Учебное пособие. Третье, переработанное и дополненное издание. — Издательство «Лабиринт», М., 2001. — 304с.
- 5 Фролов Н.К., Моргун Н.Л. Научные стили речи в компьютерном дискурсе // Мир ПК. 2004. № 4. URL: <http://frgf.utmn.ru/Nol7/textlO.htm>.
- 6 Михайлов Сергей Николаевич Компьютерная коммуникативная среда как фактор оптимизации процесса обучения

автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук Санкт-Петербург 2006

7 Компьютерная коммуникативная среда как фактор оптимизации процесса обучения РКИ : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 СПб., 2006 310 с. РГБ ОД, 61:07-13/314

8 Галичкина Е.Н. Коммуникативное поведение «Новичка» в сетевой компьютерной коммуникации // Вестник ЧелГУ. 2011. № 8. С. 41–46

9 <http://www.dslib.net/jazyko-znanie/kompjuternaja-kommunikacija-lingvisticheskij-status-znakovye-sredstva-zhanrovoe.html>

10 <https://cyberleninka.ru/article/n/metod-diskurs-analiza>

КОНЦЕПТ «ВОДА» В СОВРЕМЕННОЙ КАРТИНЕ МИРА ЖИТЕЛЕЙ Г. ПАВЛОДАРА

ОСТАПЕНКО Н. С.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

Понятие «языковая картина мира» восходит к идеям В. Гумбольдта. Он рассматривал язык как «промежуточный мир» между человеком и действительностью, который фиксирует этноспецифичное мировоззрение. По его мнению, язык трансформирует мир в идеи, создает некий образ мира, вербализуя и меняя при этом сам мир [1, с. 57]. На основе учения В. Гумбольдта к разработке теории языковой картины мира в 30-х годах XX века приступил Л. Вайсгербер, который и ввел в научный обиход термин «языковая картина мира» [2, с. 51].

Традиционно под языковой картиной мира понимают совокупность знаний о мире, запечатленных в языке (лексике, фразеологии, грамматике). Так, например, М. В. Пименова определяет языковую картину мира как «сложившуюся давно и сохранившуюся до настоящего момента национальную картину мира, отражающую мировоззрение и мировосприятие народа, зафиксированную в языковых формах и ограниченную рамками консервативной национальной культуры этого народа» [3, с.15].

Основной единицей языковой картины мира является концепт. Термин «концепт» заимствован гуманитарными науками из математической логики, которая понимает его как целостную совокупность свойств объекта. В лингвистическую науку концепт

был введен в 1928 году С. А. Аскольдовым, который в статье «Концепт и слово» определил данное понятие как «образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода» [4, с. 269].

Для исследования концептов используются различные методы: компонентный анализ семантики ключевого слова – имени концепта, анализ синонимов и дериватов ключевого слова, анализ сочетаемости ключевого слова (как свободных, так и устойчивых словосочетаний), анализ паремий и афоризмов, объективирующих данный концепт, психолингвистический эксперимент (выявление ассоциативного поля концепта) и др.

В настоящей статье концепт «вода» исследуется посредством метода полевого описания на основе ассоциативного эксперимента среди жителей города Павлодара.

Слово «вода» образовано от «праслав. *vodā; восходит к праиндоевр. *wodor (*wedor, *uder), от корня *wed – с тем же значением [5, с.56].

В мифологическом представлении вода – это кровь живой Матери Сырой Земли, и опора, на которой покоится земля, и водораздел между миром живых и загробным царством [6]. В народе воду называют не иначе как «матушка», «царица».

Еще в древности люди отчетливо сознавали великое значение водной стихии. Это подтверждают и мифы разных народов, и позднейшие философские системы: как без огня нет культуры, так без воды нет и не может быть жизни.

Сообразно с таким пониманием мировой роли воды древние народы неизменно обожествляли эту стихию как неиссякаемый источник жизни, как вечно живой родник, при помощи которого оплодотворялась земля.

Позднее, с распространением христианства, выросло убеждение в святости и чудодейственной силе воды.

Базовым этапом при изучении концепта «вода» является анализ толковых словарей, что позволяет отразить содержание понятийного компонента.

Анализ толковых словарей позволил выделить следующие составляющие концепта вода: жидкое состояние, жизненная необходимость, как водная поверхность, вода связана с опасностью, с движением.

На основе прямого значения у лексемы развиваются переносные значения: многословие при бедности мысли (*В докладе его много*

воды); качество драгоценного камня, определяемое степенью чистоты и игры (*бриллиант лучшей воды*); то, что недостаточно ценится и поэтому легко тратится, расходуется (*Деньги, как вода, быстро уходят*) [7].

Таким образом, концепт «вода» обладает следующими концептуальными признаками: жидкость, может являться водоемом, прозрачна, находится в движении, жизненно необходима, опасна.

Для определения образного аспекта был проведен анализ художественных контекстов путем сплошной выборки из национального электронного корпуса русского языка [8].

Концепт «вода» часто пересекается с эпитетом «живая»: Ударим живой водой по вирусам!

Концептуальный признак – чистота и прозрачность лег в основу словосочетания «чистая вода».

Значение «пространство, покрытое водой» может ассоциироваться с опасностью: *Прибывшие на место спасатели достали из воды уже мертвого мужчину. Вода поднялась, реки вышли из берегов. Тайфун «Хайшен» затопил Приморье.*

В русской языковой картине мира слово «вода» также ассоциируется со словом «время» во фразеологизме «много воды с тех пор утекло»: *Понимал, что нам было вполне по силам выйти в РПЛ без вот этих перестановок в клубе. Много воды с тех пор утекло...*

Словосочетанию «чистая вода» в русском языке противопоставлено антонимическое – «грязная вода»: *В заброшенном сарае с выбитыми окнами действительно находились два исхудавших дельфина. В ледяной грязной воде при глубине ямы не более двух метров.*

Признак концепта «нестабильность» отражен во фразеологизме «вилами по воде писано»: *Конечно, все эти планы президента США вилами по воде писаны.*

Таким образом, концепт «вода» в сознании русского народа имеет две коннотации: положительную (вода ассоциируется с чистотой и жизненной необходимостью), отрицательную (вода – связана с опасностью, с нестабильностью).

Для анализа современной языковой картины мира нами был проведен ассоциативный эксперимент среди жителей г. Павлодара, в котором приняли участие 253 человека, из них 161 – от 14 до 40, 92 – от 40 до 70.

Анализ ассоциаций позволил выявить 5 тематических групп, в рамках которых репрезентируется концепт «вода» в сознании

жителей г. Павлодара: водоемы и их части, формы существования воды, действия, связанные с водой, свойства воды, предметы и явления, связанные с водой.

Анализ лексических средств объективации концепта «вода» в языковом сознании жителей г. Павлодара в возрасте от 14 до 40 лет позволил выстроить следующую полевую структуру концепта.

Ядро: *жизнь (16 употреблений), жидкость (15).*

Ближняя периферия: *пить (11), жажда (11), море (10), чистота (10), дождь (8).*

Дальняя периферия: *океан (6), водопад (6), ручей (5), плавать (5), удовлетворение (5), бассейн (5), прозрачность (4), река (3), H₂O (3), пар (2), лед (2), здоровье (2), влага (2).*

Крайняя периферия: *волна (1), источник (1), поток (1), частица (1), капля (1), шей (1), готовить еду (1), убирать (1), рыбачить (1), необходимость (1), безвкусице (1), свежесть (1), тепло (1), холодная (1), радость (1), катаклизм (1), водное поло (1), хоккей (1), сплав (1), дайвинг (1), бутылка (1), планета (1), сосуд (1), ванна (1), еда (1), водопровод (1), суп (1), рыба (1), коток (1), мороз (1).*

Наибольшим количеством ассоциатов представлена тематическая группа «свойства воды». Это лексемы, которые отражают важность воды в жизни человека (*жизнь, здоровье, необходимость, чистота*), отношение к ней и ее восприятие (*радость, удовлетворение*). Важность воды в жизни человека доказывает большое количество слов-ассоциатов и их разнообразие, а также то, что ядерным признаком обладает лексема «жизнь».

Анализ лексических средств объективации концепта «вода» в языковом сознании жителей в возрасте от 40 до 70 лет позволил выстроить следующую полевую структуру концепта.

Ядро: *жизнь (16 употреблений).*

Ближняя периферия: *жидкость (10), готовить еду (9), море (7), чистота (7).*

Дальняя периферия: *капля (6), река (5), поливать (5), влага (4), живая (3), жажда (3), лед (2), рыбачить (2), холодная (2), свежесть (2).*

Крайняя периферия: *роса (1), необходимость (1), прозрачность (1), наслаждение (1), текучая (1), коммунальные услуги (1), дача (1), лодка (1), теплоход (1).*

В представлении респондентов старшего поколения концепт «вода» репрезентируется как жизненно важный элемент. Лексема

«жизнь» также обладает ядерным признаком. Особенность в восприятии концепта выражается в том, что частотны слова-ассоциаты, отражающие бытовую сферу жизни человека (*готовить еду, поливать, коммунальные услуги, дача*).

Таким образом, в объективации концепта «вода» наблюдается несколько тенденций, связанных с когнитивным осмыслением.

Современный человек (*в нашем случае – житель г. Павлодара*) воспринимает воду как благо, необходимое условие своего существования и существования мира в целом (*жизнь, необходимость, частица, здоровье, наслаждение и т.д.*).

В восприятии представителей старшего поколения в концепт «вода» включаются различные аспекты хозяйственной деятельности человека на воде и с водой. В большинстве случаев номинации, отражающие эту деятельность, относятся к дальней периферии поля (*водопровод, поливать, коммунальные услуги и т.д.*).

В восприятии респондентов от 14 до 40 лет концепт «вода» репрезентируется посредством лексем, которые отражают досуговую деятельность человека на воде или связанную с водой (*рыбалка, водное поло, лодка, теплоход, дайвинг, сплав и т.д.*)

Нужно отметить, что концепт «вода» среди респондентов обеих возрастных групп репрезентируется посредством лексем только с положительной коннотацией.

Таким образом, из всего вышесказанного можно сделать следующие выводы.

Языковая картина мира – это информация о среде и человеке, переработанная и зафиксированная в языке. Основной единицей языковой картины мира является концепт.

Анализ концепта «вода» в языковой картине мира позволил сделать следующие выводы.

В языковой картине мира концепт «вода» обладает следующими концептуальными признаками: жидкость, может являться водоемом, прозрачна, находится в движении, жизненно необходима, опасна.

В сознании русского народа концепт «вода» имеет две коннотации: положительную (вода ассоциируется с чистотой и жизненной необходимостью), отрицательную (вода – связана с опасностью, с нестабильностью).

В современной языковой картине мира концепт «вода» репрезентируется посредством лексем с положительной коннотацией. В представлении жителей города Павлодара вода – это жизненная необходимость: жизнь, источник, благо. В представлении жителей

старшего поколения – это неотъемлемая часть хозяйственной деятельности. Младшее поколение ассоциирует воду с досугом и увлечениями, связанными с водой.

Таким образом, мы видим, что традиционное представление о воде как о чудодейственной стихии со временем утрачивается в современной языковой картине мира. Сохраняется понятие «вода – источник жизни», но меняется её восприятие. Вода становится химическим элементом, составляющей частью жидкости, необходимой для жизнеобеспечения как человека, так и окружающего его мира.

ЛИТЕРАТУРА

1 Гумбольдт В. О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода. СПб.: Наука, 1959. – С. 57.

2 Вайсгербер Й. Л. Родной язык и формирование духа / пер. с нем. М.: Изд-во МГУ, 1993. – 232 с.

3 Пименова М. В. Методология концептуальных исследований / М.В. Пименова. // Антология концептов. – Волгоград: Парадигма, 2005. – Т. 1. – С. 15 – 20

4 Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность: от теории словесности к структуре текста: антология. – М., Academia, 1997. – 267 с.

5 Шанский Н.М., Боброва Т.А. Школьный этимологический словарь русского языка. Происхождение слов. – М.: Дрофа, 2004. – 398 с.

6 Тресиддер Джек. Словарь символов. – М., 1999. – 104 с.

7 Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка. //Изд. 4-е, доп. – М., 1997. – 763 с.

8 НКРЯ – Национальный корпус русского языка. URL: // www.ruscorgora.ru/ (дата обращения: 24.07.2020)

**КАТЕГОРИЯ КРАСОТЫ В РОМАНЕ
Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО «ИДИОТ»**

САВЧУК М. И.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

Прежде чем перейти к анализу категории красоты в романе Ф. М. Достоевского «Идиот», мы должны сказать, что писатель понимал красоту в свете православного взгляда на мир. В принципе, он руководствовался четким и точным определением одного из глубоко почитаемых и любимых русским народом Святых Отцов, просиявших на русской земле, – святителя Тихона Задонского, который в своих трудах писал: «Христос есть красота для человека» [1, с. 432]. Подтверждение этой мысли мы находим у самого Достоевского в Записных тетрадях 1876-1877 годов: «Христос – 1) красота, 2) нет лучше, 3) если так, то чудо, вот и вся вера» [2, т. XXIV, с. 202]. Роман «Идиот» написан писателем раньше этой записи, но, как мы знаем, духовное перерождение Достоевского в истинно православного человека происходит на каторге, где он тщательно изучает Евангелие, откуда и выводит свое представление об истинной красоте. Именно это понимание сохраняется и при создании произведения о положительно прекрасном человеке. Говоря об отношении Достоевского к красоте, следует привести принципиально важное мнение исследователя проблемы «русская литература и православие» М. М. Дунаева: «Подлинная красота есть духовное совершенство и смысл, воплощённые в совершенной телесности, сполна преображённой в Царстве Божиим или хотя бы отчасти преображённой в земной действительности. Иными словами, красота есть конкретность воплощённой положительной духовности в пространственных и временных формах, пронизанных светом, цветами, звуками и другими чувственными качествами. Воплощение духовности есть необходимое условие полной реализации её» [3].

В романе «Идиот» Достоевский действительно активно изучает проблему красоты, размышляет над её природой, прежде всего, сквозь призму образов главных женских персонажей. Яркими представительницами «земной красоты» являются в романе Настасья Филипповна Барашкова и Аглая Епанчина.

Князь Мышкин, рассуждая о красоте Аглаи, приходит к выводу: «красота – загадка» [2, т. VIII, с. 66]. Загадочность присутствует

во взгляде и Настасьи Филипповны: «Этот взгляд глядел – точно задавал загадку» [2, т. VIII, с. 38]. Разгадку находит князь, снова обращаясь к портрету Настасьи Филипповны: «Ему как бы хотелось разгадать что-то скрывавшееся в этом лице и поразившее его давеча... и теперь он спешил как бы что-то вновь проверить. Это необыкновенное по своей красоте и еще по чему-то лицо сильнее еще поразило его теперь. Как будто необъятная гордость и презрение, почти ненависть, были в этом лице, и в то же самое время что-то доверчивое, что-то удивительно простодушное; эти два контраста возбуждали как будто даже какое-то сострадание при взгляде на эти черты. Эта ослепляющая красота была даже невыносима, красота бледного лица, чуть не впалых щек и горевших глаз; странная красота!» [2, т. VIII, с. 68].

Контраст, поразивший князя, свидетельствует о том, что героиня попадает в водоворот борьбы между добром и злом. Получая бесценный дар физической красоты, Настасья Филипповна (собственно, как и Аглая, прямое значение имени которой - «свет») оказывается перед выбором: служить Свету или тьме. Поступки героини обескураживают решительностью и непримиримостью с действительностью. Она постоянно бросает вызов себе и обществу, как будто в ней живут два человека. Истоки этой двойственной природы следует искать в детстве и юности Настасьи Филипповны. В семилетнем возрасте девочка теряет отца, переходит на воспитание Афанасия Ивановича Тоцкого. По истечении пяти лет Афанасий Иванович посещает имение и обнаруживает необыкновенную красоту Насти, он приставляет к девочке гувернантку, швейцарку, которая преподавала французский язык и разные науки. Через четыре года воспитание завершается, юную девушку перевозят в село Отрадное: «Помещица привезла Настю прямо в этот тихий домик... и сама поселилась вместе с Настей... В доме нашлись музыкальные инструменты, изящная девичья библиотека, картины, эстампы, карандаши, кисти, краски, удивительная левретка, а чрез две недели пожаловал и сам Афанасий Иванович... С тех пор он как-то особенно полюбил эту глухую степную свою деревеньку, заезжал каждое лето, гостил по два, даже по три месяца, и так прошло довольно долгое время, года четыре, спокойно и счастливо, со вкусом и изящно» [2, т. VIII, с. 36].

В этом «эдеме» происходит самое страшное преступление, совершенное против невинности, чистоты и целостности Настасьи. Грехопадение приводит к утрате ею Божественной красоты.

«Изгнание из рая» происходит, когда до Барашковой доходят слухи, что ее искустель собирается жениться. Добрые и светлые качества её души сменяются новой природой, ранее не показывавшейся в ней. Тоцкий в изумлении встречает Настасью Филипповну: «Эта новая женщина, оказалось, во-первых, необыкновенно много знала и понимала, – так много, что надо было глубоко удивляться, откуда могла она приобрести такие сведения, выработать в себе такие точные понятия. (Неужели из своей девичьей библиотеки?) Мало того, она даже юридически чрезвычайно много понимала и имела положительное знание если не света, то о том по крайней мере, как некоторые дела текут на свете; во-вторых, это был совершенно не тот характер, как прежде, то есть не что-то робкое, пансионски неопределенное, иногда очаровательное по своей оригинальной резвости и наивности, иногда грустное и задумчивое, удивленное, недоверчивое, плачущее и беспокойное. Нет: тут хохотало пред ним и кололо его ядовитейшими сарказмами необыкновенное и неожиданное существо, прямо заявившее ему, что никогда оно не имело к нему в своем сердце ничего, кроме глубочайшего презрения, презрения до тошноты, наступившего тотчас же после первого удивления. Эта новая женщина объявляла, что ей в полном смысле всё равно будет, если он сейчас же и на ком угодно женится, но что она приехала не позволить ему этот брак, и не позволить по злости, единственно потому, что ей так хочется, и что, следственно, так и быть должно, – «ну, хоть для того, чтобы мне только посмеяться над тобой вволю, потому что теперь и я наконец смеяться хочу»» [2, т. VIII, с. 36-37].

Неистовым смехом Настасья Филипповна заменяет слёзы, которых не остаётся у нее после пережитых мучительных страданий. Князь Мышкин и Настасья Филипповна при встрече чувствуют родство душ, духовную близость. Они оба чужестранцы в земном мире, их не волнует богатство, слава, роскошь, окружение, но Настасья Филипповна в отличие от князя не имеет смирения. Она не может простить себе потери своей невинности, не верит в возможность получить прощение своего греха. Гордыня и тоска по утерянному раю, презрение к мужчинам, которые устраивают торги вокруг неё, и боль вины, не отпускающая ни на минуту, – все эти терзания живут в Настасье Филипповне, поэтому благая цель Тоцкого выдать замуж героиню и позволить ей «воскреснуть в любви и в семействе» немислима. У неё абсолютно другой путь спасения и обретения веры.

Женская судьба Аглаи Епанчиной представляется сестрам «... возможным идеалом земного рая. Будущий муж Аглаи должен был быть обладателем всех совершенств и успехов, не говоря уже о богатстве» [2, т. VIII, с. 34]. Мы видим, что главным критерием семейного рая Аглаи является состоятельность жениха, его материальное положение, таланты, изящные манеры. Совершенство будущего супруга абсолютно лишено духовных качеств, поиска Бога, телесно-душевный уровень занимает приоритетную позицию. В семье Аглаю считают идолом, а Лизавета Прокофьевна даёт однозначную характеристику своей дочери, напрямую отсылая к темной силе: «Совершенно, совершенно как я, мой портрет во всех отношениях ... самовольный, скверный бесенок! Нигилистка, чудачка, безумная, злая, злая, злая! О, Господи, как она будет несчастна!» [2, т. VIII, с. 273]

Понятие нигилизм прочно входит в русское общественное сознание в XIX веке и активно освещается в творчестве разных писателей. «Нигилизм (лат. nihil – ничто) – в самом общем смысле учение, центральным постулатом которого является полное отрицание традиций, норм, правил, общественных устоев, авторитетов» [4, с. 246]. Нам известны нигилисты – персонажи А. С. Пушкина (Е. Онегин), М. Ю. Лермонтова (Г. Печорин), И. С. Тургенева (Е. Базаров), но у Достоевского описывается тип прекрасной молодой девушки-нигилистки, стремящейся покинуть родительский дом, обрести профессию, приносить пользу обществу, решать вопросы самостоятельно. Она считает себя «закупоренной в бутылку» и выбирает князя, способного помочь ей обрести свое призвание: «... ну, я хочу бежать из дому, а вас выбрала, чтобы вы мне способствовали. Я хочу пользу приносить... Я уж давно хотела уйти. Я двадцать лет как у них закупорена, и всё меня замуж выдают. Я еще четырнадцати лет думала бежать, хоть и дура была. Теперь я уже всё рассчитала и вас ждала, чтобы всё расспросить об загранице. Я ни одного собора готического не видала, я хочу в Риме быть, я хочу все кабинеты ученые осмотреть, я хочу в Париже учиться; я весь последний год готовилась и училась и очень много книг прочла; я все запрещенные книги прочла. Александра и Аделаида все книги читают, им можно, а мне не все дают, за мной надзор. Я с сестрами не хочу ссориться, но матери и отцу я давно уже объявила, что хочу совершенно изменить мое социальное положение. Я положила заняться воспитанием, и я на вас рассчитывала, потому что вы говорили, что любите детей. Можем мы вместе заняться

воспитанием, хоть не сейчас, так в будущем? Мы вместе будем пользу приносить» [2, т. VIII, с. 356, 358].

Князь видит в Аглае ребёнка, он верит в чистоту, свет этой девушки, отдаёт ей своё сердце, искренно полюбит. Но заключить с ней брак для него также невозможно, как и отвратить трагическую развязку судьбы красавицы. Истинное свое лицо Аглая показывает, встречаясь с Настасьей Филипповной. Её сияющая красота, которая так пленила Настасью Филипповну и князя, оказалась, по сути, только внешним атрибутом. Невинность Аглаи формальна, потому что «НЕВИННОСТЬ – характеристика человека, не знающего зла. Существенная особенность невинного состоит в том, что для него не существует ценностных различий, норм, он не осознает их и никак не определяет себя по отношению к ним, не совершает выбора... Состояние безмятежности, целостности и гармоничности, присущее невинному человеку, подобно блаженному состоянию младенца: оно естественно и внеморально» [5]. Аглая же, по утверждению ее матери – Лизаветы Прокофьевны, «злая».

Аглая, скорее, целомудренна: «Существенная же особенность целомудренного человека состоит в том, что он не является невинным в отношении добра и зла, знает их абсолютную различность, его мысли, чувства и поступки находятся в поле напряженности, образованном основной моральной дихотомией, поэтому подлежат моральной оценке... Кроме того, внутренняя жизнь целомудренного человека сложна, дифференцирована, осознаваема. В силу данных особенностей сохранение внутренней гармонии и гармонии с миром, непорочности, покоя в добре требует от целомудренного человека, в отличие от невинного, для которого такое состояние естественно и бессознательно, совершения определенных усилий. Моральное усилие целомудренного направлено прежде всего на соблюдение запретов» [6].

Поэтому метафора «закупоренная в бутылке» означает нахождение Аглаи в лоне семейных традиций, материнской молитвы, ограждающей от искушений и пороков земного мира. Но как только она разрывает отношения с родителями, раскрывая эту бутылку, то тут же становится рабой страстей. Она добивается своей цели: уезжает за границу, становится женой польского заговорщика-эмигранта и переходит в католичество, совершенно отрезая себя от традиций православной веры. Мрак безверия, пустота, ревность и эгоцентризм побеждают. Корнем всех пороков для Аглаи является гордыня, непринятие Божественного

миропорядка, творение своей греховной воли. Как верно отмечает М. М. Дунаев: «Гордыня рождает и важнейшие грехи, о чём всегда предупреждали Святые Отцы. Это проявилось в персонажах романа, центральных и второзначных, слишком наглядно. Гордыня этих людей переливается в тщеславие; страсть к самоутверждению, самовозвеличению – в стяжательство, в разврат, в надрывы, в тяготение к убийству и самоубийству» [3].

Настасья Филипповна тоже заражена этим дьявольским грехом гордыни, но она предпринимает попытки изменить себя. Размышления о вечной жизни, об утраченной чистоте отражаются в воображаемой ею картине, где она изображает Христа рядом с ребёнком: «Вчера я, встретив вас, пришла домой и выдумала одну картину. Христа пишут живописцы всё по евангельским сказаниям; я бы написала иначе: я бы изобразила его одного, – оставляли же его иногда ученики одного. Я оставила бы с ним только одного маленького ребенка. Ребенок играл подле него; может быть, рассказывал ему что-нибудь на своем детском языке, Христос его слушал, но теперь задумался; рука его невольно, забывчиво осталась на светлой головке ребенка. Он смотрит в даль, в горизонт; мысль, великая, как весь мир, покоится в его взгляде; лицо грустное. Ребенок замолк, облокотился на его колена и, подперши ручкой щеку, поднял головку и задумчиво, как дети иногда задумываются, пристально на него смотрит. Солнце заходит... Вот моя картина!» [2, т. VIII, с. 379-380].

Настасья Филипповна предсказывает свою скорую кончину, не просто относясь к этому спокойно и смиренно, но и желая этого поскорее, т.к. устала от своих бесконечных метаний. В дальнейшем князь, в принципе видящий в каждом человеке лучшее и неизменно надеющийся на добрый исход, высказывает мысль о возможности воскресения её души: «Но теперь грусть и задумчивость ее возрастали почти с каждым часом. Мнения его о Настасье Филипповне были установлены, не то, разумеется, всё в ней показалось бы ему теперь загадочным и непонятным. Но он искренно верил, что она может еще воскреснуть» [2, т. VIII, с. 489].

Последняя глава романа с его финалом, где реализуется физическая смерть Настасьи Филипповны, содержит надежду на воскресение её в будущей жизни: «Вошли в кабинет. В этой комнате, с тех пор как был в ней князь, произошла некоторая перемена: через всю комнату протянута была зеленая, штофная, шелковая занавеска, с двумя входами по обоим концам, и отделяла от кабинета альков,

в котором устроена была постель Рогожина» [2, т. VIII, с. 502]. Зелёный цвет в творчестве Ф. М. Достоевского символизирует надежду на то, что Барашкова, пройдя свой жизненный путь через великое страдание, в конце своего пути милостью Божией гибнет от руки убийцы, который приносит её в жертву их общей страсти: гордой, разрушительной «любви». Белый цвет простыни, покрывающий Настасью Филипповну, наводит на мысль, что она получает награду: прощение и искупление своих грехов.

Таким образом, на примере анализируемых женских образов автор романа представляет концепцию Красоты: есть красота телесная и красота душевно-духовная. Внешняя красота, не наполненная Светом и Истиной, способна принести лишь страдания, без надежды на спасение души человека. Аглая Епанчина – редкая красавица, с пытливым умом, высокими общественными целями, но её душа пребывает в гордыне, тщеславии, и в итоге она полностью отказывается от истинной веры, теряя всякую возможность принести покаяние. Дар физической красоты становится оружием в руках темной силы, которая желает человеку лишь погибели, полностью разрушая его жизнь.

Настасья Филипповна также наделена красотой удивительной силы, которая – при условии служения Христу – могла бы обратить души окружающих людей и её саму к покаянию. Но, так как физическая ее красота не наполнена Святым Духом, то приводит Барашкову к физической гибели, хотя трагическая смерть даёт надежду на возможное воскресение в вечности. Настасья Филипповна проходит сложный духовный путь нравственного падения, признания своей вины, мучительных страданий, сжигающих душу. Именно страдания, по Достоевскому, могут стать очистительным огнём, в котором уничтожатся все грехи. Без душевных и духовных страданий, приводящих к покаянию, невозможно спасение. Поэтому образ Настасьи (имя которой означает «воскресенье») Филипповны находится ближе к тому идеалу Красоты, которая и спасет мир. Писатель точно знает: «Всякая красота, и видимая, и невидимая, должна быть помазана Духом, без этого помазания на ней печать тления, она (красота) помогает удовлетворить человека, водимого истинным вдохновением. Ему надо, чтобы красота отзывалась жизнью, вечной жизнью. Когда же из красоты дышит смерть, он отвращает от такой красоты свои взоры» [7]. Обладателем такой красоты в романе является князь Мышкин («князь Христос»),

реализующий истинную красоту исполнения заповедей Христовых; красоту смирения и терпения; красоту веры, надежды, любви.

Итак, Ф. М. Достоевский представляет в своем романе о «положительно прекрасном человеке» христианскую концепцию Красоты, сопряженной с Добром и Истиной.

ЛИТЕРАТУРА

1 Схиархимандрит Иоанн (Маслов). Симфония по творениям святителя Тихона Задонского. – М.: Самшит, 2003. – 1200 с.

2 Достоевский Ф. М. Полное собрание сочинений: в 30-ти томах. – Л.: Наука, 1972–1990.

3 Дунаев М. М. Вера в горниле сомнений // Русский Гуманитарный Интернет-Университет. 2003 г. [Электронный ресурс]. – URL: https://palomnic.org/bibl_lit/bibl/dunaev/11/ [дата обращения 23.06.2020].

4 Кириленко Г. Г., Шевцов Е. В. Краткий философский словарь. – М.: АСТ, Слово, 2010. – 480 с.

5 Невинность. Энциклопедия Кругосвет // Универсальная научно-популярная энциклопедия. [Электронный ресурс]. – URL: https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/filosofiya/NEVINNOST.html [дата обращения 09.03.2021].

6 Целомудрие. Энциклопедия Кругосвет // Универсальная научно-популярная энциклопедия. [Электронный ресурс]. – URL: https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/filosofiya/TSELOMUDRIE.html [дата обращения 09.03.2021].

7 Симфония по письмам святителя Игнатия (Брянчанинова). Под общ. ред. архимандрита Романа (Лукина) // Ставрополь: Издательский центр Ставропольской Духовной Семинарии; ССШ, 2007. – 368 с. [Электронный ресурс]. – URL: https://azbyka.ru/otechnik/Ignatij_Brjanchaninov/simfonija-po-pismam-svjatitelja-ignatija-brjanchaninova/178.

РЕКЛАМА КАК ЛИНГВОВИЗУАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

ПОПОВИЧ О. А.

к.ф.н., асоц. профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

САГЫНДЫКОВА Г. М.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

Коммуникацию определяют как процесс передачи, восприятия коммуникантами общения (межличностного, массового) в социуме при помощи различных средств и каналов связи. Одной из специфических форм коммуникации является реклама, представляющая собой многофункциональное и многоцелевое образование. В рекламе, как и в других формах коммуникации, прослеживаются свои особенности в организации коммуникативного пространства.

Коммуникативное пространство рекламы можно обозначить как взаимодействие между рекламодателем и аудиторией. Рекламодатель в этом коммуникативном пространстве налаживает каналы для рекламы, сообщения информации о своем товаре, услуге целевому и потенциальному потребителю. Успех такого массового будет во многом определяться эффективностью коммуникации – от умения построить эффективное рекламное коммуникативное пространство [1, с. 66].

Рекламное коммуникативное пространство может считаться сформировавшимся в том случае, если в результате процесса производства, организованного рекламодателем, потребителем было усвоено рекламное послание, и он приобрел рекламируемый товар (рисунок 1).

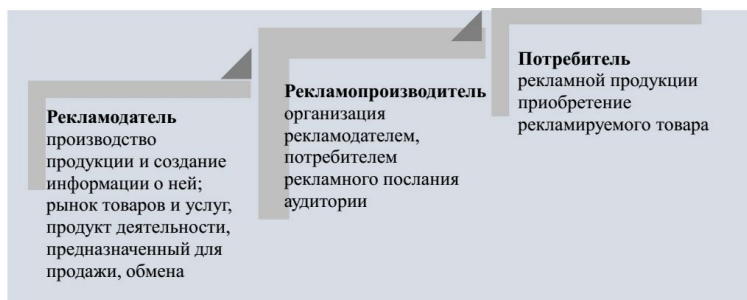


Рисунок 1 – Рекламное пространство

В различных научных контекстах можно выделить множество определений рекламы, так как реклама является предметом рассмотрения как производственной индустрии, так и научных изысканий.

Задача рекламы – вызывать сильные ассоциации, которые бы стимулировали и усиливали память, соединяя новые факты с прежними представлениями и впечатлениями. Многие рекламные продукты содержат семантическую цепочку:

ПРОБЛЕМА – ЧУДЕСНОЕ СРЕДСТВО – РЕШЕНИЕ
ПРОБЛЕМЫ

Копирайтеры стремятся объединить решение проблем с положительными эмоциями [2, с. 230].

Реклама – это разновидность массовой коммуникации, в которой создаются и распространяются информативно-образные, экспрессивно-суггестивные тексты однонаправленного и неличного характера, оплаченные рекламодателем и адресованные им группам людей с целью побудить их к нужному рекламодателю выбору и поступку» [3, с. 34].

Кроме того, это особый вид коммуникационной деятельности, который имеет экономическую основу и сопровождает человечество на протяжении всей истории его развития.

Реклама – это создание образа фирмы или товара, а также процесс создания информации о них с целью создания осведомленности как можно у большего количества населения, то есть аудитории, потенциальных потребителей, предлагаемых товаров или услуг [4, с. 382-383].

Основным понятием рекламы является то, что это информация, распространенная любым способом, в любой форме и с использованием любых средств, адресованная неопределенному кругу лиц и направленная на привлечение внимания к объекту рекламирования, формирование или поддержание интереса к нему и его продвижение на рынке.

Неличную коммуникацию, осуществляемую идентифицируемым спонсором и использующую средства массовой информации с целью склонить (к чему-то) или повлиять (как-то) на аудиторию, также называют рекламной.

Являясь ответвлением массовой коммуникации, в русле которого создаются и распространяются информативно-образные, экспрессивно-суггестивные тексты, реклама адресует

их определенным группам людей – реальной и потенциальной аудитории, с целью побудить ее к нужным рекламодателю выбору.

Из существующих определений рекламы можно выделить конститутивные элементы рекламного текста: информация направленная на аудиторию и доведенная до адресата через каналы СМИ, СМК. Следовательно, в рекламе сообщение и деятельность неразрывно связаны, они не могут, фактически, существовать друг без друга. Реклама рассматривается как системное единство таких компонентов, как рекламное сообщение, социальная практика, рынок товаров и услуг, продукт деятельности, предназначенный для продажи, обмена, рекламодатель, рекламопроизводитель.

Реклама является одной из форм маркетинговых коммуникаций, которая оплачена рекламодателем и имеет свою целевую аудиторию. Для достижения успеха и эффекта новизны на потребительском рынке рекламные компании создают новые способы воздействия на потребителей рекламной продукции, находят новых рекламных героев, совершенствуют рекламные образы, слоганы.

Рекламное сообщение, ее идея направлены к потенциальному клиенту не лично от рекламодателя или рекламопроизводителя, а через рекламораспространители: посреднические каналы – телевидение, интернет, радио, журнал, каталог, буклет и другие. При этом реклама использует речевые, зрительные, звуковые, обонятельные, осязательные приемы воздействия на потребителя на разных видах носителей информации.

Цель создания любой рекламы (креолизованный текст, сообщение, объявление, ролик, этикетка, упаковка) – привлечение внимания потребителей рекламной продукции, получение прибыли.

Реклама имеет реальную потенциальную аудиторию, не персонифицирована, в рекламной деятельности сокращается дистанция общения, в которой стирается грань между приватным и публичным форматами коммуникации.

Реклама имеет свое коммуникативное пространство, создаваемое газетными изданиями, аудио-визуальным материалом на телевидении и радио, сайтах в интернете.

Ориентированная на реальную шкалу ценностей потребителей, реклама имеет неопределенный эффект, вероятностный. Например, реклама ипотечного кредита носит вероятностный характер и часто будет зависеть от субъективных условий потребителей рекламы. Факт оформления ипотечного кредита зависит от различных условий, часто носящих субъективный характер: *Выгодная ипотека*

на крупную сумму – реальность! Почему выбрать ипотеку с InCred.ru – так удобно? Ведущий банк страны снизил ставки по ипотечному кредитованию.

Полимодалная семиотика рекламного сообщения включает визуальный, аудиальный и собственно текстовый компоненты (в соответствии с рисунком 2).

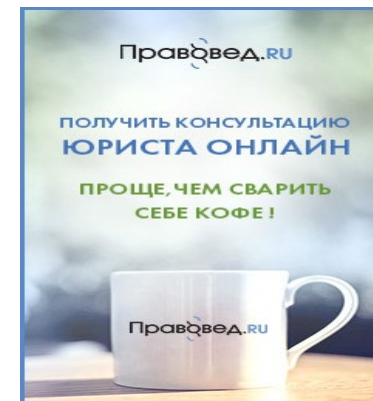


Рисунок 2 – Полимодалная семиотика рекламных сообщений

Рекламное сообщение является лишь внешней манифестацией дискурса. Дискурс – существование языка в действии, он формирует реальный мир, является средой для порождения текста, механизмом, с помощью которого осуществляется развертывание внутреннего кода ее интерпретации потребителями информации, коммуникантами.

Рекламный дискурс является разновидностью институционального дискурса, а также частью сетевого дискурса, основными компонентами которого являются принципы формирования вербализованных текстов, функционирующих в рекламе, интернете и относящихся к различным жанрам сетевого дискурса. Рекламный дискурс реализуется через язык СМИ, который является главной составляющей рекламного дискурса. В рекламном дискурсе отражаются вербальное и невербальное поведение человека.

Специфическими чертами рекламного дискурса являются:

1) Использование общенародной лексики:

– *В небе безбрежном от края до края,*

*Солнечный слиток, лучами играя,
Греет застывшую душу Земли...*
(Текст рекламы ювелирных изделий на радио)
Малышу хорошо, маме спокойно!
(Слоган в рекламе подгузников «Бэбито».)
Ваш уютный мир.
Крепкий чай для крепкой семьи.
(Слоганы в рекламе чая «Никитин».)
Беседуйте на здоровье.
Создан дарить тепло.
(Слоганы в рекламе чая «Беседа».)

2) Употребление в рекламных текстах авторских неологизмов, идиом, перефразированных цитат и крылатых выражений:

«Старо как вечность и вечно молодо» – текст рекламы ювелирных изделий на радио; *«Находка для маленьких скороходов»* – текст рекламы подгузников Huggies Ultra Comfort; *«Вкусные» уМЫЛительности»* – реклама натурального мыла ручной работы; *«Под лежащий камень вода не течёт. Хотите ускоренно нарастить бизнес-мышцу ювелирного салона? Тогда стоит заказать у копирайтера текст рекламы ювелирных изделий на лендинг, одностраничник, сайт интернет магазина или группу в соцсетях (ВК, Инстаграм). Действуйте уже сейчас, и получайте долговременную отдачу от продающих текстов в будущем»* – текст рекламы копирайтеров.

Любая реклама нацелена на подсознание и влияние на психологическое поведение человека. В основе рекламного текста лежат принципы коммуникативного события, лаконичности, доминанты, рамки, развития сюжета, эстетики предметного поля, оценочности, информативности, оригинальности и изобретения. К примеру, оригинальность рекламы заключается в разрушении стереотипов, в создании необычных, новых решений в изменении устойчивых связей предметов, явлений, понятий. Реклама требует от ее создателей постоянный поиск свежих идей, творческий подход в каждом конкретном случае.

3) Стилистические отклонения от литературного языка, семантический каламбур, использование иллюстраций в виде шуточных, иронических картинок, символов.

«Жить хорошо, а с любимым еще лучше. Сок «Любимый»».

«Миг – и голова не болит. Средство от головной боли «Миг».

«Почувствуйте легкость, станьте активными с «Активиа».



Рисунок 3 – Логотипы товаропроизводителей на упаковке продукции

Придание тексту стилистической формы является одним из принципов создания рекламной печатной продукции – использование в рекламном тексте стилистических фигур (метонимия, символ, метафора). На упаковках товаров как вида рекламной печатной продукции символическую нагрузку несут эмблемы, логотипы фирм, слоганы имиджа или слоганы лести. На рисунке 6 представлена упаковка тульских пряников. Рекламопроизводитель изобразил на упаковке не кондитерское изделие, а самовар как символ России и города Тулы. На упаковке вафельных хлебокондитерских изделий используется логотип фабрики хлебокондитерских изделий в Магнитогорске «ООО «Русский хлеб»». Пшеничный образ в логотипах и на упаковках хлебной продукции является довольно банальным (рисунок 3). Рекламопроизводители применяют в рекламном изображении колоски, мельницы, батоны, сухари, баранки.

Казахстанские производители отечественной продукции также используют на упаковках логотипы фирм, символику (рисунок 3).

4) В рекламном дискурсе частотно употребление онимов (имена исторических, публичных личностей, географических названий, прагматонимов с неясной внутренней формой, искусственно созданных или образованных от иноязычных слов).

Онимы разных разрядов являются частотными, информационно насыщенными, прагматически и стилистически значимыми элементами рекламных текстов.

«Земля вертится – доказано Галилеем. Надежная техника существует – доказано «Zanussi»».

««Cafe Pele» – настоящий кофе из Бразилии».

«От Парижа до Находки Омса – лучшие колготки».

«Крузенштерн» – уникальное судно. Здесь курсанты становятся настоящими моряками».

«Жители Виларибо решили проблему грязной посуды! Они отвозят ее в Вилабаджо!»

«Wella» – вы великолепны».

«Rowenta» – радость в вашем доме».

««Skitles» – не кисни».

«Nina by Nina Richi и Valentina by Valentino» (Нина от Нины Риччи и Валентина от Валентино).

«Captain Morgan. Towards to the life, love and production» (Капитан Морган, Навстречу жизни, любви и сокровищам).

«Бочкарев. Правильное пиво».

«The Walt Disney Ties» (Галстуки Уолта Диснея).

«Только настоящий Буратино радуется по-настоящему» (реклама лимонада).

«Огонь в кармане. Необходима всем курящим. Карманная зажигательница для папирос «Edison» Заменяет спички и служит как карманная лампочка для освещения» (реклама зажигалки).

«Поставщики Двора Его Величества. Требуем пиво завода С.-Петербургского Товарищества «Калинкин».

Таким образом, реклама как лингвовизуальное образование – это текст, имеющий полимодальную семиотику и в коммуникативном пространстве ориентированный на потребителя.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Романов А.А. Реклама: между социумом и маркетингом. – М., 2002. – 300 с.
- 2 Шевченко Д. А. Реклама. Маркетинг. PR. – М., 2009. – 256 с.
- 3 Медведева Е.В. Рекламная коммуникация - М., 2003. – 278 с.
- 4 Феоктистова А. А. PR и реклама: общее и различия // Молодой ученый. – 2017. – № 18 (152). – С. 381-383.

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ И ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИЙ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ В ШКОЛАХ С ГОСУДАРСТВЕННЫМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

САХИМЗАДИНА М. Д.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

В Республике Казахстан, представляющей собой многонациональное государство, остаётся актуальной проблема формирования поликультурной личности, владеющей двумя или несколькими языками. Среди функционирующих языков в нашей стране русский язык занимает особое место и служит важнейшим средством информации в современном казахстанском обществе. В «Законе о языках Республики Казахстан» определен статус русского языка как официального, поэтому он является обязательным учебным предметом в перечне общеобразовательных дисциплин.

В течение последних лет в Казахстане идет становление новой системы образования. В значительной степени изменились подходы к преподаванию предметов. Относительно предмета «Русский язык и литература» обновление заключается в переходе с традиционного структурно-семантического подхода к функционально-коммуникативному. Необходимость развития функциональной грамотности, а также грамотности чтения, обозначена в основных нормативных документах: Государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы [1], Государственных общеобразовательных стандартах образования.

В современном понимании понятие «функциональная грамотность» рассматривается как способность использовать имеющиеся знания и умения «в условиях взаимодействия с социумом», «то есть это тот уровень грамотности, который дает человеку возможность вступать в отношения с внешней средой и максимально адаптироваться и функционировать в ней» [2, с. 3]. Грамотность чтения предполагает формирование способности к осмысленному прочтению текстов и их интерпретации, использование информации для достижения собственных целей. Известно, основы функциональной грамотности закладываются в школе, где процесс обучения построен так, чтобы привить ученику практические, социальные навыки: умение осуществлять мыслительные операции

(анализ, синтез, сравнение, обобщение), быть самостоятельным, иметь навыки сотрудничества, находить пути решения проблемы. Так, учащийся должен владеть навыками 21 века: коммуникация, сотрудничество, критическое мышление и креативность.

Изложенные выше тенденции нашли свое методическое применение в учебнике «Русский язык и литература» для 8 класса под редакцией Б.Х.Исмагуловой и Ф.Т.Саметовой [3]. В данной работе мы рассмотрим содержание учебника с точки зрения отражения в нем новых задач, принципов и требований учебной программы обновленного содержания образования.

В основу содержания учебной программы по предмету заложен коммуникативный подход, согласно которому главный акцент делается на развитие четырех навыков речевой деятельности: слушание, говорение, чтение и письмо. Они взаимосвязаны, повторяются, закрепляются и расширяются из класса в класс. В соответствии с данными видами речевой деятельности разработаны темы. В контексте каждой темы представлен языковой материал с позиции формирования функциональной грамотности [3, с.2].

Согласно типовой учебной программе цель обучения русскому языку состоит в следующем: «совершенствование навыков речевой деятельности, основанных на владении системой равноуровневых языковых средств, соблюдении правил и норм русского литературного языка, правил речевого этикета, что способствует развитию функциональной грамотности обучающихся» [4, с.1].

Цель изучения предмета «Русский язык и литература» реализуется в результате решения следующих задач:

1) развитие навыков слушания, говорения, чтения, письма, необходимых для общения в социально-бытовой, социально-культурной, научно-технической, учебно-профессиональной сферах жизни;

2) формирование знаний о единицах языковой системы, правилах их сочетания, функционирования, навыков и умений конструирования синтаксических структур в соответствии с нормами и правилами русского языка;

3) формирование и развитие навыков мышления высокого порядка, направленных на анализ, синтез, оценку, интерпретацию полученной информации;

4) формирование навыка поискового, ознакомительного, исследовательского чтения, переработки прочитанной информации;

5) развитие навыков анализа произведений разной жанровой природы, аргументированного формулирования своего отношения к прочитанному;

6) обогащение словарного запаса обучающихся коммуникативно-актуальной лексикой и фразеологией русского языка;

7) формирование толерантного отношения к языкам и культурам разных народов [4, с.1-2].

Исходя из вышеизложенных задач, можно сделать вывод, что коммуникативная компетенция является основным, а развитие лингвистической компетенции – дополнительным компонентами в процессе реализации коммуникативного подхода в обучении. Так, грамматический материал учебника изучается в контексте лексических тем на основе художественных текстов.

Учебник «Русский язык и литература» для 8 казахского класса разработан в соответствии с типовой учебной программой и содержит следующие виды речевой деятельности: слушание, говорение, чтение, письмо. Каждый вид речевой деятельности в свою очередь включает характерные ему подразделы.

Раздел «слушание» содержит такие виды речевой деятельности, как понимание устного сообщения/аудио/видеоматериалов, понимание лексического значения слов, понимание содержания художественных произведений, определение основной мысли, прогнозирование содержания текста.

Раздел «говорение» включает следующие подразделы: пересказ прослушанного/прочитанного текста, создание монологического высказывания, участие в диалоге, оценивание устного высказывания.

Раздел «чтение» включает понимание содержания текста, определение стилей и типов речи, формулирование вопросов и ответов, владение разными видами чтения, составление плана, анализ художественных произведений, извлечение информации из различных ресурсов, сравнительный анализ текстов.

Раздел «письмо» содержит следующие виды речевой деятельности: создание текстов разных жанров и стилей речи, синтез прослушанного, прочитанного и аудиовизуального материала, представление информации в различных формах, творческое письмо, написание эссе.

Раздел «использование языковых единиц» включает использование грамматических форм слов и использование синтаксических конструкций.

Учебник «Русский язык и литература» для 8 класса под редакцией Б. Х. Исмагуловой и Ф. Т. Саметовой содержит 9 разделов:

- 1 Семья и подросток.
- 2 Спорт и отдых.
- 3 Мир труда.
- 4 Через тернии к звездам.
- 5 Мир живой природы.
- 6 Вода – источник жизни.
- 7 Культура питания.
- 8 Сила искусства.
- 9 Научные открытия и технологии.

Языковой материал изучается на основе лексических тем. Названия тем свидетельствуют о межпредметной интеграции, соответственно, язык изучается не обособленно, а является частью окружающей действительности.

Необходимо отметить, что авторы учебника отразили в содержании грамматические темы, связанные в основном с изучением морфологии, синтаксиса и стилистики. Вопросы морфемики, словообразования и лексики изучаются в небольшом объеме (в разделе «Спорт и отдых» – сложные слова, «Мир труда» – однокоренные слова, «Через тернии к звездам» – формируется умение подбирать синонимы и антонимы, различать омонимы и паронимы, «Мир живой природы» – умение различать антонимы и синонимы, находить термины, различать сложные и сложносокращенные слова, разбирать слова по составу, «Вода – источник жизни» – умение работать с толковым словарем, находить устойчивые выражения, подбирать однокоренные слова, «Культура питания» – изучаются слова историко-культурной тематики, формируются умения работать с толковым словарем и подбирать синонимы, выполнять словообразовательный и морфемный разбор сложных слов, «Сила искусства» – изучаются устаревшие слова и вырабатывается умение находить их в тексте). Расширение словарного состава происходит не только посредством изучения синонимов, антонимов, омонимов и паронимов, но и художественных средств (олицетворение, метафора, сравнение, эпитет). Например:

«Выпишите метафоры из текста. Для чего они использованы автором в каждом отдельном случае? (О. Сулейменов. Поэма «Земля, поклонись человеку!»)» [3, с. 104].

«Каким представляется дождь герою? Почему? Какие эпитеты использовал автор/переводчик для его описания? (Р. Брэдли. Рассказ «Зеленое утро»)» [3, с. 121].

Согласно типовой учебной программе изучение синтаксиса занимает основное место среди всех грамматических тем. В данном учебнике авторы делают акцент на умении распознавать обособленные члены предложения в художественных текстах, составлять схемы предложений, расставлять знаки препинания при причастных и деепричастных оборотах, производить синтаксический разбор предложения. В изучении синтаксиса наблюдается коммуникативный подход, направленный на формирование функциональной грамотности школьников, а формирование навыка синтаксического и пунктуационного анализа является сопутствующим. Так, в 5, 7 разделах изучаются осложненные предложения, обособленные члены предложения, формируются умения выполнять синтаксический разбор предложений, находить причастие с зависимыми словами, а также пунктуационные умения, среди которых умение расставлять знаки препинания при причастном обороте. Например:

«Расставьте недостающие знаки препинания в предложениях. Объясните необходимость их постановки» [3, с.145].

«Выпишите из повести «Старосветские помещики» Н. В. Гоголя причастные обороты. Укажите разряд причастий» [3, с. 172].

«Из отрывков повести «Старосветские помещики» выпишите 5–6 причастий с зависимыми словами. Назовите грамматические признаки этих причастий» [3, с.175].

«Выпишите из повести «Старосветские помещики» Н. В. Гоголя выделенные предложения. Подчеркните причастные и деепричастные обороты как члены предложения» [3, с.178].

«Сделайте синтаксический разбор предложений. Объясните знаки препинания в предложениях» (предложения даны из повести из повести «Старосветские помещики» Н. В. Гоголя) [3, с. 183].

Как мы видим, представленные задания по синтаксису проецируются через художественный текст, то есть грамматический материал предлагается в контексте коммуникативного подхода. Обучение синтаксису происходит на основе изучения лексического материала, художественного произведения, что позволяет еще и пронаблюдать за языком и стилем писателя.

Авторами учебника систематически представлен языковой материал на осмысление стилей, жанров и типов речи, их стиливых

особенностей. Учащимся предлагается не только распознать стилевые и языковые особенности того или иного стиля, но и самим создать такие тексты.

Например: «Прочитайте следующий текст. К какому жанру деловой речи он относится? Назовите, какие структурные элементы в нем отсутствуют. Восстановите их. Напишите характеристику на своего одноклассника(цу)» [3, с. 13]; «Сравните два документа: автобиографию и резюме. Чем они отличаются? Какова цель написания каждого из этих документов?» [3, с. 20]; «Просмотрите по спортивному каналу соревнования по любимому вами виду спорта. Напишите репортаж с этого мероприятия» [3, с. 41].

Таким образом, анализ содержания учебника «Русский язык и литература» для 8 класса Б. Х. Исмагуловой и Ф. Т. Саметовой позволяет сделать следующие выводы. Данный учебник составлен в соответствии с требованиями обновленного содержания образования и способствует формированию у учащегося функциональной грамотности, умения использовать полученную информацию в различных жизненных сферах, владеющего устной и письменной коммуникацией.

ЛИТЕРАТУРА

1 Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы // Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 7 декабря 2010 года. - №1118.

2 Логвина И., Рождественская Л. Формирование навыков функционального чтения. Книга для учителя.- Narva, 2012. - с.2-4.

3 Исмагулова Б.Х., Саметова Ф.Т. Русский язык и литература. Учебник для 8 класса общеобразовательной школы с казахским языком обучения. – Астана: Арман-ПВ, 2018. – 256 с.

4 Типовая учебная программа по учебному предмету «Русский язык и литература» для 5-9 классов уровня основного среднего образования по обновленному содержанию (с нерусским языком обучения) // Приложение 7 к приказу и.о. Министра образования и науки Республики Казахстан от 25 октября 2017 года №545.

О ВАЖНОСТИ СРАВНИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА МАТЕРИАЛОВ ФОЛЬКЛОРНЫХ ЭКСПЕДИЦИЙ

СЕМЕНЦОВА Т. В.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

Исследование фольклора – незаменимая составляющая изучения культуры любого народа. Особое место в освоении традиционной народной культуры играют фольклорно-этнографические экспедиции, целью которых является, прежде всего, ознакомление с живой традицией, формирование устойчивого интереса к народной культуре. Актуальность обращения к фольклору обосновывается возрождением интереса к изучению истории страны и национальной культуры посредством изучения истории семьи, истории малой родины, как составляющей целого государства. Поэтому фольклорные экспедиции просто необходимы. Один из методов полевой фольклористики – сравнительно-исторический, целью которого является анализ состояния бытования фольклорных традиций спустя несколько лет на примере одного села или региона.

Цель данной статьи – сделать сравнительный анализ итогов двух различных разновременных экспедиций в двух сельских округах одной географической территории – Западной Сибири: деревни Новоягодное Омской области и села Песчаное Павлодарской области. Для анализа будет использована литература: статья Н. К. Козловой «23 года спустя... (Сравнительный анализ материалов экспедиций 1973 и 1996 гг. в Знаменский район Омской области)» [1] и сборник составителей Цветковой А. Д. и Дударевой Н. М. «Фольклор Песчанской станицы» [2], выпущенный по материалам фольклорных экспедиций в Песчаное 1993-1994 – 2004 годов.

Как известно, на развитие или угасание фольклора в определённой местности или региона влияют несколько факторов.

Во-первых, важны история возникновения села, причины миграционных процессов, экономика.

В статье «23 года спустя...» Козлова Н. К. показала, как фольклорная белорусская традиция исчезает в русской деревне, а «состояние российской деревни близко к краху» [1, 178]. Автор связывает это, в первую очередь, с экономическими проблемами, из-за которых население вынуждено уезжать на заработки в города. Так, если во время первой экспедиции в Знаменском районе было более 10 сёл и деревень с переселенцами из Белоруссии (Витебской

и Могилевской губернии), латышами и русскими старожилыми, то во время второй – всего четыре: Новоягодное, Айлинка, Покровка, и Ларионовка. Если в 1973 году только наметилась тенденция постепенного изменения населения, то к 1996 году оно почти полностью сменилось. В регионе почти не осталось старожилов-«чалдонов» и потомков белорусов-«самоходов», основателей села. Сокрушаясь, автор с грустью отмечает пустоту заброшенных улиц, «ощущение умирающей жизни»: «С каким трудом люди когда-то отвоевали у тайги это жилое пространство! И кто бы мог подумать, что спустя 100 лет начнётся обратный процесс [там же, 179]!» Новоягодное расположено в лесной зоне Западно-Сибирской равнины, на береговой террасе реки Шиш. Основным занятием первых поселенцев были вырубка и плавка леса, собирательство грибов и ягод, охота и рыбалка. Колхозные хозяйства, созданные в советскую эпоху в данной природной зоне, стали нереспектабельными.

В селе Песчаное, расположенном в степной зоне Западно-Сибирской равнины на правом берегу реки Иртыш, более пригодные природные условия для развития сельскохозяйственной деятельности, чем у Новоягодного. Песчанская станица основана в 1745 году с размещением здесь в дальнейшем сибирской воинской казачьей части для несения сторожевой охранной службы речного и сухопутного сообщения Омск – Семипалатинск. Вскоре казакам разрешили перевезти свои семьи, заниматься мирным крестьянским трудом, разведением скота, охотой и рыболовством. За преданность служению и для укоренения казаков на данной территории царское правительство стало выделять офицерскому составу сенокосные земли и лесные угодья на пожизненное пользование. Эти пойменные луга и поныне носят имена бывших владельцев: Карбышиха, Дудариха, Симониха, Шарапиха.

Станица Песчанская славилась далеко за пределами Казахстана за счет ежегодно проводимых осенних ярмарок, была не только торговым и административным (волостным), но и духовным центром благодаря построенной в 1823 году белокаменной Пророко-Ильинской церкви. Вторая экспедиция 2004 года показала положительную динамику развития села: открыты детский сад, дом культуры, восстанавливается разрушенная в 1931 году православная церковь.

По наблюдениям двух экспедиций, казачество определяет основу культурных традиций и быта села Песчаное. Многочисленных потомков казаков хорошо знают по распространенным фамилиям

– Шараповы, Аксеновы, Дударевы, Красноперовы, Желнины, Ольковы и др. Из поколения в поколение передаются легенды и предания об основании села и знаменательных событиях, об известных людях станицы и о взаимоотношениях с казаками, о прозвищах и местных названиях. Потомков казаков, основателей Песчанской станицы, и сегодня в селе называют чебаками (по названию рыбы, в изобилии обитавшей в Иртыше), а край с первыми поселенцами – чебак-строем. Потомков же забайкальских казаков, оказавшихся на территории Китая после закрытия границы и вернувшихся в СССР в 1954-1955 гг. (в Песчаное приехали на освоение целины) в селе называют «китайцами».

Во-вторых, немаловажны условия бытования фольклора, своеобразная почва: численность мигрантов определённого этноса, язык и национальный состав населённого пункта с переселенцами. О сохранении белорусского фольклора в пассивной памяти, формально, а не в живом бытовании указывала уже Т. Г. Леонова – руководитель первой экспедиции, автор статьи «Фольклорный репертуар сибирских сёл с разным составом населения (К итогам фольклорной экспедиции 1973 г. в Знаменский район Омской области)[3]». Во время второй экспедиции 1996 года остались лишь единицы исполнителей (А. Я. Баханькова, А. М. Бородин, Е. Р. Клещенко), «записи от которых можно было бы назвать репертуаром. Чаще всего это были или жалкие остатки былого, или отрывочные, с трудом извлечённые из памяти сведения» [1, с. 113]. Поскольку белорусский и русский языки относятся к одной ветви восточнославянских языков, то выходцам из Белоруссии в Омской области легко было выучить русский язык, но в то же время, к сожалению, их дети и внуки легко забывали родной, белорусский.

Казакам, выходцам из России, в этом плане можно сказать, повезло больше, так как со времени основания села в Песчаном преобладают русские, хотя из-за различных миграций людей (вынужденных и добровольных) Песчаное, также как и Новоягодное, неоднородно по национальному составу (более 10 национальностей). Здесь также обрусели потомки выходцев из Белоруссии, Украины и некоторых других регионов бывшего Советского Союза. С другой стороны, поскольку фольклористика долгое время испытывала на себе влияние социальной идеологии, и некоторые темы были запретны, а культура казачества, например, вообще считалась враждебной в эпоху социализма, то это отпугивало и настораживало многих людей, а также затрудняло работу собирателей фольклорных

традиций казаков. Для многих жителей села Песчаное уже нет чётких разграничений, например, казачьих песен от народных или литературных. Претерпели изменения музыкальное сопровождение и манера исполнения.

В-третьих, важны талант информантов и факторы ситуативного характера: настроение и состояние здоровья информанта, возраст самих участников экспедиций, умение наладить контакт и др.

Поражает тот факт, что от М. П. Аверьяновой из Новоягодного (в 1973 г. был 61 год) записано 22 текста, а в 1996 – 50. Это песни, рассказы о прошлом, информация о праздниках и обрядах. По материалам разновременных экспедиций отмечено, что сам песенный репертуар остался тем же, лишь с незначительными расхождениями, «разрушением (выпадение начала или конца, а то и целого смыслового блока). Всё это говорит, во-первых, о несомненном таланте исполнительницы, а во-вторых, о консервации в её памяти репертуара, сложившегося ещё в родной Белоруссии, где она жила до 17 лет» [1, с. 114]. Это можно объяснить ещё и тем, что оставшись в одиночестве, человек всё больше погружается в себя, свои воспоминания о прошлом. Поэтому не случайно во второй экспедиции А. П. Аверьянова выдала больше текстов.

Интересные примеры бытования фольклорной традиции и необычайного таланта исполнительниц песен были отмечены и в селе Песчаное. Изучая состояние фольклорных традиций, участники второй экспедиций записали «не просто не уступающий старому, а более интересный по своему содержанию материал. Мы заметили, что народ стал бережнее относиться к истории села, семьи, традициям и обрядам» [2, с. 3-4]. Тоска по родине и разлука с родственниками из-за вынужденного проживания в Китае способствовали бережному сохранению русских традиций, фольклора и православной веры у забайкальских казаков. Они охотно делились своими историями и репертуаром. И. В. Макушева, У. И. Кустова, А. П. Чипизубова, А. Жигалина, А. И. Лапардина на протяжении долгого времени были участницами инструментального ансамбля балалаечников и вокальной группы «Зоренька». Конечно, в этом была заслуга и организаторские способности работников сельского дома культуры и музея. Интересен тот факт, что именно от песчанских переселенцев из Китая, а не у местных, коренных жителей, был собран богатый песенный репертуар.

Вторая экспедиция 2004 года в село Песчаное также показала, какие традиции и жанры сохранились спустя десятилетие. Например,

по-прежнему остались популярными лирические песни и частушки, сказки и легенды, загадки и потешки, активно бытуют былички, пословицы и поговорки. Многие информанты (К. П. Дубровская, Желнина Т. Я., Желнина Н. Ф., Чипизубова А. П., Щеглова А. М. и др.) продемонстрировали богатый репертуар нескольких жанров на русском, украинском и белорусском языках.

Таким образом, несмотря на большие различия бытования фольклорной традиции сёл Новоягодное и Песчаное, есть и немало общего, что ещё раз доказывает: «Фольклор не только отзвук прошлого, но и громкий голос настоящего» [3, с. 15].

«Фольклор был и будет всегда. Да, конечно, он не останется неизменным по своему содержанию, по жанровому составу, потому что меняется жизнь, меняется человек, меняются его духовные и душевные потребности. И фольклор всегда будет чутко реагировать на все эти изменения» [2, с. 3-4].

Планируемые в 2021-2022 годах фольклорные экспедиции в село Песчаное должны показать своеобразную динамику развития фольклора одного села с промежутками в 10 и 18 лет. Главный вопрос в преемственности поколений. Важно проследить, что знает новое поколение о своих предках. В любом случае, исследования покажут, какие фольклорные жанры бытуют, какие претерпели трансформацию и процветают, а какие вовсе исчезли. Бесспорно, подобные исследования имеют культурную и научную ценность.

ЛИТЕРАТУРА

1 Козлова Н.К., 23 года спустя... (Сравнительный анализ материалов экспедиций 1973 и 1996 гг. в Знаменский район Омской области)// Леонова Т.Г. Народная культура Сибири: Материалы VII научно-практического семинара Сибирского регионального вузовского центра по фольклору. – Омский государственный педагогический университет: Омск, 1998. – с. 112-116.

2 Цветкова А. Д., Н. М. Дударева. Фольклор Песчанской станицы: Павлодар, 2011. - 183 с.

3 Леонова Т. Г. Фольклорный репертуар сибирских сёл с разным составом населения (К итогам фольклорной экспедиции 1973 г. в Знаменский район Омской области // Фольклор и литература Сибири - Вып. 2 - Омск, 1975.

4 Соколов Ю. М. Русский фольклор (Устное народное творчество) Часть 1 Учебник для СПО. 4-е издание, переработанное и дополненное, М.: Юрайт, 2019. - 270 с.

МОТИВ ДОРОГИ КАК ОТРАЖЕНИЕ ДУХОВНОГО СОСТОЯНИЯ ЛИРИЧЕСКОГО ГЕРОЯ В РОК-ПОЭЗИИ ИАНЫ АРБЕНИНОЙ

ВЕРВЕЙКО Т. А.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

Без мотива дороги трудно представить себе творчество группы «Ночные снайперы» и ее лидера Дианы Арбениной. Этот важнейший структурный компонент пронизывает буквально все альбомы и отдельные песни, которые не вошли в состав ни одной пластинки и существуют лишь в концертных записях.

Объектом нашего исследования стал ряд песенных текстов Д. С. Арбениной, написанных в разные периоды ее творчества и содержащих мотив дороги. В рамках данной работы будут рассмотрены самые значимые, на наш взгляд, тексты, которые наиболее полно отражают указанный мотив и его связь с духовным состоянием автора.

Жизнь рок-артиста, в частности Д. Арбениной, – концерты, гастроли, поезда, новые города и постоянные разлуки с домом, семьей и любимым человеком. Обращаясь к фактам биографии Дианы Сергеевны, первым делом мы встречаемся с частыми переездами родителей-журналистов. Родилась Арбенина в городе Воложин (Белорусская ССР), затем семья отправилась в город Борисов, а оттуда на Дальний Восток: поселок Нагорный (Чукотка), Анадырь, Колыма, поселок Ягодное Магаданской области и Магадан, покинув который, на тот момент Д. Кулаченко отправляется в Санкт-Петербург, а позже – в Москву. Так, переезды и частая смена обстановки сыграли не последнюю роль в становлении Арбениной как поэта и музыканта. Отметим, что в песенном творчестве, особенно на раннем этапе, конкретный маршрут и конечная остановка не всегда известны. Смысл заключается в самом движении вперед:

зовёт дорога меня в путь

зовёт асфальт меня куда-нибудь

зелёный поезд огни и ночь

пустынный тамбур темно и скорость [1].*

(*все цитаты из текстов приводятся с сохранением авторского написания, в т.ч. и пунктуации).

И как мы можем проследить дальше, это не единичный случай, а стиль жизни лирической героини, которая после очередной разлуки возвращается домой, но долго не может оставаться на одном месте, словно повинясь привычному и манящему зову:

асфальт перрон дорога снова

зовет меня к себе в привычный плен

а ты молчишь и так сурово

ты ждешь опять каких-то перемен

я снова здесь я снова рядом

опять зовут всё те же провода

ну подожди и будем снова мы

с тобой вдвоём всегда всегда [1].

Здесь мы наблюдаем некую «перекличку» со строками из песни «Джаггер» (2014 г.), которая была написана гораздо позднее, чем «Зовет дорога» (1995 г.). Очевидно, что все это время дорога продолжает занимать главенствующую роль, и ее зов не прекращается, но финал этой истории каждый раз один и тот же:

слезы: мама не уезжай!

сын! я ненавижу вокзалы.

смешной чебурашка

покорный чьей-то судьбе.

к тебе

к тебе

к тебе я вернусь

как обещала.

всего два концерта

начнем все сначала [2].

Ключевое отличие двух этих текстов в том, что в «Джаггере» автор наконец дает ответ на вопрос, куда же столько лет зовет дорога и что заставляет покидать дом.

я двигаюсь верно.

я двигаюсь верно.

и лак на ногтях

не последний не первый.

и джаггер танцует.

и сыну малы рукава.

так – черт побери –

может я не права?

гитару – на гвоздь

*и рутину жевать
и ждать пока нас перемелют
тоски жернова?*

*но нет!
но нет!
каждый из нас
для чего-то устроен.
я стану мертвой
без рок-н-ролла.
к тебе
к тебе
к тебе я вернусь
как обещала.
всего два концерта.
начнем все сначала [2].*

Лирическая героиня уверена в выбранном пути и идет по нему уже многие годы, но вдруг зарождается сомнение: «Может, я не права, и стоит изменить маршрут и просто остаться дома?». Она готова пойти на этот шаг: *«мне не слабо // все это бросить»*, но приходит четкое осознание, и дважды повторенное восклицание *«но нет!»*, только усиливает этот факт: отказаться от призвания – значит умереть не физически, а духовно, и такая жертва, даже ради любимых, становится бессмысленной. Важную роль здесь играет фраза «черт поberi». Автор, сливаясь в единое целое с лирической героиней, проходит через искушение сомнением в правильности выбора, и проходит его достаточно болезненно, но удачно. Конечно, отказ от предназначения и от поэтического дара выгоден только одной стороне, противной Богу. И упомянутый черт толкает на подобные мысли, рождая в душе и сознании смуту, цель его – заставить замолчать и отречься от таланта, а через него и от Бога.

Ключевые фразы в данном тексте употребляются несколько раз: восемь повторов строки *«к тебе»* свидетельствуют о сложности выбора, об очередном и явно не последнем расставании. Это послы любимому человеку, который так же, как и ребенок, «покорный чьей-то судьбе», принимает обстоятельства как данность, ждет возвращения и не имеет возможности повлиять на выбор. Дважды повторяются фразы *«я двигаюсь верно»* и *«но нет!»*, из чего можно сделать вывод: несмотря на отсутствие ориентиров и сложность выбранного пути, курс остается прежним и единственно верным.

Свернуть или остановиться – значит сдаться и не исполнить самого главного.

Итак, мы наблюдаем, что в сознании Д. Арбениной дорога тесно переплетается с жизненным путем, который не представляется возможным без музыки. Рок-н-ролл и творчество становятся целью этой жизни, предназначением свыше, тогда дорога рассматривается еще и как средство достижения определенной миссии – нести свое слово миру.

Для Арбениной поэзия становится одним из способов исповеди, при этом, песни продиктованы свыше, а она лишь успевает записывать их: *«... я просто муравей, который обслуживает свой дар. И я не какая-то героиня, мне просто Бог дал»* [3].

*что за шалость ползать если суждено
такой шаг шагать чтоб платья рвали швы?!
что за роскошь свою силу смачно красть
и топить её в снегах где все мертвы?!
кто придумал после каяться стихом
отбивную жарить из души?
кто мне жить спокойно не даёт
кто плюёт мне в ухо: «ты пиши! пиши!»?! [4, с. 146]*

Данный текст ярко демонстрирует позицию автора по вопросу предназначения поэта. Поэзия становится исповедью, к которой подталкивают героиню высшие силы, и таким образом Д. Арбенина продолжает традиционную для русской литературы тему поэта и поэзии, которая в ее случае напрямую связана с мотивом дороги.

Исходя из вышесказанного, можно сделать вывод, что следование своему предназначению у Дианы Арбениной превалирует над всем остальным. Ее движение имеет четко выстроенный внутренний ориентир, а дорога становится одним из важнейших компонентов трансляции творчества и реализации таланта.

Следует отметить еще одну важную особенность употребления мотива дороги в поэтическом мире Арбениной. С дорогой всегда связаны любовные чувства и страсть. Эти мотивы сопровождают друг друга, сплетаясь воедино. В одном из интервью Светлана Сурганова сделала важное замечание: *«Динка без любви – это нонсенс. Это порох для ее песен, это ее движущая сила. Не будет любви – не будет песен»* [5]. Отсюда еще одна причина постоянного пребывания лирического героя или героини в движении. Ее герой идет к предмету воздыхания: *«я знаю точно // что к тебе сегодня снова приду», «иду к тебе по кровле крыши»* или **от него уходят «я**

знаю – ты уйдешь»; «и опять провожаю //тебя за границу», **бежит:** «я бегу к тебе навстречу // к тебе бегу»; **плывет:** «ты плывёшь в чужой воде», «мы стали плыть»; **едет:** «мы едем домой вдвоем. // мы не ждем гостей», «сажусь в такси и самолеты»; а также **летит:** «я летела на двух самолетах // и решила увидеть тебя»; и даже **ползет:** «а я каждый вечер ползу до квартиры», «ты ползёшь к телефону. набираешь «03», «ползу по спирали и след твой теряю».

Главным спутником мотива дороги становятся ряд **городов и стран** («мы кубинскими звёздами // царапали спину и грудь», «полетели в марокко. // познакомимся с Богом») и всевозможные **транспортные средства**. При этом транспорт не просто средство передвижения, но и место встречи («я буду ждать тебя //в самолётах поездах») или даже место зарождения нового чувства, как самолет в песне «New York».

Машины и такси зачастую выступают как средство уединения: «мы скрывались в машинах. // равнодушных таксистов. // по ночным автострадам // нарезали круги» или «машины зажженные фары // на заднем сиденье влюблённые пары».

Кроме того, существенным оказывается и отсутствие транспорта (чаще всего поезда или трамвая), что становится причиной разлуки и невозможности встречи: «в городе моём завяли цветы. // в городе моём ушли поезда» или «и трамвая нет в городе нашем // а только грязь да остановки // но без трамвая...».

Отсутствие транспортных средств сказывается на внутреннем состоянии лирического героя, которое сопровождается одиночеством, ощущением бессилия и бега по кругу. Вместе с тем приходит осознание того, что само по себе движение бессмысленно, оно должно иметь определенную цель, как, собственно, и жизнь без цели становится формальной.

Для героя, который постоянно находится в странствиях, актуальным становится вопрос дома. Мотив дороги связан с **уходом из дома**, где тебя не понимают («я – редкая птица. // я вышла из дома. // мне было в нём плохо // но что здесь такого? // когда есть дороги // мосты и трамваи. // а в доме не ждали // и не понимали»), с отсутствием дома и приобретением **свободы** («птицу не словить. // ей не нужен дом»), с **началом нового этапа** в жизни («а мы совершим первый полет // когда мы приедем домой»), **уходом из дома как способом остаться в живых** не столько в физическом, сколько в духовном плане («и тогда я пойму что мой дом сгорел // я оставил всё а сам уцелел»), местом **воссоединения** с любимым

человеком («возвращайся скорее домой // и укрой себя мной // чтобы вылечить раны»), с **домом-могилой** («а в доме твоём соловьи // чернозём и полынь», «и вернутся домой // посев до корней // в платьях для мертвецов»).

Существует ряд текстов, в которых встречается употребление мотива дороги, связанного с переходом из одного мира в другой. В первую очередь, это осознание смерти и восприятие загробного мира, в существовании которого у автора нет сомнения. Переход в тот мир, куда после смерти направляется близкий герою человек, осуществляется не самостоятельно – за ним приходят:

*когда
время рисует морщины на лицах друзей
в июле приходят за ним а в апреле за ней
счета обнулились и адрес один на двоих
мне больно за них [6].*

Кроме этого, смерть не должна стать причиной трусости или заигрывания. Смерть – продолжение жизни, одна из ее граней, поэтому необходимо оставаться самим собой и нести свой крест до конца, отвечая за решения и поступки, не перекаладывая ответственности, быть стойким и честным, более того, быть готовым к ней заранее.

*а когда придут
за тобой придут –
ты встретить.
облако взойдет
в небеса
и будет медь.
и если суждено
погибни как герой.
но не проси.
но не проси [7].*

Но переход из одного мира в другой не всегда связан со смертью. Это может быть и рождение.

*а я
б дней на земле.
корабль
корабле-
крушение
сердце-
биение*

*и такая печаль!
и уже невозможно уплыть от себя.
остаётся кричать
когда руки
шершавые руки людей
пеленают меня [4, с. 164].*

Итак, подводя итоги следует отметить, что мотив дороги в поэтическом мире Дианы Арбениной занимает особое место. Главными составляющими мотива становятся любовь и страсть, встречи и расставания, рождение и смерть. Если в начальном периоде творчества дорога не всегда имела конкретный пункт назначения, и герой только слышал ее зов, от которого не мог удержаться, то сейчас в лирике Дианы Арбениной появляется ответ на вопрос, куда же собственно зовет эта самая дорога, почему свернуть с нее не представляется возможным и отречение от нее становится гибельным в духовном плане. Лирический герой Арбениной, как и она сама, всегда находится в движении, которое непременно должно иметь смысл, которое подчинено одной большой цели – исполнить предназначение, реализовав поэтический дар. В связи с этим поэт подвергается нападкам темных сил, сомневается, но все же идет до конца.

ЛИТЕРАТУРА

1 Зовет дорога // Август – снайперов всегда будет двое. [Электронный ресурс]. – URL: <https://august93.ru/archives/784> [дата обращения 13.03.2021].

2 Джаггер // Август – снайперов всегда будет двое. [Электронный ресурс]. – URL: <https://august93.ru/archives/2396> [дата обращения 10.03.2021].

3 «Я муравей, который обслуживает свой дар». Диана Арбенина – о грустном сердце, интеллигентной двуличности и недолюбленных хулиганах // Forbes. [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.forbes.ru/forbes-woman/413619-ya-muravey-kotoryu-obslužhivaet-svoy-dar-diana-arbenina-o-grustnom-serdce> [дата обращения 10.03.2021].

4 Арбенина Д. Аутодафе. – М., 2012. – 239 с.

5 «Я просто делаю. Просто иду». Светлана Сурганова об Арбениной, гамбургерах и мытье посуды // ТАСС. [Электронный ресурс]. – URL: <https://tass.ru/interviews/5787990> [дата обращения 10.03.2021].

6 Цой // Август – снайперов всегда будет двое. [Электронный ресурс]. – URL: <https://august93.ru/archives/2602> [дата обращения 10.03.2021].

7 История // Август – снайперов всегда будет двое. [Электронный ресурс]. – URL: <https://august93.ru/archives/2315> [дата обращения 10.03.2021].

МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ТВОРЧЕСТВА А. А. АХМАТОВОЙ

ТОЛОКОЛЬНИКОВА Н. И.
магистр гуманитарных наук, преподаватель,
Торайгыров университет, г. Павлодар

Вера всегда была самым важным составляющим жизни каждого отдельного человека и целых народов, это и есть критерий совести, именно этот фактор определяет весь образ жизни, человеческую судьбу, отношения в семье, в государстве, в быту. Религия формировала эстетические и нравственные идеалы, была источником творческого вдохновения.

Анна Андреевна Ахматова (1889-1966 гг.) – русский поэт «серебряного века», переводчица и литературовед. Она родилась в православной семье отставного инженер-механика флота А. А. Горенко, детство и юность провела в Павловске, Царском Селе, Евпатории и Киеве.

При исследовании творчества Ахматовой необходимо учитывать ее религиозность, веру в Бога, которую, как характерную черту ее мировоззрения, отмечали многие исследователи: и современники поэта, и литературоведы позднего времени [1, с. 91]. Так, В. Н. Соколов в статье «Слово об Ахматовой», определяя источники ее творчества, первым из них называет Священное Писание [2, с. 10], а во вступительной статье к антологии «Анна Ахматова: Pro et contra» С. А. Коваленко пишет: «Религиозно-философские мотивы ахматовского творчества, словно в зеркале, отражены в ее судьбе», она «через поколения восприняла духовный опыт, идею жертвы и искупления» [3, с. 5].

Ахматова по-разному относилась к изменениям в стране. Февральскую революцию 1917 г. она восприняла как великое потрясение, Октябрьскую революцию – как кровавую смуту и гибель культуры. В 1918 г. из-за неприятия революции и крайне

негативного отношения к «красному террору» отказывалась выступать на вечерах, где читалась поэма Блока «Двенадцать».

Поэтическое мировоззрение А. Ахматовой сформировано во многом живой верой во Христа поэта, ее стихотворения насыщены христианской символикой и образами. Важнейшие христианские понятия имеют для нее глубокий личный смысл. Ад в некоторых произведениях поэта является не потусторонней реальностью, а воплощен в страданиях и чувстве богооставленности, которые душа претерпевает в этом мире за несправедную жизнь. В позднем творчестве Ахматовой тема ада преимущественно ассоциируется с «Божественной комедией» Данте, раскрывается через картины войны и блокады Ленинграда. Важную роль в ее поэзии играют образы храмов и церковного богослужения, которое стало для нее неотъемлемой частью повседневной жизни (например, «И глядеть бы на смуглые главы», «Под звоны древние далеких колоколен» и др.). Начиная с 1920-х гг. одним из основных источников поэтического вдохновения для поэта стала Библия (стихотворения «Рахиль» (1921), «Лотова жена» (1924) и др.).

И праведник шел за посланником Бога,
Огромный и светлый, по черной горе,
Но громко жене говорила тревога:
Не поздно, ты можешь еще посмотреть
На красные башни родного Содома,
На площадь, где пела, на двор, где пряла,
На окна пустые высокого дома,
Где милому мужу детей родила [4, с. 119-120].

Поэт сравнивает здесь судьбу России с судьбой жителей города Содома. Революция в России – это кара Божья. Ахматова оправдывает поступок жены Лота, так как сама в свое время не смогла покинуть свою Родину и осталась вместе со своим народом, чтобы разделить вместе с ним все его тяготы. Любовь к родной земле уберегла ее от соблазна эмиграции. Христианское мироощущение, вера были для поэта источником духовной силы, которая помогла ей выжить и стать свидетелем великих для России событий. Она мужественно и смиренно приняла свою участь, с осознанием своей доли как миссии, возложенной на нее и потому отмеченной Божественной благодатью. В творчестве Ахматовой присутствует множество библейских мотивов, которые позволяют ей выразить свое миропонимание и помогают читателю осмыслить произведения, приучают его размышлять. При этом нельзя не

отметить тот факт, что, изучая творчество данного поэта, мы так же, как и она будем хранителями тех духовных традиций, которые существовали в России. Судьба родной земли, судьба родного слова, родного языка в наших руках:

И мы сохраним тебя, русская речь,
Великое русское слово [4, с. 172].

Через все творчество Ахматовой проходит тема молитвы. В ранних произведениях поэт просит Бога о даровании любви и вдохновения («Я так молилась», «Боже, мы мудро царствовать будем» и др.). В 1915 г., в связи с первой мировой войной, в ее поэзии возникает молитва за Россию («Молитва»), вызванная желанием победы и славы для родины, готовностью пожертвовать ради этого личным счастьем:

Дай мне горькие годы недуга,
Задыханья, бессонницу, жар,
Отыми и ребенка, и друга,
И таинственный песенный дар.
Так молось за Твоей литургией
После стольких томительных дней,
Чтобы туча над темной Россией
Стала облаком в славе лучей [4, с. 74].

В тот момент, когда многие женщины молятся о том, чтобы их мужья вернулись с войны живыми и невредимыми, Ахматова готова принести кровавую и страшную жертву, восклицая: «Отыми и ребенка, и друга» [4, с. 74]. Под другом поэт подразумевает Гумилева, к которому испытывает очень теплые чувства, но уже давно не считает его своим мужем. Кроме этого, она готова пожертвовать собственным здоровьем и благополучием, а также согласна прожить остаток дней в скорбях и нищете. Даже свой «таинственный песенный дар» [4, с. 74] поэт готова принести в жертву, о чем молит Бога во время литургии. Взамен же она просит лишь одного – «чтобы туча над темной Россией стала облаком в славе лучей» [4, с. 74].

Ахматова пишет: «Отыми и ребенка, и друга, и таинственный песенный дар... Так молось за Твоей Литургией» [4, с. 74] – т.е. такими словами, за которыми стоит истинная готовность отдать самое дорогое. И Господь, показывая, что Слова настоящие и что Им услышаны, – принимает Жертву. Отнимает Сына на два лагерных срока; друга – навсегда; поэтический голос на десятилетия...

Испытания она проходит со страданием и без ропота, принимая от Бога злое как доброе.

В стихотворении «И вот одна осталась я» (1917) появляется мотив поминальной молитвы, который с годами становится одним из главных. Лирическая героиня, покинутая друзьями, осталась одна на всем белом свете. Она навсегда прощается с родными людьми, которых «песней не скликать, слезами не вернуть» [4, с. 100]. Остается только вечером помянуть их имена в молитве да считать пустые дни, проведенные в одиночестве.

К жанру молитвы-плача Ахматова обратилась в стихотворении «Причитание» (1922), первые строки которого звучат как цитата из библейского псалма («Господеви поклонитесь / Во Святем Дворе Его»). К концу жизни она, обретя внутренний покой, стала воспринимать молитву и крест как источник жизни и для человека, и для природы в целом:

В каждом древе распятый Господь,
В каждом колосе Тело Христово,
И молитвы пречистое слово
Исцеляет болящую плоть» (1946) [4, с. 175].

В поэзии Ахматовой обращения к Богу редко используются в качестве междометий: лирическая героиня, как верующий человек, старается не употреблять имя Божие всуе. Тем не менее, такие восклицания присутствуют. Они свидетельствуют о разговорности лирического стихотворения:

Встрепенулась и сложила руки,
Зашептав: «О, Боже, где же ты?» [4, с. 10].

В другом случае употребление Имени Божьего как междометия также служит для передачи и усиления эмоциональности высказывания лирической героини:

Я говорю: «О Боже, нет, нет, я совсем не верю,
Что будет такая встреча в эфире двух голосов» [4, с. 98].

Особое место среди поэтических образов Ахматовой занимает смерть, которая изображается и как обыденное явление, и как переход в иной мир. Начиная с 1920-х гг., после расстрела Гумилёва, смерть ассоциируется с мученической кончиной, с предопределением заплатить смертью за поэтический дар. Лирическая тема смерти от любви сменяется в позднем творчестве размышлениями о страданиях и насильственной смерти многих соотечественников, чью судьбу поэт уподобляет крестным мукам Спасителя (поэма «Реквием»). Трагическая судьба современниц Ахматовой, вместе с

ней простаивавших в очередях у тюрем в надежде хоть что-то узнать о своих близких, в «Реквиеме» сравнивается с частью Богоматери, явившей у подножия Креста Господня высшее смирение и покорность Божественной воле. Диптих «Распятие», завершающий поэму, символизирует преодоление земных страданий, духовную победу над смертью. С христианским пониманием смерти у Ахматовой связано и осознание собственного нравственного долга, необходимости жертвенного служения людям:

Я была тогда с моим народом
Там, где мой народ, к несчастью, был [4, с. 287].

В творчестве Ахматовой поэтический дар сближается с пророческим. Пророчество о близком будущем России возникает в стихотворении «Июль 1914»: «одноногий прохожий» предсказывает войну и суровые испытания, одновременно упоая на помощь Богородицы.

Около 1922 г. Анна Ахматова посетила Оптину пустынь и встретила с преподобным иеросхимонахом Нектарием (Тихоновым).

В стихотворении «Предсказание» (1922) поэт передала пророческие слова преподобного о том, что в будущем ее ожидают страдания и «терновый венец». По мысли Ахматовой, страдания людей предваряют Страшный Суд и являются приготовлением к историческому концу мира. Впервые разрушение мира упоминается в стихотворении «Первое возвращение» (1910); в позднем творчестве Ахматовой апокалиптические мотивы встречаются в «Поэме без героя» (1940-1962) и в стихотворениях «Из «Дневника путешествия»» (1964), но символизируют не гибель всего мира, а конец человеческой жизни, земного пути. В «Поэме без героя», опубликованной после смерти автора, Ахматова размышляет о прошлом, ищет путь к духовному очищению и признает творчество («победившее смерть слово») оправданием своей жизни.

Поэзия Анны Ахматовой отличается многообразием. Вместе с тем несомненно, что вера являлась для нее духовным ориентиром и одним из важнейших источников творчества.

И. Бродский писал об А. Ахматовой: «В разговорах с ней, просто в питье с ней чая или, скажем, водки ты быстрее становился христианином – человеком в христианском смысле этого слова, нежели читая соответствующие тексты или входя в церковь. Роль поэта в обществе сводится в немалой степени именно к этому» [5, с. 223]. Поэта давно уже нет, но теперь за нее говорят

ее стихотворения, которые помогают читателям становиться «человеком в христианском смысле этого слова». Произведения Ахматовой – это один из ярких примеров важнейшей взаимосвязи понятий «литература» и «религия».

Таким образом, можно утверждать, что основу мировоззрения и творчества А. А. Ахматовой составляет живая православная вера, она жила во Христе. Поэт и ее лирическая героиня находят покой и умиротворение в религии. Отец Николай Псковоезерский говорил: «Аннушка веровала всегда и укрепляла свою Веру в Литургии, молитвах – стихах, доброте сердца, заботе и жалости к окружающим... Крепкий дух и полное упование на Господа... Она любила именно внутреннюю жизнь Церкви» [6]. «Ее голос был голосом пророчицы, провидицы», – говорил Старец. – Она жила в Слове Божиим и понимала свое творчество как служение царского священства и пророчества... И ей действительно Господь многое открывал, она умела слышать Небесное»: «Во мне печаль, которой Царь Давид по-царски одарил тысячелетья» [6].

Итак, земной путь А. Ахматовой полон лишений и испытаний, но она стойко и мужественно приняла все, что ей было уготовано Господом Богом. Поэт показывает пример жизни православной христианки.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Мусатов В. В. В то время я гостила на земле... // Лирика Анны Ахматовой. – М.: словари Ру, 2007. – 496 с.
- 2 Соколов В. Н. Слово об Ахматовой // Царственное слово. Ахматовские чтения. Выпуск 1. – М.: Наследие, 1992. С. 9-13.
- 3 Коваленко С. А. Анна Ахматова (Личность. Реальность. Миф) // Анна Ахматова: PRO ET CONTRA. Антология. – Т. 1. – СПб.: Издательство Русского Христианского гуманитарного института 2001. – 964 с.
- 4 Ахматова А. А. Стихотворения и поэмы. / Анна Ахматова – М.: Эксмо, 2014. – 352 с.
- 5 Волков С. В. Диалоги с Иосифом Бродским / Вступительная статья Я. Гордина. – М.: Независимая Газета, 2000. – 328 с.
- 6 Великая страдальца и молитвенница Анна Ахматова – духовная дочь праведного Старца Николая. [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.talabsk.ru/56-velikaya-stradalica-i-molitvennica-anna-ahmatova-duhovnaya-doch-pravednogo-starca-nikola-ya-guryanova.html> [дата обращения 03.04.2021].

КОНЦЕПТ «СЕМЬЯ» В КАЗАХСКИХ, АНГЛИЙСКИХ И РУССКИХ ПОСЛОВИЦАХ-Поговорках

УАЛИТОВА А. Б.
магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

Духовный мир людей включает в себя определенные нормы поведения, системы правил взаимоотношений. Жизнь в мире бесконечно разнообразна. Культурные ценности и менталитет людей могут сильно отличаться, и даже быть совершенно противоположными. У каждой этнической группы свои обычаи и традиции, которые находят выражение в особенностях поведения, религии, социальных и культурных ценностях. Люди по-разному относятся к друг-другу, нет ни одного человека с таким же образом жизни, как у всех. Существующие стереотипы, которые способствуют формированию уникального частного мира, уникальной формы сознания каждого отдельного человека. Это личное пространство и общие модели общественных отношений, которые составляют культуру народа.

Концепция как универсальная категории играет очень важную роль в культуре каждой нации; понятия на всех языках не отражают только универсальные понятия, но и совершенно разные значения и свойства объективного мира, что объясняет их различные проявления на языке. Культурно раскрашенная картина мира влияет на людей и формирует их лингвистическое сознание, и с ней, их культурную и национальную самобытность. Влияние культуры и человеческих факторов на формирование и функционирование различных языковых единиц, культурное содержание которых, является воплощенные в национальные культурные коннотации.

Язык является естественной формой проявления и выражения материальной и духовной культуры нации, которая формирует картину мира. Следовательно, картина мира является отражением национальных путей, представления внеязыковой реальности. Язык является уникальным даром для людей, и изучая его, мы частично обнаруживаем, что делает нас людьми, критически относящимися к человеческой природе. Человеческая природа тоже может быть разной, в зависимости от того языка, на котором говорят. Однако, язык и культура являются двумя взаимосвязанными, но разные социальные императивы. Лингвокультурология – это отрасль науки, изучающая отношения и связи культуры и языка в их

функционировании. Понятие «концепт» занимает центральное место в лингвокультурологии. Следует отметить, что понятие «концепт» относится не только лингвокультурологии, но также и когнитивной психологии, когнитивной лингвистике и это классифицируется С. Г. Воркачева, как так называемый «зонтичный термин» [1, с. 5].

По мнению Е. С. Кубряковой, эта концепция является оперативным, значимым подразделением памяти, ментальный лексикон, концептуальная система... и менталитет лингва, из всей картины мира, как он отражается в человеческой психике [2, с. 90-93]. Понятия также характеризуются как ментальные образования, которые осознанно представляют собой значимые типизированные фрагменты опыта, хранящиеся в памяти о человеке. Типизация этих устройств исправляет представления в виде различных стереотипов, и их осведомленность дает возможность передавать информацию о них другим людям [3, с. 352].

Независимо от разнообразия взглядов на природу концепции, все исследователи считают, что это концепция, которая выполняет роль посредника между культурами, языком и отдельными людьми. Лингвисты определяют лингвокультурные концепции как составляющие этнический менталитет, его «опорные точки», совокупность из которых формирует лингва-концептуальную сферу в качестве языковой картины мира, фрагменты которой они представляют [4].

В настоящее время ученые уделяют большое внимание исследованию различных лингвистических концепций на основе материала двух или более языков. Подобные исследования способствуют не только открытию этнокультурных особенностей, а также их лингвистическое проявление в различных лингвистических культурах, но и к более глубокому проникновению в структуру универсального представление внутреннего и духовного мира человека. В связи с вышеизложенным концепт СЕМЬЯ представляет значительный интерес, так как он рассматривается в качестве основного и универсального концепта, который служит основой для формирования национальных культурных ценностей любого народа.

Концепт СЕМЬЯ характеризуется системой структурных и содержательных связей с другими лингвистическими понятиями (например, СВАДЬБА, ОТЕЦ, МАТЬ, ДЕТИ, СЧАСТЬЕ, ЗАБОТА, ПРЕДАННОСТЬ, РОДИТЕЛИ, ДОМ и т.д.).

Особенности концепта СЕМЬИ во многом состоят в связи с их определенными лексемами, словосочетания, выражения, пословицы и поговорки и их семантические черты.

Лингвокультурное исследование таких несвязанных языков, как русский, казахский и английский язык, принадлежащий к разным структурным типам и различные языковые семьи позволяют выявлять универсальные и культурно-национальные элементы в их семантике. Основное направление – это анализ, который заключается в сравнении пословиц и поговорок, связанных с данным концептом, который наиболее ярко сохраняет, отражает и воспроизводит видение мира нациями, их менталитет и культуру.

С одной стороны, это придаст смысл и смысл языков, на которых мы общаемся и ценить различные культурные подходы. Несмотря на разнообразие культурных убеждений, люди будут объединены общим интересом, например, к языку, который будет плодотворным вкладом в международные отношения. С другой стороны, будет дана высокая оценка этим социальным элементам в обществах по всему миру. Такие исследования имеют как теоретическое, так и практическое значение, поскольку полное использование языка как средства межкультурная коммуникация является предпосылкой взаимопонимание между носителями разных лингвакультур. Также вносит свой вклад в понимание языка как культурного наследия, которое является частью идентичности людей, разделяющих одно, и на том же языке.

Есть очень интересные примеры русских, английских и казахских пословиц, которые дают очень яркое представление о понятиях семьи и семейных отношений на языках и обосновывают необходимость дальнейшего подробного исследования целого концепта.

Например, казахские пословицы обозначают следующие понятия:

– Хороший семьянин всегда решит различные проблемы и трудности сам, не озадачив свою семью (*Жақсының басына іс түссе, Отбасына білдірмейді. Жаманның басына іс түссе, Отбасын күлдірмейді*);

– Семья символизирует патриотизм, преданность, свет, родину, родное место (*Елін сүйер сеніңіз, Өз отбасын сүйе алған.; Отан – қуат, Отбасы – шуақ.; Отбасының онегесі – Отан онегесі*);

– Нельзя выносить сор из избы (*Отбасындағы ойран, Ойдағы елге жетпес*) [5, с. 26].

– Главное украшение семьи – это уважение, отношение к другу (*Отбасының сәні – сыйластық, Достың сәні – қимастық*)
 – Глава семьи – это голова, есть глава семьи, значит в семье всегда будет достаток (*Отбасынан бас кетсе, Қазаннан ас кетеді*);
 – Никогда нельзя вмешиваться в чужую семью и вносить раздор (*Отбасына өрт салма*);
 – Так же семья означает любовь, теплые семейные отношения (*Адам ең қатты сүйіктісін, ең жақсы түрде жанұясын, ең ұзақ анасын жақсы көреді*) [6, с 38].

А английские пословицы:

– Родителей не выбирают (*You may choose your friends; your family is thrust upon you*);
 – В семье не без уroda (*There's a black sheep in every family*);
 – И в благородных семьях происходят несчастья (*Accidents will happen in the best regulated families*) [7, с. 59];
 – У всякой избушки свои погремушки (свой скелет в шкафу) (*Every family has a skeleton in the cupboard*);
 – Без жены как без шапки (*His hat covers his family*) [8, с. 104].

Русские пословицы:

– *Важность родства, единства, силы единства, согласия, мира и дружбы в семье (Вся семья вместе, так и душа на месте; Семья в куче – не страшна и туча; В семье дружат – живут не тужат; Согласие да лад в семье клад; Семья сильна, когда над ней крыша одна; Когда нет семьи, так и дома нет; Семейное согласие всего дороже; Согласною семью горе не берет; В семье согласно, так идет дело прекрасно; Не будет добра, коли в семье вражда; В семье разлад, так и дому не рад; Семье, где помогают друг другу, беды не страшны)* [9, с. 144];

– Важность самой семьи, семья- смысл жизни (*Семья – опора счастья; Дерево держится корнями, а человек семьей; Любящая мать – душа семьи и украшение жизни; Земля без воды – мертва, человек без семьи – пустоцвет*)

– Воспитание детей, важность присутствия детей (*В хорошей семье хорошие дети растут; Семья без детей что цветок без запаха; Птицы в гнезде до осени, дети в семье до возраста*) [10, с. 84].

Даже очень краткий контрастный анализ русских, казахских и английских пословиц показывает, что содержание лингвистического концепта СЕМЬЯ в сознании представителей их культурных общин имеет различные значения, особенно положительного, поучительного характера.

Предварительный этап исследования был проведён через изучение различной литературы, то есть рассматривались пословицы и поговорки русского, казахского и английского языков. Результаты исследований важны для теории и практики межкультурной коммуникации, одна из главных целей которого – сравнение и изучение специфики языков и культур для оптимизации межкультурного взаимодействия.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Воркачев С. Г. Концепт как «зонтиковый термин» // Язык, сознание, коммуникация. – Вып. 24. – М., 2003. – 5 – 12 с.
- 2 Кубрякова Е. С. Концепт // Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г. и др. Краткий словарь когнитивных терминов. – М. : МГУ, 1996. – 248 с.
- 3 Карасик В. И., Прохвачева О. Г., Зубкова Я. В., Грабарова Э. В. Иная ментальность. – М. : Гнозис, 2005. – 352 с.
- 4 Бастриков А. В. Бастрикова Е. М. Лингвокультурные концепты как основа языкового менталитета // Retrieved from: <http://cyberleninka.ru/article/n/lingvokulturnye-kontsepty-kak-osnova-yazykovogo-mentaliteta>
- 5 М. Әлімбаев, Ө. Тұрманжанов Әлем халықтарының мақал-мәтелдері, Алматы Балауса баспасы, 2012. - 26 б.
- 6 М. А. Аккозин. Қазақ мақал-мәтелдері. Казахские пословицы и поговорки, Алматы кітап баспасы, 2017.- 38 б.
- 7 Английские пословицы, поговорки и устойчивые выражения. Самоучитель. - М. : Студия АРДИС, 2013. - 59 с.
- 8 И. Е. Митина, Капо English proverbs and sayings and their Russian equivalents, 2009. -104 с.
- 9 В. Аникин Волшебный короб: Старинные русские пословицы, поговорки, загадки - М. : Детская литература, 2014. - 144 с.
- 10 О. Ушакова Пословицы, поговорки и крылатые выражения, ИД Литера, 2018 – 84с.

МЕТОДИЧЕСКОЕ ПОСОБИЕ. «ГОТОВИМСЯ ВМЕСТЕ К ИТОГОВОЙ АТТЕСТАЦИИ ПО РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ»

УСТИМЕНКО Т. И.

учитель русского языка и литературы, Галкинская СОШ, Щербактинский -н, Павлодарская обл.

КАПЕНОВА Ж. Ж.

к.п.н., ассоц. профессор (доцент), Торайгыров университет, г. Павлодар

В последние годы мы осваиваем новую форму сдачи экзамена на аттестат зрелости в виде итоговой аттестации, которая проводится с целью определения степени освоения обучающимися объема учебных дисциплин, предусмотренных государственным общеобязательным стандартом соответствующего уровня образования. Подготовка к итоговой аттестации - это всегда ответственный процесс. Каждый учитель постепенно формирует свой стиль подготовки к экзамену.

Предмет русская литература не теряет своей актуальности во времени. Даже наоборот, увеличивает свою значимость в образовательном процессе, развивая общую грамотность, специфичность предметной теории и коммуникативные спецификации.

Для большинства из тех, кто выбирал экзамен по литературе, стали очевидными особенности подготовки к нему. Ученик, осмысляющий литературное произведение, должен понять, что в художественном произведении представлен отраженный мир, что литературные герои – это образы людей, а не сами люди, они созданы в соответствии с замыслом автора и отражают его идею. В конечном итоге от ученика требуется выработать умение выражать мнение не по поводу поступков героев или по поводу коллизий, представленных в произведении, а по поводу авторских идей, авторского замысла. Таким образом, ученик, сдающий литературу, должен обладать не только глубоким знанием текста и теории литературы, но и самостоятельностью суждений, творческой смелостью.

Хочу поделиться опытом в достижении своих результатов через внедрение апробированных тестов по материалам учебника «Русская литература», которые можно применять как на уроках, так и внеурочное время. Вопросы тестовых заданий рассматривают содержание произведений разных жанров, литературные термины и направления, проблематику произведения, а также

предложены задания аналитического уровня, есть возможность аргументированно формулировать свое отношение к прочитанному. Предлагаю из разработанного мною методического пособия по подготовке к итоговой аттестации по русской литературе один вариант тестовых заданий, состоящих из трех частей:

1) части А – знание и понимание – тестовые задания с выбором одного или нескольких правильных ответов;

2) части В – применение и навыки высокого порядка – задания, требующие развернутого ответа;

3) части С – анализ и синтез – установление истинного и ложного в контексте произведений. В ответах предусмотрены варианты на 100 %, 50 %, 25 %, 0 % истины и аналогично ложной информации по отношению к тексту.

На каждый вариант ответов имеются ключи. На задания, требующие развернутой аргументированной формулировки, предлагаются примерные варианты ответов. На задания, требующие развернутой аргументированной формулировки, предлагаются примерные варианты ответов.

Вариант 1.**Часть А.**

1 Смысл жизни Акакия Акакиевича в

- А) в чтении книг
- В) в накоплении денег
- С) в карьерном росте
- Д) в переписывании бумаг

2 Язык, по словам Беликова, напоминающий малороссийский язык...

- А) итальянский
- В) испанский
- С) древнегреческий
- Д) французский

3 К родам литературы относятся

- А) стихи, проза, повесть
- В) эпос, лирика, драма
- С) роман, трагедия, комедия
- Д) лирика, повесть, драма

4 А. С. Пушкин посвятил стихотворение «Мадонна»

- А) Екатерине Воронцовой
- В) Анне Керн
- С) Елене Раевской
- Д) Наталье Гончаровой

Часть В.

5 Объясните, почему, по-вашему, не состоялось счастье героев повести «Ася».

6 Укажите название и автора критической статьи на комедию «Горе от ума».

7 Чем вы можете объяснить, что в сцене бала все окружающее герой рассказа «После бала» воспринимает «с восторженным умилением»?

8 Определите основную проблематику романа Ф. М. Достоевского «Преступление и наказание».

Часть С.

9 Все – и товарищи, и дамы – стали уверять Беликова, что он должен....., потому что ничего больше не остается в жизни (А. П. Чехов, «Человек в футляре»).

Все уверяли Беликова ...

- А) преподавать
- В) работать
- С) жениться
- Д) писать

10 Я знаю, что надо дарить, - то я и дарю моей дочери, а вы ее пугаете. За это я вам не подарю ничего [...], а подарю вам хладнокровный ... (Н. С. Лесков «Жемчужное ожерелье»)

Закончите фразу:

- А) «лунный камень»
- В) «янтарный камень»
- С) «сапфир»
- Д) «алмаз»

11 ...вдруг расскажет, что у него была лошадь какой-нибудь голубой или розовой шерсти, [...], так что слушающие наконец все отходят, произнеся: «Ну, брат, ты кажется, уже начал пули лить» (Н. В. Гоголь, «Мертвые души»)

Объясните, в каком значении употреблено выражение «пули лить».

- А) Вылететь пулей.
- В) Стрелять из винтовок.
- С) Пули изготавливать.
- Д) Хвастливо лгать.

12 Что я Молчалина глупее? Где он, кстати?

Еще ли не сломил безмолвия печати?

Бывало песенок где новеньких тетрадь

Увидит, пристаёт: пожалуйста списать.

А впрочем, он дойдет до степеней известных,

Ведь нынче любят... (А.С. Грибоедов, «Горе от ума»)

Назовите качество, за которое любят и ценят в фамусовском обществе.

- А) услужливых
- В) бессловесных
- С) молчаливых
- Д) разговорчивых

13 Старый, обширный, тянувшийся позади дома сад, выходящий за село и потом пропадавший в поле, заросший и заглохлый, казалось, один освежал эту обширную деревню и один был вполне живописен в своем картинном опустении. [...] Белый колоссальный ствол березы, [...] подымался из этой зеленой гущи и круглился на воздухе, [...]. Хмель, глушивший внизу кусты бузины, рябины и лесного орешника и пробежавший потом по верхушке всего частокола, взбегал наконец вверх и обвивал до половины сломленную березу. Местами расходились зеленые чащи, озаренные солнцем, [...] дуллистый дряхлый ствол ивы, седой чапыжник, [...]. В стороне, у самого края сада, несколько высокорослых, не вровень другим, осин подымали огромные вороньи гнезда на трепетные свои вершины. (Н. В. Гоголь, «Мертвые души»)

Укажите утверждение, соответствующее истине по отношению к данному тексту.

- А) Сад, как образ рая, является обиталищем души.
- В) Вершины осин подымали небольшие вороньи гнезда.
- С) Сад – царство растений.
- Д) Старый, заросший сад – единственно живописная, оживляющая картина.

14 Копейкин мой выходит чуть не в восторге: [...], что вот теперь наконец решится, в некотором роде, насчет пенсионера. [...] Наконец сделалось бедняге невтерпеж, решил он во что бы то ни стало пролезть штурмом, [...]. Вельможа, по обыкновению, выходит: «Зачем вы? Зачем вы? А! - [...] – «Помилуйте, ваше высокопревосходительство, не имею, так сказать, куска хлеба...» – [...]. «Но, – говорит сановник, – согласитесь: я не могу вас содержать, в некотором роде, на свой счет; [...] – «Но, ваше высокопревосходительство, я не могу ждать», – говорит Копейкин, [...] Ну можете представить: отвечать таким образом вельможе, [...] «Что же вы?» – говорит генерал и принял его, как говорится,

в лопатки. Впрочем, сказать правду, обошелся он еще довольно милостиво: [...] «Хорошо, говорит, если вам здесь дорого жить, и вы не можете в столице покойно ожидать решения вашей участи, так я вас вышлю на казенный счет. Позвать фельдъегеря! Препроводить его на место жительства [...]. Итак, куда делся Копейкин, неизвестно; но не прошло, можете представить себе, двух месяцев, как появилась в рязанских лесах шайка разбойников, и атаман-то этой шайки был, сударь мой, не кто другой...» (Н. В. Гоголь, «Мертвые души»)

Укажите утверждение, которое, на ваш взгляд, является ложным.

чиновники утверждают, что Копейкин – это атаман шайки, потому что...

А) Копейкин был счастлив, что вопрос вот-вот решится насчет пенсии.

В) Копейкин терпеливо дожидался аудиенции.

С) Фельдъегерь предложил Копейкину препроводить его на место жительства.

Д) Генерал обошелся с Копейкиным очень холодно.

Ключи ответов:
Часть А.
1. D
2. C
3. B
4. D
Часть В.
5. Душевная жизнь Н.Н.и Аси протекала по-разному. Ася пережила кульминацию чувств при свидании, а к Н.Н. осознание любви пришло позднее. Причины жизненной драмы героев в разности их темпераментов и психологического склада.
6. «Милльон терзаний», И.А.Гончаров
7. Герой рассказа «После бала» влюблен, он очарован праздничной атмосферой званого ужина, близостью любимой девушки, ощущением счастья, молодости и красоты.
8. «Бедные люди» - это повесть о городской нищете, о людях, влачащих по-настоящему жалкое существование. Именно благодаря этому произведению в русской литературе появилось устойчивое выражение «маленький человек». Основная идея романа – «Бытие для всех и бытие для себя», то есть человек должен любить всех близких, помогать им и сочувствовать.
Часть С.
9. C
10. А
11. D

12. B
13. D
14. D

ЛИТЕРАТУРА

1 Г. Ш. Шашкина, О. А. Анищенко. Русская литература 9 класс, Часть 1, 2. Алматы: Мектеп, 2019 год.

2 А. Н. Семенов. Русская литература в вопросах и заданиях. Москва, 2000 год.

3 <http://ilibrary.ru/text/1180/p.1/index.html>

4. <http://poetpushkin.ru/proza/pikovaya-dama/pikovaya-dama-chitat.html>

5 <http://ilibrary.ru/text/1022/index.html>

6 <http://obrazovaka.ru/biblioteka/turgenev/acya-chitat-polnostyu-online>

7 <http://www.litmir.me/br/?b=49516&p=1>

8 <http://ilibrary.ru/text/78/index.html>

АКТИВИЗАЦИЯ УПОТРЕБЛЕНИЯ ИНОЯЗЫЧНЫХ СЛОВ В СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЙ РЕЧИ

ШАИКОВА Г. К.

к.филол.н., ассоц. проф. (доцент), Торайгыров университет, г. Павлодар
АБДУЛЬМАЛИКОВА Ж. М., ДЖАГАПАРОВА А. Д., ЖАКЕНОВ М. А.
студенты, Торайгыров университет, г. Павлодар

В связи с изменениями, происходящими в век новейших наук и технологий, наблюдаются изменения и в языке. Исчезают одни слова вместе с тем или иным понятием, объектом, явлением, появляются другие. В последние десятилетия в русском языке наблюдаются динамические процессы: заметны изменения в области орфоэпии, грамматики и лексики. Одной из важнейших тенденций развития современного русского языка является активизация употребления иноязычных слов. Появилось большое количество новых понятий, терминов, прежде всего в области экономики, политики, техники. Всё чаще в речи молодёжи и нередко людей среднего и старшего поколения присутствует англоязычная лексика. Сейчас многие

используют «ок» (что означает «хорошо», «согласен»), «сорри» («извините») как более лаконичные формы ответа при переписке.

Вопросы о заимствовании давно привлекают внимание ученых, еще начиная с XVIII в. Употребление большого количества иноязычной лексики вызывает беспокойство у носителей того или иного языка, особенно людей старшего поколения, и это порождает у них неоднозначное отношение: является ли этот феномен ступенью эволюции или это начало процесса разрушения лексического состава языка. В век интеграции и глобализации современный человек должен знать несколько языков. При этом он должен уважать свой язык и неразумно не использовать иноязычные слова в своей речи.

Особенно активно в русский язык стали проникать англицизмы – заимствования из английской лексики. Огромны особенности функционирования английского языка в современном мире. Это государственный язык в США, Великобритании, Северной Ирландии, Австралии, Новой Зеландии. Английский язык является одним из государственных языков Канады, Ирландии, Южно-Африканской республики. С появлением интернета во многих странах мира стали появляться слова, заимствованные из английского. В связи с этим люди стали больше интересоваться жизнью других народов, развиваются экономические, политические связи между странами, расширились возможности получить образование за рубежом, повысить свою квалификацию.

В процессе исторического развития человеческие языки постоянно вступали и продолжают вступать в определенные контакты друг с другом. Языковым контактом называется взаимодействие двух или более языков, оказывающих какое-либо влияние на структуру и словарь одного или многих из них. Обилие иноязычных слов, особенно английского происхождения, их быстрое закрепление в русском языке объясняется стремительными переменами и тесными связями в общественной и научной жизни.

Чтобы понять, какую лексику – исконно русскую или заимствованную – чаще используют носители русского языка в современной речи, мы решили провести небольшое исследование. Выбрали несколько слов, которые часто используются в речи носителей русского языка, актуальны и для средств массовой информации, и провели анкетирование.

В данном анкетировании участвовали 135 человек. В качестве респондентов были выбраны люди разного возраста. Им была

представлена анкета в гугл-форме и дана установка на выполнение инструкций, указанных в анкете.

Данные об участниках анкетирования представлены в таблице 1.

Таблица 1 – Участники анкетирования

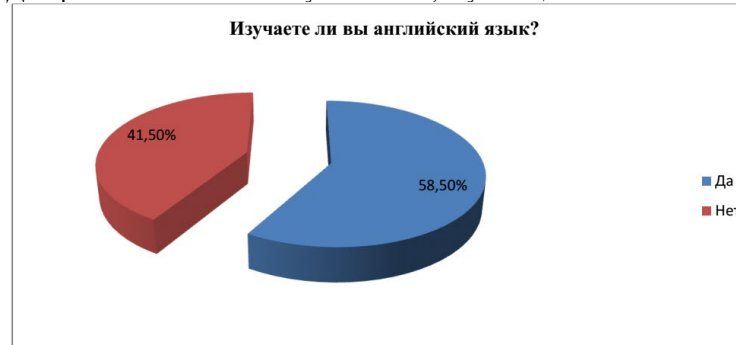
Пол		Возраст	
Мужской	Женский	16-25 лет	26-45 лет
60,7 %	39,3 %	68,9 %	31,1 %

В анкетировании приняли участие респонденты, для которых русский язык был родным, и те, для которых он был неродным. Большую часть составили лица, изучающие английский язык.

Диаграмма 1 – Количество участников, для которых русский язык является родным / неродным



Диаграмма 2 – Количество участников, изучающих английский язык

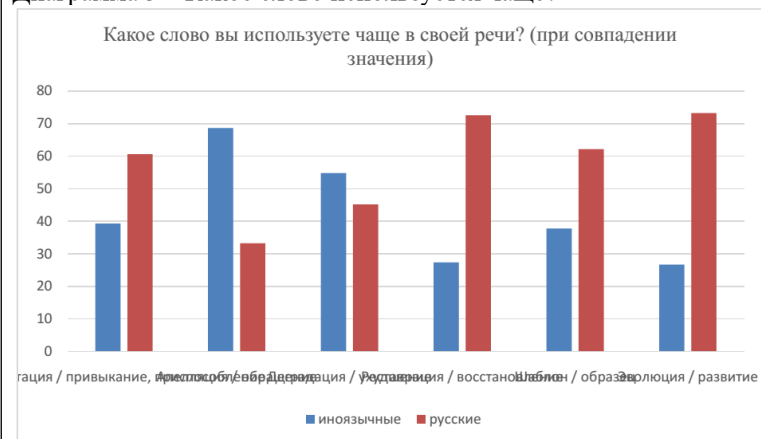


В результате нашего опроса оказалось, что большинство слов, широко распространенных среди молодежи, вызвали затруднение у старшего поколения. Всего 40 % узнавания слов, которые

понятны молодой аудитории. Это объясняется рядом причин, таких как: отсутствие компьютерной грамотности, необходимости использовать интернет и, возможно, слова, употребляемые среди молодежи, не распространены среди людей старшего поколения.

Проанализировав выделенные нами группы заимствованных слов, мы заинтересовались, какому количеству слов можно подобрать русские эквиваленты; какие из них используются повсеместно, а какие вызывают затруднение. Для ответа на эти вопросы нами было продолжено исследование. Были получены следующие результаты.

Диаграмма 3 – Какое слово используется чаще?



Согласно полученным данным, носители анализируемого языка активно используют в своей речи слова русского происхождения – 57,6 %. Однако процент употребления заимствованной лексики (42,4 %) говорит об активизации употребления этого пласта слов.

Также мы рассмотрели особенности использования этих слов среди лиц мужского и женского пола. Данные представлены в таблице 2.

Таблица 2 – Употребление слов лицами женского и мужского пола

Слово	Общий процент	Женский пол, %	Мужской пол, %
Апелляция	68,7	34	59
Обращение	33,3	18	24
Шаблон	37,8	17	33

Образец	62,2	30	55
Эволюция	26,7	26	10
Развитие	73,3	32	67
Адаптация	39,3	34	20
Привыкание, приспособление	60,7	20	61
Реставрация	27,4	17	20
Восстановление	72,6	30	68
Деграация	54,8	24	50
Ухудшение	45,2	30	31

В ходе нашего исследования выяснилось, что чаще заимствованные слова использует мужской пол (32 %), нежели женский (25 %). По нашему мнению, это связано с тем, мужчины больше работают в сфере бизнеса, государственного управления, а иноязычные слова – активные представители делового общения, экономической и политической отрасли.

Таким образом, мы пришли к выводу, что в современном русском языке заимствования все более распространяются. Некоторые иноязычные слова употребляются в русской речи по праву, так как не имеют русских синонимов. Но есть такие заимствования, у которых есть русский аналог.

Взаимодействие между различными языками на лексическом уровне составляет важную страницу в истории лексики каждого национального языка. Проблема лексических заимствований как следствие такого взаимодействия представляет одну из важных сторон в развитии русского языка на разных исторических этапах его существования. Но этот процесс неизбежен, как и неизбежно развитие науки, техники, человечества в целом. Главное, о чём надо задуматься каждому носителю языка, это о грамотном и разумном использовании заимствованных слов в своей речи.

ЛИТЕРАТУРА

- Егорова Т.В. Словарь иностранных слов современного русского языка. 100000 слов и выражений. – Аделант, 2014.
- Кронгауз М. Русский язык на грани нервного срыва: Книга. – М.: Знак: Языки славянских культур, 2008. – 232 с.
- Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке. – М., 2008.
- Реформатский А.А. Введение в языковедение / Под ред. В.А. Виноградова. – М.: Аспект Пресс, 1996.

5 Кокина И.А. О проблеме заимствований в русском языке / И.А. Кокина, Анна Мамыркина. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. – №7.4 (111.4). – 2016. – С. 9-11. [Электронный ресурс]. – URL: <https://moluch.ru/archive/111/28219/> [дата обращения 01.04.2021].

6 Менов М.А. Заимствования в современном русском языке / М.А. Менов, Д.В. Никулин. – Текст: непосредственный // Юный ученый. – №4 (18). – 2018. – С. 3-6. [Электронный ресурс]. – URL: <https://moluch.ru/young/archive/18/1274/> [дата обращения 01.04.2021].

РЕАЛЬНОЕ И ВЫМЫШЛЕННОЕ В РОМАНЕ С. МУКАНОВА «ПРОМЕЛЬКНУВШИЙ МЕТЕОР»

ЦВЕТКОВА А. Д.

к.ф.н., профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

ШВЕЦ А. Н.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

Художественный текст по своей природе фикционален, то есть содержит в себе элементы вымышленного и реального. В эпоху романтизма вымысел был достоянием писателя, потому что фантазия являлась важнейшей гранью человеческого бытия. В девятнадцатом веке авторы отдали предпочтение прямым наблюдениям над действительностью. Фантазия воспринималась как нечто устаревшее. Литература двадцатого века вобрала в себя и реальное, и вымышленное. Вымысел позволяет обобщить факты реальности и показать читателю мировоззрение писателя. Вымышленные персонажи, события, внутреннее состояние героев относятся к признакам художественного текста. Также хочется отметить, что некоторые элементы художественного текста можно идентифицировать, соотнести с фрагментами реальности.

При написании художественного произведения автор стремится сформировать у читателя ощущение, что все происходящее в тексте действительно. Мир, созданный автором в произведении, связан с реальным. Однако, «художественный текст не воспроизводит реальность, но конструирует текстовые миры» [1, с. 68]. Автор собирает систему знания о мире реальном и создает свой фикциональный мир. С точки зрения В. Клейеновой, воображение и вымысел – родственные понятия, так как оба связаны с деятельностью сознания по отражению действительности. Вымысел

– это способ осмысления и воссоздания действительности на основе воображения и, следовательно, продукт воображения, результат сложной мыслительной деятельности, в которой творческое сознание порождает новое знание на основе селекции, комбинации и синтеза уже известного [2, с. 95].

В художественном произведении, описывающем историю или историческую личность, проблема разграничения реального и вымышленного возникает чаще всего.

Роман С. Муканова «Промелькнувший метеор» посвящен жизни казахского ученого и просветителя Шокана Валиханова. Материалы о Шокане С. Муканов стал собирать перед Великой Отечественной войной. В военные годы им была написана пьеса «Нить Ариадны». Спустя десять лет Муканов представил новый вариант пьесы. Позже перед писателем возникла дилемма: продолжать ли ему автобиографическую «Школу жизни» или взяться за написание романа о казахском ученом? «Я приступил к работе над романом о Чокане Валиханове. Образ этого передового ученого и просветителя волнует меня прежде всего потому, что не кто иной, как Чокан, сознательно и последовательно содействовал своей культурной деятельностью укреплению дружбы казахского и русского народов дружбы, возникшей еще в восемнадцатом веке» [5, с. 399].

Давний интерес к Шокану у Муканова перерос в профессиональный. С юных лет он ходил по «чокановским» местам, знакомился с родными и друзьями Шокана, успел побывать в Сырымбете и Омске, в Китае, где был Шокан с кокандским караваном, посетил Восточную Сибирь, Бурятскую автономную республику, Прибайкалье. В архивах и библиотеках он изучал материал, который когда-то был прочитан молодым ученым. Могут ли возникнуть сомнения, глядя на то, какую работу проделал Муканов, что изображаемое в романе недалеко от реальности?

В романе молодой Шокан, получивший образование в России, разделял прогрессивные взгляды преподавателей корпуса. Его общение с широким кругом русских образованных людей все более убеждало его в том, что общественный прогресс зависит от деятельности просвещенных людей. Шокан начинает борьбу с традиционным укладом жизни казахов, которые поначалу противятся любым изменениям. Позже идеи Валиханова продолжит развивать Алтынсарин, который направит народ по пути исторического прогресса и поведет его к вершинам знаний и культуры. Шокан пропагандирует демократию, необходимость

образования. На примере личной жизни и трагической судьбы молодого ученого Муканов показывает казахское общество, страдающее от социального неравенства. В романе разоблачаются как царские чиновники, так и богатые представители казахов.

Источниками для романа «Промелькнувший метеор» стали книги, архивные документы, путевые заметки, а также устные рассказы, которые, разумеется, были приукрашены рассказчиками. Да и сам автор несколько преобразил то, что ему доводилось услышать в аулах. Муканов был большим знатоком фольклора, поэтому вымышленные персонажи в романе вполне могут быть взяты из устных преданий, легенд.

При переводе Брагиным романа на русский язык иногда возникали трудности, поэтому некоторые моменты в романе расходились с реальными историческими фактами. Муканов давал Брагину книги, которыми пользовался сам, чтобы упростить работу переводчика.

Вымысел в исторических романах зачастую связан с хронотопом. Иногда писатель меняет места встречи героев, время, в котором происходят события. Эти изменения автор вносит, чтобы лучше раскрыть внутренний мир персонажа, обозначить характер отношений героев. Первое расхождение с историей связано со смертью Айганым, матери Чингиза, бабушки Шокана. Айганым была младшей женой Уали-хана и умерла в тысяча восемьсот пятьдесят третьем году, в романе ее смерть наступает на двадцать лет раньше действительной смерти. Айганым была образованной, выдающейся для своего времени женщиной, которая после замужества сосредоточила всю власть в своих руках. Ее взгляды на жизнь оказали влияние и на маленького Шокана. Муканов о столь ранней смерти Айганым говорил следующее: «Есть мать Чокана – Зейнеп. Она его воспитывала, она с ним спорила и в детстве, и в юности. Она смягчала суровый характер Чингиза. Двум женщинам, играющим одинаковую роль в судьбе героя, в одном романе делать нечего [3, с. 14].

Следующим расхождением с реальностью в романе является близкая дружба Валиханова и Доржи Банзарова. И Шокан, и Доржи были виднейшими учеными и защитниками своих народов. Когда царские колонизаторы пытались всеми силами подавить малейшее проявление протеста народных масс против угнетения, и Доржи, и Шокан безбоязненно становились на сторону эксплуатируемых масс. Поэтому Муканову казалась хорошей идеей сблизить этих ученых, всем сердцем любящих свои этносы. «Чокану было всего пятнадцать

лет, когда они познакомились. Доржи Банзарович уже приближался к тридцати. Высокообразованный исследователь, чье имя хорошо знали ориенталисты и в России и за рубежом, разговаривал с ним как равный с равным, пророчил ему большую судьбу» [5, с. 188]. В реальности отсутствуют какие-либо доказательства встречи Банзарова и Валиханова.

Большое влияние на мировоззрение Валиханова оказал Ф. М. Достоевский, которого Чокан считал главным гуманистом своего времени. О дружеских отношениях этих двух выдающихся личностей свидетельствуют письма Достоевского к Валиханову. Во своих письмах русский писатель давал советы молодому ученому, призывая его служить родному народу. Встреча Валиханова и Достоевского произошла в Омске, где последний находился под надзором полиции, отбывая сроки тюрьмы и каторжных работ. В романе Чокан, прогуливаясь с кадетами, впервые встретил Достоевского вместе с другими каторжниками на берегу Иртыша. «Чокан видел одно лицо: бледное, землистое, с выступившими веснушками. Глубокие серо-синие глаза. Русые волосы. Спокойное лицо, не выражающее ни тоски, ни грусти. Только многое скрывалось в этих запавших светлых глазах. Скорбь? Ум? Обреченность?» [4, с. 402]. Вторая их встреча произошла в Омском остроге, куда Чокан пришел навестить Федора Михайловича, увидев его имя среди списка заключенных. Встреча в остроге показана глазами Достоевского: «...походка вошедшего явно не отличалась решительностью. Он будто медлил, будто бы собирался с духом. Могло быть и другое – просто не сразу привыкали глаза к тусклому сумраку казармы» [5, с. 179]. Эти слова как нельзя лучше показывают, с каким благоговением относился Чокан к Достоевскому. В романе также говорится о попытках Валиханова ускорить освобождение Федора Михайловича. В реальности этого не было. Вероятно, Сабит Муканов хотел показать значимость Достоевского для молодого ученого. Их третья встреча случилась, когда Чокан прибыл в Семипалатинск. Это была последняя встреча, встреча двух «близких друг другу сердец».

В романе показаны и фрагменты из личной жизни казахского просветителя. По сведениям историков, Шокан был женат на двоюродной сестре султана Тезека – Айсаре Кошенкызы. Брак был недолгим, спустя полгода Шокан скончался. Айсара, согласно традиции аменгерства, перешла к его брату Жакыпу. В романе Муканов сделал возлюбленной Шокана бедную сироту Айжан,

которую взяли себе на воспитание Зейнеп и Чингиз – родители Шокана – по просьбе сына. «Апа, ее судьба теперь в твоих руках. – Чокан вкладывал в каждое слово и мольбу, и нежность, и твердость. – Апа, случится что-нибудь с ней, грех будет на твоей душе [4, с. 244]». Таким образом, вспыхнувшее в груди молодого потомка ханов чувство к бедной Айжан окончательно романтизировало образ Валиханова. Он был показан человеком, который готов поменять жизненный уклад казахов, пойти против многовековых законов предков, против отца и матери ради любви. «Обычай этот вошел в нашу кровь с давних времен. Назови мне человека, который сможет его нарушить? Чокан выпрямился, зарделся, - как он был похож в это мгновение и на маленького Канаша, победившего своих сверстников, и на Чингиза, принявшего важное решение. Он произнес единственное слово, но как его произнес: Я!» [5, с. 113].

Сабит Муканов создал образ, который поражает своей достоверностью. Переосмысливая действительность, всевозможные факты из жизни Шокана Валиханова, писатель выражает свои мысли и свое отношение к миру. Вымышленные фрагменты позволяют писателю преобразить уже свершившееся событие, в результате чего грань между реальным и вымышленным становится условной. Муканов не стремится к передаче фактического сходства событий из жизни героя романа «Промелькнувший метеор» с историческими фактами, но абсолютно верно передает его характер, его личные трагедии, пестроту его жизни.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Пахсарьян, Н.Т. Реальность – текст – литература – реализм: динамика взаимодействия // Вестник московского университета. – Сер. 9. Филология, 2006. – № 2. – С. 66–76.
- 2 Клейменова, В. Ю. Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – Вып. № 3, 2011. – С. 94–102.
- 3 Джуанышбеков Н. Сабит Муканов. Очерк о жизни и творчестве. – Алматы, 2006. – 60 с.
- 4 Муканов С. Промелькнувший метеор. Роман Кн.1 Пер. с каз. А. Брагина. – Алма-Ата: «Жазушы», 1976. – 416 с.
- 5 Муканов С. Промелькнувший метеор. Роман Кн.2 Пер. с каз. А. Брагина. – Алма-Ата: «Жазушы», 1980. – 416 с.

ПАРЦЕЛЛЯЦИЯ КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

ШОМПАКОВ Ж. Ш.

магистр гуманитарных наук, учитель, Школа-лицей № 89, г. Нур-Султан

Парцелляция является объектом исследования в большом количестве работ по лингвистике конца XX – начала XXI вв. Причина столь пристального внимания к данному явлению – в неоднозначности, многоаспектности изучаемого объекта. «Проблематика парцелляции опирается на отнесение данного явления к числу синтаксических универсалий, стоящих на стыке языка и речи, связывающих коммуникативный и лингвотекстологический аспекты современного языкознания» [1, с. 54].

Современные исследователи подходят к явлению парцелляции с разных точек зрения: парцелляция рассматривается либо как стилиобразующее средство, либо как средство коммуникативной организации речи. «Разной» в подходах к явлению парцелляции проявляется и в определениях данного понятия в современном отечественном языкознании: парцелляция – это экспрессивный синтаксический прием литературного языка, при котором предложение интонационно делится на самостоятельные отрезки (парцелляты), графически выделенные как самостоятельные предложения, парцелляция используется для создания экспрессивной окраски путем отрывистого произношения предложения [1, с. 57].

Парцелляция – особое членение предложения, при котором высказывание реализуется не в одном, а в двух или нескольких интонационных речевых единицах; парцелляция – средство синтаксической компрессии. Парцелляция – это средство коммуникативной организации речи, одно из средств оформления актуального членения высказывания. Г. Акимова в монографии «Новое в синтаксисе современного русского языка» относит парцелляцию наряду с лексическим повтором с синтаксическим распространением, вопросо-ответными конструкциями в монологической речи, цепочками номинативных предложений к явлениям экспрессивного синтаксиса [1, с. 58].

Однако всеми лингвистами безоговорочно признается тот факт, что парцелляция проникает в литературную речь под влиянием разговорной речи и наследует все механизмы восприятия, характерные для разговорной речи.

Парцелляция представлена, прежде всего, в художественно-публицистических жанрах, то есть в таких, которые находятся под значительным влиянием разговорной речи и, подобно разговорной речи, используют весь арсенал экспрессивно-эмоциональных языковых средств. Как отмечает Г. Акимова, «существуют две ступени вхождения разговорных конструкций в литературную речь: на первой ступени разговорные конструкции представлены в художественных произведениях в качестве имитации разговорной речи. Вторая ступень – это употребление разговорных конструкций в авторской художественной или публицистической речи. В художественной прозе конца XIX – начала XX вв. парцеллированные конструкции были распространены более других экспрессивных конструкций». Аналогичную периодизацию вхождения парцеллированных конструкций как явления разговорного синтаксиса в литературную речь предлагает Е. Покровская: «Первой ступенью было употребление парцелляции в языке писателей авангардной ориентации, Цветаевой, Маяковского, Олеси, в вошедшем в моду «рубленном синтаксисе». Второй ступенью можно считать использование парцелляции в художественной литературе 60-70-х гг., причем, не только авторами авангардной прозы, но и ориентированными на традицию и классику. Третьей ступенью вхождения парцелляции в русский литературный язык стало ее широчайшее распространение за рамками языка художественной литературы – в публицистическом, научно-популярном и даже в научном стилях» [2, с. 25]. Н. Валгина в монографии «Активные процессы в современном русском языке» отмечает: «Одной из тенденций в современном русском синтаксисе является расширение круга расчлененных и сегментированных синтаксических построений [3, с. 113]. Основная причина данного явления – влияние разговорного синтаксиса на письменную речь, главным результатом которого оказался отход от классических, синтагматически выверенных синтаксических конструкций с открыто выраженными подчинительными связями и относительной законченностью грамматической структуры» [1, с. 61].

Активное проникновение явления парцелляции в художественную речь в 60-е гг. прошлого века стимулировало появление в то же время в отечественном языкознании научных исследований, посвященных данному феномену разговорного синтаксиса. Авторы работ, исследующие явление парцелляции, отмечают, что впервые термин «парцелляция» для обозначения

сегментированных синтаксических конструкций использовал профессор А. Ефремов: «Парцелляция разламывает предложение на части, превращая их в эквиваленты самостоятельных предложений, деформируя структуру предложения своеобразной расстановкой знаков препинания, нарушающей общепринятые нормы».

Из-за нечеткого, «расплывчатого» определения парцелляции, данного А. Ефремовым, в лингвистической литературе 50-60-х гг. прошлого века парцелляцию отождествляли с присоединением: «Ряд сложных синтаксических явлений в организации высказывания, которые трудно объяснить с позиций традиционного синтаксического подхода, описываются с помощью теории присоединения. Для обозначения речевого членения структуры предложения использовались разнообразные термины: «сепаратизация», «сегментация», «изоляция», которые отождествлялись с присоединением». Ю. Ванников и Е. Иванчикова первыми вывели явление парцелляции из зоны присоединительных конструкций: «В понятие парцелляции мы вкладываем более узкое содержание, чем то, которое можно иметь в виду, когда говорят о присоединении». Однако когнитивно-прагматический подход к механизму организации парцеллированных конструкций у Ю. Ванникова и Е. Иванчиковой различный [4, с. 360]. По мнению Ю. Ванникова, необходимость в исследовании феномена парцелляции возникла в связи с дифференциацией двух аспектов изучения предложения – структурно-синтаксического (предложение – единица языка) и коммуникативно-семантического (предложение – единица речи): предложение как единица речевого уровня может интонационно члениться на отдельные части, которые, как и предложение, могут выражать предикативность. «Парцелляция есть средство актуализации частей предложения» [5, с. 194].

Деление предложения на структурно-семантические сегменты (парцеллаты) зависит от коммуникативного задания, прагматических установок адресанта речи. Если Ю. Ванников рассматривает парцелляцию через призму коммуникативной организации высказывания, то Е. Иванчикова считает парцелляцию явлением экспрессивного синтаксиса: «Парцелляция – прием экспрессивного синтаксиса, существо которого состоит в расчленении предложения на интонационно обособленные отрезки, отделяемые знаком точки. В основе парцелляции лежит подражание естественному развертыванию разговорной речи, когда речь формируется по мере течения мысли, а не является заранее обдуманной». Теоретические

положения работ В.Ванникова и Е.Иванчиковой надолго определили основные векторы исследования явления парцелляции в современной лингвистической литературе:

- 1) парцелляция как средство коммуникативной организации высказывания;
- 2) парцелляция как экспрессивный синтаксический прием литературного языка [4, с. 330].

Новый виток интереса к явлению парцелляции в конце XX – первом десятилетии XXI вв. связан с усилением в отечественном языкознании антропоцентрического начала интереса к дискурсивному аспекту организации текста, когнитивно-психологическим и коммуникативно-прагматическим установкам адресанта речи, к особенностям восприятия и понимания содержания речи ее адресатом, а также с рассмотрением языковых фактов в лингвокультурологическом аспекте (Е. Покровская) [2, с. 54]. Анализ структуры, семантики, функций парцеллированных конструкций невозможен без установления их синтагматических и парадигматических связей в структуре текста, а также экстралингвистических факторов структурной и коммуникативной организации текста: прагматических, социокультурных, психологических.

В данном случае точка зрения совпадает с позицией Р. Зелепукина: «Парцелляция не может рассматриваться вне текста, так как смысл парцеллирования текстовой единицы опирается на смысловое понимание всего текста» [6, с. 31].

В настоящее время значительно расширился круг исследуемого материала. В работах по языкознанию 50-70 гг. прошлого века, посвященных явлению парцелляции, в качестве иллюстративного материала привлекались в основном художественные тексты. В конце XX – начале XXI вв. большую роль в современном обществе стали играть СМИ. Публицистика получила название «летописи современности», так как она освещает самые важные проблемы общества: политические, социальные, бытовые, морально-этические, вопросы воспитания, культуры, искусства. Поэтому акценты при выборе материала для исследования переместились с художественной речи на публицистическую.

В связи с вышесказанным необходимо отметить диссертацию А.Цумарева «Парцелляция в современной газетной речи». Автор работы в качестве нового материала исследования парцеллированных конструкций «вводит православную газетную

публицистику» и отмечает, что «православные авторы ставят перед собой задачу совместить сдержанность и строгость в подаче материала с ощущением близкого соприкосновения со святостью» [7, с. 10].

Таким образом, парцелляция, которая в 50-60 гг. прошлого века рассматривалась как проявление «модернистской прозы», в последнее время стала обычным явлением практически во всех речевых стилях. Огромную роль в формировании «языковой моды на парцелляцию» сыграли СМИ.

Неоднозначность определения, полифункциональность, возможность использования в текстах разных стилей и жанров открывают широкие перспективы изучения явления парцелляции в современных лингвистических исследованиях.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Акимова Н.Г. Новое в синтаксисе современного русского языка: учебное пособие. – М.: Высшая школа, 1990. – 168 с.
- 2 Покровская Е.А. Русский синтаксис в XX веке: лингвокультурологический анализ. – Ростов-на-Дону: РГУ, 2001. – 363 с.
- 3 Валгина Н. С. Теория текста. М., 2004 – 250 с.
- 4 Иванчикова Е.А. Парцелляция, ее коммуникативно-экспрессивные и синтаксические функции // В кн. Русский язык и советское общество. Морфология и синтаксис современного русского литературного языка. – М., 1968. – С. 322-365
- 5 Ванников Ю. В. Синтаксис речи и синтаксические особенности русской речи. – изд. 2. – М.: Книжный дом «Либроком», 2009. – 481 с.
- 6 Зелепукин Р. О. Парцелляция в художественной прозе В. Токаревой. Структура, семантика, текстообразующие функции. Автореф. дис. канд. филолог. наук. М., 2007 – С. 30-40;
- 7 Цумарев А. Э. Парцелляция в современной газетной речи: автореф. дисс..... канд. филол. наук. М., 2003. – 27 с.

6.2 Қазақ филологиясы
6.2 Казахская филология

**КӨРКЕМ МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУДІҢ
АЛҒЫШАРТТАРЫ**

АБДЫРОВА Л. О.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі,
К. Макпалеев атындағы ЖОББМ, Павлодар қ.

Жалпы білім беру жүйесінде үйреншікті дағдыдан үйлесімді, күрделі сабақтастықтарды қамтуға ұмтылатын көп деңгейлі оқу жүйесін орнықтыру, оқу стандарттарын дайындау, жаңа ақпараттық, компьютерлік жабдықтармен жұмыс істеуге көшу – қазіргі заман талаптарынан туындап отыр.

Білім беруді дамытудағы негізгі мақсат – білім беру жүйесінің барлық деңгейінде қоғамның жаңа талаптарына сәйкес келетін білімді, кәсіби біліктілігі жоғары жастарды тәрбиелеуге қол жеткізетін сапалы, бәсекеге қабілетті білім ордаларын орнықтыру. Еліміздегі осындай күрделі жаңарулар жас ұрпақтың білім-талабының, ізденіс-мұраттарының жоғарылауын талап етеді. Сол себептен де түрлі деңгейдегі білім мекемелерінің алдына қоғамның жаңа, өскелең талаптарын қанағаттандыратын кәсіби біліктілігі жоғары жастарды оқытып, тәрбиелеу мәселесі нақты қойылып отыр. Осы тұрғыдан келгенде, үздіксіз білім беру жүйесінің базалық буыны саналатын орта білім беру мекемелерінің жастарға саналы тәрбие, сапалы білім беріп, ұлтжанды азамат етіп қалыптастыруда атқарар ролі зор екені даусыз.

Мемлекетіміз тәуелсіздігін нығайтып, асқақ руханият пен азаматтыққа өркендету, шынайы мәдени – этникалық мұраны жандандыру мен болашаққа аманаттау, ұлттық тектілікті сақтау, ең алдымен мектеппен байланысты. Шәкірт мектеп табалдырығынан аттап, сауат ашуға ден қоя бастаған кезден бастап, тіл, сөз өнерінің құпиясына бойлайды.

Соңғы жылдары мектепте әдебиет сабағын оқытуды жақсарту жолында көптеген игі шаралар жүзеге асырылды. Семинар-кеңестерде озық тәжірибелер бөлісіп, насихатталса, жаңа оқулықтар заман талабына сай толықтырылып, өңделді. Қазіргі кезде пәнді оқытуға көп міндеттер жүктеледі.

Сөз өнерінің басқа өнер түрлерінен айырмасы - өмір шындығын, бейнелі ойды, образдарды сөзбен қиыстыратындығында. Сөзбен көркем образдар жүйесі жасалынады, сюжет құрастырылады, кейіпкерлердің сыр-сипаты ашылады, жай-күйі суреттеледі. Ондай шығармаларды оқи отырып, оқушылардың өмірге көзқарасы мен түсінігі қалыптасады, эстетикалық талғамы артады, жаманнан жиреніп, жақсыдан тағылым алады. Сөйтіп, көркем әдебиет оқушылар үшін білім, өнер көзі болумен қатар тәрбие құралы міндетін де атқарады.

Көркем мәтін, көркем шығарма адамға өмірді танытады, таныта отырып тәрбиелейді, өмірге көзқарасын қалыптастырады, мінез-құлқына ықпал етеді, сезімталдыққа баулиды.

Көркем шығарманың осындай қасиеттерін шашау шығармай оқушы санасына ұялату, шығармамен жақынырақ танысуға ықпалын арттыру үшін мұғалім оны сыныпта өзі мәнерлеп оқып береді немесе көркемдеп әңгімелейді. Көркем мәтін ой-ізденісін туғызуға, логикалық және образды ойды дамытуға, пәнді меңгертуге тиіс.

Көркем мәтінді оқытудағы мақсат – көркем әдебиеттің жекелеген озық-үлгілерімен таныстырып, осы негізде олардың адамгершілік, эстетикалық мұраттарын, имандылық сенімдерін, көркемдік талғамын қалыптастыру.

Көркем мәтінді талдау үшін қазақ әдеби тілінің жүйесін жетік білуі шарт. Талдаудың алғы шарты – оқушының тұтас шығарма мазмұнымен алдын ала таныс болуы. Шығарма мәтінін талдау мұғалімнің алдына қойған мақсат-міндеттеріне, оқушылардың білім деңгейінің дәрежесіне, шығармалардың өзіндік ерекшелігіне байланысты жүргізіледі. Мұғалім оқушыларды көркем шығарманың композициялық-сюжеттік құрылымын талдай білуге машықтандыру керек. Көркем шығармалар өзінің композициялық-сюжеттік құрылымы жағынан бірдей емес. Сондықтан шығарманың композициялық-сюжеттік құрылымын талдау әдісі де әр түрлі болуға тиіс. «Мектепте көркем шығарманы талдау міндеті – оқушыларды шығарманың сыртқы жоспарын жасауға үйрету ғана болмаса керек, сонымен қатар оның ішкі жоспарын, поэтикалық құрылымын нақтылы шындықты көркем бейнелеудің ерекше әдісі деп түсінерлік етіп аңғартуда болса керек» [1]. Сол сияқты Қ. Бітібаева [2], С. Тілешева [3], еңбектерінде көркем мәтінді талдау ерекшеліктері сөз болады. Осы ретте, біз көркем мәтіннің

талдау ерекшелігін, оның ішінде, жұмыс түрлері, әдіс-тәсілдерді қолданудағы өзгешелігін саралауды мақсат еттік.

Көркем мәтінде адамдар тағдыры бар тіршілік болмысымен көрінеді. Оқырман көз алдынан талай тағдырлар өтіп жатады. Оқушылардың әдеби білімі көркем шығарманы оқи және оған талдау жасай білуінен айқын байқалады. Көркем шығарманы талдай білген оқушы - әдебиетіміздің болашақ мәдени оқырманы. Ондай іскерліктер мен шеберліктер қалыптасқан оқушы әдеби шығармаларға ой жүгірте алады, өзінің талғамын, түйсік-сезімін еркін білдіреді, шығарманы жан жүрегімен, зердесімен қабылдайды. Сондықтан да шығармаға эстетикалық талдау жасау – басты мәселе. Әдеби білімнің екі жағы – оқу және талдау өзектес, бірінсіз-бірін жүзеге асыру мүмкін емес.

Оқушыны ойландыру, ойлау белсенділігін дамыту – көптен сөз болып келе жатқан мәселелердің бірі. Оқушыны көркем мәтінді талдауға, өз бетінше, әрі ғылыми, әрі шындыққа негізделген пікірін айта білуге қалай жетелеу керек? Ойлантудың сол бойынша өз пікірін айтқыза білудің тиімді жолдары қандай? Ойлантудың, пікір таласын туғызудың бірден-бір жолы ретінде тек проблемалық сипаттағы сұрақтар беру немесе тек проблема қоя білумен шектелуге болмайды. Оны шешудің тиімді жолдарын, ғылыми жолдарын көрсете білу, сол арқылы оқушының жай пікірі, жай ойлаған ойы емес, терең пікірін, шындыққа негізделген пікірін, берік пікірін қорытып шығару. Егер төменгі сыныптарда оқушылардың көркем шығарманы өз бетімен оқып, меңгеру дағдысы қалыптасса, жоғары сыныптар ғылыми еңбектерді өз бетімен оқып үйрену, жауаптарының жоспарын, тезисін жасау сияқты жұмыстарды істеу дағдыларымен ұштасып, жетіле түседі.

Көркем мәтінді игерту жолы оқушының көркем мәтінді оқу, меңгеру, талдау жолдары болып табылады. Оқушы сабақтан, көркем шығарманың мәтінінен жаңа әсер алуы керек. Көркем мәтін бойынша дамытыла жүргізілетін шығармашылық жұмыстардың түрлерін былайша топтаған жөн:

- автор стиліне жақындап, еліктей отырып, шығармашылық жұмыс жүргізу;
- автор идеясынан оқушы идеясына өрбіте жазылған шығармашылық жұмыс;
- көркем мәтін ішіне авторлық идеяға, оқиғаға, кейіпкерлер табиғатына өзгеріс әкелмейтіндей өз мәтінін енгізу;
- кейіпкерлердің мәтінде жоқ монолог, диалогын жазғызу;

- көркем мәтінге лирикалық шегініс жазғызу;
- көркем мәтіндегі елеусіз деталь, штрихтарды оқушының сөйлетуі;
- мәтіндегі кейіпкерлердің портретін, өзі жасау, тура мінездеуді толықтыру;
- автордың шығармасындағыдан басқалай тың көркемдік шешім табу, оқиға құру.

Оқушыларға осындай шығармашылық жұмыстар жанды, шынайы болып, шәкірт бойындағы шығармашылық қиял, дарын, қабілет бастауы ашылады.

Көркем мәтінді оқытуда сөздік әдіс, көрнекілік әдіс, тәжірибелік әдіс, түсіндірмелі-иллюстративтік әдіс немесе репродуктивтік әдіс, мәтінді көркемдеу әдісі орны ерекше.

Зерттеу әдісі берілетін білімнің ғылымылығын арттыру, қосымша материалдармен байыту, оқушыларды іздендіру, өз беттерімен проблеманы шешу мәселелерінде тиімді. Көркемдеп оқу әдісі әдебиетті оқытуда үлкен рөл атқарады. Ол оқушының көркем шығарманы қабылдау белсенділігін, әсерлі сезімін дамытуда өте тиімді болып келеді. Бұлар көркем шығарманы оқушы жүрегіне бастайтын алғашқы сезім көпірі ретінде ежелден-ақ тиімді әдіс болып, мұғалімдер тәжірибесінен кең орын алуда.

Мәтін талдауда, оны бұрын өтілген шығармалармен байланыстыру, қорыту, кайталау, пысықтау және ауызша тіл дамыту жұмыстарында қолданылады. Әдебиетті оқыту көркем шығарманы оқудан басталады. Көркем мәтінді игерту – мұғалім үшін маңызды мәселе. Көркем шығарманы оқу үйде, сыныпта жүргізіледі. Бірақ екеуі бір-бірімен тығыз байланыста іске асып отырады. Көркем туындыны оқуда мәнерлеп оқу, әр сөзді айқын, түсінікті оқу, жинақы оқу, дауыс естілімінің де ашық болуы талап етіледі.

Көркем мәтінді талдау шығармашылық жұмыстарды талап етеді. Қай көркем шығарманы оқыса да, оқушылардың ол туралы өзіндік әсері, пікірі туындайды. Әдеби талдаудың басты мақсаты – оқушылардың өзіндік қабылдауларын, пікірін әдебиеттану ғылымының талабына сай ғылыми арнаға бағыттау болып табылады. Көркем туындыны терең түсіну, талдауда әңгімелеудің де маңызы ерекше. Оның тәжірибеде қолданылып жүрген мынадай түрлері бар:

1 Мәтінге жуық әңгімелесу. Мұнда негізгі мәселелердің барлығы көркем туынды ізімен әңгімеленеді.

2 Ішінара теріп, сұрыптап әңгімелеу. Мұғалім сұрақ қоя отырып, оқушының өзіне ұнаған эпизодын немесе бір оқиғасы туралы әңгімелетеді, әсерін айтқызады.

3 Еркін әңгімелесу немесе шығармашылық жолмен әңгімелесу. Бұл әңгімелесу автор немесе кейіпкерлер атынан немесе әңгімелесуші атынан жүргізіледі.

Көркем шығарманы оқу, талдау барысында оқушы жазушының әр сөзді таңдап, талдап қолданылатындығына, оның ерекше сыр мен сипатқа ие болатындығына көзі жетеді, ана тілінің көп қырлылығын меңгереді.

Қазіргі кезеңде оқыту әдісінің алдына көп жауапкершілік жүктеледі. Қандай да болмасын тәжірибелі ұстаз күнделікті жұмысында, өз тәжірибесінде оқыту әдістерін тиімді пайдаланғаны жөн. Жас ұрпаққа жан-жақты білім беруге тиісті мұғалімнің өзі де жан-жақты білімді адам болуы қажет. Көркем мәтінмен жұмыс істей білуге бағыт беретін, көркем шығармадағы белгілі мақсатқа бағындырылған түрлі оқиға, суреттеме, кейіпкер аузынан айтылатын сөздерді, портреттік, пейзаждық сипаттардың атқарып тұрған қызметі мен астарын аңғаруға төселдіретін әдістемелік еңбектер күн сайын жанарып, жаңғыруда. Оны өз сабағында шебер әрі ұтымды қолдана білу- мұғалімнің құзырында деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Жұмақаева Б. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. Алматы., 2015-12 б.

2 Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. Алматы, 1997- 104 б.

3 Тілешева С. Әдебиет сабақтарында мәнерлеп оқу дағдыларын қалыптастыру. Алматы, 1998 – 67 б.

4 Құтқожина Р., Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. Алматы, 2003- 45 б.

ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП, ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ САПАСЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

АҚПАРОВА З. Б.

қазақ тілі және әдебиеті пәнінің мұғалімі, Кеменгер ЖОББМ, Кеменгер а.

Қазырғы таңда қазақ тілін оқытуда жана идеяларды әр сабақта жан-жақты қолданып, жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып жүйелі түрде қолдану – заман талабы.

Баланы өмірге бейімдеуде мектеп, ұстаз және ата-ананың орны бөлек. Туындаған тәлім-тәрбиедегі жарасымдылық мектеп пен ата-ана, әлеуметтік орта бірлесіп жұмыс істеген жағдайда ғана үйлесімділік табады. Баланың өмір сүруге күштарлығының оянуы өзін қоршаған ортасына, ұстазға, ата-анаға, құрбы-құрдастарына, олардың күнделікті іс-әрекетіне, жүріс-тұрысына, сырт көрінісіне, әдептілігіне т.б. қасиеттеріне байланысты.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және азаматтық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдарға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім берудегі ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттері көзделген [1]. Қазіргі мектепте оқыту сапасын арттыру туралы айту қиын.

Қазақ тілі мен әдебиет мұғалімі ретіндегі жұмыстың басты бағыты оқытудың сапасы мен нәтижелілігін арттыру болып табылады. Бұл мақсатты жүзеге асыру мұғалімдер ағымдағы оқу жылына арналған жұмыс жоспарына негізделген бірқатар тапсырмаларды сәтті орындаумен байланысты.

Білім беру сапасын арттырудың маңызды факторы-бұл оқу процесіне жаңа технологияларды енгізу. Бұл жерде олардың көпшілігі қазақ тілін оқыту процесінде бұрыннан қолданылып келе жатқанын және қазіргі уақытта жетілдіру, кеңейту және жаңғырту кезеңдерінен өтіп жатқанын атап өткен жөн. Мұғалімдердің педагогикалық іс-әрекетін талдау көрсеткендей, оқу процесінде барлық негізгі тұлғаға бағытталған оқыту технологиялары қолданылады. Алайда, қазақ тілі сияқты пәнді оқыту жаңа технологияларды қолдануда икемді және шығармашылық тәсілді

талап етеді, сондықтан олардың әрқайсысын іс жүзінде қолданудың оқушылардың әртүрлі жас топтарында өзіндік ерекшелігі бар. Бұл ретте барлық оқу параллельдерінде өнімді пайдаланылатын ең әмбебап технология М. М. Жанпейісованың модульдік технологиясы болып табылады.

Қазақ тілі сабақтарында білім беру субъектілерінің танымдық қабілеттерін дамытуда модульдік оқыту мүмкіндіктерін анықтауға болады:

- Оқушылардың қазақ тіліне деген қызығушылығын, оқу уәждемесін арттыру;
- Оқушылардың пән бойынша білім сапасын арттыру;
- Оқушылардың тұлғалық дамуына ықпал ету [2].

Мектеп оқушыларының тіл үйрену қабілеті бірдей емес: бір тіл оңай, екіншісіне үлкен қиындықпен беріледі. Тілдің дамуы отбасына байланысты. Отбасындағы және қоғамдағы тәрбиені ұйымдастыруда мектеп жетекші рөл атқарады. Оқушының оқу үлгерімі деңгейінің жоғары болуы мектептің отбасымен тығыз байланысы жағдайында ғана жүзеге асатындығы белгілі. Өйткені негізгі білім мектептегі оқу-тәрбие үрдісінде игерілгендігімен, оның негізі отбасында және мектептегі оң психологиялық хал-ахуал жағдайында, отбасы мүшелері арасындағы өзара дұрыс қарым-қатынас кезінде, ата-ананың білімі, мәдениеті жоғары болғанда ғана қалыптасатындығы баршаға мәлім.

Айта кету керек, оқытудың әртүрлі кезеңдеріндегі оқу материалын бір сынып оқушылары әр түрлі жолмен игере алады: кейбіреулері дамыған механикалық есте сақтау қабілетіне байланысты лексиканы оңай үйренеді, ал басқаларында есту қабілеті дамыған, сондықтан олар тыңдау тапсырмаларын сәтті орындайды және т. б.

Ментүсіндірме-иллюстрациялық, және бағдарламаланған, оқытудың басым ұйымдастырушылық формалары – әңгіме және семинар оқу әдістерін қолданамын.

Технология ең алдымен қазақ тілін оқытуда негіз қалаушы болып табылатын оқу процесінде коммуникативтік тәсілді белсенді қолдануды көздейді. Оқыту технологиясына сәйкес сабақтар жүйесі сабақтардың модульдік құрылымдары негізінде құрылады, олардың көпшілігі оқыту барысында қазақ тілі жетекші болып табылады, өйткені олар оқытудың дәстүрлі және жаңа өнімді әдістемелерін оңтайлы үйлестіреді.

Сабақтың бұл түрлеріне проблемалық семинар, сабақ-сұхбат, мәдени-тарихи аналогтармен танысу бойынша сабақ-дәріс, іскерлік ойын, өзін-өзі тексеру сабағы және т.б. жатады. Бұл технология арқылы оқу ойындары (рөлдік, іскерлік және т.б.) түрінде сабақтарды ұйымдастыру жүйесі түсініледі, нәтижесінде оқушылардың сәттілік жағдайларын сезінуіне жағдай жасалады.

Ойындар маңызды эмоционалды және жеке әсер ету, қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру мүмкіндіктерін ұсынады. Жоғарыда аталған барлық технологияларды қолдануды бағдарламалық-әдістемелік қамтамасыз ету, ең алдымен, оқу құралдарын ғана емес, сонымен қатар аудио және видео материалдарды, көрнекі құралдарды, дидактикалық материалдарды қамтитын әр оқу параллельіндегі бағдарлама болып табылады [3].

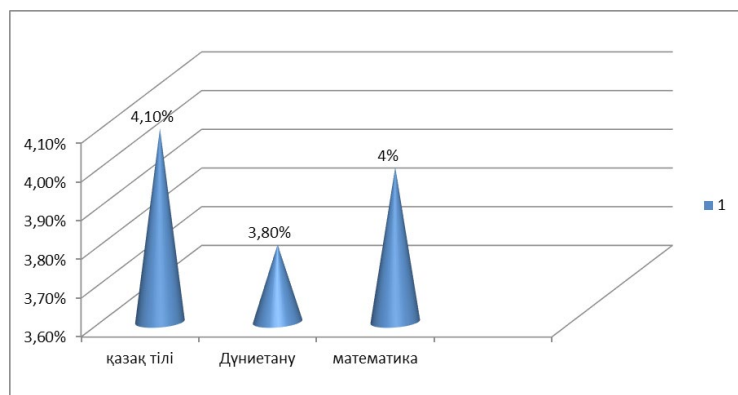
Барлық жаңа технологиялар қосымша әдебиеттер мен мультимедиялық құралдарды пайдалануды қарастырады, бұл оқушылардың жан-жақты дамуына ықпал етеді. Шығармашылық қабілеттерін дамыту оқушылардың білімін өзектендіруге мүмкіндік береді. Мысалы, оқушылардың өздері жеке тапсырмаларды дайындау кезінде («Шағын, орта, үлкен бизнес» тақырыбы бойынша презентациялар құрастыру).

Интерактивті тақтаны пайдалана отырып, мен «Жай сөйлемдердің түрлері» грамматикалық тақырыбы бойынша оқушылардың білімін жүйелеу бойынша бірқатар тапсырмалар құрылды (оқушылар осы тақырып бойынша кестені толтырды, мысалдар келтірді, осы тақырыпты қазақ тілі курсымен салыстырды). Балалар мәтінді полилог режимінде аударды, мәтінге сұрақтар қояды, сұрақтарға жауап табады.

«Менің Қазақстаным» тақырыбында өткізілетін сырттай экскурсиялар патриоттық сезімді, мемлекетімнің жетістіктері үшін мақтанш сезімін тәрбиелейді. Сабақта білім беру процесін диагностикалаудың әртүрлі заманауи әдістерін қолдана отырып (қабылдау әдісі, мотивация деңгейі) білімді бақылау және бағалау оқушы мен мұғалімнің оқу іс-әрекетінің негізгі құрылымдық элементтерінің бірі болып табылады. Қазақ тілі сабағында бақылаудың негізгі түрлерін қолдана отырып: ағымдағы, тақырыптық, қорытынды, бітіру. Педагогикалық бақылаудың негізгі әдістері жетістіктер тестілері, жеке дағдыларды бағалауға арналған тесттер, бақылау жұмыстары, рефераттар, шығармашылық тапсырмалар, ауызша сауалнамалар, сынақтар, емтихандар болып табылады. Оқушылардың білім деңгейін көтеру мақсатында, яғни

тәжірибелік жұмыс нәтижелерін тексеру мақсатында 3 пән бойынша ІІ тоқсанның басы мен соңындағы білім деңгейлерін салыстырдық. Әр пәндерде оқушылардың тілін дамытуға болады. Сонан соң бастауыш сынып оқушылары осындай нәтиже көрсетті.

Жоғарыда көрсетілген зерттеу нәтижелерінен байқайтынымыз мектеп пен ата-аналардың өзара біріккен іс-әрекеті интенсивті жүргізілген жағдайда оқушылардың білім деңгейінің өсетінін байқаймыз және дұрыс жаңа технологияларды пайдалана отырып жақсы нәтиже алу мүмкіндігі бар.



Сурет 1 – Оқушылардың білім деңгейі

Білім беру сапасын арттырудың маңызды факторы - сыныптан тыс жұмыстарға (олимпиадалар, конкурстар) қатысу болып табылады. Бұл ретте сыныптан тыс қызметтің нысандары мен түрлері үнемі жетілдіріліп, оқушылардың мемлекеттік тілді үйренуге қызығушылығын арттырады.

Білім беру процесінің тиімділігі педагогикалық міндетті іске асыру және қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін қолданылатын педагогикалық технологияға тікелей байланысты. Сонымен, оқушының үлгерімі, білім сапасының жоғары болуы ең алдымен мұғалімнің өз міндетіне, шеберлігіне байланысты. Мұғалім өз міндетін тек оқыту, түсіндіру емес, ең алдымен оқытудың жаңа технологияларын сауатты ұйымдастырып, қолдана білуі тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстан Республикасы «Білім туралы заңы», 2007.

2 Жанпейісова М. М. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде. Алматы – 2006 ж. 4-5 б.

3 Өстеміров Қ., Айтбаева А. Қазіргі білім беру технологиялары, Алматы, 2006.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҚИССА-ДАСТАНДАР ҮЛГІСІ

АЛГАМБАРОВА Б. Е.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Кезінде түркі тіліндегі әдеби жанрлық ауқымы мейлінше кеңейе түсті, мәселен Қарахандар заманындағы тек дидактикалық сарындағы ағартушылық мазмұнды шығармалар ғана емес, сонымен қатар лирикалық шығармалар да көптеп жазылып, әр түрлі жанрда жазбаша еңбектер дүниеге келді. Кейін бұл үрдіс қазақ әдебиетіне де ауысып келді, осы заманда жазылған Сайф Сараидің «Гүлстан бит түркі», Хорезмидің «Мухаббат Намасы», Құтбтың «Хұсрау Шырыны», «Жұмжұма» кітабы, Рабғұзидің «Қисас үл-әнбиясы», Кодекс Кумникус, Қисса Жүсіп т.б. туындылардың негізгі көне қыпшақ тілі болғанымен, бұл шығармалар XIII-XIV ғасырларда Алтын Орда дәуірінде өмір сүріп, Сыр бойында, Хорезмде, Каспий маңында, Мысырда т.б. аймақтарда тіршілік еткен қыпшақ-оғыз сияқты ру-ұлыстардың жасаған ортақ әдебиетінің үлгілері. Бұл заман әдебиетінде Қарахандар дәуірінен жалғасып келе жатқан дидактикалық бағыт мейлінше дами түсті. Мұның дәлелі Ислам қағидалары, Құран шарттары «діни аңыздар», сопылық ілімі секілді таза діни тақырыптарды толғайтын, «Гүлстан бит түркі», «Қисас – үл әнбия», «Жұмжұма» кітабы, «Нохж-үл Фарадис» және т.б. шығармалардың осы дәуірде дүниеге келді. Алтын Орда дәуірінде түркі тілді әдебиетінде аударма – нәзирашылық салты да өркендеп, көптеген парсы ақындарының әйгілі шығармалары түркі тіліне аударылды. Нәзира салтының шығыс әдебиетіндегі дәстүрлі заңдылықтары ескерілсе, Сайф Сараидің «Гүлстан бит түркі», Құтб ақынның «Хұсрау Шырын» шығармалары аудармадан гөрі нәзираға айналған тың туындылар болатынды.

Жоғарыда аталған туындылардың композициялық құрылымына, өлең өрнегіне, бейнелер жүйесіне, теориялық тұрғыдан талдау жасалынып, көркемдік табиғатына қатысты тұжырымдар түйінделді.

XIII–XIV ғасырлардағы түрік қисса-дастандары XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиетінде жалғастық тапты. Осы үрдістің бір жағында Абай Құнанбайұлы бастаған, ұлттық сананы жаңаша қозғаудың бағыты тұрса, екінші жағында қазақи салт пен имандылықтан айырылмаудың жолын салт-дәстүрлерден іздеген ақындар тобы жинақталды. А. Сабалұлы, Қ. Шахмарданұлы, Ш. Жәңгірұлы, Ә. Тәңірбергенұлы, Ж. Шайхұсламұлы, Ә. Найманбайұлы, М. Көпейұлы, М. Жұмашұлы, Бақыт қожа, Кете Жүсіп, Ораз молда, Мәделі қожа, Тұмағамбет т.б. көптеген нәзирашы-қиссашы ақындар шығармалары XIX–XX ғасыр басындағы әдебиетте елеулі рухани қызмет атқарды.

Қисса-дастан қазақ әдебиетінде XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезінде ерекше дамып – қалыптасты. Онда Түрік, Ислам дүниесінің мол мұралары қамтылып, заман адамдарының зердесінде қазақ мәдениетінің мыңдаған жылдық тарихы бейнеленіп: «әне, мәселе қайда?» – дегендей, ой түрткі салынды. Түріктік – Исламдық дүниелердің мәні мен маңызын түсіндіруді мақсат еткені үшін, оны жазған ақындарды «пантүрікшіл», «панисламшыл», – деп айыптаған кездері де болды.

Әдебиет алаңында қиссаның («қисса» араб сөзі: баяндау) тууына тікелей негіз болған Құран сюжеттері, «Мың бір түн», «Тотынама», «Шахнама» желілері болғанымен, одан бөлек жоғарыдағы грек, шығыс фольклоры, алғашқы қауымда пайда болған архаикалық мифтерде жатыр. Қисса жанры өзінің қалыптасу кезеңінде осылардың бәрін сіңірді. Ол – жазба әдебиеттің басталу тұсында әлі ауызша әдебиеттен ажырай қоймаған кезеңде туған көне жыр.

Қиссаларда дүние-жаратылыстың пайда болуын, жанды-жансыз нәрселердің шығу тегі мен себептерін, өзен, тау, тас, аспан әлемі, жұлдыздар туралы түсініктер бар. Космогониялық мифтің көріністері кездеседі. Дүниені мекендеген әртүрлі мифтік мақұлықтар: дию, пері, жын-шайтан, жалғыз көзді дәу, аң-хайуан бейнелі адамдар көне заман түсініктерінен туғандығы айқын.

Қиссада адамзат дәуірлерінің қоғамдық қалыптасуының бас кездерінде пайда болған мифтік түсініктер мен қала мәдениетіне тән оқиғалар атасып жатады.

Қазақ қиссаларында кейіпкер бейнесін асыл тастарға, аспан денелеріне (аспан денелерінің нышаны), теңеу, оларды әсірелей суреттейтін ерекше әдіс ежелгі әдебиеттен келе жатқан дәстүр екендігі көрінеді.

«Гүлшат-Шеризатта» М. Көпеев қыз Гүлшаттың сұлулығын: «Тілі – жақұт, тістері – маржан екен» деп жырласа, «Зияда-Шахмұратта» Әріп ақын: «Ақ маңдай, қал – зүбәржат, көзі – гауһар», – дейді. Бейнелеудегі мұндай тәсіл көне ескерткіштерде де дәл осы сипатта қолданылады:

«Көздері – жұлдыз, көзі – күн алтыны (маңдайы) – көк айдын» делінеді [1, 311 б.]. Жазу стилін былай қойғанда қисса-дастандардың XX ғасыр басындағы әдебиетте поэма, повесть, роман жанрын туғызудағы рөлі ерекше болды. М. Жүсіптің «Алтынбас-Күмісаяқ», Олжабайдың «Зәйнәгүл», «Ғабдолласы», М. Сералиннің «Гүлкөшимасы» т.б. қисса-дастан дәстүрінің көп жақтарын сақтай жазылған. Тіпті «Қамар сұлу» да қиссалық дәстүрден әлі ажырай қоймаған шығарма.

Толған ай шілдедегі жалт-жұлт еткен. Мүбәдә көрген кісі қиыр шетте.

Көлеңкесі күйдіріп күні-түні,

Есінен екі-үш айда өзер кеткен [4, 287 б.].

Қамар – мінсіз кейіпкер, сұлулығы қиссаның әсірелеу тәсілімен беріледі. Қар сөзге өлең араласады. Қыздың «ішкі зары» беріліп отырады. Осының бәрі – қиссаға тән ерекшеліктер.

(Мәшһүр Жүсіптің «Алтынбас – Күмісаяқ» ғашық болғаны жазылу стилі жағынан қисса-дастан жанрының шарттарына өте жақын. Айтылатын оқиғасы қалмақ-қазақ соғысынан бергі заман берілгенімен, дастанның жартысына қиссалық сюжетке ұқсас болып келеді (әсіресе ғашықтардың бірін-бірі түсінде көруі) [3, 313 б.].

Мысалы: «Малға бай басқа кемтар бір жан» алпыс жасқа жеткенше, жетпіс алып, жетпісі де өліп, бір перзент көрмейді. Содан жеті руға малын шашып құла түзге қаңғып кетеді. Қаңғырып айдалада келе жатса, алдынан зарлаған дауыс шығады. Сөйтсе, жетпіс байға тиіп, бәрі де өліп, бір бала көрмеген сексендегі кемпір екен. Бұл да болса, құдайдың ісі шығар, екеуі қосылып, кемпір-шал болып жүре береді. Сол кемпір сексен жаста жүкті болып, алтын басты бір ұл табады.

Алтынбас бір күні ұйықтап жатып, түс көреді. Түсіне Күмісаяқ (қыз) кіріп: «Алтынбас, сегіз оғың атамысың, Күнәға жас басыннан батамысың. Құдайым әуел баста қосты бізді

Үйінде маған келмей жатамысың

Туғаннан менің көңілім бір саған да, Мен ойнап-күлсем деймін жас шағымда.

Құдайым екеуімізді қосып еді

Ананың іште жатқан құрсағында», – дейді [3, 87 б.].

Қисса жанрына жақын келетін тағы бір тұсы – қыз елінің өте қашықта болуы:

«Ғашығым, менің айтқан сөзім тыңда,

Біздің жер жырақ емес, келсең мұнда Арада дамыл алмай жүрсең күн-түн, Жетерсің күйіп жанып бес мың жылда».

Әдетте, қиссаларда қызды іздеп табу жолындағы қиыншылықтар біраз суреттеледі. Көбіне кемеге мінеді. Мұнда «кеме оқиғасы» жоқ, оның орнына эпостық жыр үлгісінен ауысқан «көмекші ат» бейнесі келеді де, оқиғаны ұзатпай, бір-ақ күнде шешіп береді:

Басқа мал жүріп бір жыл жеткен жерге, Сары ала ат бір сағатта барады екен.

Сонымен Күмісаяқ қызбен табысады. Енді оқиғаның екінші бөлімі басталады. Онда эпостық-ертегілік оқиғаның шарты бойынша, кейіпкер іздеп келген қыз елінің жауын жеңіп беруге тиіс. Бұл шарттылық ескі қиссаларда бар. Тұрмағамбеттің «Сам палуанында» да («Шахнамада») Сам палуан Мәликенің елін қыруға келген Қараңғы тау патшасын жеңеді.

«Алтынбас-Күмісаяқта» он айшылық жердегі жау қалмақта қыз ағасы кеткен екен. Соны босатып әкелуге жұмсайды. Алтынбас он бір мың қалмақты қырып-жойып, қырық құлаш шыңырауға салынған қыз ағасын шығарып алып келеді.

Бұл дастанның ескі қиссалардан бөлектеуі, жаңа заман оқиғасы екенін аңарту мақсатында туындыгер кейіпкерді: «Насыбай шегіп, шылым тартты», – дейді. Алтынбас-Күмісаяқты алып, біреу боп кетіп екеу боп оралғанда, әкесі: «Патша сонда жүз алпыс жатқа жетіп, «ау» деуге де шамасы келмей өлді».

Бұл дастанның дастанның қиссалық негізде жазылғандығының тағы бір көрінісі қала оқиғасы екендігінде: «Құрметтеп шаһарына алып келді, құдайдың шеберлігін танып білді» [2, 114 б.].

Қазақ әдебиетіндегі дәстүр мен жалғастық, дәстүр мен жаңашылдық ұғымның мән-маңызы, мағынасы мейлінше терең ұғым екені белгілі. Орта ғасырларда араб, парсы және түркі ұлыстарына ортақ поэтикалық арнаның қалыптасуын жеделдеткен басты факторлардың бірі – нәзира дәстүрінің өркендеуі. Түпнұсқа шығарманың өлең өлшемін сақтау, ұйқас, жүйесін үлгі тұту және сюжеттік өзегін өзгертпеу нәзира дәстүрінің басты сипаттарына айналғандықтан араб-парсы поэзиясынан нәзира түзген. Қазақ өлеңі көркемдік тұрғыдан көптеген өзгеріске ұшырады. Поэзиядағы бұл

өзгеріс өлең өрнегінде, шығармалардың идеялық мазмұнында және ақындардың көркем сөз саптау салтында да көрініс береді.

Ақынның авторлық даралығы, шығармалық шеберлігі сол дәстүрлі образдың, қалыпты бейнелі, сөздердің тереңдігінде жасырылуы көркемдік ойыстардан көрініс табады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы: Ғылым, 1984. – 240 б.

2 Қыраубаева А. Қазақ әдебиетіндегі Шығыстық қисса-дастандардың түп-төркіні мен қалыптасуы: Филол. ғыл. докт. дис. – Алматы: 1997. – 336 б.

3 Мың бір түн. 1 – 4 томдар. – Алматы: Ғылым, 1961. – 62 б.

4 Торайғыров С. Қамар сұлу. Шығармалар. 2 том. – Алматы: Жазушы, 1987. – 318 б.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЛҒАСТЫРМАЛЫ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТІЛ БІЛІМІ (Ә. Д. СҮЛЕЙМЕНОВА ЕҢБЕКТЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

КАРИПЖАНОВА А. О.

ф.ғ.к., қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

АНАПИНА А. Н.

магистр, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазақстандағы салғастырмалы және әлеуметтік тіл білімі көп зерттелуде, ол әрбір бағыт пен бөлімдеріне қарай бөлініп қарастырылған. Бұл мақалада бұл екі ғылымды Ә. Д. Сүлейменованың еңбектеріне қатысты қарастырамыз.

Ең алдымен, осы екі ұғымның анықтамаларын А. Абасилов «Әлеуметтік лингвистика сөздігінде» қарастыруды жөн көрдік: «Контрастивті лингвистика дегеніміз – ХХ ғ. 50-жж. бастап дамып келе жатқан жалпы тіл білімінің зерттеу бағдары, яғни, контрастивті лингвистиканың мақсаты – екі тілдің ұқсастығы мен айырмашылығын салыстыра отырып зерттеу болып есептеледі. Көп жағдайда, ана тілі мен бөтен тіл салыстырыла зерттеліп қарастырылады. Контрастивті тіл білімі өз бастауын 1975 ж. Р. Ладо еңбектерінен алады. Сонымен қатар, олардың қатарына А. Потенба, Ф. Корш, Е. Борогодицкий; И. Бодуэн де Куртенэ, Л. Щерба сияқты ғалымдардың еңбектерін де

қосуға болады» [1, 74 б.]. Ал әлеуметтік лингвистикаға, яғни, тіл біліміне арнайы анықтама көрсетілмеді, бірақ, әдістері айқындалды.

Қазақстандағы салғастырмалы және әлеуметтік тіл білімін зерттеу тілдің қоғамдағы рөлі мен орнын анықтайды. Бүгінгі күні бәріміз де «жаһандану» деген терминді көп естіп келеміз. Ол біздің мемлекетіміздің саясатында да көп айтылады. Жаһандану дәуірі орнағаннан кейін, біздің қазіргі уақытқа лайық жетістіктеріміз тек ел ішінде ғана емес, әлемдік дәреже де дамуы керек. Тек ғылыми-техникалық үдерісті ғана емес, рухани мәдениетімізді де дамытуымыз керек. Солардың ең маңыздысы қазақстандық қоғамда біздің тіліміздің дамуы, оның мәртебесін көтеру бүгінгі кезеңнің маңызды мәселелерінің бірі болып саналады.

Көптеген ғалымдардың зерттеуінше, тіл мамандарын, мұғалімдерді дайындауда олардың лингвистикалық танымын, ойын дамытып кеңейту үшін университет қабырғасында оқылатын «Жалпы тіл білімі», «Тіл біліміне кіріспе» деген тіл біліміне қатысты пәндерге үлкен назар аудартып оқыту керек. Себебі, тіл білімінің маманын даярлағанда бұл пәндерді толықтай зерттеп оқу аса маңызды рөл береді. Олар тіл, тілдің шыққан тегі, қалыптасуы, бөлімдері, салалары, бағыттарды оқып зерттеуге үлкен мән береді. Осы айтылғандардың барлығы әлеуметтік лингвистика саласына қатысты болып келеді. Бұл саланың бүгінгі уақытта жеткізген табыстары мен көзге көрінер нәтижелері өте көп. Дегенмен, жоғарғы оқу орындарында бұл саланы тек жалпылама ғана оқытады, ол жеке ерекшелетіп оқытатын салалардың бірі болып қарастырылуы керек. Ол тек жалпылингвистикалық болып қарастырылмауы керек. Сол сияқты салғастырмалы лингвистиканың да жеткізген жетістіктері де баршылық. Кейбір мамандықтардағы оқулықтарда әлеуметтік пен салғастырмалы лингвистикаға қатысты тілдік материалдар жоқтың қасы болып саналады. Олар көбінесе тілді оқытудың дәстүрлі әдістерін қолданады, яғни, сөздіктер, грамматика, тілдің жүйесі, синтаксистік, грамматикалық құрылысқа ғана негізделеді. Бұл жалпылама ақпаратты ғана береді, оны түбегейлі жекешелеп оқыту қажет. Негізінен тілді пайдаланатын әрі қолданатын адамдың сөйлеу дағдысынан оның әлеуметтік сипаттамасы мен сөйлеу жағдаятына қатысты болып келетіні рас. Демек, тілді оқытудың ең тиімді жақтары оның әдістемелері мен оқу құралдарына қатысты болып саналады, тек ереже мен ұсыныстарға қатысты ғана қамтылмай, түрлі сыртқы әсерлерге де қатысты есептелуі керек [2, 170 б.].

Элеонора Дуйсенқызы Сулейменова - Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, Жоғарғы мектеп халықаралық академиясының академигі. Лингвистер арасында проф. Э. Д. Сулейменованың «Казахский и русский языки: основы контрастной лингвистики» еңбегі жоғарғы сұраныс пен бағаға ие болды. Еңбекте тілдерді салыстыру мен форма ұқсастықтарына лингвистикалық талдаудың теориялық тұжырымдамасы жасалған, контрастивті лингвистиканың негізі мен оның дербес интегралды ғылыми және оқу пәні ретіндегі негіздемесі берілген, әр түрлі қабаттағы тілдік бірліктер материалдары мен категориялар негізінде қазақ және орыс тілдерде көпсатылы контрастивті типологиялық талдау жүргізілген [3, 17 б.].

Э. Д. Сулейменованың белгілі монографиясы «Понятие смысла в современной лингвистике» еңбегінде сөз мазмұнына кешенді интерлингвалды зерттеу «мағына - мән-мағына» концептуалдық семантикалық параметрлері бірлігінде қарастырылады; мән-мағына түсінігінің үш редуccionистік парадигмасының концептуалды тұжырымы берілген; номинативтіктен коммуникативтік прагматикалыққа және когнитивтікке дейінгі мән-мағына концепциясының даму динамикасы сипатталған, сонымен қатар мағына және мән-мағына ұғымдарының өзіндік анықтамасын ұсынған. Инварианттылық пен мән-мағынаны толық түсіндіруге болмайтын жағдайдың тұжырымы ретінде қарастыруға болатын тілдік артефактілерді талдау негізінде және мән мағынаның диапазоны айқындалған. Әлемнің тілдік бейнесі туралы сын көзқарас айтылып, шындық әлемнің бірлігін айқындайтын және оның тілдеп бейнесін көрсететін, мән-мағынаның универсалдық табиғатын ғана емес, сонымен қатар бір тілден екінші тілге аударғандағы феноменді құбылысты түсіндіретін мән мағынадағы плюрализмге тұжырымдама берілген. Бір - біріне әсер етуші тілдер арасындағы және әлсіз семантикалық байланыстарды ажыратылған, эксплициті және имплициті семантикалық интерлингвалдық контрастар анықталған [4, 41 б.].

Әлеуметтік терминдері бойынша негізгі мәліметтер жинақталған «Словарь социолингвистических терминов» сөздігінде төмендегі мәселелер қамтылған: әлеуметтік лингвистикалық зерттеулердің қазіргі күйін белгілеу; әлеуметтік лингвистикалық бағыттарға түсініктер беру; бағыттарын сипаттау; негізгі терминдік құрамын анықтау, олардың анықтамаларын беру. «Словарь социолингвистических терминов» сөздігінде лексикографиялық

талдау жасалынған, әлеуметтік тіл білімі терминді тәртіпке келтіру, жүйеге түсіру, көлеміне орай қажет болған жағдайда терминдер жиынтығының анықтамаларын нормаға түсіру мен ретке келтіру жұмыстары жүргізіледі. Сөздікте 400 әлеуметтік лингвистикаға қатысты терминдердің анықтамалары берілген.

Бәрімізге де белгілі, әр ғылымның өзіндік тарихы бар. Жоғары оқу орнында тіл мамандарын даярлауда тіл білімі тарихының оқиғалары мен материалдарын зерттеу лингвистикалық ойлауды қалыптастырудың ғылыми тәсілдерінің бірі болып есептеледі. Бұл тәсіл кез-келген объектінің немесе үдерістің дамуын оның пайда болуынан бастап қазіргі жағдайға дейін бақылауға, оның даму перспективаларын болжауға мүмкіндік беретіні сөзсіз. Тарихи талдау филолог студенттердің тіл білімі теориясын зерттеудің ғылыми деңгейін арттыруға, лингвистикалық болжау біліктері мен дағдыларын дамытуға ықпал етеді, анықтауға мүмкінді ретінде пайда болған құбылыс, қандай кезеңдері өз дамуына енеді. Сонымен қатар, ғылым тарихын зерттеу тек білім беруді ғана емес, сонымен бірге тәрбиелік және дүниетанымдық әлеуетті де жүзеге асыруға ықпал етеді.

Тарихи танымның жалпы ғылыми принципі ретінде ХІХ ғасырдан бері қалыптасқан. Зерттеу тақырыбының құрылысы, құрылымы, әдістердің құрамы, ғылымның шарттары мен критерийлері, зерттеу құралдарының қолданылу шектері, теориялық идеяларды қалыптастыру принциптерін таңдау, зерттеу нәтижелерін түсіндіру тарихи ғылымдардағы іргелі деңгейге байланысты. Тарихи оқиғаларды сипаттау үшін оқиға болған нүктенің уақыты мен көрсеткіштерін анықтау керек, содан кейін ғана болған жағдайды көрсету керек. Тарих - көптеген оқиғалардың дәйекті сипаттамасы. Сипатталған тарихи оқиғалардың жиынтығы элементтері арасындағы тәртіп қатынастарын орнататын ережелер оқиғалар орын алатын кеңістік-уақыт континуумының қасиеттерін ескермеуі мүмкін. Тарих ағымындағы әр дәуірдің, кезеңнің өзіндік мақсаты мен өзіндік материалы бар. Қазақстан тіл білімі тарихының басты міндеттерінің бірі негізгі лингвистикалық мәселелер арнасында нақты тарихи дәуірдегі, кезеңдегі даралық тарихын зерделеу және сипаттау болып табылады. Жеке тұлға ретінде тілтанушы ғалым, тіл білімінің бағыты, аспектілері мен мектептері және т. б. жатады.

Әлеуметтік лингвистика тіл нормаларын бұзатын нақты адамдарға бағытталған қоғамдар, тілдік орта, қателіктер жібереді, бірнеше тілдік стильдерді немесе бірнеше тілдің элементтерін

қарастырады. Тілді қолданудың барлық осы ерекшеліктерін білу, оларды талдау және түсіндіру, олардың пайда болу себептерін анықтау тілді дамыту үшін маңызды мәселе болып табылады. Зерттеу нысаны қоғамдағы тілдің қызметі болса да, әлеуметтік лингвистика тілдің ішкі құрылымын жалпы ақпарат ретінде қарастырмайды.

В. М. Алпатовтың байқауларына сәйкес, тіл туралы ғылым тарихында «теориялық идеяларын салыстырмалы түрде кішігірім мәтіндерде шоғырланған өрнек қалдырған лингвистер бар; оларға, мысалы, В. фон Гумбольдт, Ф. де Соссюр жатады. Бұл ғалымдардың теориялық зерттеулері бұл тақырыптарды оқығанда студенттерге ұсынуға өте ыңғайлы». Мұндай ғалымдардың қатарына И. А. Бодуэн де Куртенэ, Э. Бенвенист, Е. Курилович [5, 9 б.] кіреді.

Қазақстандағы әлеуметтік, салғастырмалы лингвистика бұрынғы социолінгвистика негізінде КСРО-да қалыптасты. Тәуелсіздік жылдары елдегі тілдік жағдай, тіл саясаты, оның бағыттары зерттелді. Бастапқы тілдік құрылымдар және онымен байланысты мәселелер ғылыми шешім таба бастады. Бұл бағытта Б. Гасановичтің, М. М. Копыленконың, А. Е. Карлинскийдің, М. К. Исаевтың еңбектерін атап өтуге болады, Э. Д. Сүлейменова, З. К. Ахметжанова, С. Т. Саина, Н. Ж. Шаймерденова және басқа ғалымдар аға буын жастармен қатар - К. М. Байбосынова, А. М. Кумарова, а. а. Басилова, Г. С. Суюнова, С. А. Асанбаева, Д. Ж. Қасымова, Г. Д. Алдабергенова, Г. М. Алимжанова және басқалары.

Бүгінгі таңда қазақстандық тіл білімінің мәселелері өте алуан түрлі, теориялық мәселелерді жариялау бірқалыпты емес. Бұл қолданыстағы әртүрлі лингвистикалық бағыттар түрлі әдістерді қолданатындығына байланысты жиі әртүрлі мақсаттар мен міндеттер қояды. Қалыптасқан ғылыми үздіксіздіктің қалыптасуы, дамуы, пайда болуы кезінде белгілі бір ғылыми ойлар, мектептер мен ағымдар қалыптасады. Сонымен, жалпы тіл білімі мен салғастырмалы мәселелерді зерттеушілердің барлық заманауи тұжырымдамаларында өткен ғасырлардағы авторлар идеяларының әсерінің айқын іздері табылған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Абасилов А. Әлеуметтік лингвистика сөздігі. – Асыл кітап, 2016. – 74 б.

2 Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж. Словарь социолингвистических терминов. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 170 с.

3 Сулейменова Э.Д., библиографиялық көрсеткіш. – Алматы, «Қазақ университеті», 2005. – 17 б.

4 Сулейменова Э.Д. Актуальные проблемы казахстанской лингвистики: 1991-2001. – Алматы: Изд-во «Арыс», 2001. – 41 с.

5 Алпатов В.М. История лингвистических учений. – М.: «Языки русской культуры», 1998. – 9 б.

М. О. ӘУЕЗОВТІҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ

АСЫЛБЕКОВА А. М.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

М. О. Әуезовтің өмірі мен шығармашылық мұрасы бойынша «библиографиялық көрсеткіштер» 1958, 1966, 1968, 1972 [1] жылдары жарық көрді. Бұл еңбекте Әуезов шығармаларының жариялануы және оның өмірі мен шығармашылығының зерттелуі жайындағы еңбектер, шетел тілдеріндегі библиографиялық мағлұматтар қамтылған еді. Ал М. Әуезовтің қолжазба мұрасы [2] атты мазмұнды еңбек жазушының жеке өз архивінде сақталған түрлі қолжазбалар, қойын дәптер, газет-журналдар қиындылары еніп, ғылыми сипаттамаға түсірілді.

Ұлы тұлғаның 100 жылдық мерейтойы қарсаңында өмірі мен шығармашылығына қатысты барлық құжаттар, деректер бір ізге түсіріліп, толықтырылып, хронологиялық тәртіп бойынша жүйеленіп, ғалымдық, педагогтік және қоғамдық қызметтеріне қатысты қызықты деректер «М. О. Әуезовтің өмірі мен шығармашылық шежіресі» атты кітапқа енді [3]. Дегенмен, бұл еңбек әлі де толықтыра түсуді қажетсінеді. Ұлы дарын иесінің сиясы кеппеген күйінде жоғалып кеткен «Ел ағасы» пьесасы мен «Сұғанақ сұр» атты повесінің, орыс тілінен аударылған бірнеше шығармаларының және 20-жылдары жазылған туындылары қолжазбасының табылмағаны осыны айғақтайды.

М. О. Әуезов шығармаларының жинағы көзі тірісінде, 1955-1957 жылдары, 6 том болып жарық көрді [4], кейіннен 1967-69 жылдары 12 томдық [5], 1979-85 жылдары 20 томдық жинағы жарияланды [6]. Бірақ, жазушының кесек ойлары, кейбір міні көп, тәрбилік

мәні жоқ саналған шығармалары көлеңкеде қала берді. Соның бірі - 1927 жылы жарыққа шыға салып тәркіленген «Әдебиет тарихы» еңбегі [7]. Кейіннен тарихты, әдеби мұраны тану мәселесі көлденең қойылған тұстарда жазушының әдебиеттің тарихы жайлы еңбегі 20 томдық шығармалар жинағының 16 томына қысқартылып енді. Едіге, Ерсайын, Шора батыр жырлары Нысанбай ақын жайындағы зерттеуі қысқартылып, түпнұсқа мен кейінгі жарияланым арасында үлкен алшақтық пайда болды. Қазақ әдебиеті тарихын зерттеудегі күрделі тұңғыш еңбек «Әдебиет тарихы» алғашқы қалпымен тек 1991 жылы жарық көріп, оқырманымен қауышты [7]. Жазушының әр жылдардағы шығармалар жинақтары әуезовтануға қосылған үлкен үлес болғанымен, оның мол мұрасын толық қамти алмады. Жазушы шығармаларының елу томдық толық ғылыми жинағына телегей-теңіз мұрасы ғылыми тексеруден өтіп, түзетіліп, автордың баспаға алғаш ұсынған нұсқасы мен кейінгі жарияланымдарына текстологиялық салыстырулар жүргізіле жарияланды [8]. Бұл жинаққа 1917-1969 жылдар аралығындағы әңгімелері, повестері, комедия, трагедия, драмалары, мақалалары, зерттеу еңбектері, аудармалары енді. Дархан дарын иесінің 1917-1919 жылдардағы публицистік еңбектері қасаң саясат тұсында жарияланбағаны, көптеген драмалық шығармаларына («Қаракөз», «Хан Кене») ескілікті дәріптеу, көксеуден туындаған деген баға берілгені белгілі. Жазушы мерейтойы қарсаңында оның өмірі мен шығармашылығына қатысты көлемді зерттеулер жарияланып, саясат шылауына түсіп, өрескел бұрмаланған еңбектеріне жаңаша көзқарас тұрғысынан талдаулар жүргізілді. Мәселен, З. Ахметов, З. Қабдолов, Р. Бердібай, Л. Әуезова, М. Мырзахметов, Р. Нұрғалиев, Қ. Сыздықов, Б. Майтанов, Р. Сыздықова, М. Серғалиев, Т. Жұртбай, Б. Жақыптың ғылыми еңбектері әуезовтану саласын нығайта түсті.

Әуезовтануға қомақты үлес қосып, жазушының күрделі, көркемдік әлемін ашу жолында түпкілікті зерттеу жасаған ғалым, жазушы Т. Жұртбайдың еңбегін ерекше атаған ләзім. Әуезов шығармашылығы мен өміріне қатысты тиянақталған материалдары негізінде «Бейуак» (1990) [9], «Бесігінді түзе» (1997) [10], «Талқы» (1997) [11] атты көлемді монографияларында тың тұжырымдар жасап, алғашқы нұсқадан кейін жарияланбаған бір мақаласын ғылыми айналымға түсірді.

Бертінге дейін жазушы шығармаларының көркемдік сұлулығына ғана тамсанып, тұшынған болсақ, Т. Жұртбай ол шығармалардың шежірелі Шыңғыс жерінен тамыр тартатынын, әрбірінің астарында өмір шындығы жатқандығын нанымды ете, тарихпен сабақтастыра

отыра ұсынады. М. Әуезов кейіпкерлері қиялдан туындаған жоқ, әр кейіпкер артында ХХ ғасыр басында орыстандыру, отарлау, ескімен күресу саясаты туындаған тұста өмір кешкен қарапайым адамдар бар.

Заңғар жазушының өскен ортасы, туған жері, өмірінің қолаңкелі-күнгейлі жақтарын жүйелі баяндап, қоғамдық-жазушылық еңбегімен қоса күрделі көркемдік әлемінің сырын ашқан К. Оразалин мен Д. Досжанов еңбектерінің де әуезовтануда ойып алар орны бар. К. Оразалин «Абайдан соң» атты шығармасында М. О. Әуезовтің балалық, бозбалалық, жігіттік шағынан мол мағлұматқа қанық етсе, «Абай ауылына саяхат» еңбегінде де жазушы өміріне қатысты қызғылықты деректер ұсынады. Жарты ғұмырын Абай кезі кеткеннен кейінгі кезеңінің шындығын жазуға арнаған Оразалин ұлы ақынның ұрпақтарымен біте қайнасып өмір кешкен Әуезовтің бар болмысын ащута тырысады. «Абайдан соң» романының үшінші кітабы Әуезов өмірінің Семей кезеңін аша түсуде аса құнды. Оразалин жазушының кіндік қаны тамған жері, өскен ұясы, қоршаған ортасы, жақын туыстары жайындағы деректерді құрғақ баяндамай, Әуезов үлгісімен ұлттық бояуды барынша пайдалана жазған.

Ұлы жазушының 1919 жылға дейінгі өмір кезеңінде аздаған дау тудыратын, шешімін әлі күнге толық таба қоймаған мәселе бар. Ол жазушының Семей қаласында оқуымен байланысты. Абайдың құрметіне 1914 және 1915 жылдары әдеби кештердің өткені белгілі. М. Әуезов өмірінің Семей қаласымен байланысты тұсын айқындау ниетінде азды-көпті тер төккендердің зерттеуші, жазушы қауымның бірқатары Әуезовтің жоғарыда аталған кештерге қатыспағандығын айтса, К.О разалин екі кешке де Әуезовтің қатысып, ұйымдастыру ісіне араласқанын алға тартады. Ахмет Әуезов «Бала Мұхтар», «Жас Мұхтар» атты кітаптарында М. Әуезовтің балалық шағынан мол мағлұмат береді. Жазушының өмірі мен шығармашылығының шежіресін жазуда Ахмет Әуезовтің еңбегі негізгі басшылыққа алынып, сілтеме жасалатын дереккөз болуда. Бала Мұхтардың қырдағы қазақ балаларынан еш айырмасыз тірлік кешуі, зеректігімен танылып, болашағынан белгі беруі А. Әуезов естелігінен мағлұм етіледі.

Жазушы өміріне қатысты деректердің дәлдігі, нақтылығы бәсеңдеу тұсы - оның алғашқы өмір жолына қатысты. Яғни балалық, шәкірттік шағынан мағлұмат беретін дәлелдер солғын, сәйкессіз тұстар басым. Тәуелсіздікке қол жеткізгелі бергі он жылда еліміз өркениет жолында көптеген табыстарға кенелді. Оның бірі жетпіс жыл салтанат құрған кенестік дәуірдің қыспағы кесірінен жария

етілмей, беймәлім түрде сақталып келген, көп құпиясы бар рухани мұраларымызбен қайта қауышуымыз. Жазушының өмірбаянына қатысты «Өз жайымнан мағлұмат» [12, 67 б.] атты мақаласы да талай жылдар бойына жарияланбай келгені белгілі.

Жазушының отызыншы жылдарға дейінгі қолжазба күйінде сақталған мақаласы Смағұл Сәдуақасовтың қойған алты сұрағына жауабы, соңына «Мұхтар. Ленинград. Финуардың 29-ы» [12, 68 б.] деп жазылған. Жазушы 1946, 1949, 1950, 1953, 1958, 1959 жылдары жазған өмірбаяндарында ресми мәліметтерді көбірек қолданып, өмірінің маңызды тұстары, өскен ортасы, білім жолындағы алғашқы баспалдақтар, қоғамдық қызметтері, абайтанудағы алғашқы қадамдары жөнінде жазады. Ал, өз жайымнан мағлұматында жазушы талғам-түсінігі, өмірлік құбылыстарға, әдебиетке деген көзқарастарын айқын білдіріп, пікірін бүкпесіз жеткізе алған. Ұлы жазушы өмірінің Семей кезеңі жөнінде толымды деректер беріп, балалық, шәкірттік шағы, қайраткерлік, оқытушылық, жазушылық қасиеттерінің шындалған шағынан мағлұмат берген шәкірті, әдебиет зерттеушісі – Қайым Мұхамедханов.

Бала кезінен М. Әуезовтің білгірлігі мен біліктілігіне куә болып өскен ол жазушының Семейде өткізген күндеріне қатысты беймәлім деректерді «Қазақ әдебиеті» газетінде, сондай-ақ, Семейдің облыстық «Семей таңы» мен «Иртыш» газеттері бетінде жариялап тұрған еді. Қ. Мұхамедханов М. Әуезов жөніндегі деректерін, ой түйіндеулерін «Мұхтар - семинарист» (Семей таңы, 1977) [13], «Ұлы жазушы, көрнекті қоғам қайраткері» (Семей таңы, 1977) [14], «Ұлы жазушы, ойшыл, ғалым, ардагер азамат» (Семей таңы, 1977) [15] атты мақалаларында тұжырымдады.

М. О. Әуезовтің шығармашылық мұрасы таусылмайтын, сарқылмайтын кәусар бұлақ десек, ол бұлақ бастауын ұлы Абай дүниеге келген қасиетті топырақтан алғаны күмәнсіз. Шежіреге толы Шыңғыстау жерінің құлақ құрышын қандырар әсем әні мен тәтті күйіне, ертегісі мен аңызына қанық боп өскен Мұхтардың Абай өлеңдерінің мәні мен маңызына ерте елігуі оны үлкен шығармашылық сапар шығар жетеледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жиреншин А. Библиографический очерк. – Алматы, 1958.
- 2 М. Әуезовтің қолжазба мұрасы. – Алматы : Қазақ ССР-ның Ғылым баспасы, 1977. – 308 б.

- 3 М. О. Әуезовтің өмірі мен шығармашылық шежіресі. – Алматы : Ғылым, 1997. – 308 б.
- 4 Әуезов М. 20 томдық шығармалар жинағы. – Алматы : Жазушы, 1979. – 110 б.
- 5 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы : Ана тілі, 1991. – 240 б.
- 6 Сармурзин Ф. Ардагер аға. Біздің Мұхтар. – Алматы : Жазушы, 1976. – 432 б.
- 7 Жұртбаев Т. Бесігінді түзе. – Алматы : Жазушы, 1997.
- 8 Жұртбай Т. Талқы. – Алматы : Қазақстан, 1997. – 368 б.
- 9 Мұхамедханов Қ. Ұлы жазушы, көрнекті қоғам қайраткері // Семей таңы. 1987 ж.
- 10 Мұхамедханов Қ. Ұлы жазушы ойшыл ғалым, ардагер азамат // Семей таңы. 21-қыркүйек 1977 ж.

ЛАТЫН ӘЛІПБИНЕ КӨШУ – УАҚЫТТЫҢ ТАЛАБЫ

БАЙТЕМІРОВА С. Б.
қазақ тілі және әдебиеті пәнінің мұғалімі,
М. Әуезов атындағы ЖОББМ, Павлодар қ.

Ғалымдардың жазуынша, ең алғашқы өркениет қазіргі Тигр мен Евфрат өзендерінің арасындағы Месопотамияда пайда болған. Бұл жерлерді шумерлер мен аккад тайпалары мекендеген. Кейін біздің заманымызға дейінгі 4-3 мыңжылдықта мемлекет құрған. Қалалық мәдениет қалыптастырған. Америкалық ғалым С. Крамердің «Тарих шумерден басталады» дейтіні де сондықтан. Экономиканың өсімі елдегі сауда-саттықпен тікелей байланысты екені түсінікті. Шумерлерде де солай болған. Айырбас арқылы сауда жүрген. Тек шаруа егінін күздеорады. Ал ұста-шеберлердің тауары қашанда өзір. Біріне азық, екіншісіне құрал керек. Сондықтан саудагерлер қазіргі ақшаның, дұрысы құнды қағаздың баламасын ойлап тапқан. Олар қыш сыналарға кімнің қандай қарызы барын жазып, уақытында сол арқылы қажетін алып отырған. Осылайша, шумер жазуы дүниеге келген. Ол әлемдегі ең алғашқы жазу болып табылады.

Шумерлерден басталған үлкен жаңалық саудагерлер, керуеншілер арқылы әлемнің түкпір-түкпіріне тарады. Мысыр, Бабыл секілді ежелгі өркениеттің жазулары осының негізінде пайда болды. Бабылдан тараған жазу өнері дами келе, Финикияға жеткен. Олар жазуды дамыта келе, ең алғашқы фонетикалық жазуды дүниеге әкелді. Ал финикия әліпбиінен грек, грек әліпбиінен латын әліпбиі

шыққан. Қалай болғанда да, латын тілінің ғылым тілі болуымен, бұл әліпби Еуропаның көп халқына тарады. Әр халық ондағы 26 таңбаны өз тіліне ыңғайлап отырған. Осыған байланысты жазу үсті, жазу асты белгілер мен диграфтар пайда бола бастады. Бүгінгі технология – Еуропа мен Америка өркениетінің жемісі. Сондықтан ғылым мен технология тілі латын графикасына негізделген. Бұл бүгінгі технология арқылы ғана қалыптасқан гегемония емес. XX ғасырдың басында-ақ болашақтың әліпбиі латын әліпбиі болары белгілі болған. Оның айқын дәлелі ретінде Кеңес одағындағы латындану процесін атап өтуімізге болады [1, 36 б.].

А.Луначарский Кеңес өкіметіндегі ең беделді латын әліпбиін қолдаушы болды. Оның айтуынша, В.Ленин деосы әліпбиді толығымен қолдаған. Бірақ ол латын әліпбиіне көшу туралы: «Мен осы орыс әліпбиінің латынға ауысатынына сенемін. Бірақ бұл жолда асығуға болмайды», – деген еді. Алғашқы қадам ретінде өзге графика қолданушы ұлттардың әліпбиін латынға ауыстыра бастады. Оның ішінде араб графикасын қолданатын ұлттарға баса назар аударылған. Осылай кеңес өкіметі құрамындағы 50-ге жуық ұлттың өз тілінеорайластырған латын графикасы пайда болды. 1929 жылы мемлекеттік статус беріліп, көп ұлт мектептерінде латын қарпімен оқу басталды. Орыс тілі негізінде де латын графикасының 4 нұсқасы жасалды.

Бір қарағанда бәрі дұрыс секілді. Озық әліпбиге ұмтылу жаңа құрылған мемлекетке өте қажет. Бірақ бір мәселеден айналып қаша алмаспыз сөзсіз. Ол – орыс тілінің сол күйі кирилл қарпіне қалуы. Иә, латынданған нұсқасы жасалды, бірақ 1929 жылы барлық ұлттардың латын қарпіне көшуіне мемлекеттік статус берілгенде, олар үнсіз қалды. Ал 1930 жылы Сталиннің бұйрығымен орыс әліпбиін латынға ауыстыру туралы бүкіл жұмыстар мен зерттеулер тоқтатылды. Ал латынға көшіп үлгерген ұлттар 1939 жылға дейін осы әліпбимен білім алған еді. Қорытындылай келе, Кеңес өкіметіндегі латын графикасына көшу процесі дұрыс басталып, саяси астармен жалғасын тапқан деп айта аламыз.

Қазақ әліпбиінің латын қарпіне көшу процесі 1924 жылдардан басталды. Бұл бастамаға салған жерден А. Байтұрсынұлы, М. Дулатов, Х. Досмұхамедұлы секілді қазақ зиялылары үзілді-кесілді қарсы болған еді. Олар бірнеше дәйек ұсынып, араб қарпіне негізделген төте жазуда қалуды көздеген [2, 26 б.].

Негізгі аргументтердің бірі ретінде латын графикасының қолмен жазуға ыңғайсыздығы сөз болды. Мысалы, солдан оңға

қарай жазу қағаз бен қол арасындағы үйкеліс күшінің көбеюіне әкеліп соғатын. Ал оңнан солға қарай төте жазумен жазу бұл кедергіні біраз азайтатын еді. Бұл, сол кезеңдегі жағдаймен қарасақ, өте маңызды дөйек. Сол кезеңдегі өкімет көзіне түсірмей, жылдам жазып, жариялау керек деген шығарма, мақаланың барлығы осы жазумен жазылатын.

Тағы бір дәлел ретінде араб графикасының қазақ тілінеорай реформаландырылғаны сөз болды. Сол тұста ешбір түркі халықтарында мұндай реформа болмаған. Латын қарпіне көшуді Н. Төреқұлов бастаған топ қолдап, өз нұсқасын ұсынды. Х. Досмұхамедов латын қарпіне қарсы болса да, мемлекет тапсырмасымен өз нұсқасын жасап өткізді. Қазақтан бас-аяғы бес нұсқа жасалып, осылардың қосындысынан жасалған әліпби қолданысқа берілген болатын.

Жалпы латын қарпіне көшу туралы кеңес құрамындағы ешбір халықта мұнша тартыс болған жоқ. Барлығы ың-шыңсыз, жылдам қабылдады. Бұл тартыстың мәні «сол кездегі қазақ зиялыларының көптігінде және тіл саласындағы білімділігінде жатыр». Осындай талас-тартыспен қазақ халқы латын қарпінең соңғылардың бірі болып өткен болатын.

Жаңа технологиялар тұтастай латын қарпінеорайластырып жасалатынын айттық. Халықаралық ғылым тілі – ағылшын тілі, ал оның қарпі латын екені тағы бар. Қарапайым ғана мысал, интернеттегі 77 пайыз ақпарат ағылшын тіліндеекен. Бұл үш ширектен де көп. Сондықтан ағылшын тілін меңгеру қазақ ғылымы үшін кезек күттірмейтін мәселеекені даусыз. Ал оны үйренуді жеңілдету үшін әліпбиді де сол тілге ыңғайластыру керек деген шешімге келдік. Бүгінгі қолданып отырғанымыз көңіл қимас төл әліпбиіміз емес екені даусыз. Егер грузин, қытай, жапондардай өзіміздің төл руна жазуымызды осы уақытқа дейін қолданған болсақ, қарсы шығуға болар еді. Бірақ бір бөтен әліпбиден технология тіліне жақын екінші бөтен әліпбиге өтудің сөкеттігі жоқ.

Қазақстан – 2050 стратегиялық жобасында Н. Назарбаев «2025 жылдан бастап латын әліпбиіне көшуге кірісуіміз керектігін» мәлімдеген еді. 2017 жылы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы аясында бұл мақсатқа бастар нақты қадамдар жасала бастады. Сол уақыттан бері халық талқысына бірнеше латын графикасы нұсқалары ұсынылды.

Қазақтың, түркінің төл әліпбиі сақ дәуірінде қалыптасқан десек қателеспейміз. Алтын адамның жанынан табылған күміс

тостағандағы жазулар Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі жазуға ұқсайды. Қазақ даласына діннің келуімен халқымыз 10 ғасырдан астам уақыт бойы араб әліпбиін қолданды. Алғашында қадим жазуы болып, ол тұтас араб жазуының заңдылықтарына бағынған. Яғни дауысты дыбыстар таңбаланбайтын. Кейіннен жәдит жазуына ауыстық. Мұнда дауысты дыбыстар толық таңаланатын еді. Бұл жерден араб графикасының қазақ тіліне ыңғайлана бастағанын аңғарамыз. Ал қазақ тіліне толық икемделген араб графикасын А. Байтұрсынұлы жасап берді. Оны «төте жазу» деп жүрміз. Әлемдік ғалымдар бұл графиканы «ешқандай өзгерту мен толықтыру қажеті жоқ толыққанды әліпби» деп мойындады. Ол 24 таңбадан тұратын [3].

Кирилл қарпіне негізделген қазақ әліпбиінің ұлтымыздың өмірінде маңызы ерекшеекеніне дау жоқ. Бұл әліпби турасында Г. Мамырбек: «Түркі тілдерін кирилл әліпбиіне ыңғайлау 1876 жылдардан басталды. Кирилл әліпбиіне негізделген тұңғыш графика авторы Н. Ильминский еді. Бірақ оның әліпбиінде «к», «ң», «ғ» секілді төл әріптер болған жоқ. Ал бүгінгі қолданыстағы әліпби 1940 жылы қабылданды. Бұл жобаға белгілі ғалым Сәрсен Аманжолов жетекшілік етті. Қазіргі әліпбиіміздің ең басты артықшылығы ө, ө, ү, ұ, і, к, ғ, н тәрізді дыбыстардың бәріне жеке-жеке таңба арналды. Яғни ұлттық дыбыстық ерекшелік толық қамтылды. Ал кемшілігі – тілімізде жоқ дыбыстардың таңбалары әліпби құрамына еніп кетті (ц, э, щ т.б.). Осыған байланысты төл сөздерді – қазақемлесімен, кірме сөздерді орыс емлесімен жазатын қайшылық орын алды.

2017 жылдан бері латын әліпбиінің бірнеше нұсқасы жасалып халыққа ұсынылған еді. Бірінде диграфтар болды, екіншісінде жоласты, жолүсті таңбалар көп дедік. 2021 жылы жарияланған соңғы үлгі де сынға ұшырамай қалып жатқан жоқ. Жаңа әліпби заман талабына толықтай жауап береді. Жетілдірілген жаңа әліпби жобасында 31 таңба бар, диакритика саны төртеу: умлаут (¨), макрон (¯), седиль (^), бревис (ˇ); диакритикамен берілген әріп саны алтау (ä, ö, ü, ð, ñ, ş); «бір дыбыс – бір әріп» принципіне толық сәйкес, диграфтар жоқ; ұлттық тілдің 28 дыбысын толық қамтиды; шеттілдік сөздегі дыбыс таңбасына Vv (в), Ff (ф), Hh (х) әріптері алынды. Негізгі артықшылығын атайық [4].

Біріншіден, дыбыстардың әртүрлі қасиетіне жеке диакритика алынды. Бұл оқылымды жеңілдетеді, тілдің дыбыс қорының әліпбиі жүйесіндегі көрінісін бедерлейді.

Екіншіден, халықаралық тәжірибеескерілді. Мысалы, халықаралық латын жүйесінде умлауттың бір ғана мағынасы бар – дауысты дыбыстың жінішкелігін білдіру.

Үшіншіден, кириллдегі «у» әрпінің орнына – еріндік дыбысқа жүретін «и» таңбасы, ал «и», «й» орнына і таңбасы алынды. Бұл «у» мен «и» дыбысы бар сөздердің мәтін ішінде бірден танылуына ыңғайлы: ugan, vakum; uaqut, sauda, juu, tuu; ine, jiun, kögorai, aida; institut, inovasia, titul. Шеттілдік сөздерді халықаралық жазу кеңістігіндегі тұрқына ұқсас таңбалайды: universitet, respublika, turizm. Бұл әлемдік білім кеңістігімен интеграция үшін қолайлы.

Төртіншіден, мектеп оқушылары мен шеттілдіктердің әріп тануына, оларға тіліміздің дыбыстық жүйесін жылдам әрі тез үйретуге ыңғайлы.

Бесіншіден, жазба коммуникацияны жеңілдетеді. Диакритикамен берілген әріптердің барлығының жалпы жиілігі өте төмен, яғни олар көп болмайды. Мысалы, ä (ә), ö (ө), ü (ү), ū (ұ), ğ (ғ), әріптерінің бесеуінің жалпы жиілігін қосқанда, ең жиі кездесетін жалғыз «а» әрпінен төрт есе аз болады. Жиілігі жоғары «ш» дыбысына диакритикасы әріп астынан түсетін, қолды жолдан үзбей жазуға болатын «ş» әрпі алынды: Şämşı, şeşim. Қолжазуға ыңғайлы, көзшалымға қолайлы.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 «Егемен Қазақстан» газеті, 2017ж, №36
- 2 «Ақ желкен» журналы, №5, 2020 – 26 б.
- 3 <http://kazgazeta.kz/> сайты, 2021ж, 21наурыз
- 4 «Абай» ақпараттық порталы, 2020ж, 28 қазан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ФИТОНИМДЕР

БАЙХАН Ә. А.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Ежелгі заманнан бері біздің ата-бабаларымыз жер флорасына назар аударған. Мал өсірушілер қай өсімдіктердің жақсы, қайсысының жаман екенін білді. Ол өсімдіктерді біліп қана қоймай, әрқайсысына ерекше атау берді.

Атау – зат пен құбылысты жақсы тану үшін берілген белгі. Атауда ол белгілейтін объектінің барлық белгілері көрсетілуі

керек. Өсімдіктердің атаулары, басқа заттардың атаулары сияқты, қажеттіліктен туындайды. Адам белгілі бір өсімдікке атау берген кезде оны оны басқалардан ажырату үшін қояды және бұл атау тек бір өсімдікке ғана тән. Екі бірдей өсімдік бір атаумен аталмайтыны белгілі. Бұл – терминдерге тән дара мағыналық.

Тілімізде фитонимдік атаулар өте мол. Олардың көпшілігі халықпен бірге жасасып келеді. Атаулардан халықтың әлеуметтік сипатын тануға болады. Мәселен, ақкелін, малжемес, балтасап т.б. болып тізбектеліп кете береді. Ақкелін тұрмыстық салтқа байланысты берілсе, малмен бүкіл өмірі байланысты болған көшпелі халыққа малдың қандай шөпті жейтіні немесе жемейтіні жақсы таныс болған. Малжемес соған байланысты қойылса керек.

Өсімдіктердің табиғатына қарай отырып, соншалықты тауып қойғанына қайран қаласың. Өйткені ол атауларда поэтикалық образдар мен қатар нақтылы бейнелер бар. Кейбіреуіне әзіл, жеңіл мысқылдар арқау болған. Мәселен, көріқыз атауы. Бұл жақын жүрсең үсті-басыңа жабысып алынбай қоятын өсімдік.

Біздің жер өсімдіктердің түрлеріне де, халқымыз сол өсімдіктердің атауы жағынан бай. Олар тілдік қарым-қатынаста еркін қолданылады. Қазақ халқы табиғатпен астасып жатыр. Егіздер десек болады. Сондықтан өсімдік атаулары біздің лексикалық қорымыздың көп бөлігін құрайды деп ойлау орынды.

Жад – бұл әрқашан өзекті құбылыс, қазіргі мен мәңгіліктің арасындағы байланыс. Әр халықтың материалдық және материалдық емес мәдениетінде, оның тілін қоса алғанда, көрініс тапқан әлем туралы ежелгі білім мен оны игеру тәжірибесі оның ұжымдық мәдени жадының көрінісі деп санауға болады.

Біздің ойымызша, ұлттықтан жоғары сипатта барлық тілдерге тән және әлемнің әмбебап тілдік бейнесінің фрагменті болып табылатын киелі компоненті бар фитоним сөздер ерекшеленеді. Тілдегі фитонимия құбылысын лингвомәдени интерпретация тұрғысынан зерттеуші Т. Н. Бурмистрова фитонимдер шындық туралы объективті де, субъективті де идеяларды көрсететін лексиканың ежелгі категорияларына жататынын айтады. Сакралды фитонимияда, атап айтқанда, қоршаған табиғаттың дамуымен байланысты мифологиялық қасиетті (оның ішінде діни) мотивтер бекітілген, бұл жалпы праологиялық ойлаудың табиғатын көрсетеді және әлем бейнесінің жекелеген бөліктерін зерттеуге мүмкіндік береді. Сакралды компонент ретінде халықтық медицинамен,

дінмен, халықтық мерекелермен, нанымдармен және т.б. байланысты көрсететін семалар түсініледі.

Лексикалық қорда үлкен орын алатын өсімдік атаулары көптеген зерттеулерге негіз болды. Алғашқы еңбектердің қатарында орыс ғалымдарының еңбектері бар. Атап айтар болсақ, Н. И. Аненков, Б. А. Федченко, П. В. Ларин, Н. М. Крашенинников, В. П. Андреев, И. И. Рубцов, М. Г. Попов, П. П. Поляков сынды орыс ғалымдарының еңбектерінде қазақстан жеріндегі өсімдік атаулары зерттелген.

Қазақстандық ғалымдардан С. Арыстанғалиев [1], Е. Рамазанов [2], Ө. Қисықов [3], Т. Мұсақұловтарды [4] айтуға болады.

Түркітанушы-ғалымдар еңбектерінде де өсімдік атаулары көп кездеседі. Мәселен, Н. И. Ильминскийдің сөздігінде *емен, тал, терек, қайың, қарағаш, шырыша* сияқты ағаш аттары мен *арша, қараған, тобылғы, шеңгел, жыңғыл сияқты бұта атаулары және арпа, бидай, күріш, тары* тәрізді астық дақылдары мен *ебелек, жусан, алабота, қияқ, изен* секілді шөп атаулары бар [5].

Өсімдік атаулары диалектолог-ғалымдар Ж. Досқараев, С. Аманжолов, Ж. Болатов, Ш. Сарыбаев, Ф. Қалиев, С. Омарбеков, О. Нақысбековтерде бар. Мәселен, О. Нақысбековтың «Қазақ тілінің ауыспалы сөздері» деген кітабында 120-ға жуық өсімдік атауы бар [6].

Өсімдіктердің қазақша атауларын лингвистикалық жағынан зерттегендер қатарында М. Бимағамбетов, Ө. Қисықов, Б. Қалиев, Г. Ұйықбаеваны айтамыз.

Әр халық тіл арқылы өмірдің басқа фактілерімен қатар, табиғат құбылыстарын білдіреді. Қоғам табиғаты белгілі бір кезеңдермен байланысты. Уақыт кезеңдері өзара жалғастықта өтіп жатады. Адам болашақты түсіну үшін қазіргі кезін, өткенін білуі керек. Өзінің өткенін - мәдениеттің уақытын түсінуді үйренуі керек, ол оған еніп, оны анықтайды. Өткенді зерттеу дегеніміз – болмыстың тереңінде жасырылған нәрсені ашу.

М. Бимағамбетов «Қазақ тіліндегі шөп атауларының кейбір мәселелері», Ө. Қисықовтың «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде өсімдік атауларының берілуі жөнінде» деген мақаласы ертеректе басылған. Ол мақалаларда өсімдік атауларының өзіндік мағынасы мен қолданылу сырын айқындауға баса назар аударылған.

Г. Ұйықбаева. 1983 жылы «Өсімдіктердің халықтық атаулары» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғаған. Автордың айтуынша, өсімдіктерге ат беру үстінде оларға негізінен

өсімдіктердің түсі (қа-раерік), көлемі (майдашөп), формасы (сәбізшөп), органдарының саны (мыңжапырақ), иісі (сасықшөп), дәмі (ашылау алқа), өсетін жері (сужұлдыз), тұрмыстағы қолданылуы (жөке ағаш), медицинадағы қолданылуы (бүйрек шай), т. б. қасиеттері (қыштықшөп) алынады екен [7].

«Бір өсімдікке әр түрлі ат қойылып, тілімізде өсімдік атауларына байланысты синоним сөздердің немесе лексикалық варианттардың көп болу себебі – оған ат қою кезіндегі таңдалынған мотивемдеріне байланысты екен. Олай болса, бір ғана өсімдіктің халық тілінде біреу емес, бірнеше атауының болу сыры, міне, осында» деген тұжырымдар бар зерттеулерде.

Зерттеуші қазақ тіліндегі өсімдік атауларын орыс, латын тілдеріндегі өсімдік атауларымен салыстыра келіп, мотивемдері жағынан ол атаулар бір-біріне өте жақын екендіктерін айтады. Әсіресе сыртқы белгілеріне не-гізделген мотивемдері (түсі, өсетін жері, формасы, т. б.) тұрғысынан алғанда аталған тілдердегі өсімдік атаулары «тіптен жақын» деген қорытындыға келеді.

Шын мәнінде, өсімдіктердің танымал атаулары көбінесе ел ішінде, халықтық ауызекі тілде естіледі. Ол сонымен қатар көркем әдебиет беттерінде берік орын алады. Халықтық атаулардың омонимдік, антонимдік, синонимдік сыңарлары, фонетикалық, морфологиялық, грамматикалық, лексикалық нұсқалары баршылық.

«Халықтық атауларға тән ерекшеліктердің бастысы – ол жасалуы жағынан тым қарапайым, ат қою мотивемі халыққа жақсы таныс, мағынасы жағынан елдің бәріне түсінікті сөздер болып келетіндігі. Олардың мотивемдері ретінде әсіресе төрт түлік мал атаулары мен аң, құс атаулары, түрлі жан-жануарлар мен құрт-құмырсқа, жәндік атаулары, олардың дене мүшелерінің атаулары, сондай-ақ, табиғат құбылыстарына қатысты: тау, тас, кум, жер, су, жел, ай, күн, түн деген сияқты сөздер мен әр түрлі түсті білдіретін: ақ, көк, қара, сары, қоңыр, кө-гілдір тәрізді сөздер және өсімдіктердің иісі мен дәмі, көлемі, өсетін жері, шаруашылық маңызы, т. б. ерекшеліктері мен қасиеттерін көрсететін сөздер басты рөл атқарады».

Қазақ фитонимиясы аз зерттелген лексикалық бірліктердің үлкен қабаты болып табылады және лексикографиялық сипаттау тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар ежелгі архаикалық ойлау формаларын түсіну жолы ретінде де қызығушылық тудырады. Алайда, мұндай зерттеулер басқа тілдермен, түркі тілдерімен де, басқа топтардың тілдерімен де салыстырмалы түрде жүргізілуі керек, өйткені халықтық идеялардың айырмашылықтары мен

ұқсастықтарының арқасында кез-келген тілдік құбылыста көрінетін адамдардың архаикалық дүниетанымдарын анықтауға болады.

«Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары әлі күнге дейін бір жүйеге түсіп, сараланған жоқ. Оларды дұрыс жүйелеу үшін, ең алдымен, тіліміздегі барлық өсімдік атауларын халықтық атаулар болсын, мейлі ол жергілікті атаулар болсын түгел жинап алу керек. Содан кейін барып, өсімдіктердің әдеби, ғылыми атауларын жүйелеуге кіріскен абзал» [7].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Арыстанғалиев С. Қазақстан өсімдіктері. – Алматы: Ғылым, 1977. – 288 б.
- 2 Арыстанғалиев С., Рамазанов Е. Қазақстан өсімдіктері – Алматы, Ғылым, 1978. – 288 б.
- 3 Кисыков У. К. Материалы для словаря казахско-русско-латинских названий растений. – Алма-Ата, 1983
- Мұсақұлов Т. Орысша-қазақша биологиялық сөздік – Алматы, Қазақ мемлекеттік баспасы, 1976. – 206 б.
- 5 Кононов А. Н. Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов. Дооктябрьский период. – Изд. 2-е, перераб. / подг. А. Н. Кононов. – М., Наука, 1989. – 299 с.
- 6 Нақысбеков О. Қазақ тілінің ауыспалы говоры. Алматы, Ғылым, 1972. – 175 б.
- 7 Ұйықбаева Г. Өсімдіктердің халықтық атаулары. Автореф. кандид. диссер. Алматы, 1983

ШЫҒАРМА ТІЛІ – ҚАЗЫНА

БАЙЫСХАН А.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі,
№ 51 мектеп-гимназиясы, Нұр-Сұлтан қ.

Қазіргі таңда күнделікті қолданыста паремиологияларды, фразеологизмдерді жиі қолдансақ та, оқушылармен мәтіндер талдағанда жиі кездестірсек те мән-мағынасын жете түсіне білмейміз. Олардың пайда болу тарихы мен уәжділігінен хабардар емеспіз. Жалпы паремиология (грек. *parēmia* – мақал, мәтел) – дидактикалық мазмұндағы мақсатты сөйлемге құрылған тұрақты фразеологиялық бірлік. Фразеология кең мағынасында тіл білімінің жеке саласы ретінде XX ғасырдың 40 - жылдары кеңес тіл білімінде қалыптасты.

Ал негізінен бұл саланың теориялық негіздері XIX ғасыр мен XX ғасыр басында орыс ғалымдары А. А. Потебня, И. И. Срезневский, А. А. Шахматов, Ф. Ф. Фортунатов т.б еңбектерінде салынған. Қазақ тіл білімінде XX ғасырдан бастап Исмет Кеңесбаев бастаған топ біраз зерттеулер жүргізіп келе жатқанымен, қазірге дейін осынау күрделі процесс жемісі болатын тілдік бірліктердің мәні ашыла қоймады [1, 218 б.]. Қазақ халқының мәдени және тарихи өмірінің көрінісі – фразеологиялық қордан ерекше байқалады. Өйткені қазақ тіліндегі тұрақты сөз тіркестері – халық өмірінің айнасы. Бұл айнада ұлт менталитетінің көрінісі тұтастай қамтылады. Және фразеологизмдер белгілі бір кезеңге сай халық, ұлт өмірінен деректер беретін құнды қазына десек, асыра айтқандық емес. Паремиологиялардың пайда болу, шығу тегі әлі де ұлттық лексикамыздағы зерттеуді қажет ететін ерекше мәселе. Қазақ тіл білімінде халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігінде қолданатын лексемаларға өзге бір құбылысты теңеу арқылы жасалған фразеологизмдер көптеп кездеседі. Бұл жайында Г. Смағұлова «Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері» атты еңбегінде тоқталып өтеді. Мұндай фразеологизмдер қатарына ойындағысын сыртқа шығара алмай, іштей арпалысу мағынасын беретін «іші қазандай қайнау», үнемі бірге мағынасындағы «қосақтаулы тайыншадай», жақтырмады, тыжырынды мағынасындағы «кірпідей жиырылды», абыр-сабыр болды мағынасындағы «жау тигендей» тіркестерін жатқызуға болады [2, 207 б.]. Бұл фразеологизмдердің құрамындағы қазанның қайнауы, тайыншаның қосақталуы, кірпінің жиырылуы тікелей танымға байланысты лексикалық бірліктердің тіркесе келіп, тұрақталуына ұйтқы, уәж болған. Ал лексиколог ғалымдар Ө. Болғанбаев пен Ф. Қалиев паремиологиялардың пайда болу, шығу тарихын төмендегідей түсіндіреді:

– ел ішіндегі дау-дамайды (жер дауы, жесір дауы т.б) билік жолымен шешуге байланысты туған: ант берді, жан берді, атым құрысын, көрсем көзім шықсын, құдай біледі т.б тұрақты тіркестер;

– адамның әртүрлі қасиетіне байланысты фразеологизмдер: аузын ашса, көмейі көрінеді, қолы ашық, аузымен орақ орған, сұғанақ көз т.б;

– көшпелі заманда халықтың тіршілік көзі – төрт түлік мал атауларының қатысымен туған фразеологизмдер: ат құйрығын кесісті, ат сабылтты, қойдан қоңыр, жылқыдан торы, түйенің танығаны – жапырақ т.б.

– уақыт, мезгіл өлшемдеріне байланысты фразеологизмдер: кас қағымда, өне міне дегенше, түні бойы т.б

– қашықтық, жақындық, кеңістік мөлшеріне байланысты фразеологизмдер: айшылық жер, таяқ тастам жер, ит өлген жер т.б.

– көрнекті тұлғалардың қанатты сөздерінен шыққан фразеологизмдер: Мысалы, Абайдағы жүрек сөзімен байланысты: ыстық жүрек, жас жүрек, ынталы жүрек, ет жүрек, асау жүрек т.б. [1, 215-218 б.]. Ғалым К. Аханов болса «Тіл білімінің негіздері» атты еңбегінде фразеологизмдердің пайда болуы мен шығу негіздерін өзінше анықтай отырып, бұдан бөлек келесідей классификация жасайды:

1 Әр түрлі құбылыстардың адам ойында қорытылған образды бейнесі негіз болған фразеологизмдер. Мысалы, ер қашты болу (мағынасы – «әбден жалығу, мезі болу») деген фразеологиялық оралымның негізінде көп мініс көрген арық аттың ер саларда одан қашып мезі болуы, бойын аулақ салуының бейнесі жатыр [3, 182 б.].

2 Жасалуына түрлі аңыздар, әр түрлі ұғымдар мен түсініктер негіз болған фразеологизмдер. Мысалы, халықтың түсінігінше (ескіше) жақсы ит аулаққа барып өледі. Осындай түсінік «Жақсы ит өлімтігін көрсетпейді» деген мақалдың жасалуына негіз болған. Осыдан келіп, халық алыс жерді ит өлген жерде немесе ит арқасы қиянда дейді [3, 182 б.].

3 Тарихта болған кейбір жағдайлардың, дағдылардың негізінде пайда болуы мүмкін фразеологизмдер. Мысалы, орыс тіліндегі во всю ивановскую (мағынасы – «өте қатты, бар дауысымен») деген фразеологиялық оралымның шығу тегі былайша түсіндіріледі: ертеде Кремльдегі Ивановск алаңында адамдар көп жиналып, онда указдар, бұйрықтар жиналғандардың бәріне естілетіндей қатты дауыспен оқылып, әрі қоңыраудың үні бүкіл алаңды (Ивановск алаңын) жаңғыртқан. Осыдан орыс тілінде «бар дауысымен айғайлау» деген мағына кричать во всю ивановскую деген тіркеспен берілсе, «қатты қорылдау» храпеть во всю ивановскую деген тіркеспен берілген.

4 Уақыт өлшемі – «сағат», «минут», «секунд» ұғымдары және олардың атаулары бірден пайда болмаған. Бұл ұғымдар мен атаулар жоқ кезде белгілі бір іс-әрекеттің белгілі мерзім ішінде өтуі немесе басталуы уақыт өлшемі ретінде пайдаланылған. Осыдан тілімізде мезгілдік мағыналарды білдіретін бие сауым, ет асым (уақыт), күн арқан бойы көтерілгенде, екінді мен ақшамның арасында тәрізді сөз тіркестері пайда болған.

5. Профессиональды лексикадан ауысқан. Мысалы, орыс тіліндегі дело-табак («жағдай өте жаман») деген бурлақтардың тілінен алынған. Мұның шығу тәркіні бурлақтар өзінді кешіп өту кезінде темекі байлаған қылқа мойынға судың жеткенін ескерту үшін айтуымен байланысты. Осы қатарға ғалым белгілі бір тілдің фразеологиялық құрамы аударма арқылы жасалған фразеологиялық оралымдармен де толығады деп, орыс тілінен енген келесі мысалдарды береді: «Балықшы балықшыны алыстан көреді», «қойға шапқан батырың батыр көрсе, қой болар» [3, 183-186 б.]. Бұдан бөлек Г. Смағұлова фразеологизмдердің шығу тегін әр халықтың ұлттық тіршілігіне сай, наным-сеніміне қарай, табиғат құбылыстарының түрлі әсерімен байланыстырып, сол халықтың күн көріс тұрмысынан, әдет-ғұрпынан хабардар етеді деп тұжырымдайды. Мысалға, автордың беріп отырған «Айы оңынан туу» – деген бірлігін алып қарасақ, халықтың көріпкелдік қасиетін көреміз [2,46 б.]. Айдың түрлі қалып күйіне қарап ауа-райын болжаған дана халқымыз, жайшылық заман болсын деп, ай оңынан тусын деп тілек білдіріп отыратын болған. Кейін келе бұл тіркес мағынасын кеңейтіп, жолы болу, ісі сәтімен жүзеге асу мағынасында тұрақталған.

Фразеологизмдерге тіліміз қаншалықты бай болса, оның бәрі әдеби туындыларда жинақталғаны анық. Шығарма тілін –барлық тілдік құндылығымызды бойына жинаған қазына деуге болады. Ақын-жазушылар шығармаларында кей кездерде небір зерттеу еңбектерінде, ғылыми мақалаларда ұшыраспайтын құнды деректер кездесіп отырады. Осындай ақпараттарды барынша жинастырып, оқушылармен сабақта танымдық мақсатта түрлі жұмыстар жүргізуге болады. Осы мақалада Ш. Мұртазаның балалық шағынан естелік ретінде жазылған «Ай мен Айша» романында кездесетін осындай құнды тіркестерге талдау жасап өтейік. **«Қыркүйекте қырғи келеді»** бұл тіркес Ш. Мұртазаның ауыл тіршілігін еске алғандағы тары егуге байланысты келтіріледі. Тіркеске байланысты автор тарапынан: «Қыркүйек» – «қырғиек» емес пе екен? – деген күмән келтіріле отырып. Осы айда қырғилардың келетіндігі туралы сөз болады. Неге бұл уақытқа келеді десе, тарыға жаушымшық өлердей өш. Жаушымшық шоқыған тарының сояуы басы салбырамай, қауызы ғана қаңырап, репеті кетіп, қаңқиып тұрады. Дәл сол кезде қырғи келсе, жаушымшық тарыға жоламай безіп кетеді. Бұл елдің тарыны басқа дақылдан гөрі кеш егіп, әдейі қыркүйекте пісетіндей етіп себетіні содан. Демек бұл тіркестен біз қазіргі таңға дейін дау

тудырып «қыркүйек пе қыргүйек пе?» қалай жазған дұрыс болады? – деген үлкен дауға қатысты құнды ақпарат алып отырмыз. Бұл атауға байланысты фразеологиялық сөздіктен тек «Қыркүйекке кезікті (соғылды)» - деген тіркесті кездестірдік. Бұл жерде өмір тежеумен, тәк-тәкпен, бетке қағумен өтті деген мағынада. «Бойымнан арылғанда балалық шақ, Қызыққа кірісетін нағыз уақ, Соғылып балғын өмір қыркүйекпен»-деген шумақтар осыған дәлел. Романдағы келесі бір ерекше паремиология: **«Кебенек қиген келеді, кебін қиген өледі»** – негізі жиі еститінмін. Кейде адамдардың төрт түліктің ішінде ешкіге кебенек келгір деп жататынын бәріміз білетін шығармыз. Сонда кебенек Шекшек ата ұрпақтарына қатерлі ауру. Бірақ жоғарыдағы мақалдағы кебенек деген мүлдем басқа ұғымдағы сөз. Түсіндірмелі сөздіктерді сүзіп шығу арқылы анықтағанымыз: «Кебенек» – 1. Малшылардың аязда, жауын-шашында киетін жұқа киізден тігілген сырт киімі. 2. Сыртқы жамылғы, жамылтқы... Ал «кебін» - марқұмның денесін орайтын ғұрыптық киім есебіндегі ақ мата. Кебін сөзі арабтың кәфәнә сөзінен шыққан, ол «орауыш» деген мағынаны білдіреді [4]. Демек, бұл паремиологияның шығуы тікелей тұрмыстық тұтынымдағы зат атауларына байланысты болып отыр. Романның тілдік қорындағы тағы бір топ осы тұрмыстық атаулар. Сол қатарларға келетін болсақ: романдағы «қалда» сөзі – диірменшінің үн тартып бергені үшін алатын ақысы. Ал келесі «шүкімайт» сөзінің мағынсын автор тіптен тың сипатта берген. Кейіпкерлер арасындағы диалог барысында: - Шүкімайт деген не?

Сияқұл көзі жасаурап, жалғыз қолымен қап-қара шоқша сақалын саумалап, күлді.

– Ой, мен сені білгіш пе десем... шүкімайтті білмейсің бе? Қасқырдың асығы ғой.

– Иә, біз қойдың, ешкісін асығымен, кейде сиырдың топайымен ойнаймыз ғой. Қасқырдың асығын көрген емеспін.

– Көрмесен, қасқырдың асығы жартыкеш болады, алшы жағы бар, тәуке жағы жоқ, – Міне, мына мен сияқты. Бір қолым бар, бір қолым жоқ. Содан мен де жартыкеш болып көрінемін. Кейіпкердің өз бойындағы кемістігін осындай атаумен беруі, оқырманның танымына, этнолингвистикалық қорына қатысты ерекше әсер қалдырары анық. Шығармада бас кейіпкер Шерхан мектепте оқып жүргендегі қызықты естеліктерін еске алғанда «қодыға» атауын да келтіреді. Бұл құланның баласының атауы. Түсіндірмелі сөздіктердегі анықтамаларға жүгінетін болсақ, «қодыға – зат. Маралдың, бұланның төлі, бұзауы. Қодыға (қүдіре) деп қойдың

өз уақытынан бұрын, қыс ішінде төлдеген қозысы күзге қарай тоқтыдан үлкен, ісектен (екі жастағы ісектен) кіші келгені аталады. Оны «бұғышақ», «іле», «ілей» деп те айтады» – деген деректерге жолығамыз.

Қорыта келгенде, паремиологиялық бірліктер қазақ тілінің байлығын ашып көрсететін, өзіндік шығу тарихы бар ерекше сөз айшықтары болса, көркем шығарма мәтіні осы паремиологиялардың нағыз кені. Шығарма тілінен небір ғылыми мақалаларда, зерттеулерде кездеспейтін құнды ақпараттарды ғана кездестіріп қоймай, халқымыздың түрлі диалектілік, кәсіби лексикондарына жататын ерекше құнды атауларды ұшыратуға болады. Мұндай тілдік бірліктер арнайы зерттеулерді талап етіп қоймай, оқушымен жұмыс барысында танымдық өрістің кеңуіне, оқушының зерттеумен айналысуына ерекше ықпал ететін, тіл саласына деген қызығушылықты оятатын ерекше сала.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы». – Алматы: Сөздік, 2006. – 264 б.

2 Смағұлова Г. Фразеологизмдердің варианттылығы. – Алматы: «Санат» баспасы, 1996. – 128 б.

3 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Алматы: «Санат» баспасы, 1993. – 496 б.

4 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 7-том. / Құраст.: Б.Момынова, Б.Сүйерқұлова, А. Фазылжанова т.б. – Алматы, 2011. 752 б.

5 Мұртаза Ш. Ай мен Айша. Роман. – Алматы : «Қазығұрт». – 2002. – 456 б.

Ж. АЙМАУЫТОВТЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕҢБЕКТЕРІ

БАШОЙ Қ.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Жомарт дарын иесі Жүсіпбек Аймауытов ақын және драматург ретінде әрекет еткенімен, қазақ прозасы мен әдеби тілдің дамуына да ерекше үлес қосқан адам. Оның педагогика, психология және әдістеме мәселелеріне де қатысты айтқан тұжырымдары қазір де өз маңызын жойған жоқ. Сонымен қатар аударма саласында да өндіріп

еңбек еткені мәлім. А. С. Пушкин, Н. В. Гоголь, Л. Н. Толстойдың әдеби-сыни және публицистикалық мақалалары Ж. Аймауытовтың тәржімашылық еңбегі негізінде төл тілімізде жарық көрген.

Ж. Аймауытов тек қаламгерлікпен айналысып қана қойған жоқ. Елдің қоғамдық және саяси өміріне де араласып отырған. Халқымыздың басынан кешкен зауал жылдарында аштыққа ұшыраған халқына көмек көрсетеді.

Халқына орасан зор еңбек еткен Ж. Аймауытов ақырында Сталиндік репрессия құрбанына айналып, 1931 жылы атылып кетеді. Ол қайтыс болған кезінде небары қырық екі-ақ жаста болатын. Қырық екі жас деген адамның нағыз күш-жігерінің мол, тасып тұрған шағы. Тірі болса, қазақ әдебиетінде талай шедеврлерді туғызған болар еді.

Ж. Аймауытовтың талант табиғатын театртанушы, профессор Б. Құндақбаев терең тебіреністерімен еске түсіреді: «Жүсіпбек Аймауытовтан қалған мұра рухани қазынаның ұзын-ырғасын оймен шолып көз жүгіртсек, оның творчествосының сан қилылығына, әдебиеттің барлық жанрларын түгел қамтитынына, көтерген мәселелерінің көптігі мен тереңдігіне, сол қисапсыз көркем дүниенің бәрін бір адам меңгеріп жазып қалдырды деуге таңданбасқа шараң жоқ. Егер ол жазықсыздан жазықсыз жапа шекпегенде ше?.. Иә, осындай дархан дарынның зорлықтың құрбаны болып, ерте қиылғаны өкінішті-ақ!» [1, 5 б.]

Ж. Аймауытов аз ғана ғұмыр кешсе де артына бай мұра қалдырды. Ол қазіргі қазақ әдебиетіндегі роман мен драма жанрының негізін қалады. Жазушының көркем шығармалары идеялық, эстетикалық байлығымен, көркемдік шеберлігімен, тілінің шұрайлығымен, стилінің әсемдігімен ерекшеленеді. Оның өлеңдері, «Қартқожа», «Ақбілек» романдары, «Күнікейдің жазығы» повесі, әңгімелері мен драмалық шығармалары, балаларға арналған кітаптары, «Абайдан соңғы ақындар», «Мағжанның ақындығы», «Аударма туралы» әдеби-сыни мақалалары мен тағы да басқа еңбектері қазақ әдебиеті тарихында елеулі құбылыс болды.

Ж. Аймауытов адам, қоғам, кезең хақында «Қазақтың өзгеше мінездері», «Партия», «Пара алу тоқтала ма?»; ағартушылық-гуманистік және тәлім-тәрбие туралы «Жаңа мектеп туралы», «Журнал туралы», «Емлени өзгертуге жоба», «Мектеп қандай болу керек», «Хат таныту әдістері» қазіргі кезеңде де мән-маңызын жоймаған мақалаларында ұлт мұратын, елдік және ұрпақ ұлағатын, мәдени-рухани мәселелерді кең көлемде қозғайды.

Ж. Аймауытов – сахна өнерінің негізін қалаушы. Қазақ драматургиясының бастауында тұрып, қазақ сахнасында өз пьесаларының қоюшы-режиссері болды. Ол алғашқы театр топтарының ұйымдастырушысы ғана емес, сонымен қатар олардың тікелей қатысушысы. 1917 жылы 17 желтоқсанда Семейде «Рабиға» атты пьесасын қойды. Сұлтанмахмұт Торайғыровты еске алуға арналған «Шернияз» драмалық туындыларының бірі қала мен ауылдың өзара қарым-қатынасын қозғайды.

Ж. Аймауытов «Ұлтты сүю» мақаласында: «Ұлттың шын сүйіп, аянбай қызмет қылған азаматы көп жұрт күшті, өнерлі, білімді жұрт болып, күресте тең түсіп, басқаларға өзін елетіп отыр. Ұлты үшін құрмет қылмай, бас қамын ойлап жүрген азаматтардың елі артта қалып отыр. Ұлтшыл жұрттар, әне, Германия, Япония, Англия, Түркиялар, олардың баласы жасынан «ұлттың» деп өседі. Есейген соң бар білімін, күшін өз жұртының күшеюіне жұмсайды. Олардың әр адамы - мемлекеттің керегі, қызметкері» [2, 83 б.].

«Оқығандар! Бұл уақыт — жан тыныштық іздейтін, қызық қуатын уақыт емес, қызмет қылатын, еңбек сіңіретін уақыт. Ойлаңыздар: халық біз үшін емес, біз халық үшін туғанбыз, олай болса, мойнымызда халықтың зор борышы, ауыр жүгі жатыр» деп, үндеу тастайды.

Ж. Аймауытов ана тілін оқытудың әдістемесін де айтып кеткен. «Ана тілін қалай оқыту керек?» атты мақаласында:

- 1) жазу-сызу (емле) үйрету;
- 2) сөйлеуге, шығарма жаздыруға төселдіру;
- 3) тіл бақылау (грамматика);
- 4) әдебиет жайынан кеңес құру дейді.

«Мектепте қысқа әңгімелер қалай оқытылу керек? Салған жерден кітаптан оқыта бастамай, алдын ала сол әңгімеге балаларды даярлап алған жөн. Балалардың көргені, естігені жайынан сұрап, сурет көрсетіп, әлдебір оқылған, сөйленген нәрседен, не өмірден алып, әйтеуір оқылатын әңгімеге балаларды төндіріп, ынталандырып алу керек. Содан кейін оқылса, әңгімені балалар құлшынып тыңдайды. Алдымен жақсы оқитын балаға, сонан соң төмендеуіне оқытылсын. Әңгіме қандай әсер берді екен, тыңдаушылар ойлансын. Ұғымсыз, жат сөздер түсіндірілсін. Суретті, көркем сөздері тапқызылсын, мазмұны қысқаша қайта айтқызылсын. Әңгіме бөлшектелінсін. Бөлімдерінен сурет туғызылсын. (Онай сурет болса, балалардың қолынан келсе, тақтайға салғызылсын; қиын болса, ауызша суреттелсін.

Болмаса, үйде салып келуге берілсін). Сұраулар қойылып, балалармен кеңесілсін. Әр бөлімдерін тақырыптатып қарасын. Әңгімедегі қаһармандар атынан сөйлетілсін. Әңгімеден баланың есіне не түсті екен, айтқызылсын. Қорытынды шығартылсын.

Оқылатын әңгіме қандай болу керек? Оны таңдау үшін, оқыту әдісін ескеру үшін мұғалім мынадай сұрауларды өзіне қойып алса, дұрыс болар еді:

- 1) осы әңгіме мектеп мүддесіне, баланың біліміне лайықты ма?
- 2) бұл сабақтың мақсұты не? Мөлшерлі уақытта сол мақсұтқа жете алам ба?
- 3) қандай әдіс қолданамын:
 - а) әңгімеде шәкірттерге не таныс, не танық?
 - б) әңгімеге даярлау үшін, алдын ала қандай тұрғыдан қозғау керек?
 - в) әңгіменің басқы пікірі қайсы? Жанамай пікірі қайсы?
 - г) қиын сөздері, сөйлемдері: өзгеше жерлері қандай?
 - ж) балалармен қай түрде кеңесемін?
 - д) бұл әңгімеден дағдыландыруға (жаздыруға) қандай жұмыс, мәселе туғызуға болар еді

е) оқытқанда дауысты қай жерінде, қалай құбылту керек?.. Бұл сұраулар тек мысал үшін. Шалымды оқытушы әңгіменің түріне қарай, әдісін өзі таңдамақ»[2.91]

Көркем шығарманы оқыту әдістемесі, шығарма жаздырудың әдістемесі күні бүгінге дейін қолданылады.

Ж.Аймауытовтың әдіскерлігі туралы филология ғылымдарының докторы, профессор Р. Тұрысбек былай дейді: «Ж. Аймауытұлы жекелеген мақалаларында, атап айтқанда, «Емлені өзгерту жобасы» /»Қазақ тілі», 1924, № 15/, «Әйелді мектепке алындар» / «Ақ жол», 1924, 26 қаңтар, «Қазақша хат тану әдістері» / «Жаңа мектеп», 1929, № 14-15/, «Мектеп қандай болу керек» / «Еңбекші қазақ» 1927, № 21/, «Ана тілінің оқыту әдістері» / «Жаңа мектеп», 1929, № 13/, т.б. ұлт тілі, ұлттық үлгі-өнеге, ұрпақ қамы, сауатсыздықты жою секілді маңыз, мәнін еш уақытта жоймайтын мәселелермен толықтыра, дамыта түсті. Маңыздысы – қайсыбір мақала, ізденістен – келешекке көзқарас, ақыл-парасатқа – азаттық, ұлттық тәлім-тәрбиеге кең өріс беру қажеттілігі терең сезіммен жеткізіледі. Бұл – бүгінгі күннің де көкейкесті талаптарының бірі.

Бұған қоса жастар тәрбиесінде саяси-ағарту үйірмесінің ережесін жасайды / «Жас қазақ» журналы, 1924, № 5–6 және 7–8/,

ел арасында кездесетін ұлттық психологияға, әдет-дағдыға жат құбылыстарды «Пара алу тоқтала ма?» / «Ақ жол», 1924, 22-қараша/, «Гәп қол ағашта» / «Қазақ тілі», 1926, 4-қазан/ деп сын тезіне салады. Балалар әдебиетіне, жас ұрпақ тәрбиесіне – «Көк өгіз», «Жаман тымақ», «Шал мен кемпір», «Күй» секілді ертегілерімен де үлес қосты» [2].

Ж. Аймауытовтың методикалық мұрасы бүгінгі күннің өзекті мәселелерімен сабақтасып жатыр. Көп қырлы ғалым еңбектері өміршеңдігінің бір қыры осы әдіскерлік саласы десек болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Құндақбаев Б. Жүсіпбек Аймауытов және театр өнері. - Кітапта: Шернияз //пьесалар жинағы//. – Алматы: Өнер, 1990. – 336 б.

2 Тұрысбек Р. Жүсіпбек Аймауытұлы және ұлттық тәлім-тәрбие / Қайта оралған қаламгер/ Құраст. В. Қ. Күзембаева; Орталық ғылыми кітапхана – Алматы, 2003. – 272 б. «Ұлы тұлғалар» ғылыми- ғұмырнаамалық сериясы.

ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ АТАУЛАР ТУРАЛЫ ЖАЛПЫ ТҮСІНІК

ДОКТОРХАНҚЫЗЫ Н.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ҚАПАСОВА Б. Қ.

ф.ғ.к., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

«Этнография. Халық туралы жазу – этнографияның көне грек тіліндегі мәні осы. Алайда бұл тарих та емес, археологиялық зерттеу де емес, өнердің мәнін де сараламайды, әлеуметтік даму мен этногенездік текті де талдап бере алмайды. Сөйте тұра, осылардың бірде-бірі этнографияны берік тірек етпей тұрып шын ғылыми ойдың тұғырына тұяқ іліктіруі мүмкін» [1, 73 б.].

Этнографияны қалыптастыратын:

1 Географиялық ортаның бірлігі мен бөлектігі.

2 Географиялық жағдай топтарды, қауымдарды, тайпалар мен руларды, ел мен халықты жасайды.

3 Әр топтар мен одақтардың өз тұрмыстарына, танымдарына қарай болмыс, қасиеттері тұрақталады. А. Сейдімбек Л. Гумилевтің «Этногенез и биосфера земли» деген кітабындағы этнос болатын талаптарды осылай жіктейді. Бірақ бұл қалпында этнография ғылым емес. Тіл байлығымызда ұлт танымын айқындайтын сөзбен

сөз тіркестерінің барлығының этнографиялық мағынасы анық емес. Халық түсінігі мен танымын ашатын, этностың өзіне ғана тән қасиетін сипаттау үшін жасалған этнографизмдер де тілде аз емес. Тілдегі ежеғабыл, барымта, әменгерлік, ерулік, сөздері мен бес аспап, бес қонақ, жеті қазына, тоғыз төлеу тіркестері – этнографизмдер мен этнофразеологизмдер. Оның тілдік-танымдық сипатына тән ерекшеліктерді көрсеткен дұрыс.

1 Қарапайым лексикалық мағынадан гөрі күрделі этнографиялық ұғымды білдіреді.

2 Күрделі ұғым одан таным мен түсініктерді білдіруге бейімделген.

3 Басқа сөзбен анықтау үшін немесе екінші тілге аударуда сөздіктен гөрі көбінесе ұзақ түсінік беруді қажет етеді. Өйткені бұлар бір сөзбен түсіндірілмейді, аударылмайды. Мысалы: ежеғабыл сөзі;

1. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі»: «әлі тумаған нәрестелерді атастыру, құда түсу салты» [2, 270 б.]. «Әйелдері жүкті екенін біліскен соң, бала тумастан бұрын іштегі балаға ежеғабыл ретімен бел құда болысады» (М. Әуезов) деген сөзін келтіреді.

2. Бұл сөздің мағынасын емес, этнографиялық мәнін түсіндіреді.

3. Орыс тіліне ежеғабыл «ежеғабыл» деп беріліп, жақша ішінде «обычай сватовства еще не родившихся детей» түрінде түсіндіру мүмкін. Өйткені орыс тілінде бұған сәйкес сөз және ұғым жоқ.

4. М. Әуезов «Қозы-Көрпеш – Баян-сұлу» поэмасына байланысты оны орысша: «обычай «еже-қабыл» – предназначение родителями своих еще не родившейся детей для брака и кровной дружбы» [3, 141 б.] деп көрсетеді.

5. Ежеғабыл салтының қазақ өміріндегі нақтылы көріністері, оған байланысты түрлі ырым-сырым, әдет-ғұрыптар жоғарыдағы түсіндірмелерден, аудармалардан толық байқалып тұрған жоқ.

6. Ұқсас этнографизмдер: Бел құда болу: құрсақтағы балалардың бірі ұл, бірі қыз болғанда ғана. Ал екеуі де ұл, не қыз болса, олар бұл салт бойынша өмірлік дос болысады. Олар бір елден қыз алысуға не бір елге түсуге, тойларын бір кезде жасауға серттеседі т. б. Оны «Қозы-Көрпеш – Баян-сұлу» дастанынан көруге болады. Бұдан басқада ырымдар мен кәделер аз емес. Дәл осы жағдайлар жоғарыдағы барымта, әменгерлік, ерулік сияқты этнографизмдерге де тән.

Тіліміздегі сөздер мен (оның ішіндегі фразеологизмдердің) бәрі бірдей, әрине, этнографиялық мәнде қолданылмайды. Күнделікті

қарым-қатынаста қолданылып жүрген көптеген қарапайым сөздер бен сөз тіркестері қалыптасқан, дағдылы лексикалық, номинативтік мағынасының сыртында этнографиялық түсінікке байланысты бір, не бірнеше ұғым тұруы ықтимал.

1. Нар: лексикографиялық еңбектерде (ең толық дегенде) «жалғыз өркешті, асыл тұқымды ірі түйе» [4, 356 б.] деген түсінік береді.

2. Халықтың нар жөніндегі түсінігі, өмір тәжірибесі бұдан әлдеқайда кең.

3. Ғылыми анықтамаларда «нар – драмадер (общее видовое название чистопородного одногорбого верблюда)».

Түйе атауларын көп жылдар түйешілер арасында жүріп арнайы зерттеген ғылымда нар – одногорбый гибрид – самец первого поколенияполученный от самса үлек – двухгорбой верблюдицы інген, а так же от самса бура – верблюдицы аруана».

4. Нарлар үлек пен інгеннен, сондай-ақ бура мен аруанадан бірінші рет туған еркек бұдан екен.

Бұл кәсіптік этнографияның бір сыры болса, екінші сыры – қазақтардың нардың көп түрлерін білуі: бекбатша нар, қолбатша нар, жампоз нар, жөнек нар, қалбағай нар, қылағай нар, оқбак нар, ләйлік нар, әле нар, ләкір нар, бір туар нар, үлек нар, қызыл нар, кез нар, күрт нар, жардай нар т.б. [5, 49-64 б.] (түйе тұқымын будандастыру арқылы нар түйенің осыншама дүниеге келтірген далалық көшпенділер «таза тұқым» (чистопородный) деген ұғымға «түзету» енгізген сияқты.

5. Нар туралы кәсіптік-этнографиялық мәліметіміз мұнымен де шектелмейді. Қазақ эпосында нар – жойқын күш пен ерліктің символы; о бастағы «Нар жолында жүк қалмас, «ауырды нар көтерер» деген нақтылы тәжірибен алынған түсінік бара-бара нар түйедей үлкен де мықты жігіттің образына телінген. Нар, тәуекел, нар қамыс, нар қобыз, нар жігіт дегендердің бәрі халық түсінігіндегі нар бейнесінен туындаған этнографиялық ұғымдар.

Тіліміздегі қарапайым сөздерге байланысты туындаған этнографиялық ұғымдардың өздері кейде қат-қабат бірнеше бөліктен тұруы да мүмкін.

Төмендегідей топтарға бөлуге болады.

1 Заттың, құбылыстың тікелей атауына емес оның табиғатын анықтауы.

2 Мифологиялық діни, астрологиялық сенім-нанымға, киелі мақұлық (тотем) ретінде табынуға қарай жасалған.

3. Салттық- тұрмыстық әдет-ғұрыпқа, әр-түрлі ырым-сырым, дәстүр, кәделерге сәйкес пайда болып, қалыптасқан ұғымдар.

Осындай этнографиялық ұғымдарды жалғастыра түсуге болады.

4 Астрономиялық атауларға: айға, күнге, жұлдыздарға.

5 Өсімдіктерге.

6 Төрт түлік малға, жабайы аңдарға.

7 тұрмыстық заттарға, кәсіптік құрал-жабдықтарға қатысты.

8 Аңшы-саятшының аспаптарының ататры.

9 Табиғат құбылыстары.

10 Адамның дене мүшелеріне т. б. байланысты да көптеп кездестіруге болады. Этнографиялық мәнге ие бірліктердің көбі тілімізде тіркес ретінде қолданылатын күрделі сөздер мен қалыптасқан фразеологизмдер және мақал-мәтелдер түрінде кездеседі. Осыған орай айта кететін бір жағдай: бүгінгі фразеологизм, мақал-мәтел деп жүрген тұрақты тілдік единицалардың басым көпшілігі – бір замандағы күнделікті қарапайым тіршіліктің, құбылыстың, шаруашылықтың, кәсіпшіліктің, өзара қарым-қатынастың нәтижесі ретінде қалыптасқан тілдегі көрініс. Этнографизмдерге қарап олардың жасалу тәсілдерін де анықтауға болады.

1 Мағыналық өзгерістерге ұшырауы салдарынан тұрақталып, этнофразеологизм және мақал-мәтел дәрежесіне көтерілген.

2 Алғашқы нұсқасы малға, аңға, өсімдіктерге, аспан әлеміне, табиғат құбылысына байланысты болған.

3 Функционалды семантика заңдылығы негізінде бәрі айналып келіп адамға қатысты қайта өзгерген: мағына тарылған, кеңіген.

4 Жаңа мағына адамның іс-әрекетіне, жүріс-тұрысына, мінез-құлқына, жақсы-жаман қасиетіне, ішкі-сыртқы көрінісіне бағышталған. Мысалы: этнофразеологизмдерді мынандай топтарға бөлуге болады.

1. Өзгеше қимыл-мен әрекет арқылы адам сипатын анықтау: түйе үстінен сирақ ұйту; жауырды жаба тоқу; жатып атар; есек құрты мұрнынан түсу т.б.;

2. Эмоцияға байланысты және сындық бейнені беру: ақ түйенің қарны жарылу; қуырдақтың үлкенің түйе сойғанда көрерсің; козыдай көгендеу; жылқы мінез т.б.;

3. Уақытқа қатысты: қозы көш жер; ат шаптырым жер; таяқ тастам жер; шай қайнатым уақыт; қолынан қой жарысы келмейтін; құлағына алтын сырға; шашбауын көтеру; бет моншағы төгілу т.б.;

4. Әрекетті неғұрлым дәл анықтау: қызыл көрген күзғындай; қызғыштай қору; шілдің боғындай бытырау; тамырын басып көру т.б.

5. Қозғалыстың сипатын беру: өгіз аяң; майлы күйедей жабысу; салы суға кету; құрыққа сырық жалғау;

6. Әрекеттің нәтижесін көрсету: мәйегі аузынан шығу; мұрнын тескен тайлақтай; құлаққа ұрған танадай; мұрындық болу; сен сокқан балықтай; сиыр құймышақтату; сүліктей сору т.б.;

Этнолингвистика объектісіне жататын этнографиялық лексиканың құрамындағы бір заттың не құбылыстың төңірегінде неше алуан этнографиялық ұғымдар мен түсініктердің, сол зат пен құбылыстың төңірегіне неше түрлі көріністері мен нұсқалардың шоғырлануы байқалады. Мысалы:

1 Қазақ тіліндегі жел деген қарапайым сөздің мағынасы – табиғат құбылысының атауы.

2 Желдің жалпы атауы.

3 Желдің қазақ даласындағы түрлері.

4 Бұлардың ерекшеліктері: бәрін жинап, қағазға түсіру және анықтаудың бір ғана сөздіктің міндетіне жатпайтындығы.

5 Бірнеше этнографиялық ұғымдармен астарласып келуі.

6 Тілдегі желдердің түрлері: аңызак жел, жайдақ жел, баяу жел, қоңыр жел, салқын жел, самал жел, саумал жел, құйын жел, жатаған жел, жеңіл жел, жоғарғы жел, қарсы жел, көлденең жел, ықтырма жел, кума жел, қарыма жел, қайтыс жел, есек жел, еспек жел, ебі желі, теңіз желі, тау желі, қызыл жел, сары жел, боранды жел, ыстық жел, суық жел, ызғырық жел, тентек жел, теріскей жел, үскірік жел, өкпек жел, майда жел, алтын керімсал т. б. желдер.

7 Қазақстанның әр өлкесінде кездесетін осылардың әртүрлі өзіндік ерекшеліктері байқалады. Мысалы, кума жел Еділдің төменгі жағында өзен ағысын бойлай қуа соғатын жер (орысша «выгон») – оны кейде арқа желі, не қайтыс желі деп те атайды.

8 Ебі желі – Шығыс Түркістандағы Ебі Нұр көлінен басталып, Іле өзенін бойлай Балқашқа дейін соғатын жел.

9 Осындай мағыналық шоғырлануды кез келген этнографизмнің төңірегінен табуға болады. Олардың бәрін бір жерге жинап, жүйеге келтіру де біз этнолингвистиканың міндеті деп білеміз. Этнолингвистика қатысты пікірлерімен өзгеше ойларға бастайтын Жағда Бабалықов мәселен, малдың тек бас сүйегіне қатысты тілімізде 500-дей атау қалыптасқанын айта келіп, осы бас сүйектің бір өзінен ғана неше жүз жік-жапсар, бөлік-бөлшек атауларын тауып жазған [6, 38-40 б.].

Ол қазақ малшылары мен емшілері «...тек қой басы сүйегінің бөлшектерін 170-180 жік арқылы байланысатынын да айтады. Тағы бір ғажабы: сүйек жіктерінің табиғи ерекшеліктеріне орай, - 60 қақ жік, 40 ұңғылы жік, 30 жапсар жік, 30 жанас жік, 10 киілемелі жік деп бөлгені таң қалдырады...» деп жазады.

Көзге қатысты атаулармен бірге халықтық таным-түсініктер де бар. Қазақ этнографиясы дерек алатын тұстардың бірі – халық аңыздары мен әфсаналар. Қазақтың ұлы этнографы, халық ауыз әдебиеті, ұлт танымын жинақтап кейінгі ұрпаққа жеткізуші Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы шығармаларында мол деректер бар. Солардың бірі халық танымы мен түсінігіне қатысты мынандай жайды әңгіме етеді.

« Бір сөзді жазып отырғанда, бір сөз ойға түсіп кетеді. Шон би, Торайғыр би және қасында Тайкелтір бидің тоқалынан туған баласы Өтеп сақау бар және Торайғырдың атшысы Ыстықмұрт: Ерсары бар – Қаракесекке бітімге бара жатып, Қаракесектің бір ауылына жақындап қалғанда, бір кісінің басындай доп-домалақ ақ тасты көріп, айнала тұра қалып, тамаша қылып, көреді де, кете барады. Ауылға барып қоныпты. Байдың екі ала бас ботасын, екі ақ кара бас марқасын көріп, тамаша қылып, таңданысыпты. Бұлар аттанғаншаекі марка да пышаққа ілініпті. Сонан соң бұлар әңгіме қылыпты:

– Мына екі бота мен екі маркаға біздің көзіміз тиді. Кешегі біз таңданған тас қайтті екен? – десіп, әлгі ауылдан аттанып, әдейі барып, тасты көрсе, ортасынан қақ жарылып жатыр екен дейді» [7, 168].

Көз тию мен тіл тию ырымдарына қатысты ойларды әдеби этюдтармен осылай дәлелдейді. Қазақтың «Тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады» ыдеген мақалына түсіндірме де бола алады. Ендеше этнографизмдерді зерделеуде, олардың мағынасын ашуда ұлттық әдеби мұраларға сүйенудің мәні зор.

Этнолингвистикалық байлықты жалпы сөздік қордан іріктеп алып қарағанда, ең алдымен оның жүйелігіне ерекше назар аудару қажеттігі ескеріледі. Себебі этнографиялық мол байлықты басқаша тәсілмен түгел меңгеру мүмкін емес.

1 Мал жайылымдарының жыл он екі айдың мезгілдік ерекшелігіне сәйкес тиімді ұйымдастырылуы.

2 Халықтың сән-салтанатын көрсететін дәстүр.

3 Әлеуметтік топтар мен адамдар мүмкіндігін ашатын сипат.

Ғалым А. Сейдімбек «Қазақ әлемі» атты кітабында: «Көш – көшпелі ортада адамдар тобының немесе этникалық ұжымның белгілі бір мақсатқа байланысты жолға шығу үрдісі. Көшпелі тіршілікті ұйымдастырудың ең басты элементерінің, әрі тәсілдерінің бірі болып табылады», – дей келіп көштің бірнеше сипаттарын анықтайды [1, 86 б.]. Тарихи-этнографиялық деректер мен әдеби т.б. туындылар арқылы көштің бірнеше түрлері болғандығын анықтай аламыз. Ұлт дәстүріндегі, шаруашылық қажетінен туған көштің ғалым төмендегідей түрлерін көрсетеді. Көш: ауыл көші, салқар көш, қаралы көш, қыз көші, келіншек көші, үркін көш.

Үркін көш. Ауыз әдебиеті мен сөз қолданыстарында жиі айтылатын бұл ұғым туралы түрлі пікірлер бар. Үркін көш деп жұртың (ауылдың, тіпті рудың) белгілі бір саяси, әскери жанжалға байланысты, сондай-ақ, аса қауіпті індет шыққанда елдің мезгілсіз уақытта аяқ астынан көшуін айтады. Бұл жаугершілік заманындағы жаудан құтылу, тұтқиылдан жасаған шабуылдан қашу үшін зұлмат, қуғын-сүргін заманында жиі орын алған. Ал қатерлі ауру тарағанда ауру адамдарды қалдырып көшіп, індет тараған аймақтан ұзап кетуге тырысқан. Салқар көш. Орыс отаршылығы тәртібінің қазақ өлкесіне дендеп орнығуына дейін көшпелі тіршілікте Көш жыл бойында толассыз ұйымдастырылып отырылды. Көштің салқар көш деп аталатын түрі сайын далада өте ұзаққа бағытталған күн сайын толассыз көшетін үлкен көштерге қатысты айтылады. Қазақстанның әр аймағында көш жолының қашықтығы әртүрлі болып келеді. Мысалы, Оңтүстік аймақтарда осы қашықтық небәрі 15-20-дан 50 шақырымға дейін болса, батыс аймақтарда, әсіресе, Маңғыстау мен Сыр өңірі қазақтары арасында жайлауға және жайлаудан күзеуге, одан әрі қыстауға көшу 1000–1200 шақырымды құраған.

«Табиғат-Адам-Қоғам» идеографиялық жіктемеде академик Ә. Қайдар береді. « Табиғат» бөлімі 4 тараудан (жануарлар дүниесі, өсімдіктер дүниесі, аспан әлемі, табиғат құбылыстары); «Адам» бөлімі (адамның ішкі-сыртқы көрінісі, табиғаты, іс-әрекеті, дене мүшелері, тілі, ішетін тамағы, киетін киімі, ауру-сырқауы, өмір тіршілігі, тұратын үй-жайы, шығу тегі болып) 11 тараудан тұрады; «Қоғам» бөлімі (қоғамдық қарым-қатынас, семья, шаруашылық, кәсіпшілік, материалдық және рухани мәдениет, дін, әдет-ғұрып, ойын-сауық, әдеп, заң, оқу-тәрбие, дүниетаным, өлшем т.б.) 20-дан астам тараудан тұрады.

Қоғам, адам өмірінде, табиғатта қамтылмай қалатын бірде-бір құбылыс болмаса керек. Тек адамның өз басына ғана байланысты

этнографизмдердің саны 2 мыңнан, өсімдік пен жануалар дүниесіне байланысты 4 мыңнан астам екен. Кәсіпшілікке байланысты мыңдаған сөздердің тек саятшы өнеріне қатыстылар 1500-ден астам екен. Құдандалыққа байланысты тілімізде 20-дан астам құданың түрі, 500-ден астам әртүрлі кәде, ырым-сырымдар бар екен. Халық этнографиясына қатысты сөз байлығы тілімізде ұшан-теңіз. Оларды этнолингвистика – тіл мен этнография деректері ретінде толық меңгеру, этнолингвистика проблемасы ретінде зерттеу әр кезеңнің міндеті.

Этнографиялық атаулар туралы жалпы түсінікті тұжырымдай келе біз төмендегідей пікірлерді жинақтай аламыз.

Бүгінгі фразеологизм, мақал-мәтел деп жүрген тұрақты тілдік единицалардың басым көпшілігі – бір замандағы күнделікті қарапайым тіршіліктің, құбылыстың, шаруашылықтың, кәсіпшіліктің, өзара қарым-қатынастың нәтижесі ретінде қалыптасқан тілдегі көрініс.

Этнографиялық лексиканың құрамындағы бір заттың не құбылыстың төңірегінде неше алуан этнографиялық ұғымдар мен түсініктердің, сол зат пен құбылыстың төңірегіне неше түрлі көріністері мен нұсқалардың шоғырлануы байқалады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сейдімбек А. Қазақ әлемі – Алматы: Санат, 1997. – 464 б.
- 2 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі Т.3. – Алматы: Ғылым, 1982. – 672 б.
- 3 Әуезов М. Мысли разных лет – Алматы: Наука, 1961. – 329 с.
- 4 Түсіндірме сөздік Т.6 – Алматы, Ғылым, 1988. – 612 б.
- 5 Жәнәбілеу Ш. Қазақша мал атаулары, – Алматы, Ғылым, 1982. – 259 б.
- 6 Бабалақов Ж. Малдың бас атаулары // «Білім және еңбек» №10, 1985, 38-40 б.б.
- 7 Мәшһүр-Жүсіп Шығармалары Т.6 – Алматы, ЭКО, 2004. – 395 б.

ПРИМЕНЕНИЕ ПРИЕМОВ И НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА В РАМКАХ ОБНОВЛЁННОГО СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

ДЮСЕМБАЕВА Г. Ж.

Средняя общеобразовательная профильная школа экологического направления № 36, г. Павлодар

В современном Казахстане идет становление новой системы образования, ориентированной на мировое образовательное пространство. Компетентный подход к подготовке учебных материалов и технологий преподавания нового поколения, изменение их функций и способов использования в образовательной практике являются одной из составляющих модернизации образования. Этот процесс сопровождается существенными качественными изменениями в преподавании казахского языка. Качественные изменения в обучении казахского языка невозможны без формирования нового взгляда учителя на роль национального языка в учебном процессе [1].

Переход на обновление содержания образования предъявляет новые требования к педагогическому ресурсу учителей казахского языка. И это касается вопросов подготовки учителей казахского языка к работе в рамках компетентного подхода к образованию, обеспечение их инновационными технологиями, формирование готовности работать в условиях реформ в образовании

На сегодня важным в учебном процессе является формирование функционально ориентированной грамотной личности, через развитие практических навыков применения языковых единиц, особенно в четырех видах деятельности: слушании, говорении, чтении, письме.

Акцент на современном этапе делается не на полученные знания, а на процесс их применения. Для достижения поставленной цели на уроке учителю необходимо решать следующие задачи: учить слушать с пониманием, говорить, читать и писать; формировать лингвистическое отношение к единицам языка.

Особенностью учебного процесса является то, что материалы и содержание должны быть направлены на развитие у учащихся навыков поиска, анализа и интерпретации информации тестового содержания как основы для эффективной организации индивидуальной и командной мотивации в работе на уроках.

Обновление содержания образования предполагает отход от традиционной организации учебного процесса, когда, прежде всего, определялось содержание образования, отражаемое в учебных программах (при этом каждый из разработчиков старался охватить как можно больше теоретического материала), и базируется на ожидаемых результатах, которые определяются по образовательным областям и отражают деятельностный аспект, т.е. учащиеся «знают», «понимают», «применяют», «анализируют», «синтезируют», «оценивают».

Обновляемые типовые учебные планы и программы усиливаются с учетом инновационного опыта. Содержательным отличием обновленных учебных программ являются:

- принцип спиральности к проектированию содержания предмета и целей обучения по таксономии Блума;
- максимальный учет внутрисубъектных связей с наличием «сквозных тем» между предметами как внутри одной образовательной области;
- технологизация учебного процесса в форме долгосрочных, среднесрочных и краткосрочных планов.

При обучении казахскому языку и других языков усиливается внимание учителя на перспективу использования коммуникативного подхода, направленного на развитие у учащихся четырех навыков речевой деятельности: слушание, говорение, чтение и письмо. Грамматика изучается в рамках предложенных речевых тем [2]. Положительным в обучении является введение единого рече-тематического режима, позволяющего расширить словарный запас, отрабатывать коммуникативные навыки в рамках интегрированной речевой тематики.

Для изучения программных материалов необходим технологический комплект. Темы следует развивать по следующим направлениям: от простого к сложному, ученики постепенно, из класса в класс, пополняют словарный запас по той или иной теме, работают с правилами, найденными по тексту.

Выбранная стратегия действий и тактика на уроке должны побуждать учащихся к активному участию в учебном процессе. Аудирование – одна из самых сложных форм разговорной речи, но ее необходимо развивать вместе с другими навыками. Исходя из особенностей аудирования как одного из самых сложных видов речевой деятельности, важно знать, прежде всего, основные языковые трудности его овладения.

Это особенности речи и речевой деятельности слушателя (широкий тематический диапазон, богатый лексический материал, скорость речи), а также речевые особенности носителей языка (различия между речью и речью), письменная речь, аутентичные тексты и тексты чтения, разные стили).

Научиться слушать и обучиться аудированию следует с помощью инновационных технологий, учитывающих их собственный язык и культурные особенности (таблица 1).

Таблица 1 – Языковые трудности и культурные трудности:

№	Типы трудности	Содержание
1	Языковые трудности	Особенности акта слушания и речевой деятельности слушающего (широкий круг тем, богатый лексический материал, довольно быстрый темп речи).
		Особенности речи носителей языка (различия разговорной и письменной речи, аутентичных текстов и учебных текстов, разных стилей).
2	К у л т у р н ы е трудности:	Социолингвистический и социокультурный компонент коммуникативной компетенции (язык должен изучаться в контексте определённой культуры).
		Начинать обучение аудированию следует через инновационные технологии контроля.

Для контроля понимания иноязычной речи на слух можно предложить следующие задания:

- 1) ответы на вопросы по содержанию текста;
- 2) выбрать правильные/ неправильные утверждения;
- 3) выбрать (не)правильное утверждение из предложенных;
- 4) составить вопросы по содержанию текста;
- 5) выбрать заголовок к прослушанному тексту из нескольких предложенных;
- 6) сформулировать основную идею текста;
- 7) составить план содержания текста;
- 8) расположить предложенные предложения в логической последовательности;
- 9) выбрать из предложенных положений тему и идею текста;
- 10) перечислить последовательность фактов в тексте;
- 11) высказать точку зрения об услышанном.

Научить использовать в процессе слушания компенсаторные стратегии, такие как:

- умение догадываться о значении некоторых слов по контексту;
- умение догадываться о значении слов по словообразовательным элементам или по сходству звучания со словами родного языка;
- умение «обходить» незнакомые слова, не мешающие пониманию основного содержания текста;
- умение переспрашивать с целью уточнения содержания с помощью соответствующих клише.

Очень важно дать учащимся смысл и представление о жизни, традициях и культуре страны. Видео и учебные видеофильмы с инструкциями могут помочь. Их использование способствует развитию речевой мотивации, а также определенной степени индивидуализации обучения.

Еще одно преимущество видео – это возможность эмоционально воздействовать на учащихся. Использование видеофильма помогает развивать внимание и память учащихся.

Таким образом, визуальный просмотр в классе создает атмосферу коллективной познавательной активности, а непроизвольное внимание становится произвольным, что положительно влияет на процесс развития памяти. Чтобы правильно выполнить все задания, ученики должны не только понимать общий смысл фильма, но и запоминать определенные детали, а затем быть готовыми оценивать события, характеризовать персонажей. видео фильм, используя при этом лексику из речевого сопровождения видеофильма.

Использование видео позволяет широко использовать еще и графику, видео анимацию в интерактивно-игровом режиме, тем самым расширяя сферу действия принципа наглядности [3]. Демонстрация на уроках казахского языка способствует активизации познавательной деятельности детей, расширению их кругозора, повышению интереса к изучаемому языку, значительно обогащает словарный запас учащихся. Визуализация как метод наглядности позволяет учащимся в понятной форме донести информацию, так же приобретает большую значимость при воспроизведении речи.

Воспроизведение речи должно быть направлено на усвоение наиболее распространенной лексики казахского языка с использованием аудиотекстов на уроках казахского языка. Аудиотексты используются для тренировки и контроля навыков и способностей аудирования и говорения. Аудиотекст в основном используется в начале урока во время фонетических упражнений для улучшения разговорных навыков [4].

На начальном этапе широко используются игровые приемы при работе с аудиотекстом. Текст пишется с паузами, разными предложениями, отдельными словами. Во время перерыва учащиеся должны ввести в речевую деятельность соответствующее слово, словоформу, предложение. Аудиотексты - это эффективный способ повлиять на чувства и эмоции учащихся, и музыка может иметь отношение к развитию чувственности.

Народные песни играют важную роль в индивидуальном воспитании молодого поколения. Их мудрость, мелодичность и заразительность воспитывают высокий эстетический вкус, дружбу, доброту, командную работу, терпимость, помогают познать культуру изучаемого языка и историю страны.

Знакомясь с аудиоверсией песни, учащиеся быстро понимают лексические структуры, фразеологию, фразеологические повороты и образцы мелодической интонации. Изучение казахских традиций через музыку особенно важно при определении национальных традиций.

Народные традиции и песни дают особое представление о познании языка и развитии нового мировоззрения на уроках казахского языка. Картотека казахских традиций. – это отражение характера нации, показатель того, чем она живет, о чем думает, во что верят будущие поколения (таблица 2).

Таблица – 2 Картотека казахских традиций.

Картотека казахских традиций.	
Тогыз кумалак	Настольная игра на основе числа 9. Это простая, но очень сложная логическая игра, которую часто называют «алгеброй пастухов», потому что она часто оживляет свободное время кочевников.
Асык	Детская уличная игра с костями, которая сегодня стала в Казахстане национальным видом спорта. В стране проводятся даже асык-турниры.
Праздник Наурыз	Во время праздника Наурыз обязательно наличие цифры 7, которая символизирует семь дней недели - универсальную единицу времени: особый праздничный напиток из семи зерен с семью чашками. Наурыз-коже и семь разных блюд ставятся перед старейшинами на стол.
Обычаи, связанные с детьми.	
ТусауКесу (разрезание пут)	Положить ребенка в кроватку и дать имя, и, конечно же, один из важнейших ритуалов для него - ТусауКесу или перерезание пут. Эта процедура проводится, когда малыш делает первые шаги.

Бесикке салу, бесік той	Праздник Той-дастархан в честь укладки новорожденного в кроватку. Обычно это выполняется через 3-5 дней после отпадения пуповины. Перед этим малыш спит с мамой.
Ашамайгамингизу.	Традиция дарить ребенку 6-7 лет лошадь и хлыст. Во время церемонии мальчика объявили всадником. В этот день старшие благословили ребенка, а родители поставили маленькую игрушку в честь его сына и делали той.

Использование звуковой визуализации в игровой форме в процессе обучения казахскому языку способствует: обогащению словарного запаса; повышает интерес к изучению языка; Уроки будут разными и интересными. Изучение казахского языка – очень важный этап получения базовых знаний языка, навыков его использования и, конечно же, желания изучать его дальше.

Основным подспорьем в использовании инновационных технологий на уроках является подготовка нового поколения к полноценной жизни в информационном обществе, повышение доступности и эффективности образования [5].

Инновационные технологии обучения казахскому языку в школе имеют ряд преимуществ:

- учениками лучше воспринимается и запоминается материал;
- экономное использование времени;
- индивидуализация обучения, определение глубины и последовательности усвоения, темпа работы;
- интенсификация обучения и повышение уровня мотивации.

Одним из основных требований к процессу обучения казахскому языку на современном этапе является организация активного участия учащихся в получении знаний самостоятельно. Это направление формирует не только приобретение предметных знаний, социальных и коммуникативных навыков, но и личностных качеств, которые позволяют ему понять свой языковой уровень.

Активная познавательная деятельность учащихся устойчива в плане обучения языку в условиях совместного сотворчества и поддержки в партнерстве. Все новаторские подходы к организации учебного процесса превращают обучение казахскому языку в модель общения учащихся в реальном творческом процессе, предполагающий активный обмен знаниями, идеями, методами деятельности. Все эти преимущества помогают решить главную

задачу языкового образования – формирование языковой компетенции у учащихся [6].

Учителю необходимо быть готовым к усвоению методики и содержания обновленного государственного образовательного стандарта общего среднего образования, к изменению программного обеспечения учебного процесса, к изменениям целей и методов педагогической деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

1 Киржинова С. А. Развитие речевой культуры учащихся начальных классов: метод. разработка победителя конкурса лучших учителей «Образование». – Кошехабль, 2010.

2 Современные методы и технологии преподавания иностранных языков: сб. науч. ст. / Чуваш. гос. пед. ун-т; отв. ред. Н. В. Кормилина, Н. Ю. Шугаева. – Чебоксары: Чуваш. гос. пед. ун-т, 2019. – 449 с.

3 Гайрбекова К. Ю. Игровые интерактивные технологии как средство обучения РКИ // Рефлексия. 2018. № 5. С. 39–43.

4 Сейтенова С. С. Введение новых педагогических технологий в учебный процесс высших учебных заведений // Международный научный альманах. – 2010. – № 9. – С. 166–169.

5 Инструктивно-методическое письмо «Об особенностях организации образовательного процесса в общеобразовательных школах Республики Казахстан в 2018-2019 учебном году». Астана: Нац. академия образования им. И. Алтынсарина, 2018. 383 с.

6 Алферова Н. Г. Компетентностно-ориентированный подход в обучении иностранному языку в неязыковом вузе // Педагогические и социологические аспекты образования материалы Междунар. науч.-практ. конф. 2018. С. 13–15.

БІЛІМ БЕРУ ТӘСІЛДЕРІ

ЖАКУПОВА К. Ж.
магистрант, Торайгыров университеті, Павлодар қ.

Оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдер жекелеген құбылыс немесе дағды емес. Осы іске тартылатын тетіктер мыналар: оқыту әдісін таңдау; жүйелі ойлауға үйрету; оқушының талантын зерттеу және

анықтау; сандық технологиялар саласындағы жоғары құзыреттілікті дамыту болып табылады.

«Диалог арқылы оқыту» мен «Қалай оқу керектігін үйретуді» ғана қарастырамыз, себебі олар әлеуметтік-сындарлық көзқарасымен тығыз байланысты. «Қалай оқу керектігін үйрету» немесе метасана оқушыларға оқуды өз бетінше жалғастыра алатын білім жинау жауапкершілігін түсінуге және оны өз мойнына алуға қалай көмектесуге болатынын көрсетеді.

Осы диалогтік оқыту сабақ барысында тиімді қолданылғанда оқушылар өз ойларын, көзқарастарын білдіріп, еркін сөйлеуіне, дамуына көмектеседі.

Ал «қалай оқу керектігін үйретуде» оқушы алған білімін есте сақтап, өз бетімен іздене отырып, жауапкершілікке үйретеміз. Қалай оқу керектігін үйрету бұл оқушының «өзін-өзі реттеу» болып табылатыны анық. Бұл үдерісте оқушылар түсінеді, бақылайды, өздерін қадағалап қабілеттерін шындайды. Онда оқушының жас ерекшеліктерін де ескеруге тырыстым. Берілген тапсырмалар арқылы өзін-өзі реттей отырып білімге құштарлығын ояту болып саналады.

Оқушылардың өзін-өзі реттеу үшін топтық жұмыстың орны ерекше болды. «Сыныптағы бірлескен жұмыс оқытылатын пәннің мазмұнын берумен шектеліп қана қоймайды, ол сонымен қатар, мұғалімнің ынтымақтастық атмосферасында оқуды қамтамасыз етуіне бағыттайды» деген ойды ескере отырып оқушылармен сабақты бастамас бұрын, өзара ынтымақтастық атмосферасын құрып алу керектігіне көзім жетті.

Себебі топ мүшелері бірге жұмыс жасауға тырысты, топта ынтымақтастық атмосферасын құра отырып, жаңа тақырыпты өз бетінше меңгеруге мүмкіндік туды.

Білім берудің диалогтік тәсілдерін дамытуда мен сабақтарымда сұрақ қою арқылы оқушының: Сындарлы сөйлеуіне ынталандыруға, білімге құштарлығын оятуға, сыни тұрғыда ойлауға ықпал ететін, бір-бірін үйретіп, үйренуге, пікір бөлісіп, оны құрметтей білуге, өздерін және өзгені бағалай білуге, бірімен - бірі диалогтік қатынасқа түсуге, ойын жинақтап, талдауға үйренетіндігін, кез - келген жағдайды шешуде мұғалім мен оқушы, оқушы мен оқушы және өзгелер арасында серіктестік құру арқылы ой бөлісетіндігін дамыта алдым.

Білім алуда пікірлесу, сұрақ қою барысында серіктестерінің айтқандары елеулі орын алады деп білемін. Мерсердің зерттеуіне сәйкес, әңгімелесу, сұраққа жауап беру оқушылардың білім алуының ажырамас бөлігі деп білемін [1].

Диалогтік оқытудың тиімді жақтары мынада болғанын байқадым:

– Сабақ барысында уақытты тиімді пайдалануға тырыстым. Ал диалогтік әңгіме құру уақыт үнемдеуге тиімді болды.

– Оқушылар бір- бірін тыңдай білуге үйренді.

– Оқушылардың сыни ойлауына көмектеседі, пікір алмасады.

– Оқушылар бір- бірін оқытады.

Сабақ барысында мынадай кедергілер кездесті:

– Сөздік қоры аз болғандығы;

– Сұрақтарды бір тақырып төңірегінде ғана қоя алды;

– Сабақтың тақырыбынан аса алмағандығында;

Бұл бағдарламада оқушылардың қалай оқу керектігін үйреніп, нәтижесінде ойын еркін жеткізе алатын, сенімді, сыни ойлай алатын, таным белсенділігі жоғары тұлға қалыптастыру менің басты мақсатым болып табылады.

Әрине дәстүрлі сабақтарды да жоққа шығаруға болмайды. Оның да алар орны бар. Бірақ жаңа әдіс-тәсілдер арқылы баланы өмірге бейімдеп, дайындаймыз десем артық айтқандық болмас.

Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз – ой қозғай отырып, оқушының өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естіген, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп, тұжырым жасауға бағыттау. Өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасау.

Сындарлы оқытудың мақсаты-оқушының пәнді терең түсіну қабілетін дамыту, алған білімдерін сыныптан тыс жерде, кез - келген жағдайда тиімді пайдалана білуін қамтамасыз ету. «Сын тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясының гуманитарлық пәндерді оқытуда тиімділігі зор. Оқушылардың қызығушылығын арттыру үшін әр түрлі әдістерді қолданып, өз шеберлігін таныту қажет. Сын тұрғысынан ойлау-сынау емес, шындалған шығармашылық ой.

Сыни тұрғыдан ойлау – бақылаудың, тәжірбиенің, ойлау мен талқылаудың нәтижесінде алынған ақпаратты ойлауға, бағалауға, талдауға және синтездеуге бағытталған пәндік шешім. Сыни тұрғыдан ойлау көбінесе қарсы пікір айтуға, баламалы шешімдерді қабылдауға, ойлау және іс-әрекетімізге жаңа немесе түрлендірілген тәсілдерді енгізуге дайын болуға, ұйымдастырылған қоғамдық әрекеттерге және басқаларды сыни тұрғыдан ойлауға баулуды білдіреді.

«Шығармашылық жұмыс – ұдайы оқумен, үйренумен қоса жүргізілетін ауыр еңбек» деп қазақтың бір туар азаматы Ғабиден Мұстафин айтып кеткендей оқыту барысында шығармашылық

сипаттағы тапсырмаларды жүйелі ұйымдастыру және оны болашақ кәсіби бағдарымен сабақтастыра қарастыру мұғалімнің педагогикалық шеберлігіне байланысты. СТО технологиясының әдіс-тәсілдерін қолдана отырып оқытуда мұғалімнің сабақта біраз жетістіктерге жетуіне мүмкіндік мол. Мұғалім әр сабаққа шығармашылықпен бару керек, өйткені сабақ – мұғалімнің өнері, шығармасы. Мұғалім еңбегінің түпкі нәтижесінің көрінісі – оқушылардың шығармашылықпен айналысуы. Бұл жерде мұғалім мен оқушы арасында шығармашылық байланыс орнап, бір-бірімен сабақтасып, пәнге деген қызығушылықтың артуына үлкен септігін тигізетінін анық көруге болады. Шығармашылық жұмыс оқушылардың оқырмандық тәжірибесі мен білім сапасын кеңейтеді, эстетикалық қабылдау мүмкіндігін дамытады, өз пікірлерін ашық әрі еркін жеткізіп, сөйлеу мәдениетін қалыптастырады және көркем әдебиетті оқуға құлшынып, пәнге деген қызығушылығын арттырады.

Сонымен, білім беруді аталған оқыту технологияларының әдіс-тәсілдері арқылы ұйымдастыру – оқушының өзінің дербес мүмкіндіктерін ескере отырып, зерттеу мәдениетінің артуына, белсенді іс-әрекет жасауына, тұлға ретінде үнемі дамуына, өзін-өзі тәрбиелеуіне, жеке ерекшеліктерін ескеруге жағдай туғыза алуымен маңызды [2].

Бағалау – сананың қалыптасуына септігін тигізе отырып, оқытудың нәтижелерін жүйелі түрде жиынтықтауға бағытталған қызметті белгілеу үшін қолданылатын термин. Білім беру әдістерінің мүмкіндіктерін жақсартуға, анықтауға бағытталған бағалау критериялы бағалау, формативті немесе оқыту үшін бағалау болып табылады. Жиынтық бағалау-дәстүрлі бағалау. Сыныпты бағалау тек қана техникалық тәсіл емес. Сол себепті баланың әрбір істеген әрекетіне шаршамай, жалықпай, табандылық таныту керек. Мұғалімнің ұстанымы, әдіс-тәсілдері, іс-әрекеттері, стратегиялық жоспары, табанды болмаса, білім беру, білім алу нәтижесіз болады [3].

Бағалаудың басты мақсаттары:

- 1 Оқытудың қиындықтарын анықтау;
- 2 Кері байланыс;
- 3 Уәж;
- 4 Болжау мен сұрыптау;
- 5 Стандартты бақылау және орындау;

6 Оқыту бағдарламасының мазмұнын, білім беру стилін бақылау.

Сонымен, бағалау – одан арғы білім туралы шешімді қабылдау мақсатымен оқытудың нәтижелерін жүйелі түрде жиынтықтауға бағытталған қызметті белгілеу үшін қолданылатын термин. Мұғалімдер мен оқушылар өздерінің қандай мақсатқа жететіндіктерінің өлшемдерін түсіну. Осыған байланысты бағдарлама критерийлі бағалау тәсілдерін қарастырады.

Іс-тәжірибеден өту барысында, өз сабақтарымда бағалаудың «Ыстық орындық», «Алтын сандық», «Сыйқырлы қорапша», «Өкіл» сынды тәсілдерін пайдаландым.

«Ыстық орындық» тәсілі. Мақсаты: Біреуге алаңдаушылық танытуды ынталандыруға, мазмұнды «түсінетіндігін» түсінуге арналған драмалық тапсырма. Сұрақтарды зерделеп, ұстанымдарды негіздеуге мүмкіндік береді.

Ұйымдастыру кезінде орындықтар доға болып қойылады. Жаттығудың сипаттамасы:

Бір оқушы алға шығып өз пікірін айтып және тақырып бойынша сұрақтарға жауап береді. Сұрақты анағұрлым мазмұнды қылу үшін, оқушылар белгілі бір пікір бойынша бірлесіп алға шығып сөйлей алады. Мысалы, оқушылар белгілі бір рөлді немесе адамды сомдай алады (мысалы, өткен тақырыпқа байланысты).

«Алтын сандық» тәсілі сабақты қортындылау барысында оқушылар сандықшадан тақырыпқа байланысты сұрақтарды алып жауап береді. Және бір шарты сұрақтардың жауабын өмірмен байланыстырады. Бұл арқылы оқушының қаншалықты сабақты түсінгенін байқай аламыз және сабақта түсінгенін өмірде тиімді пайдаланатындығына көз жеткіземіз.

«Сыйқырлы қорапша» тәсілі. Тақтаға бес оқушы шығып, сыйқырлы қорапшаның сұрақтарына жауап береді. Ондағы сұрақ парақшалардың біреуі бос болады, сол бос парақша қолына түскен оқушы өз өнерін көрсетеді.

Оқушыларға ұнайтын тағы бір тәсіл ретінде «Өкіл» тәсілін айтуға болады. Бұл тәсіл оқушы көшбасшылығын жүзеге асыруға көмектеседі. Тәсілдің мақсаты: бір-бірін белсенді тыңдау, қауым алдында сөйлеу және анық баяндау, тәжірибе алмасу және өзара байланысты болу.

Топтар сынып бойынша үш-төрттен орналастырылады. Тапсырмаларды орындап болғаннан кейін топтың бір адамы «елші» болып сайланады да, зерделенген материалды түсіндіру және жинақтау, бұл туралы жаңа топтың ойын, бір шешімге келгенін немесе жетістікке жеткенін білу үшін басқа топқа барады. Бұдан

кейін елші өз тобына қайтып оралып, білгендерін айтып береді. Бұл – шаршататын және бір сарынды «баяндама жасалатын», мезі қылатын сабақтардан құтылуға мүмкіндік беретін тамаша әдіс. Сондай-ақ бұл әдіс елшінің тілді қолдану шеберлігін көрсетеді, әрі белсенді тыңдаушылар тобын қалыптастырады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Сухомлинский В. А. Избранные сочинения (Т. 1). – М. : Педагогика, 1979. – 560 с.

2 Бітібаева Қ. Әдебиетті тереңдетіп оқыту. – Алматы : Мектеп, 2003. – 247 б.

3 Тұрсынова Ж. Б. Заманауи сабақтарды ұйымдастыру формалары // Педагогтің кәсіби құзыреттілігі – оқу мен оқытудың тиімділігін арттыру негізі тақырыбындағы республикалық ғылыми-практикалық онлайн конференция матер. Шымкент, 2019. – Б. 86-89.

ТІЛДІК ТҰЛҒА МӘСЕЛЕСІ

ЖАҚАН Е.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ҚАДЫРОВА Б. М.

ф.ғ.к., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Соңғы жылдары тілдік тұлға аспектісіне деген қызығушылық тіл білімінде ғана емес, психологияда, философияда, лингводидактикада және тілге байланысты барлық пәндерде айтарлықтай өсті. «Тілдік тұлға» қазіргі кездегі ең қызықты, біздің ойымызша, жалпы және қазақ тіл білімінің мәселелерін анықтайтын және талқылайтын негізгі тұжырымдама болып табылады.

Тілдік тұлға дегеніміз – сөйлеу туындыларын, яғни мәтіндерді жасауды және қабылдауды анықтайтын адамның қабілеттері мен сипаттамаларының жиынтығы. Зерттеулерде мәтінді үш тұрғыдан сипаттайды. Олар:

- а) құрылымдық-тілдік күрделілік дәрежесі;
- б) шындықты бейнелеудің тереңдігі мен дәлдігі;
- в) белгілі бір мақсатты бағыт.

Мәтін сипатына қарай құрастырушы тілдік тұлғаның шеберлігі анықталады. Орыс тілінде тілдік тұлға туралы жазылған Ю. Н. Карауловтың зерттеуіне сүйене келіп, тілдік тұлғаның құрылымын үш деңгейде сипаттаймыз [1].

Тілдік тұлға құрылымының үш деңгейі:

1) тілді қолданушы үшін табиғи тілді қалыпты меңгеруді көздейтін вербалды-семантикалық, ал зерттеуші үшін – белгілі бір мағыналарды білдірудің формалды құралдарының дәстүрлі сипаттамасы;

2) когнитивті, оның бірліктері әрбір тілдік даралықта құндылықтар иерархиясын көрсететін «әлем бейнесіне» қалыптасатын ұғымдар, идеялар, тұжырымдамалар болып табылады. Тілдік тұлға құрылымының және оны талдаудың танымдық деңгейі мағынаның кенәуі және білімге көшуді білдіреді, яғни зерттеушіге тіл арқылы, сөйлеу және түсіну процестері арқылы – білімге, санаға, адамның таным процестеріне жол бере отырып, тұлғаның зияткерлік саласын қамтиды;

3) мақсаттарды, уәждерді, мүдделерді, көзқарастар мен ниеттерді қамтитын прагматикалық. Бұл деңгей тілдік тұлғаны талдауда оның сөйлеу әрекетін бағалаудан әлемдегі нақты іс-әрекетті түсінуге тұрақты және шартты ауысуды қамтамасыз етеді.

Тілдік көзқарас кейбір маңызды, бірақ тым жалпыланған, сондықтан олармен жұмыс істеу қиын тұжырымдамаларды нақты және конструктивті толтырудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. Мәселен, дүниетаным сияқты таза философиялық тұжырымдаманы алайық. Тілдік тұлғаның құрылымындағы деңгейлердің сипаттамасына енгізілген мазмұнды ескере отырып, біз осы тұжырымдаманың әдістемелік анықтамасын бере аламыз. Дүниетаным – бұл танымдық деңгейдің прагматикалық деңгеймен байланысының нәтижесі, жеке құндылықтар жүйесінің немесе «әлем бейнесінің» оның өмірлік мақсаттарымен, мінез-құлық мотивтерімен және көзқарастарымен өзара әрекеттесуінің нәтижесі, атап айтқанда ол жасаған мәтіндерде көрінеді.

Қазіргі уақытта адамның ерекшеліктері мен даралығын көрсететін тілдік тұлғаны зерттеу барған сайын өзекті болып келеді және лингвистер арасында зерттеу қызығушылығын тудыруда. Ғылым үшін бұдан маңызды ештеңе жоқ; «гуманистік философиялық және психологиялық ұғымдарда тұлға – бұл қоғамның дамуы жүзеге асырылатын құндылық ретінде адам. Тұлға-адам әлеуметтік қатынастар мен саналы іс-әрекеттің субъектісі ретінде; бірлескен қызмет пен қарым-қатынаста қалыптасатын адамның сапасы. Табиғи тілде «тұлға» сөзі ең алдымен басқа адамдардың адамды қалай көретінін білдіру үшін қолданылады, бұл жағдайда тұлға қоғамнан, мәдениеттен тыс жерде болмайды» [2, 147 б.].

Ю. Н. Караулов тілдік тұлғаны зерттеудің маңыздылығы туралы айта отырып, тілдік тұлға тілді зерттеумен байланысты зерттеулерде және басқа ғылымдарда басымдыққа ие болатындығын атап өтті [1, 3 б.].

И. П. Сусов адамның даралығын, оның бірегейлігін білудегі тілді зерттеудің маңыздылығы туралы бірдей пікірде. Тілді адамға тән құбылыс ретінде зерттеуде адам табиғатының ерекшеліктерін зерттейтін басқа пәндер де назардан тыс қалмайды. Тілдік тұлғаны, яғни адамның интеллектуалды дамуын, оның психо-эмоционалды жағдайын, шығармашылық әлеуетін зерттеу бүкіл адамзаттың танымының жаһандық мәселелерін шешуге мүмкіндік береді [3, 103 б.].

Осыған байланысты когнитивистика, лингвомәдениеттану, коммуникативті лингвистика, прагматика, этнолингвистика, семантика, философия, тарих, психология сияқты ғылым салалары маңызды және өзекті.

«Тілдік тұлға ұғымы тиісті пәнаралық терминнің тіл білімі саласындағы проекциясы арқылы қалыптасады, оның мағынасында адамның сапалық сенімділігін құрайтын физикалық және рухани қасиеттерінің әлеуметтік маңызды жиынтығына философиялық, социологиялық және психологиялық көзқарастар сыналады» [4, 65 б.]. Тілдік тұлғаны зерттеуге лингвомәдени бағытты қолданған кезде тілдік тұлға «ұжымдық мәдени-тарихи образ» деп түсініледі [4, 69 б.].

В. фон Гумбольдт тілді адамның табиғатын көрсететін құрал ретінде анықтайды, нәтижесінде әр адамда бар ұлттық мәдениеттің ерекшеліктері мен шындыққа тән көріністерді бейнелейді.

В. В. Виноградов орыс тіл білімінде тілдік тұлғаны зерттеудегі бастапқы бола отырып, егер біз тілді лексика-синтаксистік құрылымдарды қалыптастырудың нормалары мен ережелерінен тұратын қатаң жүйе ретінде қарастырмасақ, бірақ тілді жеке сөз формалары мен композициялық әдістерді, лексикалық комбинацияларды құру құралы ретінде қарастыратын болсақ, онда мұның бәрін сөйлеуге қатысты шығармашылық құрал деп санауға болатынын айтады [5, 62 б.].

«Тілдік тұлғаны зерттеу барлық іргелі тілдік қасиеттерді жүйелі түрде өзара әрекеттесуші ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Біріншіден, жеке тұлға әлеуметтік заңдардың бағыты мен нәтижесі болғандықтан; екіншіден, бұл этностың тарихи дамуының жемісі болғандықтан; үшіншіден, биологиялық мотивтердің әлеуметтік және физикалық жағдайлармен өзара әрекеттесуінен туындайтын

мотивациялық бейімділіктердің психикалық салаға жататындығына байланысты және төртіншіден, жеке тұлға белгілерді жасаушы және қолданушы болғандықтан» [1, 22 б.].

«Тілдік тұлға» ұғымын – мәтіндерді құру мен қабылдауды анықтайтын адамның қабілеттері мен сипаттамаларының жиынтығы ретінде XX ғасырдың 30-шы жылдары В. В. Виноградов ғылыми қолданысқа енгізді. Содан бері ол Ю. Н. Караулов, Г. И. Богин, Ю. В. Рождественский, О. Б. Сиротин және т. б. ғалымдар зерттеуінде қарастырылып келе жатқанын айттық. Бұл зерттеулерде тілдік тұлға ұғымы белгілі бір жүйелік модель түрінде ұсынылды. Аталмыш ғалымдар еңбектерінде тілдік тұлға белгілі бір мәндерді білдірудің ресми құралдарының сипаттамасы ретінде, когнитивті-тезаурусты, оның бірліктері әрбір тілдік даралықта құндылықтар иерархиясын көрсететін көп немесе аз реттелген, көп немесе аз жүйеленген «әлем бейнесіне» қалыптасатын ұғымдар, идеялар, тұжырымдамалар ретінде, сондай-ақ мақсаттарды, уәждерді, мүдделерді қамтитын прагматикалық (мотивациялық) ниет ретінде тұжырымдалады.

Тілдік тұлға табиғаты күрделі құбылыс, оның құрылымы да сондай күрделі, сондықтан оны анықтау оңайға түспейтіні анық. Бұл жөнінде қалыптасқан пікірлер де көп.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность//. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 264 с.
- 2 Канчер М.А. Языковая личность телеведущего в рамках русского риторического этноса (на материале игровых программ): автореф. канд. филол. наук. – Екатеринбург: Из-во Урал. ун-та, 2002. – 14 с.
- 3 Сусов И. П. Прагматика дискурса и этнолингвистические проблемы // В сб.: Прагматика этноспецифического дискурса. – Бэлць, 1990. – с. 2–5.
- 4 Воркачев С. Г. Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа. Краснодар, 2002. – 142 с.
- 5 Виноградов В. В. О теории художественной речи. – М.: 1971. – 239 с.

МӘТІНМЕН ЖҰМЫС – ОҚУШЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУ ТУДАҒЫ ТИІМДІ ТӘСІЛІ

ЖАНГАБУЛОВА А. Е.
мұғалім, Қызылжар орта мектебі, Ақсу қ.

Білім беру саласының алдындағы негізгі мақсат – оқушы бойында білім-білік, дағдыларға қол жеткізу ғана емес, солардың негізінде жылдам өзгеріп жатқан өмірге бейімді, өзін-өзі дамыта алатын, өз бетімен кез-келген мәселені адамгершілік тұрғыда шеше алатын, өзіндік ойы бар жеке тұлға қалыптастыру. Қазақстан Республикасының білім беру жүйесі қазіргі таңда өзгермелі және өскелең талаптар мен қажеттіліктерді қанағаттандыра отырып, отандық білім беру жүйесі әлемдік кеңістігіне бетбұрыс жасауда.

Бүгінгі таңда білім беру саласында өзекті болып отырған мәселе – функционалдық сауаттылықты арттыру, оның ішінде, оқу сауаттылығын арттыру. Оқу сауаттылығы – адамның жазбаша мәтіндерді түсінуі және пайдалану, ол туралы ойлану және мақсатқа жету, өз білімі мен мүмкіндігін кеңейту, әлеуметтік өмірге қатысуға қол жеткізу үшін оқумен айналысу қабілеті. Қазіргі әлемдік білім кеңістігіндегі халықаралық стандарт талаптарына сай оқыту үдерісінің орталық тұлғасы – білім алушы субъект, ал ол субъектінің алған білімінің түпкі нәтижесі құзыреттіліктер болып белгіленуі білім беру жүйесінде «функционалдық сауаттылықты» қалыптастыру мәселесін негізге алудың өзектілігін арттырып отыр. Оқушының функционалдық сауаттылық дағдысын дұрыс қалыптастырсақ, оқушы мәтіннен ақпарат алуда жазу мен оқу дағдысын жеңіл қолданады, оны түсінеді, өзгертеді. Кең мағынада «функционалдық сауаттылық» ұғымы тек білік пен білімділік әлеміне барудың жолы ғана емес, ол – ұлттың, елдің немесе жеке адамдар тобының мәдени және әлеуметтік дамуының өлшемі. Осындай сапалық сипаты тұрғысынан қарағанда функционалдық сауаттылық жеке адамды дамытудың тетігі ретінде қолданылады. Оқушылардың функционалдық сауаттылық мазмұны келесі құзыреттіліктерден көрінеді:

- * оқу, жазу сауаттылығынан;
- * жаратылыстану ғылымындағы сауаттылығынан;
- * математикалық сауаттылығынан;
- * компьютерлік сауаттылықтан;
- * денсаулық мәселесіндегі сауаттылықтан;
- * құқықтық сауаттылығынан;

Осылардың ішінде мәтінмен жұмыс барысында оқу сауаттылығын қалыптастыру маңызды. Оқу сауаттылығы бірнеше деңгейден тұрады.

Оқу сауаттылығының деңгейлері

Кесте 1

Мәтінді түсіну деңгейі	Күрделілік деңгейі	Тексерілетін дағдылар тізімі	Сұрақ түрлері	Тест тапсырмаларының түрлері
1. Жалпы түсіну	Тану Түсіну Қолдану	*мәтіннің тақырыбы мен негізгі ойын айқындау; мәтіннің атауы бойынша тақырып пен негізгі ойды айқындау; *негізгі және жанама ақпаратты ажырата білу; *екі немесе одан да көп мәтіннің мазмұнын салыстыра отырып, олардың ерекшеліктерін көре білу.	Мәтіннің тақырыбы қандай? Атауы нені білдіреді? Мәтіннің тақырыбын ба әлде негізгі ойын ба? Берілген мәтіндерді не ортақтастырады? Қандай мәселелер туралы... Қандай оқиға... Қандай өзгерістер...? Кейіпкерді не мәжбүрледі? Автор кімді... атайды/санайды?	*жауап таңдау, *сәйкесті орнату, *артығын алып тастау, *ақпаратты топтастыру, *реттілікті анықтау, Ұқсастыққа негізделген, жауабы шектеулі немесе ашық қысқа жауабы бар сұрақтар.
2. Ақпаратты анықтау	Тану Түсіну Қолдану	*мәтінді тез шолып өту; *мәтіннің мағыналық құрылымын анықтау және қажетті ақпаратты іріктеу; *сұрақтағы өзгертіліп берілген қажетті ақпаратты таба білу.	Автордың ойымен келісесің бе? Өз жауабыңды негізде. Сен ... осы жағдаймен келісесің бе? Өз жауабыңды негізде.	
3. Мәтінді интерпретациялау	Қолдану Анализ Синтез	*мәтінде берілген ақпаратты басқа дереккөздердегі ақпараттармен/жеке тәжірибемен салыстыру; *мәтіннің мазмұны бойынша қорытындылар жасау; *пікірлерді растайтын аргументтерді табу; *мәтіннің атауын түсіндіру.	Салыстыр... Бұндай жағдайда сен не істер едің? Мәтіннен аргумент/пікірді растайтын аргумент табыңыз... Мәтіннің атауын қалай түсінесің? Мәтінді басқаша қалай атауға болады?	*Кеңейтілген ашық жауаптары бар сұрақтар, *ұқсастыққа негізделген тапсырмалар, дәлелді жауаптарды талап ететін тапсырмалар, маңызды белгілерді көрсетуді қажет ететін тапсырмалар, объектілерді салыстыру.
4. Мәтіннің мазмұнына қатысты рефлексия	Анализ Синтез Бағалау	*объективті және субъективті ақпаратты ажырата білу; *ақпаратты өмірдегі фактілермен, оқиғалармен байланыстыру; өз көзқарасын дәлелдеу.	Автордың/кейіпкердің ұстанымына қатысты көзқарасыңды білдір. Автордың кейіпкерге көзқарасы қандай? Өз пікіріңді негізде. Берілген үзіндіде не нәрсе сізді аса таң қалдырды? Неге?	*ашық жауаптары бар еркін тапсырмалар, *өз пікірін тұжырымдау және дәлелдеуді талап ететін сұрақтар, *қатесі бар мәтіндер, *оқиғаларды қайта құрылымдау тапсырмалары
5. Мәтінді ұсыну формасына қатысты рефлексия	Анализ Синтез Бағалау	*Сөзбен берілген мағынаның әртүрлі реңктерін, әзілді, иронияны анықтай алу.	Автордың/кейіпкердің әзіл-оспақ сезімі. Мәтіннен мысал келтіріңіз.	

Оқушылардың оқу сауаттылығын қалыптастыруға, соның ішінде мәтінмен сауатты жұмыс жүргізе білуге үйрететін бірден-бір құрал – түрлі жаңа технологиялар, әдістер мен тәсілдер.

Оқу сауаттылығы мәтінмен жұмысты қажет ететіндіктен, оқушыларға мәтінмен жұмыс жасатуда қолданатын әдістерімен бөліспекшімін.

1 Мәтінді оқымас бұрын мәтінге байланысты берілген сұрақтың тапсырмасын оқып алуды ұсынамын. Бір істі бастағанда оны қандай мақсатпен жасап отырғанымызды білсек, жұмысымыз жеңілдейді. Сол себепті алдымен сұрақтың тапсырмасын оқысаңыз, мәтінді оқып жатқанда автоматты түрде адамның миы оны түсінуге және шешуге бейімделіп оқиды.

2 Сұрақтың тапсырмасын және нені сұрап тұрғанын түсініп алуын талап етемін. Әсіресе, оқушылар тапсырмада «айтылмаған», «берілмеген», «жатпайды» деген сияқты болымсыз мағынада кездесетін сұрақтарға мән бермеу себепті қателікке ұрынып жатады.

3 Барлық жауап нұсқаларын міндетті түрде қарап шығуына бағыттаймын. Асығыстыққа бой ұруға болмайтынын түсіндіремін.

4 Сұрақтарды өз ыңғайына қарай бейімдемей, сұрақта не сұрап тұрғанына қарай тұжырым жасау керектігі тиімді екенін айтамын.

5 Ұзақ көлемді тапсырмалардан қорықпаңыз. Сұрақ көлемді болғанымен, ол сұрақтар басқаларға қарағанда әлдеқайда жеңіл болуы мүмкін. Ұзақ көлемді сұрақтарда көбінесе оқиға беріледі де, оны көз алдыңызға елестетіп, есте сақтау жеңіл болғандықтан, сұрақты оңай шешесіз.

6 Айрықша жағдайларды есептегенде мәтіннің негізгі ойын соңғы сөйлемдерден іздеңіз деген сияқты нұсқаулар беріп отырамын.

Мәтінмен жұмыс жасауда сыни тұрғыдан ойлау стратегияларының тиімділігіне көз жеткіздім және сабақ барысында қолданып жүрмін. Сондай әдістердің бірі – «Жуан – жіңішке» сұрақтар әдісі. Мәтінмен жұмыс барысында оқушыларға дайын сұрақтар беріп қоймай, сұрақтарды оқушылардың өздеріне құрауға мүмкіндік беру қажет.

Бұндай жағдайда оқушылардың мәтін мазмұнын толық меңгеруіне жол ашылады. Мәтінді мұқият оқу дағдысын бақылауға бағытталған тапсырмаларды жиірек дайындау да оқушы сауаттылығын арттыруда өз жемісін беретініне көз жеткізуге болады.

Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасында мәтін мазмұнымен танысу сабақтағы аса қажетті мәнді, маңызды әрекет

болып табылады. Дәл осы кезеңде үйренуші не үйренгенін саралап, салмақтап, оны қандай жағдайда, қалай қолдану керектігін ой елегінен өткізеді. Белсенді түрде өз білімін үйрену жолына қарап, өзгерістер енгізеді, яғни нағыз білім шыңына көтеріледі, үлкен әлемге енеді.

Сол білімі арқылы өзінің өзгергенін сезінеді, өзіне өзгеше сенім, тәрбиелік, даналыққа бастау алады. Толғануды тиімді етуге лайықталған «Еркін жазу», «Екі түрлі түсініктеме күнделігі», «Түртіп алу» т.б. осы сияқты стратегияларды әр сабақтың ерекшелігіне қарай лайықтап қолданамын. Олар оқушылардың бір-бірімен ой алмастыруын, ой түйістіруін қамтамасыз етеді. Әр оқушы өз шығармашылығын көрсете алады.

«Екі түрлі түсініктеме күнделігі» стратегиясында бөліктің оң жағына мәтінде қатты әсер еткен тұстарды, үзінділерді жазады. Бөліктің сол жағына сол мәтінде өздеріне әсер еткен үзінділерді жазады. Әр оқушы мәтінмен танысып, күнделікті толтырып біткен соң жұпта, топта талқылау ұйымдастырады. Сонынан өмірмен байланыстырады, өз көзқарасын білдіріп, пікірін ұсынады.

Бұл әдістер оқушылардың ақпараттарды өздігінен меңгеруіне жағдай жасайды. Сөз астарын, күдіретін түсінуге машықтандырады. Оқыған мәтінді түсіну, оны түсінікті етіп айтып беру, оған қатысты ойын, пікірін білдіру арқылы сауатты оқырман қалыптастыру мүмкіндігі туады.

Қорыта келгенде, оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту – бүгінгі заман талабы. Осы ретте, қазақ тілі мен әдебиеті пәнін дұрыс жүргізе білудің маңызы зор. Мәтінмен жүргізілетін ұтымды жұмыстардың нәтижесінде оқушылардың мәтінді түсініп оқи білуі мен есте сақтауы, мәтіннің құрылымдық ерекшеліктері туралы білуі, оны тәжірибесінде пайдалану дағдысы мен мәтін түрлері бойынша ауызша, жазбаша жеткізу дағдылары қалыптасады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Әдістемелік құрал. Астана: Ы. Алтынсарин атындағы ұлттық білім академиясы, 2013. – 66 б.

2 Мәтінмен жұмыстың тиімді тәсілдері: әдістемелік нұсқаулық. /Т.М. Көпжасарова, К.Г. Утешева. – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016. – 60 б.

3 Мұғалімге арналған нұсқаулық «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2012. – 306 б.

4 Қазақ тілі мен әдебиеті, № 3, 2014.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ӨСІМДІК АТАУЛАРЫНЫҢ СӨЗЖАСАМДЫҚ СИПАТЫ

ЖАНГОЖИНА Э. Н.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің магистрі, №16 Лицей-мектебі, Павлодар қ.

ЖУМАБАЕВА А. С.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, №16 Лицей-мектебі, Павлодар қ.

КАБДРАКИШЕВА А. С.

қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі, №16 Лицей-мектебі, Павлодар қ.

Қазақ тілі – мемлекеттік тіл. Бұл – оның қолдану аясы болашақта бұрынғыға қарағанда әлде қайда кеңейеді деген сөз. Осы жолда ол ең алдымен ғылым тіліне айналуы керек. Ал ғылым салалары бойынша жасалған терминологиялық сөздіктердің алатын орны ерекше.

Адамзат тіршілігінде өсімдіктер дүниесінің маңызы өте зор. Ерте кезден бастап-ақ ата-бабаларымыз өсімдіктерді зерттеп, танып-біліп, ат қойып, олардың жеміс-жидектерін, дәндерін азыққа, ал жапырақ, сабақ, гүл, тамырларын дәрі-дәрмекке, тері илеуге, түрлі нәрселер бояуға пайдаланып келген. Бертін келе адам өсімдіктердің ішіндегі бастыларын қолдан өсіретін болды. Бұл күндері олардан көптеген азық-түліктік қорлар, әр түрлі өндірістік шикізаттар аламыз, құрылыс материалдарын даярлаймыз.

Жер беті өсімдіктер дүниесіне өте бай. Дүние жүзінде олардың 500 мыңдай түрі өседі екен. Сол 500 мың өсімдіктің 220 мыңдайы суда, қалғандары құрлықта өсетін көрінеді. Ал қолдан өсірілетін мәдени өсімдіктердің түрі 20 мыңнан асады.

Табиғаттың осы ұшаң теңіз байлығынан Қазақ жеріне де аз үлес тимеген [1]. Республика ғалымдарының мәліметтеріне қарағанда бізде өсімдіктердің 6 мыңнан астам түрі өседі. Сол 6 мың өсімдіктің 760-ы, яғни 12,6 – тек біздің жерімізде ғана өсетін эндемик өсімдіктер. Бұлар басқа еш жерде өспейді.

Бірақ осы өсімдіктердің атауларын жақсы біле бермейміз. Бұл, әсіресе, жастар жағынан көбірек байқалады. Олардан: «Мына өсімдік қалай аталынады?» – деп, сұрай қалсаң, – Е, шөп қой, – дейтіндер жиі ұшырасады. Тілге жетік-ау дейтін жазушыларымыз

бен журналистеріміздің өздері де мұндай кемшіліктен құр алақан емес. Олар жер бетінің «түгі» туралы жаза қалса: «Мұнда малға жағымды құнарлы шөптердің әр түрі табылады» немесе «қызылды-жасылды гүлдер жайқалып тұр» деп, сыдыртып өте шығады. Өсімдік атауларын атауға тура келсе, оның орысша атын бейім тұратындар да жоқ емес [2].

Қазіргі қазақ тілі – сөздік құрамы мен тұрақты тіркестері жағынан және олардың мағыналық (семантикалық) өрісінің кеңдігі мен стильдік түрленуі жағынан кедей тіл емес. Солай бола тұрса да, қазақ тілінің сөздік құрамын орыс, ағылшын тілдерінің сөздік құрамымен қатарластыра алмаймыз. Қатарластыра алмайтын себебіміз – орыс тілінің сөздік құрамында 120 мың сөз болса, ағылшын тілінде 415 мың сөз бар. Біздің он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» өсімдікке қатысты небәрі 67 мыңдай ғана атау сөз қамтылған.

Мұның сыры: бағзы замандардан бері келе жатқан ата мұра – халық тілінің мол байлығын, оның сан алуан салалары мен қатқабат арналарына тән лексикалық қорын түгел жинап, оларды сөздіктерге кеңінен ендіру, мән-мағыналарын ашу, сөйтіп ол сөздерді халықтың кәдесіне асырып, илігіне жарату, сол арқылы тіл байлығымызды өзімізге де, өзгелерге де көрсете, дәлелдей білу жағы бізде әлі жетіспей жататындығында. Бұған мысал ретінде сөздік құрамымыздың шұрайлы бір саласы, бізге зерттеу объектісі болып отырған өсімдік атауларын келтіруге болады.

Жер бетінің өсімдіктер жамылғысы өте мол. Дүние жүзінде олардың 500 мыңдай түрі өседі екен. Бұлардың ішінде аспанмен таласатын биік пальмалармен қатар тек микроскоп арқылы ғана көрінетін бір клеткалы балдырлар мен саңырауқұлақтар да бар. Сол 500 мың өсімдіктің 220 мыңдайы суда өсетін көрінеді. Ал қолдан өсірілген мәдени өсімдіктердің түрі 20 мыңнан асады [3].

Қазақ халқының тек қазіргі уақытта ғана емес, тіпті ерте дәуірде де алалы жылқы, ақтылы қой айдап, негізінен мал шаруашылығымен айналысып келгендігі бәрімізге белгілі. Жер бедерінің түгінсіз осыншалықты мал өспеген болар еді. Сондықтан да, халқымыз жер бетіндегі өсімдіктер дүниесіне тым ерте кезден бастап-ақ зер салып, көңіл қойған. Олардың қайсысы қай малға жұғымды екендігін, қай шөп олар үшін пайдалы, қай шөп зиянды (улы) екендігін ажырата білген. Тек ажыратып қана қоймай, ол өсімдіктердің түр-түсін саралап, әрқайсысына жеке-жеке ат қойып, айдар таққан.

Өздеріне керекті заттардың бәріне ат қою, оларды түрлі сөздермен белгілеу – адамзат үшін қазір де қажет, алғашқы дәуірде де маңызы болған. Сондықтан, тіршілік тірегі – өсімдіктерге ат беру адамзат жаратылғаннан бері қарай келе жатыр, - десек, артық айтқандық емес.

Ал ат қою дегеніміз не?

Ат – белгілі бір затты, нәрсені қоғам мүшелері жақсы білуі, тануы үшін, сол затқа тағылған сөздік белгі. Ол белгі бүкіл қоғам мүшелеріне ортақ болуы керек және заттың ең басты қасиеттерін қамтуы қажет. Кез келген заттың немесе ұғымның аты, атауы – барлық білімнің, ғылымның ең бірінші қадамы.

Өсімдік атаулары да басқа кез келген заттардың атаулары сияқты қажеттіліктен туған. Адам белгілі бір өсімдікке ат қойғанда оны өзі сияқты басқа өсімдіктермен шатастырмас үшін, басқалардан ажырату үшін олардың әрқайсысына өзінше бөлек-бөлек ат қояды.

Өсімдік атауларының ішіндегі ең алғашқылары (көнелері) қайсысы? – дегенге дәл жауап бере қою, әрине, оңай емес. Өйткені өсімдік атауларының көбі – халықпен бірге жасасып келе жатқан сөздер.

Халық тарихы тым ертеден (көне дәуірден) басталатындығы мәлім. Ендеше «мына атау бірінші шықты», «ана атау екінші шықты» деу үшін, сол халықпен бірге туып, бірге жасасып, әр сөздің шығу тарихына жылына жазу керек. Сонда ғана біз жоғарғы сұраққа дәл жауап бере алған болар едік. Бұл, әрине, ешкімнің қолынан келмейтін нәрсе. Сондықтан біз ең байырғы өсімдік атауы – не ағаш пен бұтаның, не жеміс пен жидектің, болмаса астық тұқымдастардың біреуінің атауы болуы мүмкін деп жобалаймыз.

Қайсысы болған күнде де, әйтеуір, алғашқы қауымдық құрылыстағы адамдардың күнделікті тіршілігіне, күнкөрісіне аса қажетті, маңызы зор, пайдасы мол өсімдік атауларының бірінің аты екендігі дау жоқ.

Ондай «аса қажетті» өсімдіктер деп біз тамақ үшін пайдаланылатын, онсыз тіршілік жоқ бидай, арпа, тары, бұршақ сияқты дөнді дақылдар мен алма, өрік, шие, бүлдірген, жүзім тәрізді жеміс-жидектерді айтамыз. Бұлардың қатарына желден, суықтан қорған болатын, басқа пана, жанға сая: қарағай, тал, терек, қайың, емен сияқты ағаштарды да жатқызуға болады.

1985 жылы шыққан «Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар» деп аталатын еңбекте өсімдік атауларына байланысты «жаңа сөздер» деп ас көгі (укроп), қыша (горчица), салалы зығыр (лён-долгунец),

тұмыр (редька) деген төрт сөзді келтіріпті [4]. Бұлардың ішінде ас көгі сөзін Ж. Досқараев кітабында ашкөк (аскөк) түрінде берген. Содан бері қанша жылдар уақыт өтсе де, бұл сөзді әдеби тілдегі жаңа қолданыстардың қатарына жатқызуға болар. Ал қыша, зығыр, тұмыр сөздерінің қазақ тілінде айтылып келе жатқанына қай заман. Сол себептен де, бұларды жаңа қолданыстардың қатарына жатқызуға бола қоймас [5].

Осылардың қайсысының аты ең алғашқы атау екендігін біз бұл күнде дәл айта алмаймыз. Есесіне дәл айта алатынымыз – өсімдіктерге байланысты ең жаңа атау. Ол – қарағалдақ деп аталынады. 1986 жылдың 12 шілде күні «Вечерняя Алма-Ата» газетінің 161 (5808)-ші санында қарағалдақ (черный тюльпан) гүлінің өмірге келгендігі хабарланды. Қарағалдақты ғалымдар қызғалдақ сорттарын ұзақ уақыт және үзбестен будандастыру арқылы шығарған. Оның сабағы да, жапырақтары да мықты, гүлі де әдемі. Мұндағы «қара» сөзі өсімдік гүлінің түсін көрсетіп тұрса, «ғалдақ» сөзі оның қандай өсімдік екендігін, яғни гүл екендігін білдіреді. «Ғалдақ» сөзі көне түркі тілінде «гүл» деген мағынада жұмсалған.

Сида атауының (орысша аты да дәл осылай) пайда болуына да көп уақыт болған жоқ. Бұл 1984 жылы Жезқазған облыстық ауылшаруашылық тәжірибе станциясы шығарған мал азықтық шөптің ресми аты. Ол – құлқайыр тұқымдасына жататын мәдени дақыл. Құрамындағы протеиннің мөлшері жөнінен ол бұршақ тұқымдастарға жақын. Сида өте тез өседі және үнемі жап-жасыл күйінде тұрады. Оның қоректік қасиеті жоғары. Силос жасауға да жарамды. Сиданың әр гектарынан 320 центнерге дейін көк масса алуға болады [6].

Мысалы, көкғалдақ атауын алалық. Мұндағы «көк» сөзі өсімдік гүлінің түсін көрсетіп тұрса, «ғалдақ» сөзі оның қандай өсімдік екендігін, яғни гүл екендігін білдіреді. «Ғалдақ» сөзі көне түркі тілінде «гүл» деген мағынада жұмсалған. Таусағыз деген атау да осы сияқты. Біз ол арқылы өсімдіктің «тауда өсетіндігін», пайдалылығы жағынан «сағыз» беретіндігін байқаймыз.

Бұдан сәл бұрынырақ бидай-бидайық деген атау дүниеге келген болатын. Бұл өсімдік атауы орыс тілінен «пшенично-пырейный» деген сөздерді қазақ тіліне аударып, аналитикалық тәсіл арқылы жасалған сөз. Ол – бидай мен жабайы өсетін бидайықты серіктестіруден шыққан будан. Бұл өсімдік өзінің топырақ талғамайтындығымен, ауруға, суыққа, ыстыққа, зиянкестерге

төзімділігімен ерекшеленеді. Ол қатарынан бірнеше жыл өседі және әр жыл сайын жақсы өнім береді [7].

1959-1960 жылдары Қазақ ССР Ғылым академиясының Орталық ботаника бағы раушан гүлінің (розаның) бірнеше жаңа сорттарын шығарды да, олардың біріне – ботагөз деп, екіншісіне – қызжібек деп ат қойды. Бұл гүлдердің атауы екі сөзден (түбірден) бірігіп, бір затты екінші бір затпен салыстыру арқылы жасалған. Кезінде бұлар да өсімдік атауларына байланысты жаңа атаулар болатын [8].

Бұлар сияқты жаңа атаулар тілімізде жетерлік. Қазақ тілінің өсімдік атауларына тым бай екендігіне көз жеткізіп отырмыз.

Жалпы, өсімдіктерге ат қоюда қазақтан шебер халық жоқ сияқты көрінеді. Белгілі бір өсімдікке ат қоярда оның ең басты белгісі негізге алынады. Айталық, түйетікен екі сөздің бірігуінен жасалған шөп атауының қойылуына, бірінші кезекте, сол өсімдіктің тікен екендігі (ерекше белгісі), екінші кезектен, оны түйе малының сүйсініп жейтіндігі (шаруашылық маңызы) немесе бойы, көлемі жағынан оның «түйе сияқты» ірі болуы (бір нәрсеге теңеу) үлкен себепші болып тұр. Тағы сол сияқты: қараспан, киіз-киік, көкзенгір, балтасап, бұқамсілекей, әсемсары, меңдіқара, балмұрын, үркергүл, ақжүрек, сусімір, өсершөп, итемген, атқұтыртқан, малжемес, құсқонбас, ақкелін, кемпіршаш, келіншекбоз, балақыз, көріқыз, шаштықыз, аюқұлық, қазмойын, қоянқұлақ, түлкіқұйрық, ботатабан, қарғатұяқ, жыланбас, бөлтірік, шеттік, қуырдақ, суыртпақ, осылай тізіліп кете барады [9].

Бүгінгі таңда қазақ тілінде өсімдік атаулары өте көп. Олар тілімізде ғасырлар бойы қолданып келе жатыр. Сондықтан, өсімдік атауларын лексикалық байлығымыздың қатарына жатқызуға әбден болады.

Бірақ ол атаулардың бәрі бірдей әдебиет беттерінен көрініс тауып, өз орнында, өз мағынасында қолданылып жүрген жоқ. Көптеген өсімдік атауларын елдің бәрі біле бермейді. Білгендеріміз болса, оларды жазып, зерттеп, көпшілікке танытуды мақсат етпейміз. Тіпті өсімдіктердің атын атап жатуды артық санайтындарымыз да бар. Ал егер алда-жалда атай қалсақ, оның қазақша атауынан гөрі орысша атын пайдалануға бейім тұратындарымыз да жоқ емес.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Флора Казахстана, Алма-Ата, 1956 – 1968, 1-9 т.

2 Байынқол Қалиұлы Өсімдік атауларының орысша-қазақша сөздігі – Алматы: Ана тілі, 1993. – 104 бет.

3 Ғалам ғажайыптары. Алматы, 1968. – 252 б.

4 «Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар», «Ғылым» баспасы, 1985.

5 Ж. Досқараев «Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері», 1955. –18-б.

6 Социалистік Қазақстан. 1984. 24 маусым.

7 Сыбанбеков Қ. Өсімдіктер сыр шертеді. Алматы, 1982. – 16-б.

8 Центральный Ботанический сад АН КазССР (Краткий путеводитель). Алма-Ата, 1971. – С. 42

9 Қалиев Б. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары. – Алматы: Ғылым, 1988. – 159 б.

АУДАРМАДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ӨРНЕК (ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫН АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕ АУДАРУ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

ЖҰМАБЕКОВА Ш. Б.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ТҰРЫШЕВ А. Қ.

ф.ғ.д., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазіргі қазақ аудармасының жеткен биіктерін дәйектеп, аударма тарихын баяндамас бұрын «аударма» туралы қалыптасқан түсінікті анықтап алу қажет.

Аударма – өте ертеден келе жатқан адамзат мәдениеті мен өнерінің бір түрі. Адамзат тарихында алғашқы мемлекеттер нығайып, өзара сауда жүргізу барысында «әртілді» топтардың қарым-қатынас жасауы үшін «биллингвтер» пайда бола бастады. Жазудың пайда болуына байланысты ауызша аударатын аудармашыларға, яғни «толмачтарға» әртүрлі ресми, діни мәтіндерді аударатын жазба аудармашылар келіп қосылады. Аударма ерте кезден-ақ әртілді адамдардың өзара қарым-қатынас жасауына, сөйтіп мәдениет, өнер байланысының өрбуіне белгілі бір игі ықпал жасап отырды. Жазба аударманың кең өріс алуы басқа халықтардың мәдениетіне жол ашып, әдебиеті мен мәдениетін танып-білуге, сол арқылы өз рухани қазынасын толтыруға мүмкіндік туғызды.

Аударма туралы ғылым немесе аударма теориясы алғашқы сөз бола бастағанда, оған аудармашылар тарапынан қарсылық, тіпті аударма өнеріне деген наразылық туғызғаны белгілі. Олар талантты аудармашылардың аударма теориясы жайында ешбір түсініктері

болмай-ақ, тіпті оны керек етпей-ақ аударма шедеврларын дүниеге әкелгенін және әкелетіндігін айтқан. Сондай-ақ аударма туралы ешбір ғылымның да мүмкін еместігін айта отырып, аударма ғылымы жүйелерге бөлінбейтін ұлы өнер деген.

Аударманың ең маңызды аспектілерінің бірі болып оның тарихы саналады.

Ұлы ғұламалардың шығармаларымен толған рухани қазынасын халық басқа халық мәдениетіне, рухани әлеміне таныстырғысы келіп, осыдан аударма ісі, адамдар арасындағы қарым-қатынас келіп туады деген де пікір бар.

Аударма тарихы XVI-XVII ғасырлардан басталады. Сол кездің өзінде-ақ антика жазушылары үшін ең басты мәселе аударманың сапалылығы болған. Өзінің аударма жайындағы ойларында Цицерон сөзді санына қарай емес, сапасына қарай аудару керек екендігін айтса, ал осыдан жарты ғасыр өткеннен кейін дәл осы пікірді Горацій қостай отырып, аудармашыны «сөзбе-сөз» аударудан сақ болуды ескертеді.

Аударма мәселесі антика дәуірінде қандай көкейкесті болса, біздің дәуірімізде де ең маңызды мәселелердің бірі болып қала бермек.

Қазақ аудармасының негізі XIX ғасырдың ортасынан бастап құрыла бастады. Бұл салада қазақ даласында әлі ғылыми негізде жазылған теориялар, жүйелі түрде аударылған аудармалар жоқ болғанымен Абай, Ыбырай секілді ұлы тұлғалардың қазақ аударма тарихына қосқан үлесі мен орны бөлек. 20–30 жылдары аудармаға А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Ж. Аймауытов, М. Әуезов, С. Торайғыров, М. Сералин, Б. Кенжебаевтар зор үлесін тигізеді. Онымен қатар, аудармаға кең көңіл бөле бастаған С. Талжанов, Г. Бельгер, Н. Сағындықова, С. Абдрахманов және т.б. көптеген қазақ зиялыларының еңбектерінде аударма мәселесі кеңінен орын алған.

20–30 жылдары шетел көркем әдебиетінің қазақ тіліне аударылуы жүріп жатты. Мәселен, 1929 жылы А. Елшібеков Анри Барбюстың әңгімелерін аударса, 1928 жылы М. Даулетбаев, Джек Лондонның повестерін қазақ тіліне аударған. Ал 1932 жылы О. Беков пен К. Байсейітов М. Тригердің «Су асты қайығы» пьесасын аударып, қазақ сахнасында қойған. У. Шекспирдің «Отеллосын» 1939 жылы қазақ тілінде сөйлеткен М. Әуезов болды.

20–30 жылдары барлық дерлік аудармалар орыс тілі арқылы жүзеге асып отырды, яғни қазақ даласында орыс тілі арқылы әлем мәдениеті туындылары аударылып отырған.

Көптеген ұлы орыс ғұламалары мен қоғам қайраткерлері аудармаға көп көңіл бөлген. Аударманың қоғам үшін қажеттілігін айта отырып, А. С. Пушкин аудармашыларды «ағартушылықтың пошташы аттары» десе, ал В. Г. Белинский, Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбов, П. А. Вяземский, А. А. Фет, В. А. Жуковский және т.б. аудармаға еңбектерінің төрінен орын берген. Оны, мәселен, Жуковскийдің «Одиссей» туындысын аударғанда Гогольдің берген бағасынан байқауға болады: «Аудармашы аудару барысында жұқа шыныға айналып кеткен тәрізді, тіпті шыныны жоқ па деп те қаласын».

Аударма жайын сөз еткенде, ең алдымен оған қойылатын талаптарды да ескеру керек. Осыған орай аудармашылар жүйелі аударма теориясын орнатуда бірнеше талаптар қояды. Мәселен, француз гуманисті, ақын және аудармашы Этьенн Доле (1509-1546) аударманың бес негізгі принципіні ұсынады:

- 1) аударманың мазмұнын және автордың идеясын толық түсіну;
- 2) аударатын тілді қанша жетік білсе, аударылатын тілді де сол дәрежеде меңгеру;
- 3) сөзбе-сөз аударудан аулақ болу;
- 4) аударма мәтнінде жалпы қолданыстағы сөйлеу формасын қолдану;

5) сөздерді дұрыс тандай және дұрыс орналастыра білу керек десе, ал 1790 жылғы ағылшын ғалымы А. Тайтлердің «Аударма принциптері» деген еңбегінде қойылатын негізгі талаптар мынадай:

- 1) аударма түпнұсқасының идеясының толық жеткізу;
- 2) түпнұсқадағы мәтіннің стилі қандай болса, аудармада да сол стилді қолдану;
- 3) аударма мәтіні түпнұсқадағы мәтін секілді жеңіл оқылуы керек.

Аудармаға қойылатын талаптар жөнінде Жуковский және т.б. түпнұсқаны сөзбе-сөз аударудың қажеті жоқ, тек аудармашы түпнұсқа идеясын ұстана отырып өзінің төл шығармаларын жазуы керек екендігін айтады. Осы негізінде ұлы неміс ойшылы Гёте былай деген: «Автордың сөзін емес, ойын жеткізе білу керек».

Әдебиет теориясы көркем аударманың негізгі үш түрі болатындығын көрсетеді:

- 1) еркін аударма;
- 2) сөзбе-сөз аударма;
- 3) балама (адекватты) аударма.

Қай кезде болса да осы аударма түрлері қажеттілікті өтей алды. Бір айта кететін нәрсе, аударма жөніндегі терминдер біраз

уақыт тұрақталмай келді. Қолданылып жүрген атауларды кейде әр аудармашы әртүрлі түсініп, әртүрлі мағынада пайдаланып келді. Мәселен, орыста вольный, свободный, дословный, буквальный, адекватный, реалистический деп бөлу болды. Осы негізінде қазақ тілінде де солай бөлді. Бұлардың әрқайсысының мағыналық шегі қандай дейтін болсақ, бірізділік байқалмай келді. Бұдан шығатын қорытынды, аударма екі тілді терең, қатар білетін аудармашылар еңбегінің сапасына, қабілетіне байланысты болады. Аударма ғылымында еркін аударма дегенді бірде вольный деген мағынада қолданып, енді бірде дәл аударма деп те айтып жүрді. Бірақ бұған қарап еркін аудару элементтерін бүгінгі аудармаларда жоқ дей алмаймыз. Сол сияқты орыс ғылыми, әдеби стилін қазақ тіліне аударудың алғашқы кезеңдерінде көбіне-көп сөзбе-сөз аударма жасалып, сапасыз болғандығын жасыра алмаймыз. Яғни, аударманың бұл түрі әр уақытта тиімді бола алмайды. Демек, мұндай жағдайлар тек қана бір дәуірдің мәселесі емес, әрқашан қалмайтын және өз шегін өзі ажыратып тұратын шеберлік пен олақтықтың, әрқойлық пен творчестволықтың мәселесі ретінде қала бермек. Бұл мәселе тек аударма сапасын белгілейтін белгілі бір орталық болмайынша шешілмейді. Нағыз творчестволық аударманың, яғни түпнұсқаның бүкіл рухына сайма-сай келіп отыратын, аудармашының өзінде де белгілі бір дәрежеде еркіндік болмаса болмайтындығын ескеруіміз керек. Олай етпесе аударма сөзбе-сөз, жолма-жолдыққа апарып соғады да, оқуға түсініксіз, тілге орамсыз болып көрініп отырады. Сол сияқты түпнұсқаның сөзін, сөйлемнің, жолын құмайынша оның стилін, мәнерін, сыны мен сырын, яғни жалпы рухын жеткізу мүмкін болмайды. Шын мәнісіндегі творчестволық аударма еркіндік пен дәлдікті шебер ұштастыра алғанда ғана болмақ. Аударма жайын сөз еткенде келеңсіз мәндегі «еркіндік» дегенді творчестволық еркіндіктен ажырата білу керек болады. Еркін аударып, қазақтың жалпақ тіліне саламын деген жансақ оймен түпнұсқадан ауытқып, өз тарапынан сөз қосушылық, кейде тіпті қысқартып та кетіп, шығарманың көркемдік сипатын бұзып алуға да болады. Нағыз творчестволық еркіндік дегеніміз – автор стилін сақтай отырып, аударманы оқуға жеңіл және тартымды етіп шығару. Сонымен қатар түпнұсқаның ықпалына түсіп кетпей, оның барлық бояуын, ырғағын, ой-астарын ана тілінің заңды жүйесінде жеткізе білу қажет.

Аударманың түрлеріне қарай С. М. Айзенкоп «Учебное пособие по техническому переводу» деген еңбегінде:

1) сөзбе-сөз аударма;

2) жолма-жол аударма;

3) еркін аударма деп үшке бөледі.

1 Сөзбе-сөз аудармада екі тілде сол аударатын ой көлемі және грамматикалық категориялары дәл келсе ғана іске аспақ. Мәселен, We Live in Rostov – Мы живем в Ростове – Біз Ростовта тұрамыз – десек, түпнұсқадағы ой екі тілге де дәл сол күйінде аударылып тұр.

2 Жолма-жол аудармада жолма-жолдыққа салынып кетпеу керек, бірақ мына сөйлемде автор оны байқамаған. Мәселен, He was born with a silver spoon in his mouth – он родился с серебряной ложкой во рту деп берген. Адамның өмірдегі бақыттылығын «Он родился в рубашке» немесе қазақ тілінде «көйлекпен туды», «өмірге оң аяқпен келді» деген тіркестер арқылы беруге болады. Аудармашы әр сөзді қуалап, түпнұсқаның дәл мағынасын өз тілінде жеткізе алмаған.

3 Еркін аударма. Көбінесе көркем аудармада кездеседі. Мәселен, I don't know what is in store for me. Yet I do know I'll do it when two Sundays come together – Не знаю, что ждет меня в будущем, но хорошо знаю, что не сделаю этого никогда. Бұл жерде «when two Sundays come together» деген тіркесті сөзбе-сөз аударғанда «екі жексенбі бірге келгенде», ал орыс тіліндегі баламасын «когда рак свиснет деген тіркес арқылы беруге болады.

Ал енді поэзияға келетін болсақ, ол бөлек мәселе. Егер прозаны аударуда белгілі бір жүйеленген ережелерге сүйенетін болсақ, поэзияда еркіндік керек. Өйткені поэзияны шабыт тудырады.

Бір тілдің поэзиясын екінші бір тілге жеткізу өте күрделі, өйткені әр елдің поэзиясында ритм, ұйқас, көлем, стоп саны, рифм, шумак т.б. болады. Рас, кейде осы сияқты сан-түрлі жағдайларды ескеріп, аудармашы түпнұсқадан алыстап кетеді. Мәселе, аудармашының жол санын өзгертпей, орны-орнын ауыстырмай сол қалпында беруде емес, түпнұсқадағы ақынның өрнекті ойларын бұзбай, көркем тенеулері мен айшықты сөздеріне төлеу таба білу. Қысқасы, түпнұсқа тіліндегіні аударатын тілге шебер жеткізу үшін, ең бастысы аудармашының дарыны мен керемет интуициясы болуы керек.

Орыс аудармашысы, әрі әдебиетшісі Жуковский поэзия аудармасына еркіндік қажет екенін айта отырып, «прозадағы аудармашы құл, ал поэзиядағы қарсылас» дейді.

Енді, қазақ аударма ісінің негізін қалаған Абайға келетін болсақ, оның ерекше сүйіп аударған ақындарының бірі – М. Ю. Лермонтов.

Лермонтовтың «Кен жайлау – жалғыз бесік жас балаға» деген төрт шумак өлеңі ақын былай аударған:

Кең жайлау – жалғыз бесік жас балаға,
Алла асыраған пендесі аш бола ма?
Ержеткен соңсыймайсың кең дүниеге,
Тыныштық пен зар боларсың баспанаға.

Түпнұсқасы «Дитя в люльке» (1928 ж., өленнің аудармасы немiс ақыны Ф. Шиллерден алынған):

Счастлив ребенок!
И в люльке просторно ему
Но дай время сделаться мужем,
И тесен покажется мир.

Абай өлеңнің жалпы мағынасын сақтап еркін аударған. Аударманы ақын дәстүрлі қазақ рифміне салып аударған. Ақын аударылған өлеңнің рухын сайма-сай жеткізуге тырыса отырып, өз халқына ұғымды етіп аударған. Қазақ халқына жақын «жайлау», «бесік» сөздерін қолданған.

Абайдың мына бір өлеңі орыс аудармашысы М. С. Сильченконың «Абайдың творчестволық өмірбаяны» атты монографиясындағы (165 бет, 1957 жыл) аударуына көңіл бөлсек:

«Қайын бардық
Қатын алдық
Енші тиді азғана.
Шаруа атандық,
Енді ойландық,
Қала берді бозбала...

ал орысшасында:

Сватался,
Женился,
Разделился с родителями
Назвали хозяином,
Теперь подумали.
Город дал шегольство» – делінген.

Бұл аударма түсінбеуден туып, соңғы шумағы сөзбе-сөз аударылған. Жеке алғанда «қала» – «город», «берді» – «дал» екені рас, ал «қала берді» тіркесіп айтылғанда күрделі етістік екенін автор байқамаған. Ал «қала берді бозбала»-ның негізгі мағынасы «позади осталось юношество».

Педагогика ғылымдарының кандидаты Дина Мұхамедхановнаның Абайдың «Күшік асырап ит еттім» өлеңі ағылшын тіліне аударғанына тоқталатын болсақ:

Күшік асырап ит еттім,
Ол балтырымды қанатты.
Біреуге мылтық үйреттім,
Ол мерген болды, мені атты.
I nurtured the form puppy
And I've known its teeth
I taught the archers the art of marksmanship
And I myself have become their target.

Өлеңді аудару барысында Дина «асырау», «өсіру» етістігінің орнына тәрбиелеу, яғни «nurture» деп орынды қолданған, бірақ күшіктің ит болғанын көрсетпейді. «Ол балтырымды қанатты» дегенді I've known its teeth, яғни сөзбе-сөз аударсақ оның тісінің қандай екенін білдім дейді. Абайда бұл шұмақ бейнелі, әсерлі шыққан, яғни балтырымды қанатты дегенде иттің аяғынан қатты тістеп, қанатқанын көз алдымызға елестетеміз. Ақын нақты етіп бейнелесе, Дина жалпылап аударған. Динаның аудармасында істің аяқталғаны көрінбейді, ит пен күшік ұғымы біріктірілген. «Біреуге мылтық үйреттім» – I taught the archers the art of marksmanship, яғни садақшыға ату мергендігін үйреттім дейді. Біріншіден, Абайда мылтық болса, ал Дина садақ деп алған. Мысалы, XIX ғасырдан пайдаланылса, ал садақ ату XVII ғасырға тән қару-жарак. Ең соңғы шумаққа келетін болсақ: Ол мерген болды, мені атты – And I myself have become their target – өзім садақтың мақсаты болдым деген. Бұл тағы да іс нақты емес, аяқталмаған, тек жалпы мағынада айтылған. Абайда оқтың тигенін елестетсек, Дина мақсаты болдым дейді, бірақ нақты атылғанын көрмейміз. Абай осы төрт-ақ шумаққа терең философиялық ойды сыйдырған. Динаның аудармасынан оны көрмейміз.

Баяғыда И. С. Тургеневтің «Аңшының жазбалары» атты еңбегін француз аудармашысы Шаррнер аударыпты. Сонда аударушы Тургеневті теріс бақтырыпты, тіпті оның айтпағанын өз жанынан қосып та жіберіпті. Осы кітабына Шаррнер беташар жазып, Тургеневті мақтапты. Осыған қатты ашуланған И. С. Тургенев француз баспасына: «Өзім айтпаған «ақылды» сөздерді менің аузыма салып, сонсоң мені мақтағансып өзін мақтауы күйдіріп барады. Француз оқырмандарына менің ерекшелігімді жеткізу керек емес пе, олар соны аңсайды ғой, бірақ бұл Шаррнер аудармасында мен ондай қасиеттен жұрдаймын. Ендеше, шығарма менікі емес, Шаррнердің өзінікі» деп хат жазған.

Осыдан туатын қорытынды, аударма аудармашыны емес, авторды көрсете білу керек. Яғни, оқырманға аудармашының стилі емес, автордың стилі керек. Автордың сөз саптауы, бейнелеу жүйесін көркем, шебер бере білген аудармашыны аударма өзі-ақ көрсетеді деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Комиссаров В. Н. Теория перевода. – Москва, 1990. – 253 с.
- 2 Федоров А. В. Основы общей теории перевода. – Москва, 1968. – 416 с.
- 3 Ревзин И. И., Розенцвейг В.Ю. Основы общего и машинного перевода. – Москва, 1964. – 244 с.
- 4 Сагандыкова Н. Основы художественного перевода. – Алматы, 1996. – 250 с.
- 5 Комиссаров В. Н. Общая теория перевода. – Москва, 2000. – 137 с.
- 6 Айзенкоп С. М., Багдасарова Л.В. Глушенко И.Н., Васина Н.С. Учебное пособие по техническому переводу. –Москва, 1996. –288 с.
- 7 Қазақ әдебиеті. – 1996. – № 10. – 4 наурыз. б. 2.
- 8 Алексеева И. С. Профессиональный тренинг переводчика. – СПб., 2001. – 287 с.
- 9 Бельгер Г. Мотивы трех струн. – Алматы, 1986. – 301 с.

ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІНДЕГІ ЖАРНАМА ТІЛІ

ЖУМАНБАЕВА Р. О.

докторант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Павлодар қ.

Жарнама соңғы бірнеше онжылдық көлемінде дамыған нарықтық экономикасы мен мәдениетінің бұқаралылығымен ерекшеленетін қазіргі қоғамның ажыратылмас бір бөлігіне айналуға қабілетті. Қазіргі таңда жарнама тілдік амал-тәсілдердің бірнеше түрлерін, сонымен қатар вербалды және бейвербалды құралдарын біріктіріп қолдану арқылы сатып алушылық іс-әрекеттеріне ықпал ету мақсатында көпшілік санасына әсер ету қарқынының күшіне қатысты тек өнер және дінмен ғана салыстыруға келеді.

Қазақ газет жарнамасы бүгінгі күнге дейін толық зерттелмеген. Апта сайын шығатын тегін және ақылы жарнамалық газеттер толып кетті, олар дәстүрлі газеттің жарнамалық мәтінінің аспектісіне

ықпалын тигізіп отыр, әсіресе лингвистикалық салаға әсер етеді. Ю. В. Шатин «Построение рекламного текста» атты еңбегінде журнал мен газеттің тілі, мәтіні басқа жарнамаларға қарағанда ұзын болу керек дейді [30, 43]. Егер біз осыған дейін жарнаманың мәтіні қысқа болу керек десек, газет пен журналдарда керісінше. XIX ғасырдың 2-жартысынан қазақ тілінде кітап, газеттер шыға бастады. Газет пайда болған соң публицистиканың түрлі жанрлары да пайда болды.

Алайда жарнаманың алғашқы таза нұсқасы қазақтың қай басылымында екенін кесіп айту қиын. Дегенмен, нағыз жарнаманың өзі болмаса да, соған ұқсас түрлері (деп айтайық) баспа бетінде жарияланып тұрады. Қандай да бір факті, деректі тексергенде немесе айтқанда сол дәуірдің тарихи оқиғаларына, хал-ахуалына мән беріп, сабақтастырып айту- ескеретін нәрсе. Сол сияқты жарнама да өз мазмұнын XIX-XX ғасырдың өзгерістеріне байланысты өзгертіп отырды деуге болады. «Жаңа кітаптар» айдарында «Дала уәлаяты» газетінде (1888-1902) мынадай жарнама жарық көрді: «Жаңада қазақтар турада бір кітап шығып сатылып жүр. Сол кітапта Орал жағының қазақтарының шежіресі бар, онан соң қалай орыстармен араласып бар, «жазған Алекторов» деген. Сол кітапты білімді, ғылымды қазақтар алып оқыса пайдалы. Ата-бабасының қалай жүріп, қалай түзеле бастағанын біледі. Сол кітаптың қағазы аз, бағасы 35 тиын. Астрахань губерниясының «ханская ставка» шаһарында сатылса керек» (ДУГ 1890, № 30) деп Д. Высоков қол қойған. Ал «Торғай» газетінде: «Жақында Торғай облысында орысша оқудың қазақ арасында көбейгеніне сөйлейтін һәм Торғай облысының картасы бар жаңа кітап басылып шықты. Шығарған Васильев, аламын деушілер оны шығарған Торғай облысының военный губернаторының кеңсесіндегі советник Васильевке барсын» деп жазылған жарнама жарияланды.

Сондай-ақ «айқап» журналында (1911-1915) да «Жаңа шыққан кітаптар» деген тақырыпта «Жастық жемістері» қазақша өлеңмен басылған. Шығарушысы «айқап» оқушыларына белгілі Әкірам Ғалымов. Ішінде әдемі-әдемі өлеңдер бар. Өлең оқуды сүйөшілердің алып оқулары тиіс. Ұмытылған «Қалқаман-Мамыр» қазақ тілінде тарихи хикая. Шәкәрім Құдайбердіұлы. Бұл кітапта мұнан 190 жыл бұрын болып өткен бір уақиғаны қисса қылып өлеңмен жазылған. Оқушыларына әсерлі – көркем кітап. Алдырушылар Семипалатта «Ярдам» кітапханасынан алдыруға болады» деген хабарландыру

жарнамалар берілген. Дәл осындай жарнамалар журнал бетінде көптеп жарияланған [34, 82-89 б.].

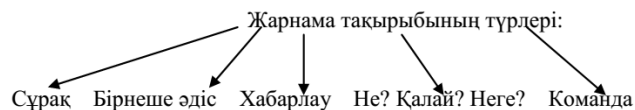
Кенестік кезеңде жарнама болды ма? Газет өз кезегінде біріншіден өкіметтің насихат-үгітші құралына айналды. Жарнаманы да мемлекет өз бақылауына алды. Жарнама құны мемлекет тарапынан белгіленіп отырды. Бір жарнама беру үшін бірнеше сатыдан тұратын комиссия алдынан өту керек болды. Ол жарнаманың қандай пайдасы бар деген сауал бірінші кезекте тұрды. Не нәрсені жарнамалау қажет дегенде азаматтардың рухани жан дүниесін көтеретін мәдени шаруаларды жарнамалауға болады деген талаптар қойылды. Сол себепті де сол кездің жарнамаларының басым көпшілігі «Біздің анықтама бөліміміз» атты айдарда үнемі театрлардың өнер қайраткерлерінің гастрольге шыққандығы жарияланып тұрды. Мәселен, «Социалистік Қазақстан» газетінде (қазіргі Егемен Қазақстан) «Семей облыстық Абай атындағы музыкалық драма театрының гастролі 20-29 май аралығында М.Әуезов атындағы академиялық драма театрының үйінде өнер көрсетеді. Касса күн сайын сағат 10-нан 20-ға дейін ашық. Барлық спектакльдер орысшаға аударылады» деп телефон нөмірлерін жазған. Бұл тақылеттес жарнамалар аталмыш газеттің кез-келген санында кездеседі. Және бұл газет «Электроника» орталық сауда мекемесінің теледидарларын жарнамалаған. Басқа бөлмеге, ас ішетін бөлмеге апарып қоюға, саябаққа және басқа жерге барғанда алып жүруге оңай тасымал оңай телевизор «Электроника Ц-430» немесе: «Электроника Ц-432» қара-ақ, сол сияқты түрлі түсті көрсету программасын қабылдайды. Көрсету программасын қабылдайды. Салмағы (8,7 г.) мен габариті (37x24x27) шағын қиғашынан алғанда экраны 25 см» деп жазылған жарнамадан өзіне керекті ақпаратты ала аласың. Алайда стильдік қателерге жол берілгендігі көрініп тұр. Оған қарағанда «Актюбрентген» өндірістік бірлестігі шығарған балалар ойыншықтарын жарнамалаған мәтін әлдеқайда тартымды: «Балалардың гаражында осы автомобильдер пайда болса олардың ойындары бұрынғыдан да қызықты болар еді. Қуатты «самосвалды» жүк тасуға таулы жерлерде жүретін машинамен жүрексіңбей ең қиын рейске шығуға болады. Ал, санитарлық машина тіпті керек. Себебі қуыршықтар жиі ауырады ғой...» («Социалистік Қазақстан» 1985, 4-май, 4б.) Сондай-ақ «Луч» маркалы әйелдер сағатын, «Харьков» электр ұстарасын жарнамалаған. Тіпті электр ұстараны тұтынушыға «Тіпті көз жұмып қырынуға болады. Олар берік, зақымдамай таза қырады және теріні тітіркендірмейді. Бағасы

қабына және безендірілуіне қарай 15-23 сом» деген мәтіндермен жарнамаланған. Ал енді тәуелсіздіктен кейін жарнама кең етек жая бастады. Сұраныстардың бірегейі жарнама десек те болады. Газет журналдардың бетінде, ғаламторда жарнама толып кетті. Негізінде жарнамалық газет қай қағиданы ұстанса, сол қағиданы жарнамалық бет ұстайды. Егер автокөлік туралы мақала берілсе, астында міндетті түрде арқаға арналған май жарнамаланады. Сонда мынадай байланыс туындайды: көлікке отыру-арқаның шаршауы-бел ауруы-көмек көрсететін май. Қай газет, журналды алып қарасақ, ішіндегі жарнама мәтіндерінің негізі орыс тілінде беріледі. Мысалы, газеттерде терезеге байланысты жарнамалар көп. «Окна, откосы. Качество по реальным ценам. Индивидуальный профессиональный подход. Уважение и внимание к пенсионерам» - деп берілген. Бір жарнамада былай берілген: «Формула света. Мастерская окон. Окна для тех, кто ценит качество». Жарнаманың көбі орыс тілінде берілгеніне көзіміз жетіп отыр. Ал тіліне келетін болсақ, көріктеуіш құралдарды қолданған. «Профессиональный, индивидуальный» деген эпитеттерді қолданған. Троптар мен стилистикалық фигураларды жарнамада жиі қолданады. Олар адамды сендіріп, оқырманның эмоционалды ортасына тиімді әсерін тигізеді.

Мысалы, халық банкінің жарнамасы тек газет бетінде емес, көшедегі сыртқы баннерлерде де жазылған. Мысалы, «Халық Предприниматель ускоренный» – Кредиты без документального подтверждения дохода. Қазақшасы: «Халық Кәсіпкер үдетілген» - табысты құжатты растаусыз несие. Жарнама туралы айтатын болсақ, екі тілде берілген. Барлығына анық, қазақ тілінің де, орыс тілінің де синтаксисінде анықтауыш анықталатын сөздің алдында келеді. Мысалы, Қырдың қызыл гүліндей екен. Ал бұл жерде «үдетілген» сөзі «Кәсіпкердің» алдында жазылуы керек. Осы жерде мәтінді қазақ тіліне орыс тілінен аударғаны дәлелденіп тұр. Жоғарыда айтып кеткендей, газет жарнамасында да көріктеуіш құралдың түрі- инверсия түрі қолданылған. О. Я. Гойхман өзінің «Язык, речь, общение» деген еңбегінде инверсияға байланысты мынадай мысал береді: «Массаж особый и ночи полные огня!». Ал эпитеттердің төмендегідей қолданыстарын берген: «Бесподобный результат, уникальная технология» [35, 102 б.]. Банктерге, несиеге, ломбардқа байланысты жарнамалар газет бетін, теледидар экранын, сыртқы жарнамаларды алып кетті. Цеснабанктың ипотеканы жарнамалауы. «Цеснабанк. Бүгін. Әрқашан», «Цеснабанк. Сегодня. Навсегда». «Әрқашан» деген сөз «всегда» деп аударылса, «навсегда»,

«мәңгілікке» емес пе? Немесе, Омега Финанс банкінің «Кредиты на любые цели под залог недвижимости», «Жылжымайтын мүлікте кепілге қою арқылы кез келген мақсатқа несиелер» деп берілген. Неізінде «Мақсатқа жететін несиелер» деп те беруге болушы еді. Орыс тілінен аударғанда, «на любые цели» «кез келген мақсатқа» деп аударылады. Бірақ сөйлемде «мақсатқа жету» деп аударған жөн. Осыған халық банкінің жарнамасының мына сөзін келтіруге болады. «Халық банкі – серіктестік дәстүрін қалыптастыра отырып», «Народный банк создавая традиции партнерства». Етістігі осы шақта берілген, бірақ сөйлемі аяқталмаған. Бұл жерде жарнаманың сөйлемдерінің толымсыз болып келетініне көзіміз жетіп отыр. Күрделі баяндауыш қазақ тілінде былай келуі мүмкін: қалыптастырып жатыр, қалыптастырып отыр. Бір жағынан қарасақ, «создавая» ауыспалы келер шақта тұр. Онда «қалыптастырады» деп айтуға болады. Газет бетінде жарнамалар не екі тілде, не орыс тілінде ғана болады. «Парасат», «Жұлдыздыр отбасы», «Қос жұлдыз», «Сарыарқа самалы», «Ертіс нұры», «Қазақстан әйелдері» т.б. қазақ баспасындағы журналдар мен газеттер бар. Осы журналдардың ішінде косметика, иіс су, дәрі-дәрмектерге, көлікке, балалар киімі, әйелдердің сөмкесі т.б. сияқты жарнамалар кездеседі.

Жарнаманың мәтіні қаншалықты көлемді болса, оның құрылымы да сондай үлкен роль атқарады. Газет пен журналдағы ең маңызды элемент – бұл тақырып. Мамандар жарнама тақырыбын алты түрге бөліп көрсеткен [36, 28 б.]:



Мысалы, сұраққа байланысты: Бұрын естіп пе едіңіз? Слышали ли Вы раньше? Такого еще не было!!! Мұндай әлі болған жоқ!!! Давно ли вы с этим сталкивались? Бұрын мұнымен кездестіңіз бе? Не покупайте, пока не попробуете! Татып көрмегенше, сатып алмаңыз! 12 способов, чтобы сэкономить на подходящем налоге! Кіріс салығын үнемдеудің он екі тәсілі! Почему они не могут не покупать? Неге олар сатып ала алмайды?

Сонымен, газет жарнамасының тілінде аз сөз, көп ақпарат болады екен. Атауынан басқа ақпарат болмайды. Мысалы, Павлодар Навигаторы, Навигатор Павлодара. Газеттегі жарнама

мәтінінің негізгі аты лозунг-слоган арқылы берілуі мүмкін. Негізінде, етістік мәтінді қозғалтады, іс-әрекетке итермелейді. «Санауды тоқтат-Хватит считать» деген лимитсіз интернеттің жарнамасын мысалға алуға болады. Мұнда етістігі бұйрық райда берілген. Газет жарнамаларының мәтіндері дәлелді және логикалық құрастырылған, түсінікті болып келеді. Жарнама тілінде сын есімдер көп қолданылады. «Неповторимый – қайталанбас», «Чудесный – ғажап». Осындай әдістер мен жолдар газеттегі жарнамада кездеседі. Бұларды автор оқырманның көңілін аудару үшін қолданады. Сонымен, оқырман жұмысына бір рет немесе бірнеше рет газет оқыса, міндетті түрде жарнамаға тап болады. Кез келген жарнама мәтінін құрастыру кезінде, «тілдік ерекшеліктері» деген мәселе туындайды.

Қазіргі бұқаралық ақпарат құралдары арқылы халыққа ұсынылып отырған жарнаманың дені қазақтың ұлттық менталитетінен алыс, тіпті кейбірі мүлдем жат. Мұның себептері көп. Орыс тіліндегі, шет тілдеріндегі жарнамаға берілетін мәтін эстетикалық, дизайндық, тілдік-эмоциялық, психологиялық, мәдени, танымдық әсері тексеріліп, бірнеше сарапшының талқысынан өтіп барып көпшілікке ұсынылады. Ал қазақ тілі жағы тек бір аудармашының өресімен шектеледі де, көбінесе оның тұтынушыға әсері жеткілікті болмайды.

Қазіргі кездегі тұтынушылық жарнама тілі көптеген зерттеушілердің аса қызығушылығын арттыруда. Алайда, бұл тілдік феноменге қаншама көптеген мақалалар мен диссертациялар, монографиялар арналғанымен, кейбір мәселелері әлі де болса өз шешімін тапқан жоқ.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Борисов Б. Л. Технология рекламы и PR. – ПРЕСС: 2001. – 449 с.
- 2 Қазақ совет энциклопедиясы. – Алматы: Рауан, 1984. 3–т. – 545 б.
- 3 Панкратов Ф. Г., Баженов Ю. К. Рекламная деятельность. – Москва, 2003. 6 басылым. – 8-9 б.
- 4 Шарков Ф. И., Родионов А. А. Реклама и связи с общественностью: коммуникативная и интегративная сущность компаний. – Москва, 2005. – 335 с.
- 5 Асанбаева С. А. Жарнама саласында мемлекеттік тілді қолданудың социоллингвистикалық өзекті мәселелері: филолог. ғыл. канд. дис. – Алматы, 1999. – 132 б.

6 Солтанбекова Ф. Ә. Қазақ жарнамалары: тілдік сипаты және ықпал ету қызметі: филолог. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2001. – 138 б.

7 Молдахметова Ж. Б. Жарнаманың тілдік сипаты. Мәдениеттер тоғысындағы тіл, әдебиет және аударма мәселелері. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2010. – 319–323 б.

8 Бугенова Л. М. Рекламные тексты на казахском и русском языках в межкультурной парадигме: дис. канд. филол. наук. – Алматы, 2007. – 137 с.

9 Мясиченко С. В. Слоган, стандарт и клише в рекламном тексте: дис. канд. филолог. наук. – Астана, 2010. – 134 с.

10 Досжанова Д. Б. К вопросу изучения языка рекламных текстов, 2004. – 255 с.

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

КАИРБЕКОВА Н. Т.

қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі, № 2 Майқайың ЖОББМ,
Павлодар обл., Баянаул ауд., Майқайың кенті

СУЛЕЙМЕНОВ Е. С.

қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі, № 2 Майқайың ЖОББМ,
Павлодар обл., Баянаул ауд., Майқайың кенті

Ұстаз сөзінің «з» әрпін алып тастаса, «ұста» деген мағынаны білдіреді. Сондықтан осы мамандықтың иесі болғандықтан, бұл атаудың атына заты сай болып, жан- жақты ұста болуы тиіс.

Шаһкерім атамыз айтқандай, адамдық борышын дегенді алдымызға келген бүлдіршіндерді, еліміздің ұлтжанды патриот тұлға жасап шығарса, сол мұғалімді нағыз ұстаз деуге болады. Әр баланың санасында мұғалім «идеал» болуы тиіс. Қазіргі заманға сай заманауи білімді, креативті, жаңашыл, адам жанын көзінен тани білетін психолог, кез келген жағдайдан шешімін таба білетін экстраверт бола білу керек.

Дәл сол сын уақыт мұғалім мен ата-ананы да тексеруге келгендей-ақ.

Әлемдегі соңғы болған оқиғалар бүкіл адамзатты дүр сілкіндірді. Еліміздегі ірі өндіріс пен білім ошақтарының карантинге жабылуы, жұмыстың тоқтауы, қоғамдық шаралардың кейінге шегерілуі – бәрі біздер үшін күтпеген жаңалық.

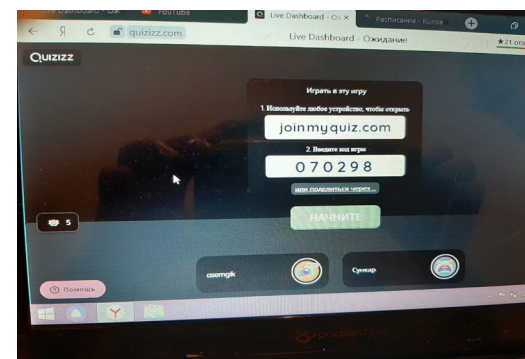
Ал, ең үлкен өзгеріс – мектептердің қашықтықтан оқытуға көшуі. Әрине, бұл оқушылар тұрмақ, мұғалімдер мен ата-аналар үшін де қиындау болып тұр. Көкейде сауал көп. Дегенмен, іштегі қорқыныш, үрей, сенімсіздікке қарамастан алға қарай қадам жасау маңызды. f

Білім беру бұл ел болашағы үшін аса жауапты үрдіс екені мәлім. Сондықтан білім беру саласына қай мемлекетте болмасын үлкен жүк артылады. Ал қазіргі жағдайда сапалы, ең бастысы нәтижелі білім беру үрдісін ұйымдастыру екі есе қиындай түсетіні анық. Бұл жерде тек мұғалімнің шеберлігі, компьютерлік сауаттылығы сабақтың өте сапалы өтуін қарастырады. Сабақтың бірсарында өтуі, пәнге деген қызығушылығы жоғалады. Ал бұл өте қауіпті жағдай [1, 17 б.].

Қашықтықтан оқыту ерте ме, кеш пе бізге жететін еді. Өйткені бұл – заман талабы. Ақпараттандырылған ғасырда озық технологияның үздік жемістерін пайдалану – дамыған елдердің шешімі. Сондықтан еліміз үшін бұл да бір жаңа белес, жаңа шың! Ендеше, сіздермен қашықтықтан оқытуға арналған бағдарламалармен бөлісейін. g

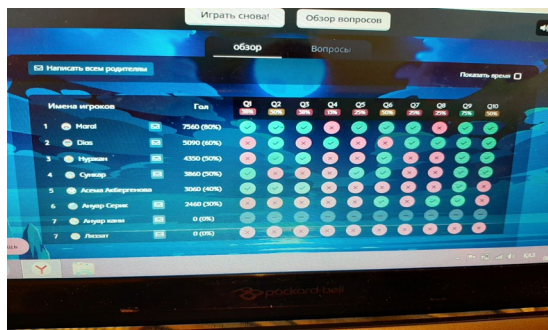
1 Quizziz.com қосымшасы

Бұл қосымша компьютермен де, ұялы телефонмен де кіруге ыңғайлы. Ұялы телефон үшін алдын ала бағдарламасын жүктеп алу қажет. Мұғалім **Quizziz.com қосымшасына** тіркеледі. Мұғалім ретінде тіркелгеннен кейін сіз өз пәніңізге арнап арнайы курс ашу мүмкіндігіне ие боласыз. Курсты сыныптар мен пәндерге қарай бөліп ашуға да болады. Әр курстың өзінің КОДЫ болады. Оқушылар курсқа сол код арқылы кіре алады.



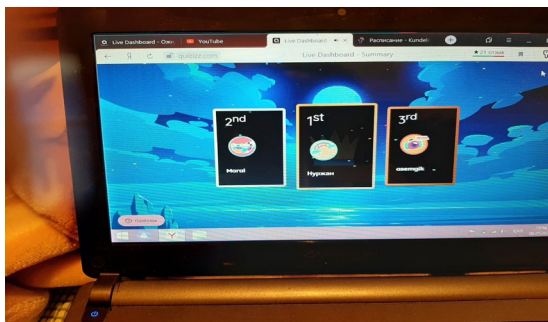
Сурет 1

Бұл қосымшада сабақта өтілген материалды қорытынды ретінде оқушылардың сабақты қаншалықты деңгейде түсінгенін тексеру мақсатында қолдануға болады, яғни оқушылардың жұмысын қадағалап отыруға ыңғайлы болары сөзсіз. Курста өтілетін тақырыпты күн сайын жариялап отыруға немесе алдын-ала дайындап, сабақ кестесіне сай күнді, уақытты белгілеп, жоспарлап жариялауға мүмкіндік бар. Яғни, бір сыныпқа арналған сабақтардың барлығын дайындап қойып, сабақтың шығатын кестесін белгілеп қойсаңыз, ол өзі автоматты түрде жарияланып отырады [2, 18-19 б.].



Сурет 2

Оқушылардың сұраққа жауап беру барысында бұл Quizziz.com қосымшасының ерекшелігі әр оқушының сабақтағы деңгейін диаграмма арқылы көрсетіп отырады, яғни қашықтықта отырып та оқушының сабаққа қатыспай отыруын көруге болады. Сабақтың соңында бұл қосымша әр оқушының орындарын белгілеп қояды.

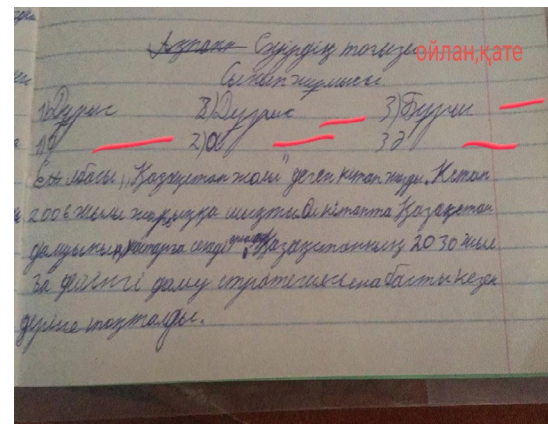


Сурет 3

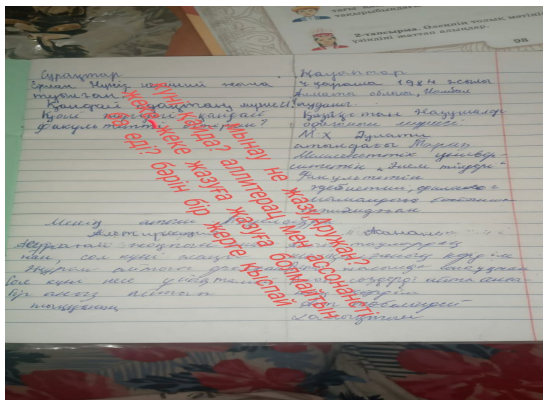
Мұндай оқушымен кері байланыс жасау мүмкіндігі де қарастырылған, оның қателерін белгілеп, ата-аналарына пікір қалдыра аласыз. Ең бастысы, бұл қосымшада арнайы журнал болады. Кімнің қай уақытта тапсырғанын, қанша балл алғанын қадағалап отырасыз. Сонымен қатар оқушылардан келген файлдардың барлығы Google Дискте сақталады. Кез келген уақытта қолжетімді болады [3].

2 Галерея

Бұл қосымшаны ұялы телефон арқылы жүзеге асыруға болады. Қосымшаның ерекшелігі оқушылардың жұмыстарына кері байланыс жасауға үлкен көмегін береді, оқушылар жіберген қателерін өз көзімен көріп, қатесін түзетуге мүмкіндік алады. Сондай-ақ бұл жұмысты оқушының жеке Email-на да, ватсап желісіне де жіберуге де болады.



Сурет 4



Сурет 5

3 Learningapps қосымшасы

Бұл – сабақты түрлендіруге арналған қосымша. Дәстүрлі сабақтармен оқушылардың қызығушылығын төмендетіп алуыңыз ықтимал. Сол себепті Learningapps арқылы әр сабақты қызықты форматта өткізіңіз. Мұнда оқушыларды өзіңіз тіркеп, логин парольдерін үлестіруге немесе qr кодпен бөлісіп, оқушылардың өздігінен тіркелуіне болады. Арнайы бағдарлама жүктеудің қажеті жоқ, сайтқа кіріп, онлайн түрде қолдана бересіз. Ұялы телефон арқылы да кіруге болады.w

Қазір қашықтықтан оқытуға арналған бағдарламалар өте көп. Дегенмен, бұл ұсынылған қосымшалар ең тиімді және қолжетімді деп санаймын. Ендеше, іске сәт, әріптестер.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Білім беру ұйымдарына электрондық оқыту жүйесін енгізу жағдайында педагогтардың біліктілігін арттыруды ұйымдастыру әдістемесі / Ахметова Г.К., Караев Ж.А., Мухамбетжанова С.Т. // Алматы: АҚ «ҰБАО «Өрлеу», 2013.

2 Қазақстан және ТМД елдеріндегі білім беруді ақпараттандырудың IV Халықаралық форумының ғылыми мақалалар жинағы. – 490 б.

3 Журнал «Мектеп», № 11 – 6 б.

4 <https://devpractice.ru/python-lesson-12-input-output-work-withfiles/>

5 <https://www.sites.google.com/site/415ict/textbooks/prog-9/02-linejnyj-algoritm>

6 <https://studfile.net/preview/5427369/page:30/>

7 <https://www.introweb.ru/inews/law/news1484.php>

8 <https://kk.eyewated.com>

9 <https://kk.wikipedia.org/wiki>

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЭССЕ ЖАЗУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ ТУ ЖОЛДАРЫ

КЕТИКОВА Ж. Т.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Қараоба орта мектебі, Павлодар қ.

Эссе дегеніміз (франц. *essai* – тәжірибе, лат. *exagium* – құрау) – философиялық, әдеби, тарихи, публицистикалық, саяси жәнетағы басқа саладағы ғылыми емес, автордың жеке көзқарасын білдіретін прозалық мәтін. Л. П. Крысинның «Толковый словарь иноязычных слов» деген еңбегінде эссе «жүйеленген ғылыми түрде емес, еркін үлгіде қандай да бір мәселені сөз ететін очерк» деп берілген [1, 928 б.]. «Әдебиеттің қысқаша энциклопедиясында»: «Эссе – бұл жеке тақырыпты түсіндіретін және соған байланысты әсері мен түсінігін беруге тырысатын шағын көлемді және еркін композициялы прозалық шығарма», – деген анықтама беріледі. Эссе соңғы жылдары танымал бола бастады. Бұл жанрды қалыптастырушы ретінде М.Монтень саналады. Эссе – еркін композициялық құрылымға негізделген немесе көркем-публицистикалық жанрдың бір түрі. Ол қатаң түрде жоспарға негізделуі міндетті емес. Эссенің мақсаты – эссе жазушының өзіндік көзқарасын, сыни ойын жетілдіру, ұстанымын дәлелді бекіту үшін жан-жақты білім алып, ақпараттық қарулану, тақырыпты ашуда метатанымдық білігін тиімді қолдану, шығармашылық қабілетін шыңдау, ой жүйелігін реттеу, жазу түрлеріне қарай жазу тәсілдерін тандай біліп, ой жүйесінің бірізділігін сақтауда сөз оралымдарын тиімді қолдану, шығармашыл жазбаларда сөздік қорының байлығын дамыту, талдау жұмыстарында қажетті термин сөздерді қолдану.

Эссе жанры қазіргі заманда барлық мамандықтағы адамдар үшін негізгі іскерлік қарым-қатынас жасаудың, табысқа қол жеткізу үшін өз жаңалығын жүзеге асырудың, басқа адамдардың ой-пікіріне көзқарасын білдіру үшін ең негізгі жазу түрі болып қалыптасып отыр. «Қазіргі мектеп оқушысы – келешек маман, ол қандай салада болсын өзінің шешімі мен тұжырымын сауатты бере алатын, ауызша

да, жазбаша ойын толғай алатын маман болуы тиіс. Болашақ маман мектеп қабырғасында эссе жазуға қалыптасып, қай мамандық иесі болса да тұжырым жасай алатын тұлға болуы керек» [2, 36 б.].

Эссе жазуда тақырыпты таңдау себебі және мәні логикалық және стилистикалық байланысқан бірқатар құрылымдардан тұрады. Бұл кезеңде зерттеу барысында жауап іздеген сұрақты дұрыс қарастыру өте маңызды, ал әрі қарай жауапты растайтын дәлелдердің реттілігі қажет. Сондықтан оқушылардың ойлау дағдыларын сабақ барысында бақылау, тәжірибе, толғану, пайымдау, түсіндіру, талдау арқылы жүзеге асыру арқылы пайдалану дұрыс. Таңдаған мәселе және негізгі сұрақты қарау теориялық және практикалық негіздерін қамтиды. Мінсіз эссе жазудың дайын ережесі жоқ және болмайды да, бірақ эссе жазу дағдыларын жүзеге асыруға көмектесетін ережелер мен нұсқаулар бар. Эссенің негізгі құрылымы мынадай:

I Кіріспе:

Тақырып

Тезис

II Аргументтік бөлік:

Дәлелдеме

Тезисті бекіту, тұжырымдау

III Қорытынды:

Жинақтау

Тезисті түйіндеу

Оқырманды қызықтыру үшін кіріспе бөлім жанды, нақты, күшті және мінсіз болуы керек. Онда оқырманға үндеу, афоризм, жалпы ой, жеке тәжірибеге сілтеме, аналогия, ассоциация, тұжырым, сұрақ, жеңіл ескертпе т.б. болуы мүмкін. Кіріспе мен негізгі бөлім арасындағы қатынас сақталуы керек. Егерде эссенің жалпы көлемі 500 сөз болса, кіріспеге 50 сөз алу ұсынылады.

Негізгі бөлім тақырыптың бірізді баяндалуы болып табылады, жазылған мәселе бойынша ұсыныстар мен көзқарастарды бейнелі түрде жеткізеді, жазбаша хабарландырудың мақсаты мен бағытына сілтейтін ой желісін құрайды, дәлелдемелері мен сілтемелері бар, идеяны дәлелдемелер мен нақты мысалдар арқылы нақтылайды. Мұнда әр түрлі айқындау құралдары қолданылады.

Қорытынды бөлімде әдеттегідей қорытынды жасалады, жазылған мәселе мәні мен мазмұнын күшейтеді, автордың ойымен сәйкес келетін көңіл-күй мен сезімді анықтайды. Эссенің қорытынды бөлімі негізгі бөлімнің көлемімен бірдей болу керек. Эссе мазмұнын құрайтын автор ұстанымының негізіне автордың

жеке әсері, толғанысы жатуы мүмкін бола тұра, эссе авторына қосымша ақпараттар артық етпейді. Бұл кітапхана, интернет ресурстары, сөздіктер, анықтамалықтар, қайта оқып шығуды қажет ететін, бұрын оқылған кітаптар болуы мүмкін. Сондай-ақ жанындағы адамдардан алынған ақпараттар да қажет.

Келесі кезең – дайындық: ақпараттарды жинақтау, тезистерді құрастыру, жұмыстың құрылымын, баяндау тәсілін анықтау. Ақпараттарды жинақтау көп уақытты алады: деректерді тексеру керек, өнімді идеялармен істеп жатқаныңызға көз жеткізуіңіз керек, бар материалдарды ретімен қойып, қайта саралап, қарап шығу керек. Кейбір мәліметтерді алып тастап, басқаларын кеңейтуге тура келеді.

Тезис (гр. жүйелеу, белгілеу, тұжырымдау, нұсқаулық) – бір сөйлемде қысқа, нақты көрсетілген негізгі ой. Тезистер жұмыста ұсынылатын ақпараттарды жүйелеуге, идеялардың арасындағы сәйкестіктер мен сабақтастықты анықтауға көмектеседі. Ең жақсысы эссе жазуда көздеген мақсатқа жетуге көмектесетін маңызды ақпараттың өзін таңдаудан бастаған дұрыс. Тезистер жұмыста ұсынылатын ақпаратты жүйелеуге, идеялардың арасындағы сәйкестіктер мен сабақтастықты анықтауға көмектеседі. Эссе жазу үшін, ең басты мәселе – оқушының сол тақырыпты білуі ғана емес, сонымен бірге білгенін көркем, тиянақты тілмен жеткізу қабілеті, тіл байлығы, сауаттылығы, әдеби талдауы, негізгі мәселелерді дөп тауып, соны тұжырымды бере білуі, дүниетанымы да үлкен рөл атқарады.

Дәлелдер (аргументтер) – бұл қоғамдық өмір фактілері, құбылыстары, оқиғалар, өмірлік жағдаяттар мен тәжірибелер, ғылыми дәлелдемелер, ғалымдар пікіріне жасалған сілтемелер және т.б. Әр тезистің пайдасына екі дәлел келтіргеніміз жөн, себебі бір ғана дәлел нанымсыздау болады, ал үш дәлел баяндаманы күрделендіріп жібереді. Эссе жазу адамды үздіксіз оқуға итермелейді. Идея айтып, пікір білдіргенмен, аргументтермен бекіте алмау – аяқталмаған эссе. Толық эссе жазылу үшін қоғамда болып жатқан жаңалықтар, әртүрлі саладағы өзгірістер, тың ойлар, оқиғалар, жаһандық мәселелер назардан тыс қалмау керек. Нашар аргументтен нашар эссе жазылады. Сонымен, эсседе ой айтылады, ол дәлелденеді, сосын тұжырымдалады.

Эссе жазарда мынадай критерийлерге баса назар аударған жөн:

1 Эссе тақырыбының сәйкестігі;

2 Мәселені берілген тақырып аясында нақты дәлелдемелермен шешу;

- 3 Жұмыстың академиялық стильде жазылуы;
- 4 Өзіндік тұжырымдардың берілуі;
- 5 Мағыналық тұтастық, ой байланыстылығы;
- 6 Ұсынылған тезистердің сауатты дәлелдемелермен дәйектелуі;
- 7 Ұғымдар мен құбылыстарды талдау кезінде салыстыру мен жинақтау тәсілдерін қолдана алуы;

8 Мәтінде тілдік нормалардың сақталуы.

Эссе тақырыптары эссе түрлеріне қарай әртүрлі құрылады. Аргументтік, дәлелдемелік, әдеби, сыни, синтез эсселердің өзіндік ерекшеліктері бар. Осыған сәйкес тақырыптарында да өзгешілік бар. Эссе жазарда оқушыларға мынадай кеңестерге сүйенуге болады:

√ Эссе жазу кезінде қысқа фразаларды ұзын сөз тіркестерімен кезектестіріп қолдану керек. Бұл жағдайда мәтіноңайоқылуға жеткілікті серпін болады.

√ Эсседе күрделі және түсініксіз сөздерді қолданбау қажет, әсіресе сөздің мағынасы шала таныс болса.

√ Мүмкіндігінше жалпы сөйлемдерді аз қолдану керек. Эссе автордың жеке ойын көрсететін бірегей, жекеленген жұмыс болуы керек.

√ Өзілді өте мұқият қолданған жөн. Өйткені, сарказм және дөрекілік оқырманның ашуын келтіруі мүмкін.

√ Жеке тәжірибе, естеліктер мен әсерлерді көрсету – өз көзқарасыңды және оқырманның сенімін растаудың тамаша тәсілі.

√ Тақырыпты және негізгі идеяны ұстану қажет және одан ауытқымай, қажетсіз мәліметтерді сипаттаудан аулақ болған абзал.

√ Эссені толығымен аяқтағаннан кейін, баяндаманың барлық жерінде ойдың дұрыс жеткізілгеніне көз жеткізу үшін, оны қайтадан оқып шыққан дұрыс.

Эссенің қаншалықты сәтті шыққанын тексерудің бірнеше жолдары бар: мәтінді дауыстап оқу, өз жазғаныңа оқырманның көзқарасымен қарауға тырысу, ең соңында адамдардың пікірін білу. Әр уақытта адам өзінің сөзімен құнды екенін естен шығармау керек.

Эссе құрылымының бөліктері бір-бірінен ажырамайтын, спираль іспеттес болады. Сөз оралымдары, яғни абзацтан абзацқа өтуші сөйлемдер, шылаулар, қаратпа сөздер эссе құрылымын байланыстырады. Шылаулар абзацтарда айтылатын пікір мағынасына қарай қолданылады. Қаратпа сөздер эссе жазушының ойына байланысты қойылады. «Жаргон және қазіргі заманға сай сөздерді орынды қолдану керек, әйтпесе олар коммуникативті кедергі туғызуы мүмкін. Әсіресе, көп мағыналы сөздерді пайдалану

барысында мұқият болу керек: мағыналық реңкті араластыру түсіндіруді қиындатады» [2, 74 б.]. Эссеге эмоционалдылық, экспрессивтілік, көркемдік тән. Мамандар қысқа, ұғынықты, екпіні бойынша әртүрлі сөйлемдер мен сөнге айналған заманауи тыныс белгісі – сызықшаның қойылуын эссе жазудың тиімді құралы деп санайды, яғни айқындауыш мүше, сөйлемдердің көп болуын айтады. Жалпы, стиль тұлғаның ерекшелігін танытып тұруы шарт екенін есте ұстаған жөн. Эссенің негізгі белгілерінің бірі - көлемінің шағындығы. Қандай да бір қатаң шек қойылмайды, әрине. Эссе көлемі компьютермен тергенде 7-10 беттей болуы керек. Гарвард бизнес мектебінде эссе көбінесе екі-ақ бетке жазылады. Ресей университеттерінде 10 бетке дейін жаза беруге болады.

Эссе оқушысын таң қалдыруы тиіс. Адамға ой салатын шығармадағы кейбір пікірлер көбінесе афоризмге айналып кетеді. Эсседе, міне, осындай белгілер және оғаш пікірлер болуы тиіс. Сөйтіп, оқушысын ойландырып, жаңа идея тудырып отыруы абзал. Эсседе қалыптасқан шаблондарды, сөздерді қысқартуды, жеңіл-желпі ой қорытуларды қолданудан аулақ болған жөн. Эссе тілі байсалдылықты талап етеді.

Эссе жазудағы қателер деп мыналарды айтуға болады:

- тексеру жұмысын дұрыс жүргізбеу;
- емле қателерін тексерумен шектеліп қалу;
- екіұшты ойлар, сәтсіз алынған фразалардың жоқтығына көз жеткізбеу;
- кіріспе сөздің тым ұзақтығы, детальдардың жетіспей тұруы;
- көпсөзділік, т.б.

Қазір әлемдік білім беру жүйесінде адамның теориялық білімі мен тәжірибесіне емес, сыни ойлау қабілетіне қарап бағалау жүйесі қалыптасқан. Ал эссе жазу – осы сыни ойлау қабілетін қалыптастыратын, оқушының кез келген мәселеге қатысты ой-пікірін білдіре алу деңгейін, сауатты жазу дағдысын тексеруге мүмкіндік беретін ең тиімді тәсіл.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов. – М.: Эксмо, 2006. – 944 с.
- 2 Иманбекова Б. Мектептегі ғылыми-әдістемелік жұмыс. – Алматы, 2003. – 136 б.
- 3 Балақаев М., Серғалиев М. Қазақ тілінің мәдениеті. – Алматы: «Зият Пресс», 2006 – 140 б.

ЮМОРИСТИКАЛЫҚ ДИСКУРС: ЛИНГВОКОММУНИКАТИВТІК ЕРЕКШЕЛІК

ҚОПАЕВА Ә. Қ., МАШРАПОВА З. С.
докторанттар, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
ҚАДЫРОВА Б. М.
ф.ғ.к., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Комикалық категория адам санасына қатаң тәртіп бойынша ойлау шеңберінен шығып, қарастырылып отырған объектідегі қарама-қайшылықты, сонымен қатар оның басқа объектілермен байланысын көруге мүмкіндік береді, бұл шындықты бейнелеудің көп өлшемділігі мен адам интеллектінің әлеуетін арттырады [1, 180 б.]. Бір жағынан, бұл жалпы құбылыс, ол комикалық дискурстың тақырыбын, жанрларын қамтиды. Екінші жағынан, комикалық – бұл бірқатар прагматикалық факторлармен расталған этно және әлеуметтік ерекшелік құбылысы. Комикалық категория туралы мәселе негізінен эстетика мен стилистика аясында қарастырылды. Олардың көпшілігі юморды зерттеудің лингвистикалық аспектісін, басқалары әлеуметтанулық және ұлттық-мәдени аспектілерін қарастырған.

Зерттеушілер қарым-қатынастың күлкілі түріне, юморлық дискурсқа қатысты комикалық құбылыстың әр түрлі жақтарын көрсететін көптеген терминдерді ажыратады. Күлкі, тапқырлық, ирония, әзіл, қалжың, сатира және т.б. карнавал мәдениетінің бір бөлігі, карнавал санасының көрінісі ретінде күлкілі жағдайлар мен күлкілі шығармаларға тікелей байланысты ұғымдар [2, 18 б.]. Комикалық категория – кең ұғым, бұл әлеуметтік маңызы бар ерекше эстетикалық категория. В. Я. Пропп күлкі тудыратын барлық нәрсені комикалық салаға жатқызады [3, 391 б.]. А. Бергсон бұл категорияны мағыналы ойын ретінде қарастырады; реакцияларымыз бен эмоцияларымызды реттейтін тыйымдар мен нормалар бөгет болмаса, күлкі мен келеке етуге болатын барлық нәрсені жатқызуға болады [4, 13 б.].

Лингвистикалық зерттеулерде, атап айтқанда, Н. Д. Арутюнова мен И. Р. Халпериннің еңбектерінде ұсынылған құрылымдық-семантикалық бағыт аясында, комикалық құбылыс көбінесе жеке лексикалық бірліктің мағынасы шеңберінде немесе объективті сөздік бірліктерге сүйене отырып, жеке сөйлемнің құрылымы аясында қарастырылады. Өз кезегінде Н. Хомский, Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков ұсынған когнитивті тәсіл тілдік және ойлау процестерінің параллелизмі туралы тезиске сүйене

отырып, тілдік құрылымдар қоршаған әлемнің құрылымымен қатар адамның танымдық тіршілігінің құрылымын көрсете алады, күлкілі мәлімдемені түсіндірудің одан да кең перспективасын ұсынады – дискурс деңгейінде оның прагматикалық, әлеуметтік-мәдени және психологиялық сипаттамалары. Комикалық әсердің пайда болуы әлемдегі мүмкін жағдай туралы екі білімнің бір пропозициясының нәтижесінде мүмкін болады. Осылайша, «комикалық» категорияны зерттеушілердің көпшілігі оның негізгі ерекшелігін қарама-қайшылық, сәйкессіздік ретінде анықтайды. Аталған қарама-қайшылық адамның ерекше реакциясына, күлкі арқылы ғана шешілуі мүмкін нақты қақтығыс жағдайына әкеледі. Юмористикалық дискурс, Й. Хейзинг пікірінше, танымдық деңгейде де, тілдік деңгейде де ойын орын алады. Жалпы, юмористикалық дискурстың мақсаты – тіл құралдары, нормалар мен стереотиптер ойыны, бұл ойын-сауық пен күлкіні қамтып, сонымен қоса адамның табиғи және әлеуметтік детерминизмнен де арылуды көздейді [5, 3 б.]. Юмористикалық дискурс қарым-қатынасқа қатысушылар арасындағы қашықтықты қысқартып, қарым-қатынастың маңызды емес ренкімен сипатталады. Әзіл-қалжыңдық қарым-қатынастың эмоционалды атмосферасы қарым-қатынасқа қатысушылардың бір-біріне деген достық қарым-қатынасын, спикерлердің белгілі бір дәрежеде әлеуметтік мәртебесін ескермеуін, институционалдық дискурстарда бекітілген белгілі бір құндылықтарды ойнай отырып ауыстыруды білдіреді. Юмор мәтіннің әр түрлі түрлерінің бөлігі бола алады. Нысанға деген күлкілі көзқарасты газет мақалаларынан, журналистикадан табуға болады, тіпті аса маңызды мәтіндерде де қалжың жазылған үзінділер болуы мүмкін.

Юмористикалық дискурсты зерттеуге арналған көптеген еңбектерде дискурстың бұл түрі күлкілі қарым-қатынас жағдайына еңгізілген мәтін ретінде анықталған [6, 13 б.]. Мұндай жағдайға тән белгілері: 1) қарым-қатынасқа қатысушылардың маңызды сөйлесуден аулақ болудың коммуникативті ниеті; 2) қарым-қатынастың юмористикалық ренкі, яғни қашықтықты қысқартуға және нақты ұғымдарды жұмсақ түрде сыни тұрғыдан қайта қарастыруға деген ұмтылыс; 3) осы лингвомәдениетте қабылданған күлкілі мінез-құлықтың белгілі бір модельдерінің болуы. Коммуникативті ниет юмористикалық дискурсын құруда шешуші рөл атқарады, ал стихиялық және дайындалған сөйлеудің қарсылығы маңызды. Бұл қарама-қайшылық сөйлеуші үшін маңызды, өйткені жаңа анекдот айтуға немесе күлкілі оқиға туралы хабарлауға деген

ұмтылыс көбінесе әңгімелесудің қозғаушы күші болып табылады. Мұндай мотив – бұл өздігінен қалжындаса сөйлеу әрекеті. Адресат үшін сөйлеуді жіберушінің мінез-құлқының ішкі мотивациясы емес, коммуникативтік өзара әрекеттесу процесі маңызды. Сөйлеушінің көзқарасы бойынша, қалжың ниеті жеке тұлғаның түрімен (кез-келген жағдайда әзіл-қалжыңдық қарым-қатынасқа бейім адамдар бар екені белгілі) және қарым-қатынас саласымен (белгілі бір қарым-қатынас саласында әзілдердің орындылығының белгілі бір градациясы бар: ескі достардың кездесуі өзара әзіл-қалжыңға деген көзқарасты білдіреді, ал куәгерлердің айғақтарын беруде мұндай көңіл-күй жоққа шығарады). Коммуникативті ниеттің жүзеге асырылуы үшін оны адресаттың реакциясы қолдауы керек. Баяндамашы белгілі бір қарым-қатынас жағдайында әзілдің орындылығын тексеру үшін мінез-құлықта белгілі бір сигналдарды пайдаланады.

Социоллингвистикада бұл бастама, әдетте, жоғары деңгейге, яғни жоғары әлеуметтік мәртебесі бар адамға тиесілі екендігі белгілі. Осылайша, мәртебелік теңсіздік бастықтың әзіл-қалжыңының мүмкін алғышарты ретінде әрекет етеді: әзілдің бұл түрін оның мәртебесін көрсету, есеп беру, оқыту және т. б. сияқты манипуляциялар санатына жатқызуға болады. Мұндай қарым-қатынасқа тыйым салынған айқын белгілердің болмауы (жағдайдың салтанаттылығы, адресаттың терең теріс эмоционалды тәжірибесі, сөйлеушінің өзі сезінетін қорқыныш және т.б.) әзіл-қалжыңмен сөйлесу үшін сигнал болуы мүмкін. Коммуникативтік ниет олардың іске асырылуында бірнеше кезеңнен өтеді: әзіл-қалжыңға ұмтылу, жағдайдың барабарлығын бағалау, әзілдің ауызша көрінісі, адресаттың реакциясын бағалау. Юморлық коммуникативті ниеттің іске асырылуы бірден жүзеге асырылады, сондықтан кезеңдерді бөлу шартты болып табылатынын айта кеткен жөн.

Сонымен қатар, адресаттың жағдайын және реакциясын бағалау вербальды емес: бұл көзқарас, мимика, ым-ишарат, дауыс тембрінің белгілі бір сипаттамалары деңгейінде жүреді. Жазбаша сөйлеуде соңғы уақытқа дейін әзіл ниеті білдірілмеді. Мәтіннің мазмұны оқырманға автордың ниетін бағалауға мүмкіндік беруі керек деп есептелді. Юмористикалық реңк – қарым-қатынасқа қатысушылардың бір-біріне деген достық қарым-қатынасымен, екінші жағынан белгілі бір құндылықтардың ауысуымен сипатталатын эмоционалды қарым-қатынас атмосферасы. Юмористикалық реңк – бұл қарым-қатынасқа қатысушылардың

юморға деген өзара көңіл-күйі, бұл болып жатқанның бәрін күлкілі түсіну, әзіл мен күлуге дайын болу. Егер юмористік ниет спикердің коммуникативті мінез-құлқының сипаттамасы болса, юморлық жағдайды ұйымдастыруға деген ұмтылыс, яғни сөйлеу тақырыбының белсенді позициясы, онда юморлық тоналдылық-коммуниканттың бастапқыда юмормен белгіленген жағдайға деген көзқарасы, бұл жағдайда сөйлеу субъектісінің позициясын салыстырмалы түрде пассивті деп анықтауға болады. Мысалы, комедияның эстрадалық қойылымына келген адамдар әзіл-әңгімелерін оқып, әзілдерді тыңдайды. Мәтін лингвистикасында адресаттардың екі түрі ерекшеленеді: адресат сыншы және адресат-эмпатик (Мышкина, 1991). Біріншісі оқиғаларды аяусыз бағалауға тырысады, ал екіншісі осы оқиғаларға қатысады және қатысушыларға жанашырлық танытады. Сыншы Адресат әзілді естігенде, алдымен оның күлкілі екенін бағалап, содан кейін оған жауап беруі керек. Эмпатиялық адресат алдын-ала спикердің жағында болады, өзін онымен байланыстырады және әзілді соңына дейін тыңдамай-ақ күлуге дайын. Әрине, бұл түрлер, көптеген басқалар сияқты, өте шартты, бірақ біз үшін қарым-қатынастың юмористикалық тоналдылығы адресаттардың-эмпатиканың қалыптасатындығын атап өту маңызды.

Прагмалингвистикалық юморды талдау тұрғысынан белгілі бір күлкі реакциясының механизмін түсіну (және егер ол болжанса, оның болмауы) сөзсіз юморлық эмпатияны зерттеуге жол ашады. Мұнда біз әзіл-қалжың қарым-қатынастың мәдени және психологиялық сипаттамалары туралы айтып отырмыз. Әзілді түсінуге дайын болу адамның жеке ерекшеліктеріне ғана емес, сонымен қатар белгілі бір мәдениетте қабылданған мінез-құлықтың белгілі бір стереотиптеріне де негізделген. Бұл тұрғыда әртүрлі лингвистикалық мәдениеттерге тән юмор туралы айту орынды. Юморлық ниет, кем дегенде, лингвомәдени ерекшелікпен сипатталады халықаралық әзіл-қалжыңға деген ұмтылыс жеке тұлғаның ерекшеліктеріне байланысты, ал әзілді түсіну мәдениеттің жалпы контекстінде тоқылған. Күлкілі этно-мәдени ерекшелігін зерттеу (көбінесе әзіл қарастырылады) зерттеушілердің назарын бірнеше рет аударды. Әзілді сыни және эмпатикалық қабылдау арасындағы байланыс интеллектуалды өңделген және қарапайым әзіл түрлерінің арақатынасына сәйкес келеді. Тапқыр тұжырым тек күлкіге ғана емес, сонымен бірге автордың зияткерлік қабілеттерін бағалауға да арналған. Қарым-қатынас кілті қарым-

катынасқа қатысушылар арасындағы мәртебелік және тұлғааралық қатынастармен анықталады. Қарым-қатынастың бірнеше кілті бар: қарапайым (бейтарап), салтанатты, ресми-іскерлік, достық, әзіл. Осы тұрғыдан әзіл-қалжыңдық қарым-қатынас серіктестер арасындағы жақын, достықты қатынасты сақтап қана қоймайды, алайда мұндай ара-қатынаста әзіл орынды екенін де айта кету керек. Әдеттегі күлкі реакциялары туралы айтатын болсақ, біз ең алдымен белгілі бір мәдениетте қабылданған эмоционалды өзін-өзі бақылау дәрежесін айтамыз. Күлкілі мәлімдемелер барлық алуан түрлілігімен белгілі бір заңдарға сәйкес құрылады, олар ниет пен нәтиже, күту мен шындық, оның мазмұны мен формасы арасындағы сәйкессіздіктерге негізделген. Күлкілі мәтіндерді құру тәсілдерін рәсімдеу және есептеу мүмкін емес, бірақ мұндай мәтіндерді жіктеу критерийлерін ұсынуға болады. Ең жалпы зерттеу схемасы – әзілдің семиотикалық моделі, онда күлкілі мәтіндердің семантикалық, прагматикалық және синтаксистік кластары ерекшеленеді. Бірінші жағдайда біз объект пен шындықтың сәйкессіздігіне (әр түрлі нонсенс түрлері), екінші жағдайда тақырып пен жағдаяттың мінез-құлқының сәйкес келмеуіне (кейіпкерлердің күлкілі немесе әдепті мінез-құлқы), үшінші жағдайда-сөйлеудің жанрлық-стистикалық ұйымдастырылуының және нақты жағдайлардың сәйкес келмеуіне байланысты (кодты күлкілі өзгерту, біреудің сөзіне еліктеу, регистрді төмендету және т.б.).

Сонымен күлкілі мәтіндерді құрудың сценарийлік моделі ұсынылады: күлкілі қайталаулар, семантикалық тұзақтар, күтпеген фокустау және т.б. күлкілі эффект жасаудың мұндай әдістері алгоритмдердің бір түрі болып табылады. Күлкілі мәтіннің шарықтау шегі – үйлеспейтін құбылыстар тіркесімі. Тек коммуниканттар үшін маңыздысы – юмор, осыған орай әзілдерді әртүрлі этномәдени немесе әлеуметтік-мәдени топтарға тән құндылықтардың көрсеткіші ретінде қарастырған жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Вербицкая О. Ю. Опыт лингвистического исследования парадоксального речевого акта в комическом дискурсе: на материале английского языка: дис. канд. филол. наук. Иркутск, 2005. – С. 251.
- 2 Бахтин М. М. Ауызша шығармашылықтың эстетикасы. – М., 1986. – 186 б.
- 3 Пропп В. Я. Морфология волшебной сказки. – Л., 1982. – С. 459.

4 Бергсон А. Смех. – М., 1992. – С.356.

5 Карасик В.И. Анекдот как предмет лингвистического изучения // Жанры речи: Межвуз. сб. науч. тр. – Саратов: Колледж, 1997. – Вып.1., С.11

6 Карасик, В.И. О типах дискурса / В.И. Карасик // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: Сб. науч. тр. – Волгоград, 2000. – С. 5 – 20. – URL: <http://shtab.russian-latvia.info/main.php?w2=pressa&id=1027>

КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗУЫНЫҢ ФОНЕТИКАСЫ

ҚАЙРАТОВА Н. Қ.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Адам баласының тілі – дыбыс тілі. Сөйлеген сөздеріміздің қай-қайсысы да түрлі дыбыстардың түрліше құралысуы, орналасуы сияқты көрінеді. Қазақ фонетикасының зерттелу тарихының өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл тақырыпты ашып қарастыру үшін, ең алдымен, көне түркі жазуынан бастағанымыз жөн.

Орхон – енисей жазба ескерткіштері тіліндегі дыбыстар да жасалуы мен айтылуына және естілуіне қарай дауысты және дауыссыз дыбыстар болып екі топқа бөлінеді [1].

Кесте 1

Нышандар	Жазу үлгісі	Дыбысталуы	Нышандар	Жазу үлгісі	Дыбысталуы
𐰇	A	a,e	𐰃		с,ш
𐰆	I	ы,i	𐰄		т
𐰅	W	o,y	𐰇		т
𐰈	Ū	ө,ү	𐰆		й
𐰉		б	𐰇		й
𐰊		б	𐰇	Ç	ч

⌘		д	⌘	M	м
Х		д	Г	NG	ң
Ү		ғ	Э	NY	ң
Ф		ғ, ғ	1	P	п
Н		к	Ү	Ş	ш
Ү		к	Ч	Z	з
↓		л	↓		ок/ко, ко/ку
Ү		л	Н		өк/үк, кө/кү
С		н	Δ		ык/кы
Н		н	Ү		ич/чи
Ч		р	М	LT	лт
Ү		р	З	NÇ	нч
С		с	☺	NT	нт

Орхон ескерткіштеріндегі көне руникалық жазуда төрт дауысты әріп бар. Яғни, а/е үшін бір әріп, ы/і үшін бір әріп, о/у үшін бір әріп және ө/ү үшін бір әріп қолданылған.

Белгілі түрік зерттеушісі Талат Текин Орхон ескерткіштерінде қолданылған дауысты дыбыстарға тән төмендегі ережелерді анықтап берді:

1 Сөз басы және сөз ішіндегі А және Е дыбыстры көбінесе жазылмайды. Мұның себебі, сөздердің көбі а немесе е фонемаларынан басталып, келесі буында дәл осы әріптермен жалғасады, және келесі буын тұйық буынды болып келеді: $D^1K^1=(a)д(а)к$ «аяк», $R^2N^2=(e)р(е)н$ «адамдар»

2 Егер сөз басында немесе алғашқы буынында езулік (а,е,ы,и), не еріндік (о,ө, у,ү) дауыстылар болса, одан кейінгі буындарда да дәл сол топтағы әріптер кездеседі: $IR^1K^1=ыр(а)к$, $IÇR^2=ичре$ «ішінде»

3 Алғашқы буындағы езулік дауысты дыбыстардан кейін кездесетін еріндік дауыстылар сөз ішінде таңбалаңады: $K^1IL^1N^1MŞ=кыл(ы)нм(ы)ш$ «жаратылыпты-мыс», $S^2B^2N^2P=с(е)б(і)н(і)н(і)п$ «сүйсініп».

4 Ал сөз басында езулік дауысты қолданылып, одан кейінгі буындарда да езулік дауыстылар кездесе, онда ол әріптер көрсетілмейді: $L^1T^1WN^1=(a)лтын$ «алтын», $K^2L^2WE^2T^2M=к(е)лұрт(ү)м$ «кетірдім, алып келдім».

5 Алғашқы буындағы еріндік дауыстылардан кейін езулік дауыстылар кездесе, олар таңбалаңады: $T^2W̃L^2IS^2=Төліс$ «Төліс(қаған)», $S^2W̃ÇIG^2=сүчік$ «тәтті»

6 Алғашқы буынның еріндік дауыстысынан кейінгі дауыстылар, әдетте, жазылмайды: $B^1WD^1N^1=бод(у)н$ «халық», $WL^1G^1=ұл(ү)ғ$ «ұлық(ұлы)».

7 Сөз соңында кездесетін дауысты дыбыстардың барлығы да көрсетіледі: $K^1R^2A=к(а)ра$ «қара», $Y^1ZI=й(а)зы$ «жазу» [3].

Орхон – енисей жазуларының бірқатар өзіндік ерекшеліктері бар екендігі байқалады. Мәтінде дауысты дыбыстардың екі дауыссыз дыбыс ортасында өте сирек кездесуі және елеулі ролі болмауы осындай өзгешеліктерге жатады. Сөздердің жуан не жіңішке екендігін де қатар келген дауыссыз дыбыстардың жуан, жіңішкелігіне қарай ажырата аламыз.

Кесте 2

Орхон–енисей жазбалары фонетикасы	Қазіргі қазақ фонетикасы
Жалаң дауыссыздар. Ескерткіштерде жалаң дауыссыздардың қатарына жуан буынды сөздерде де, жіңішке буынды сөздерде де бірдей кездесе береді:	
3-ызың ұяң дыбыс.	
Сөздің басында кездеспейді де, сөздің ортасында және аяғында жиі қолданылады: өзүм (өзім), сүкүстіміз (соғыстық), үгүзке(өзенге).	Сөздің барлық буындарында кездесе береді: өзім, заң, қаз.
М-мұрын жолды сонор дыбыс.	
Бұл да көбінесе, сөздің арасында және аяғында кездеседі: семіз(семіз), бармыс(барған), оғұзым(менің оғызым).	Сөздің барлық буындарында кездесе береді: момын, мол, қалам.
П-шұғыл қатаң дыбыс.	

Сөздің ортасында және аяғында кездеседі: апа(апа), есідіп(естіп), коп(көп).	Сөздің барлық буындарында кездесе береді: акпарат, парта(кірме сөз), алқап.
Ш-қатаң спирант дыбыс.	
Ескерткіштерде өте жиі кездеседі: Йашыл үгүз(жасыл өзен), ташра(тысқа), башлайу(бастап).	Сөздің барлық буындарында кездесе береді: шам, аш, шу.
Ч-қатаң аффрикаттық дыбыс.	
Орын талғамайды. Сөздің барлық шеңінде кездесе береді: чөл(шөл), ічік(ішік), ач(аш).	Төл сөздерде қолданылмайды. Тек орыс тілінен енген барлық буындарда қолданылады: диспетчр, чемодан. Диалектілерде көптеп қолданылады.
Ң-мұрын жолды сонор дыбыс.	
Сөз басында кездеспейді де, сөздің ортасында және аяғында қолданылады: теңрі(тәңрі), өрң(ақ, боз), барын, өң(алғашқы).	Сөздің басында қолданылмайды. Тек ортасында және аяғында қолданылады: аң, жаңа.
Қос дауыссыздар. Орхон-енисей ескерткіштері тілінің қазіргі қазақ тілінен бір ерекшелігі – мұнда бір дыбыс екі, кейде одан көп таңбамен беріледі. Олардың бірі жуан сөздерде, екіншісі тек жіңішке сөздерде кездеседі.	
Бб-шұғыл ұяң дыбыс.	
Жуан және жіңішке түрлерінде кездеседі. Орын талғамайды, сөздің барлық шеңінде бірдей кездесе береді. Жуан түрі тек жуан буынды сөздерде ғана қолданылады. Будунка (халыққа), суб(су), бардымыз (біз бардық) Жіңішке түрі тек жіңішке сөздерде ғана қолданылады: еб(үй), білге (дана), біліг есі (білік иесі)	Қазақтың төл сөздерінде сөз аяғында қолданылмайды. Тек орыс тілінен енген сөздердің аяғында қолданылады: бақа,дыбыс, клуб.
Ғғ – ұяң, ызың дыбыс.	
Сөз басында кездеспейді, тек жуан буынды сөздердің ортасында не соңында қолданылады: оғуз (оғыз), тағыт (тауды), айғучы (кеңесші) Жіңішке түрі сөз басында кездеспейді. Сөздің ортасында және аяғында ұшырайды: іді (кожа), тегді (жетті), йердекі (жердегі).	Сөздің басында және ортасында ғана жазылады; ғалым, аға.
Гг – ұяң, шұғыл дыбыс.	
Жіңішке сөздердің ортасында не соңында кездеседі: білге (дана), көрүг (хабаршы), келігме (келетін орын)	Қазақтың төл сөздерінде сөз аяғында қолданылмайды. Тек орыс тілінен енген сөздердің аяғында қолданылады: гүл, егін, округ.
Дд – шұғыл ұяң дыбыс.	

Жуан және жіңішке түрлерінде кездеседі. Жуан түрі тек жуан буынды сөздердің ортасында және аяғында кездеседі де, сөз басында қолданылмайды: будун (халық), айды (айтты), ачдымыз (біз аштық).	Қазақтың төл сөздерінде сөз аяғында қолданылмайды. Тек орыс тілінен енген сөздердің аяғында қолданылады: дала, адал, отряд.
Й-ауыз жолды сонор дыбыс.	
Жуан және жіңішке түрлерінде кездеседі. Жуан түрі орын талғамайды: йағы(жау), йырайа(шығысқа), йуйұа(жұқа). Жіңішке түрі де орын талғамайды: йеме(және), йерке(жерге), ййү(жеп).	Сөздің басында қолданылмайды(йод кірме сөзінен басқа). Тек ортасында және аяғында қолданылады: жай, қайрат, ай.
Ққ-шұғыл қатаң дыбыс.	
Жуын сөздердің барлық шеңінде кездеседі: йок(жөк), қыз(қыз), қырк аз(халық).	Сөздің барлық буындарында кездесе береді: ақ, қазақ, аққу.
Кк-шұғыл қатаң дыбыс.	
Жіңішке сөздің барлық шебінде де келе береді: екі(екі), кісіг(кісіні), түрік(түрік).	Сөздің барлық буындарында кездесе береді: күрек, ескі.
Л-ауыз жолды сонор дыбыс.	
Жуан түрі де, жіңішке түрі де сөздің басында бірен-саран сөздерде болмаса, кездеспейді. Жуан түрі жуан буынды сөздердің ортасында және аяғында келді: лазғын(шошқа), олур(отыр), балықдақы(қаладағы). Жіңішке түрі жіңішке сөздердің ортасында және аяғында келеді: іл(ел), күчлік(күшті), Ілтеріс(қаған).	Сөздің барлық буындарында кездесе береді: қала, мол, лак.
Н-мұрын жолды сонор дыбыс.	
Жуан және жіңішке түрлерінде кездеседі. Жуан түрі орын талғамайды, сөздің барлық шеңінде келе береді: оң(түрік тайпасы), қаған(хан), йаньлым(қайтайық). Жіңішке түрі де орын талғамайды, сөздің барлық жерінде кездесе береді: неке(неге), үчүн (үшін), бізні (бізді).	Сөздің барлық буындарында кездесе береді: нан, ана.
Р – ауыз жолды сонор дыбыс.	
Жуан және жіңішке түрлерінде кездеседі. Жуан түрі жуан буынды сөздердің ортасында және аяғында ұшырайды. Сөздің басында еш уақытта кездеспейді: йорысар (көшсе), турук (тұрақ), олурғалы (отырғалы). Жіңішке түрі де сөз басында келмей, сөздің тек ортасында және аяғында қолданылады: темір, йір(жер), теңрі (тәңрі).	Сөздің барлық буындарында кездесе береді: рас, ара, анар.
С – ызың қатаң дыбыс.	

Жуан және жіңішке түрлерінде кездеседі. Жуан түрі жуан сөздердің барлық шенінде кездеседі: сабы (оның сөзі), сақынтым (ойладым), буңсыз(мұнсыз). Жіңішке түрі де орын талғамай, сөздің барлық шенінде келе береді: түргес(түргеш), сүміз(біздің әскеріміз), сүнүт(сүнгі)	Сөздің барлық буындарында кездесе береді: сот, ас, қас.
Т – шұғыл қатаң дыбыс.	
Жуан және жіңішке түрлерінде кездеседі. Жуан тұру жауң буынды сөздердің барлық шенінде кездесе береді: тоқуз(тоғыз), қытан (қытан), атлат(аттан). Жіңішке түрі де орын талғамайды: түн, өрт, келті (келді). [2]	Сөздің барлық буындарында кездесе береді: төрт, ата. [4]

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. Алматы: «Қазақ университеті». 1992. – 192 б.
- 2 Айдаров Ғ., Құрысжанов Ә., Томанов М.. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: «Мектеп» баспасы. 1971. – 272 б.
- 3 Tekin T. Orhon yazitlari. – Ankara, 2014. –232 б.
- 4 Ибрагимов Қ. Шың – кітап. – Алматы, 2010. – 328 б.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ЮМОРДЫҢ БЕРІЛУІ

ҚАНАТҚЫЗЫ Б.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

МУТАЛИЕВА Р. М.

ф.ғ.к., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазіргі қазақ әдебиеті - көп салалы, кең тақырыпты, көркемдік аясы кең жанрлардан тұратын әлем. Әдебиет көркемөнер жанры ретінде қоғамның түрлі суреттерін береді. Сол қоғамдағы түрлі құбылыстар мен бейнелерді ашуда қолданылатын әдіс-тәсілдері де түрлі болары анық. Қоғамды суреттеуде қаншама ғасырлардан бері келе жатқан тәсілдердің бірі – күлкі арқылы беру. Бұл көбіне – көп юморлық шығармалар табиғатына тән. Юмордың берілуіне қарай барлық шығармаларды сол бір жанрға да топтаудың қиындығы бар. Сонымен бірге қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымында юмордан гөрі сатираны зерттеу мол кездеседі.

Юмор арқылы кең көлемдегі қоғамды ашып көрсету қиын тәсіл. Бұл ретте, қаламгерлерге сатиралық тәсілдер жеңілдеу

болады. Юмор арқылы жалпы психологиялық ахуал бұзылмай, эстетикалық, дәстүрлі қалыпты сақтап жеткізу көркемдікті талап етеді. Сол себептен де, юмормен қоғамды суреттеу, юморлық кейіпкер арқылы ортаны таныту суреткердің стилін де, бағыты мен көркемдігін де ашады.

Қазақ әдебиетінде юморлық шығармалар көбіне-көп поэзиялық лирика жанрда сықақ, шарж, пародия түрінде талданса, драматургияда комедия жанры аясында қарастырылады. Прозадағы юмор, тақырып пен идеяның берілуіндегі орын, юморлық кейіпкер мәселесіне аса көңіл аударылмағанын байқадық.

Қазақ әдебиетіндегі юмор туралы зерттеулерді А. Байтұрсынов зерттеулерінен бастаймыз. «Әдебиет танытқышта» ғалым толғау түрлерінің бірі ретінде «Күліс толғау» деп береді. Ғалым күлкіні екі түрге бөледі. Бірі – шын күлкі, екіншісі – сын күлкі. Шын күлкі көңілі хошы көтерілгенде болса, екіншісі ерсі уақыттағы күлкі дейді. Шын күлкі көңілдің күйін білдірсе, сын күлкі көңілдің күйіне сын тудырады. Ал адамның арына тию жағынаан күлкі де екі түрлі болады деп бөледі. Бұлар – мазақ қылу, мысқылдау және сықақ қылу. Мазақ қылғанда кемшілік айтылып, мін қозғалады. Мысқылдау – сөздің өнін айналдыру, кексін зілді болады да, көңілге ауыр тиеді. Сықақ пен кулық күлкі – көңілге ауыр тимейтін күлкі. Ғалым күлкі түрлерін осылай жіктеп, оның әрбіріне түсінік береді [1, 456-457 б.].

Қазақ әдебиеттану ғылымында юморлық шығармаларды зерттеу ғалым М. Тілеужанов «Қазақ әдебиетіндегі (прозасындағы) юмор мен сатираның идеялық көркемдік өзгешелігінің проблемалары» [2] тақырыбындағы докторлық диссертация еңбегінде талданады. Ғалым қазақ прозасындағы юмор мен сатираның берілуінен гөрі тақырыптық-идеялық мазмұндарына көп назар салған.

Ғалым А. М. Мұсаевтың бірқатар зерттеулерінде қазақ әдебиетіндегі юмор мен сатира жанрының ерекшеліктері зерделенген [3], [4]. А. Мұсаев қазақ әдебиетіндегі сатира мен юморды зерттеуде негізінен, көбіне назарды сатираға көбірек аударады. Сатираның қоғамдағы орны мен мәніне, оның әлеуметтік күшіне қарай талдау жасайды.

Қазіргі қазақ тіліндегі юморға арналған зерттеулерге назар салсақ, жекеліп, юморды бөліп қарастырған еңбектерді жоқ деуге де болады. Әдебиеттегі юмор мен сатираның жүгі де, қызмет, міндеттері де әр түрлі. Бірақ сатирадағы күлкінің епкіні мен қоғамдық күші

уытты болып келеді. Сондықтан зерттеуде сатира басты орынға шығады да, юморды бөліп қарастыруға көп назар салынбапты.

Қазақ әдебиетіндегі юмордың табиғаты мен жанрлық ішкі бөліктері, әдебиеттің әр жанрындағы өзгешеліктер туралы Т. Қожакеевтің [7], [8] сатира туралы еңбектерінде айтылады. Т. Қожакеев – қазақ әдебиетіндегі сатира жанрын тереңдеп зерттеп, оның табиғаты мен әр кезеңіндегі қоғамдық-әлеуметтік мәнін, сонымен бірге тарихи дәуірлер бойындағы қазақ әдебиетіндегі сатираның қоғамдық күшін Абай, Дулат, Махамбет, Шернияз, Сұлтанмахмұт, С. Дөнентаев шығармалары арқылы анықтап береді.

1 Сатира, юмор – қоғамдағы болмыс-құбылыстарды ұзақ зерттеудің жемісі.

2 Сатира, юмор – белгілі бір қоғамдық дүниетанымның, саяси-әлеуметтік көзқарастың көрінісі.

3 Өзіл, қалжың сөз қақтығысы, пікір таласы, тапқырлық жарысы ретінде туады.

4 Сатира мен юмор жалпы қоғам мүшелерінің барлығына бағыттала береді. Өзіл, қалжың нақты бір адамдарға арналады.

«Адам – жаңа қоғамды орнатушы ғана емес, әрі оның иесі, басқарушысы. Қоғамның заң-тәртібін, міндет-мақсат, бағыт-бағдарын оның өзі белгілейді. Белгілейді де: олардың орындатылуын бақылайды, жүзеге асырылуы үшін күреседі» [7, 124 б.].

Ғалым сатира мен юморды қалай зерттесе де, оның қоғамдық қызметінде, ортаға әсеріне көңіл аударады. Зерттеулерінде қоғаммен біртұтаста алып қарастырады.

Юмор – ағылшын тілінен енген термин. Ол: humour-өзіл, көңіл-күй, көңіл-күй дегенді білдіреді. Драматургияда комедияның ерекше түрі. Өзілдің өзіндік ерекшелігі оны басқа күлкілі түрлермен салыстыру арқылы анықталады. Ирониядан айырмашылығы өзіл астында риясыз күлкілі болады. Иронияның мақсаты – мазақ ету. Өзі өш алғысы келген, ренжіген немесе әйтеуір бір ішкі қарсы мақсаттағы оймен адамның намысына тиіп, адамгершілік қасиеттерін кемсітеді. Юморда кемсіту емес, сол шығарма кейіпкерінің мінезін көрсету, бұл бейнелеуде мысқыл мен әжуа жоқ. Іштей бірігу, сол қасиетті қолдау да бар.

Қазақ сатирасы мен юморының алғашқы үлгілерін ерте кездегі халық ауыз әдебиеті туындыларынан бастайды. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі Алдар Көсе мен жалпы түркі халықтарына ортақ Қожанасыр бейнелері бірде ащы уытты кекесінмен, мысқыл, күлкімен, тіпті терең оймен де астасып кетеді. Халықтың

юморлық-сатиралық кейіпкерлері туралы шығармаларының оқиғасы шымыр, кейіпкерлері өзгеше сипаттарымен ерекшеленеді. Тіпті бір ортақ юморлық-сатиралық бейне деп алынатын Алдар Көсе мен Қожанасырдың бейнелерінде жекелік пен даралық бар. Әрбіреуі өзінің жасалған топырағына қарай, бейнеленген ұлт тілінің, географиялық ортасының, жан-жақты толысқан кеңістігінің қалпына қарай басқаша. Қожанасырда жылылық, кей тұстарда аңқаулықпен астасқан тазалық басым болса, Алдар жайындағы әңгімелер көбіне әлеуметтік, қоғамдық сипатымен басым болады. Тазша бала туралы өтірік өлеңдер қиялмен жасалып, әсірелеу, гротеск тәсілінің молдығымен тартады.

Қазақ әдебиеттану ғылымындағы зерттеулерде қазақ сатирасының табиғаты мен сипаттары туралы айтқанда оның жанрлық түрлеріне ерекше назар аударады. Бұл жанрлық ерекшеліктер ұлттық сатирасының ішкі табиғаты мен қоғам, орта байланыстарымен, қоғамдағы сөздің орнымен, көркемдік бояулармен анықталады. Қазақ әдебиетіндегі юморлық бейнелердің өз ерекшеліктері бар. Бұл ерекшеліктер қазақ әдебиеттану ғылымын қалыптастырған ұлттың танымымен, түсініктерімен тығыз байланысты. Юмор – қоғамдағы, ортадағы құбылыстар мен оқиғаларды, адамдарды қабылдаудың бір тәсілі.

Біз қазақ әдебиетіндегі юмордың негізін Алдаркөсе, Тазша балалардан аламыз. Кей тұстарда ханға «Сұраған сен ақымақ па, сұратқан хан ақымақ па?» дейтін Жиреншеде де ойлы юморлар бар.

Қазақ әдебиетіндегі Алдар туралы әңгімелер астарлы өзілдерге құралады. Алдар бойындағы юморлық бейненің өз сипаттары бар. Сонымен бірге Тазша бала бейнесіндегі, ертегілердегі түрлі юморлық бейнелерден бірнеше сипаттарды анықтауға болады.

1 Юмордың берілуінің өз тәсілдері бар. Олар астарлы, бейнелі, өрнекті болып келеді.

2 Юмор арқылы қазақ әдебиетіндегі кейіпкер бойынан сыпайлық пен ибалық қасиеттер аңғарылады. Екінші біреудің көңілін түсірмеу, оның жанын ауыртпау мақсатында жеңіл күлкіге ауыстырылып беріледі.

3 Юмор арқылы берілген тұстарда кейіпкерлер арасындағы жақындық пен жылылық жақындай түседі.

4 Юмор қоғамды жеңіл әрі адамдар арасындағы қатынасты берік ете түседі.

5. Юмор кейіпкер мінезінің ақылдылығын ашады, әрі екінші бір кейіпкерді тәрбиелеуге ықпал етеді.

Әдебиеттегі әзіл – бұл адамның кемшіліктеріне жеңіл қарай білу, таза және ақ көңілмен қабылдау. Әдебиеттегі юмордың басты сипаты – күлкілі сәттердің зиянсыздығы. Оларда осы мазақтау, ал жеңіл қарау, кейде юморға сүйіснү де болады. Бұл күлкі әзіл шақырады, байсалды күлкілі етеді. Сонымен бірге юмор әр кемшілікте қадір-қасиеттің жалғасы бар екенін көрсетеді. Ол басқа адамдардың әлсіздіктері мен жамандықтарына шыдайды. Сондықтан көркем әдебиет пен әзіл іс жүзінде ажырамас.

Алдар Көсенің баймен арадағы, Алдар Көсенің Шық бермес Шығайбаймен әңгімелері немесе Шайтанмен оқиғада адам мінезінің ақылға бағындырылған бейнесі жасалған. Юморлық бейне ретінде Алдардың өз бойында да Шайтанды алдауындағы күлкі шақыратын оқиғасы мүлдем басқа, Алдар үшін бірнеше қат-қабат ақыл керек екендігі, әрі Алдар Көсенің сол қат-қабат ақылды игере алып, сол үддеден шыққандығы көрінеді. Ал баймен және тым сараң Шық бермес Шығайбаймен арадағы юморы басқа. Осы ретте, қазақ халық ауыз әдебиетінің классикалық үлгісі юморды ақылмен жеткізе отырып, юмордың адам санасының ақылмен, жол табумен көтерілгендігін дәлелдейді. Алдар ақылымен екінші бір кейіпкерден үстем болудың, қажет болса, есесін қайтарудың амалын табады. Алдардың юморы ақылмен астасқан. Сондықтан да қандай оқиға болсын, қандай құбылыс пен жағдай болсын біз Алдарды ақтап ала аламыз. Алдардың юморы – ақылы арқылы өз ісінің дұрыстығын дәлелдей алуымен артық. Алдар ақылы тек өз қара басының ғана қамы емес, көпшіліктің қалауы мен тілегі. Ендеше Алдар Көсенің юморлық бейнесі - әдебиеттегі халық қалаған, ел жақтаған бейне. Бұл ретте, юмордың қоғам үшін қажеттілігі де анықталады. Юмор арқылы екінші бір кейіпкердің әжуаға ұшыраған, ақымақ болған бейнесі ашылады. Осы арқылы юмордың қажеттілігі – қоғамдағы ортаны теңестіру, өзгелерден артықтығын аядаңдатығы келген, басқаларды кем көрген екінші бір кейіпкерлерді тәрбиелеу ортасы десе де болады.

Қазақ әдебиетіндегі келесі бір юморлық кейіпкер – Қожанасыр. Қожанасыр – қазақ және басқа да түркі халықтарына ортақ кейіпкер. Қожанасырдың түркілік қалпы қазіргі қазақ топырағынан аз да болса ажырағаны, оның қазақы қалыптан, мінезден бөлектігі байқалады. Түркі халықтарының ішінде оғыз тектес халықтар үшін жақын бейне ретінде оның юморлық қалпының алғашқы үлгілерінде қазақ әдебиетіне алыстау тұстары да байқалады. Бірақ кейінгі әдебиетте 12-ғасырдан кейінгі, қазақ әдебиетінің 20-ғасырдың

60-жылдарынан бергі кезеңдерінде юморлық кейіпкер ретіндегі Қожанасыр бейнесі қазақы мінездермен толықты. Сондықтан юморлық кейіпкер – қоғам үшін қажет кейіпкерлер. Бұған дәлел ретінде Қожанасыр бейнесінің бірнеше ғасыр бойы типтенген қалпы дәлел. Қожанасыр бейнесі арқылы қоғамның әр кезі, әр оқиға, әр құбылысқа күлкімен баға беріп отырады. Алғашқы Қожанасыр туралы оқиғалар, әңгімелердегі негізгі желі әр қоғамға қарай, әр ортаға қарай, әр тақырыпқа қарай ыңғайланып келеді. Идея біреу ғана. Бұл күлкі арқылы кез келген күрмеуі қиын тұсты шешеуге болатын ақылды айту. Кез келген күрделі тұста ақылмен ой тастау, жаңа бір идеяны, өзгеше бір адамдар қажет ететін тұсты таба алу. Осы арқылы Қожанасыр туралы юморлық әңгімелер әлі де толығып, әлі де қоысылп келеді. Бұл да қоғамның сұранысы. Ендеше юмормен астасқан шығармалар әр қоғамда да сұранысқа ие туындылар болып қала береді. Жазушы юморды беруде бірнеше тәсілдерге барады. Кейіпкерді суреттеуде, юморды беруде жазушы бірнеше әдістерді көркемдік тәсіл ретінде қолданады.

1 Юмор оқиға мен іс арқылы көрінеді.

2 Юмор кейіпкердің сөзі мен қимылы арқылы бейнеленеді.

3 Юмор тұтасымен шығарма бойында байқалады.

4 Шығарма тақырыбы мен идеясы арқылы юморды береді.

5 Жазушының өзінің баяндауы, өзінің суреттеуі арқылы да юмор көркемдік тәсіл ретінде қолданылады.

Әзіл мен күлкі – бұл тек жағымды эмоцияларға бастайды, (түрлі әзіл-оспақ көріністері мен аттракциондар, ойындар) және оң эмоциялармен бірлестік түрінде (әзіл-оспақ көріністеріндегі жарнама немесе жарнамалық материалдағы әзіл-оспақ ретінде де бүгінгі нарықтық экономикадағы табыс табудың негізгі әдістерінің бірі. Ирония үшін мәнерлеп оқу маңызды рөл атқарады. Бұл қазіргі юмор тек жеңіл күлкі емес, логикалық ұғымдарды қалыптастыруға көмектеседі, сыни ойлауға мүмкіндік береді.

Қазіргі қазақ әдебиетінде юмор барлық жанрда еркін қолданылады. Соның ішінде юмор прозадағы қоғам мен ортаның ерекшеліктерін ашудың тәсілі. Бұл кейіпкерді суреттеу мен бейнелеуде тура және жанама мінездеуге әкеледі. Сонымен бірге шығарманың тақырыптық-идеялық сипатын анықтайды. Прозадағы юмордың берілу тәсілдері арқылы қаламгер стилі анықталады. Бұл жалпы юмордың берілуі үлгісі болса, қазақ прозасының юморды беруде өз бағыттары бар. Бұл бағыттар ұлттың танымы мен түсініктеріне қарай жүреді. Бұл түсініктер

әдебиеттің әр тарихи кезеңдерінде өзгеріске де ұшараған. Ол өзгерістер себебіне қоғамның ішкі әлеуметтік және экономикалық, рухани және мәдени қызметтері жатады. Юмор арқылы кейіпкер мінезі, жазушының астарлы ойы берілетін болса, кейінгі нарықтық жағдайда юмор экономикалық негіз ретінде де қолданылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Байтұрсынов А. Ақ жол – Алматы: Жалын, 1991, 464 б.
- 2 Тілеужанов М. Қазақ әдебиетіндегі (прозасындағы) юмор мен сатираның идеялық көркемдік өзгешелігінің проблемалары. Докторлық диссертация еңбегінің авторефераты - Алматы, 1984. – 36 б.
- 3 Мусаев А. М. Қазіргі қазақ сатирасы – Алматы: Ана тілі, 1993. – 156 б.
- 4 Мұсаев А. М. Поэтика казахской сатиры . Учебное пособие Алматы: Санат, 1997. – 142 б.
- 5 Жанды өмір және юмор // Ақтөбе, Гуманитарлық зерттеу мәселелері ғылыми мақалалар жинағы, 2011 № 12
- 6 Мәңгі өлмес күлкі. Монографиялар мен зерттеулер жинағы – Алматы: Жазушы, 2012. – 376 б.
- 7 Қожакеев Т. Шығармалары. 2-том, – Алматы: Айғаным, 2014. – 283 б.
- 8 Қожакеев Т. Қазақ сатирасы. - Алматы: Жазушы, 1970. – 464 б.

ЮМОР – КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ МАЗМҰНДЫ БЕРУ ТӘСІЛІ

ҚАНАТҚЫЗЫ Б.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

МУТАЛИЕВА Р. М.

ф.ғ.к., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазақ прозасындағы юмор – көркемдік белгісі. Сонымен бірге жазушы шеберлігінің дәлелі де юмор бола алады. Юморды көркем прозада қолдана отырып, қаламгер бірнеше көркемдік әдістерге барады.

- 1 Юморлық кейіпкер жасайды.
- 2 Қоғамды астарлап суреттейді.
- 3 Кейіпкердің екінші кейіпкерге көзқарасын, қатынасын береді.

4 Шығарманы көркемдеу мен бейнелеу тәсілі ретінде қолданады.

5 Деталь ретінде қолданады.

Қазақ әдебиетіндегі прозада юмор көркемдік тәсіл ретінде де, бүтіндей көркем бейне қалпында да, әрі шығарма мазмұныны ашатын негізгі ойға апаратын желі ретінде де қолданылады. Сондықтан да прозадағы юмордың қызметін көркемдікпен байланыстыратын болсақ, біз аталған түрлерін ең негізгілері әрі жиі қолданылатындары ретінде алдық. Қазақ әдебиетіндегі юморлық кейіпкерлер жасауда Б. Майлин, Ғ. Мүсірепов, Д. Исабеков бейнелерін аламыз. Сонымен бірге юмор – кейіпкер бейнесін ашудың тәсілі ретінде М. Әуезовтің, С. Мұқановтың т.б. классика жазушылардың шығармаларында кездеседі. «Абай жолы» романындағы Ұзын аяқ Мұсаны шақыртып, екі даукесті, екі ақымақты төбелестіретін түс – юмор арқылы қазақ қоғамының бүтіндей қалпын көрсетінін белгі [1, 247 б.].

1 Юморлық кейіпкер жасайды.

«Ашулы қалыппен ажырайып қарады. Төр алдындағы сабалас жүнді тері көрпенің үстіне отырып омырау қалтасынан көздірігін алып киді. Ыдырап жатқан кітаптардың езіне таяуын қолына ұстады. «Қырыққады» екен, бір-екі қағазын аударып жіберіп оқуға кірісті. Арапшаның мағынасына түсінбесе де, қарап отырған қатынына сыр білдірмейін деген адам құсап, тамағын бір-екі қырып алып:

– «Қала» айтты пайғамбар ғалайсалам. «Мән» – бір мән, — дейді. Аяқ жағын аузын жыбырлатқан болып күбірлетіп жіберді. Шынына қалғанда, «қала» деген сөзді әптік тәпсірінен үйреніп еді. Арапша кітаптарды көрсе, ашып оқыған жерінде «қала» деген сөз болмаса да, қараушылар сезіктенбесін деп, «қала» айтты пайғамбар талайсалам...» деу, Кәріекеннің бұл әдеті – қатынына да, бала, келініне де мәлім еді...» [2, 116 б.].

Жазушы Кәрібай молданың бейнесін жасайды. Ауылдасы Салқамбаймен қарсы болып жүретін Кәрібайдың өзін артық санайтын жөні бар. Ол шарифатты білмейтін ауылдастары үшін оқуы үлкен молда болып саналуы. Тіпті о дүниеге аттанар алдында сыйлы адамдар өзінің жаназасын шығаруды Кәрібайға аманаттап кетеді. Сөйтіп ауылдастарына оқуы күшті молда атанған Кәрібайдың ұрлығы ашылады. Жазушы Кәрібай бейнесінің ақымақтығын юморлық тәсілдермен береді. Ұрлықты жасап, соны ақтауды дін кітаптарынан іздейді. Бірақ ол кітаптарды да жөндемді оқи алмайды. Оның осы жайын кемпірі мен келіні, ұлы жақсы біледі. Бірақ Кәрібай өзі мойындағысы келмейді. Сртқы ағайынға деген құрметі кеміп,

ел алдындағы беделі түспеуі ғана керек. Жазушы осы жайларды суреттеуде Кәрібайды бүтіндей юморлық бейне ретінде алады.

2 Қоғамды астарлап суреттейді

Прозада юмор арқылы тұтас қоғамды астарлап береді. Қоғамның адамдар аттап өте алмайтын тұстарын юмормен суреттейді. Қазақ прозасында юморлық бейненің үздік үлгісі – Ғабит Мүсіреповтің «Этнографиялық әңгіме» шығармасындағы төрелер ауылы. Жазушы төрелер ауылының юморлық бейнесін береді. Өткендегі төрелер тұқымы өздерінің салттары мен қалыптасқан әдеттерінен аса алмай, бірінен-бірі аттап кете аламай отырған адамдар. Төре ауылы жұмыс істемеу керек, төрелік өрлікті сақтау керек, басқаратын байлық пен малдары, тіпті тағамдары жоқ болса да, өздерінше билік жөнін сақтаған. Атекем билейді, Атекем айтады. Бірақ Атаекесінің айтары да жоқ, немесе айарын өзгелері де жақсы біледі.

Жазушы кейіпкерлерінің бейнесін беруде оларға деген аяныш пен іштей іштару да мүсіркеуді де аралас береді. Жазушының осындай қарсылықты сезімдері юморды күшейтеді. Бұл қарсылық юморлық кейіпкерлердің шебер жасалуымен анықталады.

«Әбден жеп болған соң ғана Атекең шал байсалдылық тауып:

– Жеуге болатын жаңа май екен, – деді. – Атекем дұрыс айтады, жеуге болатын жаңа май екен, – деп, манағы оң жағындағысы қостады да, оның айтқанын аудармай қайталап сол жағындағысы қостады.

– Мына бір шекерді көкетайыма апарып берейінші, – деп Атекең дастарқан үстінде селдіреп қалған аз ғана қанттың екі түйірін сүйреп әкетті.

– Атекем дұрыс айтады, мен де көкетайыма апарып берейінші, – деп, сақалы бар, мұрты жоқ адам екі түйірді өзіне қарай тартты. Басқалары да осыны істеп, сіреу дастарқаннан басқа еш нәрсе қалдырған жоқ. Енді олар шыны аяқты саусақтарының ұшына ғана қондырып, сылдыр шайдың өзін ғана сораптап отыр. Пандықтары да қайта оралған сияқты: көздері бұл дүниенің ар жағындағы бірдемеге қалғандай; бет-ауыздарында қатып қалған тас менмендік қана бар...» [3, 48 б.].

Қазақ прозасындағы юмор туралы айтқанда жазушы Дулат Исабековтің шығармаларындағы көркемдік пен бейнелліктің орны ерекше. Жазушы әңгімелерінің бір тобында юморды түрлі көркемдікті берудің тәсілі ретінде қолданады. Сондай шығармаларының бірі – «Социализм зәулімі» деп аталады. Жазушы бір бөлімшеге салынған көпқабатты үй, оның шалалығы, басшылардың адамдар өміріне көзқарасын суреттей отырып,

Кенестік кезеңдегі 80-жылдардан басталған ел билеудегі суреттерді береді.

Тамақтары жоқ, жұмыс істеп көрмеген, пандықтары мен өрліктерін баса алмай отырған кейіпкерлердің ешкімге зияны да жоқ. Егер олар өз орталарына зиянды болса, келесі бір адамдарға тигізетін кесірлері болса – онда оларды осы қалыпта сатиралық бейне етіп алуға болады. Бірақ мінез арқылы кейіпкердің өзі зиян шегіп отырған тұста күлкі мен әжуа ғана қалады.

«Канал қазу әуелгіде қарқынды басталып еді, кенет баяулап қалды. Екі жарым ай дегенде труба тартылып, екі зәулім үйдің асты кеулене бастады. Инженерлік есеп дұрыс болмады ма, әлде, бұл жердің топырағы бос па, астын кеулей бастағанда екі үйдің екеуі де бір-біріне қарай қисая бастады. Жұмысты кілт тоқтатып, мұндағы тұрғындарды шұғыл шығаруға тура келді. Жайлы үйге көштім деп кейбір алып ұшпалар бұрынғы жаман тамдарын бұзып тастаған еді, енді олар уақытша палатқаға көшіп жатты. Тып-тыныш жатқан ел азан-қазан болды. Енді не істеу керек деп аудан басшылары қайтадан мәжіліс шақырды. Астық ору науқанының қазіргідей қызып жатқан кезінде жұрт жұмысты ойламақ түгілі әркім бас қамымен әлек боп кетті» [4, 102 б.].

«Бонопарттың үйленуі» деп аталатын шығарма тұтасымен юморға құйылған. Кейіпкерлер де, олардың әрекеттері де, істері мен сол ортадағы құбылыстар да юморға толы. Бұл юмордың негізін жазушы түп негізімен көрсетеді. Қоғамның дамудан қалған, әдеттегі қалпынан ажыраған келбетінің бастауы – сонау ерте кезден басталған екен. Қоғам өзгереді, адамдар санасына жаңа ойды, жаңа қатынастарды әкеледі, соны сіңіргісі келеді, бірақ тұрмыс пен тіршілік сол қалпы өзгеріссіз қалған.

«Совет үкіметі дегенді бұл ауыл кенеттен естіді. Бес қанат қара үйдің алдында қатпа қара кемпір жайбарақат жабағы жазып отырған, екі атты жерден шыққандай табан асты сау ете қалды. Сау ете қалды да ал кеп бұның аты-жөнін, әкесінің атын, қайдан шыққанын, кімнен туғанын, кімнен тұратынын, саяси көзқарасын, бала-шағасын түп-түгел сұрап шықты. Сұрап болған соң: «енді сіз совет адамы боласыз» деді де, аттарына отырып басқа үйлерге кетті. Қара кемпір түкке түсінбей қалды. Феодализм кезінде түткен жүнін социализм кезінде де жалғастырып, қаннен-қаперсіз отыра берді. Бүтін бір дәуірден бүтін бір дәуірге жүн түтіп отырып-ақ аттап кеткенін ол ойлаған да жоқ» [4, 68 б.].

3 Кейіпкердің екінші кейіпкерге көзқарасын, қатынасын береді.

Д. Исабековтің «Бонопарттық үйленуі» әңгімесінде қаламгер юмордың бірнеше тәсілдерін қолданады. Соның бірі – жаңа қоғамды жасаушыға деген елдің көзқарасы.

Қазақ ауылына келген социализмнің куәсі кішкене қара кемпірдің өткені туралы айтады. Сол апанын өткен тарихы ретінде баяндай келіп, жаңа қоғам мен оны орнатушыға деген халықтың көзқарасын береді. «Жолсы билер жасын кедлер» деген ешкімге түсініксіз бір жазу мен орысша боқтай алатын «көзі ашық» мұртты қазақ пайда болды. Әлгі қызыл полатнайда қандай сөз жазулы тұрғанын ол үш күннен соң кешке қарай он шақты қықы-жиқы адамды жинап алып түсіндіріп берді. Сөйтсе, ол ұран екен. Ұран болғанда да кісінің зөре иманын ұшыратын ұран боп шықты. «Жойылсын байлар, жасасын кедейлер!» Міне, гәп қайда! Ал бұлар осындай үзілді-кесілді саяси ұранның астында үш күн бойы (!) мамыражай өмір сүріп келген!» [4, 69 б.].

Алғашқы үзіндіде жаңа қоғам орнатушыға деген тұтастай елдің көзқарасы мен ойы аңғарылады. Өзгеден артық көрінетін, жаңа заман элементтерін пайдаланып, боқтай білетін, «білімді» өкілдің ісін келемеждейді. Оған деген келемеж бен күлкі ел тарапынан назарсыз қалуы.

Келесі бір «Конфронтация» деп аталатын әңгімеде Кемпірбай бейнесі – негізгі бейне. Кемпірбай адал еңбек ететін, тура жолды қалаған, жаны таза, көңілі түзу адам. Сол адамның бос жүретін, еңбекке қырсыз адамдармен қатынасын береді. Бірі үнемі еңбекпен жүрген адам болса, екіншісі бос жүргендер. Осы арадағы қайшылықты жазушы юмормен жеткізеді.

«– Қап, қап мына қызталақты-ай, ә?»

– Ақсақал, боқтамай сөйлеңіз.

– Боқтағаны несі, кім сені боқтаған?

– Сіз боқтадыңыз. Ол сөзіңіз үшін жауап бересіз» [4, 263 б.].

Жазушы шығармадағы Кемпірбайдың көзқарастары, оның ойлары «халыққа мүлтіксіз қызмет көрсетіп жүрген» пошташының жәшіктегі хатты алмағанына екі күн болғанын естігендегі көңілімен береді. Бірақ шығармадағы юмордың сәтті қолданысы да ерекше әрі шебер қиюластырған. Өзін сотқа бермекші болып, ел алдында мәселесін қарағысы келген пошташыға деген көңілі таза Кемпірбай үйіне қонаққа шақырып, жамбас ұстатуды ойлайды.

Жазушының юморды берудегі шеберлігі қоғамдағы, адамдар арасындағы қатынасты жеңіл әзілмен өрнектеуінде. Қоғамдағы

адамадр қатынасын өткінші, бір сәттік көңіл күй өзгерістері деп бағалайды, кей тұста осы өзгерістердің керектігіне де сендіреді.

4 Шығарманы көркемдеу мен бейнелеу тәсілі ретінде қолданады. Қаламгердің шеберлігі қоғамдағы адамадр арасындағы болатын, кей тұстарда тым мән беретін, өзгеше деп қарап, аса шешілуі қажет тұстарды босқа жібергендей сезімде болатын адамдар мінезіне күлкі етеді. Тіршілікте бұның барлығы өткінші. Адамдар арасындағы осындай оқиғалар да керек. Сол оқиғаларды адамдар өздері де іздейді. Себібі адамдар қоғамына юмор керек. Жазушы осы тәсілмен кей тұстарда баяндау мен түсіндіруге жол береді. «Төтенше комиссия» Әбдәшімнің үйінде ерекше оқиғаны талқылап жатқан шақта бүкіл ауыл колхоздың басқарма мүшелерінен бастап мектептің педсоветіне дейін дүрлігіп, сол жақтан келетін хабарға құлақ тұрумен болды. Ауылды аяғынан тік қойып, құлақ біткенді қалқайтып кеткен не еді соншалықты?

Мәселе...

Қысқасын айтқанда, бір айдан кейін келіншек әкелетін боп отырған Бонапарт сүнетке отырғызылмаған боп шықты.

Бұл күтпеген оқиға еді. Оның әсері төбеден жай түскеннен бір де бір кем болған жоқ» [4, 72 б.].

Осындай жазушының өз баяндауы мен түсіндіруі арқылы юмор қоюлана түседі. Берілген үзіндіде суреткер балаларының ішіндегі ерекше ат алған – Бонопарттың сүнеттелмей қалғандығын, оның қалың ел, ауыл үшін ұятты іс екенін баяндайды. Бұл сол ауыл мен ел үшін ұят нәрсе кендігін баяндауда жазушы бірнеше әдістерді алады. Бұл стилі, өткеннің жайынан бастауы, сол ауылдағы қоғам мен олардың адамдармен қатынасы, оқиғаны өрбітуі, халықтың дәстүрді сақтауға деген ниеті. Осының барлығы халықтың, сол әңгімедегі ауыл адамдарының алаңсыз тірліктерін, мамыражай күндерін суреттеу үшін қолданылған.

5 Деталь ретінде қолданады.

Юмор – прозада оқиғаның, құбылыстың деталі ретінде де қолданылады. Тұтас деталь юмормен беріледі. Б. Майлиннің «талақ» деп аталатын әңгімесінде Айранбай мен Зылиқаның тағы да бір ұрсысып қалғанын суреттеуден бастайды. Әйелін ұрыспен жеңе алмаған Айранбай «талақ» деген сөзді айтып кетеді. Зылиқа үшін санасына сіңіп, әжесі түсіндіруі бойынша әйел адамның ең ауыр күнәсі – ерінен талақ алуы. Жазушы осы талақты деталь ете отырып, оны юмормен байланыстырады.

«Айдарбек бүгін көп ұрған жоқ, бірақ таяқтан он есе артық талақты шығарды. «Мен сені көрмеймін, мен талақ» деп айтып салды. Зейнеп, енді жібі еріксіз үзілді деп жатыр. Байының бір жетіден бері ұрысқаны, желкеге бірер түйгені - әлдеқашан ұмытылған. Есі-дерті жалғыз талақ» [2, 121 б.].

Қазақ прозасындағы шығармаларға зер салсақ, юмор шығармадағы деталь ретінде екінші бір зт пен құбылысты, оқиғаны алмастырып, ең негізгі шешеуші ретінде рөл атқаратыны жиі кездеседі. Соның мысалына Д. Исабековтің «Талахан – 186», Ғ. Мүсіреповтің «Қазақ солдаттындағы» «қашып келем, қашып келем...» деп басталатын кейіпкер күйін келтіруге болады.

Қорыта келгенде, қазақ прозасындағы юмордың берілу тәсілдерін біз 5 топқа бөліп қарастырдық. Бұл прозадағы юморды юморды берудің ең негізгілері деп алдық. Юмор – әдебиеттегі ең бір көркем де бейнесі тәсілдердің бірі. Әрі юморлық шығарма, юмормен астасқан оқиға оқырман үшін де қабылдауға жеңіл, көңіл күйін көтеріп, әр іске, қоғам мен тұрмыстағы қиыншылықтарға өткізінші ретінде қарауға жағдай жасайды. Сондықтан да юморлық шығармалардағы күлкінің берілу тәсілін бір ғана 5 тәсілмен ғана болады деу дұрыс емес. Біз қазақ прозасындағы көп қолданылатын тәсілдерге назар салып, соны талдауды дұрыс деп шештік. Қазақ прозасындағы юмор – қаламгердің көркемдік ойды беруі. Суреткер юморлық оқиғаны араластыра отырып, көркемдікті күшейтеді. Оқиғаны әрлейді, қоғамды неғұрлым нақты суреттей түседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Әуезов М. Абай жолы. – Алматы: Жазушы, 1991. 2- кітап. – 481 б.
- 2 Майлин Б. Шығармалары. Т. 2. – Алматы: Жазушы, 1987. – 336 б.
- 3 Мүсірепов Ғ. Шығармалары. Т. 2. – Алматы: Жазушы, 1987. – 476 б.
- 4 Исабеков Д. Шығармалары. Т. 1 – Алматы: Жазушы, 1995. – 402 б.

ОЮ-ӨРНЕК – ҚАЗАҚТАРДЫҢ СӘНДІК ТІЛІ

ҚҰМАР Л. Қ.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
ҚАДЫРОВА Б. М.

ф.ғ.к., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Орта ғасырда Қазақстан кеңістігінде ою-өрнек арқылы берілген сәндік тіл қалыптасты. Сәндік тіл дейтініміз, ою-өрнек тек әшекей емес. Ата-бабаларымыз ою-өрнекті жайдан-жай сала бермеген. Ол арқылы белгілі бір ұғымды білдірген.

Ою-өрнек – бұл көптеген ресми белгілердің жүйесі. Көбінесе ою-өрнек зооморфты, гүлді, геометриялық болып бөлінеді. Бұл топтарға антропоморфты, әріптік және космогониялық ою-өрнектер қосылады. Бірақ мұндай жіктеу қазақ ою-өрнегіне аса келе бермейтіні, дұрыс еместігі айтылады зерттеулерде.

Зерттеулерде қазақ ою-өрнектері үшін физиоморфты және биоморфты ою-өрнектерді бөлген ағылшын ғалымы А. Хеддонның классификациясы анағұрлым сәйкес келетіндігі, бұл мотивтер бейорганикалық және органикалық деп аталатыны және оларға аралас түрді қосуға болатындығы, ою-өрнектің мұндай типологиясы әмбебап, яғни әртүрлі мотивтерді қамтитыны және олардың жіктелуі негізгі ерекшеліктерін білдіретін қазақ ою-өрнегінің жіктелуіне сәйкес келетіндігі айтылған.

Қазақтың сәндік өнері туралы алғашқы жазбаша сілтемелер XVI ғасырдың басына жатады. Одан беріде қанша зерттеулер жазылды. Неміс ғалымы Р. Карутцтың еңбегін ерекше айтуымызға болады. Ол қазақ даласына мақсатты түрде барып осы ою-өрнектерді зерттеген. Оның есімі ою-өрнектерді алғаш зерттеген авторлардың бірі ретінде аталады. Оған себеп Р. Карутцтың «Маңғышлақтағы қырғыздар мен түркімендер арасында» атты еңбегі болса керек [1].

Кеңестік кезеңде Ә. Марғұланның басшылығымен республикада қазақ халқының тарихы мен мәдениетін толық зерттеу басталады. Қазақ ою-өрнегі түбегейлі жан-жақты, толыққанды зерттелді деп айтуға болмайды. Ою-өрнек өнерін белгілі бір жүйеге келтіруге Садық Қасиманов пен архитектор – Төлеутай Бәсенов атсалысып біраз деректер қалдырды. Садық Қасиманов 191 -ге жуық ою-өрнектің этноатауларын қағазға түсіріп, 57-ге жуық ою-өрнектің мазмұнын ашып берді, сондай-ақ 14-ке жуық ою-өрнектердің нобайын сызып қалдырды. Архитектор – Төлеутай Бәсенов ою-

өрнектердің даму тарихын сараптап, өсімдік элементтерінің жаңа үлгілерін сызды [2].

Сәндік-қолданбалы және ою-өрнек өнерін зерттеуге қазақстандық зерттеушілер үлкен үлес қосқан. Олардың қатарында Т. К. Басенов [2], Х. Арғынбаев [3], М. Ш. Өмірбекова [4], С. Төленбаев [5], С. Қасиманов [6], Ұ. М. Әбдіғаппарова [7], Б. Ибраев [8], К. Ибраеваларды [9] атауымызға болады. Олар қазақ ою - өрнегінің пайда болуы мен дамуының ғылыми негізделген көрінісін берді, оның құрылу заңдарын, симметрияның мәнін, фон мен суреттің тепе-теңдігін ашқан.

Ою-өрнек тақырыбына біраз зерттеулер жазылғанымен, қазақтың ұлттық ою-өрнегін зерттеу толықтай аяқталды деп айта алмаймыз. Зерттеулер қатары күні бүгінге дейін толығыда.

Қазақ ою-өрнегінің мотивтері өте көп және әртүрлі, олар әр түрлі дәуірлер мен стильдердің ерекшеліктерін тек формада ғана емес, сонымен қатар орындау техникасында да сақтайды. Көшпенділікпен өмір сүрген қазақтың әр баласы ою-өрнектің мәні мен мағынасын жақсы білетін. Өкінішке орай, бүгінде жақсы шеберлер болғанымен, Қазақстанда ұлттық ою-өрнектің семантикасын жақсы білетіндер жоқ. Сол жайында зерттеулер жазып, арнайы шұғылданып жүрген ғалымдар болмаса, қолданыстағы ою-өрнектің семантикасын кәсіптерінде қолданып жүрген шеберлердің өзі терең түсіне бермейді. Көнекөз қариялар болмаса, бүгінгі ұрпақ оны тек әшекей, әсемдік ретінде ғана қабылдайды. Зерттеулерге сүйенсек, 200-ге тарта өрнек бар екен. Солардан тек 50-ге жуығы ғана қазіргі кілем тоқуда қолданылады екен. Сол елу ою-өрнектің де семантикасы барлығына бірдей түсінікті емес. Сондықтан еліміздегі маңызды міндеттердің бірі ретінде халқымыздың ежелгі мұрасын жандандыру, сақтау, зерттеу және насихаттау. Осы тұрғыдан келгенде, ою-өрнектерді жай ғана әсемдік үшін емес білдіретін мағынасына сай қолданысты жүзеге асыру. Сол арқылы ұлттық құндылықтарымыз мен мәдениетімізді бүгінгі ұрпаққа насихаттап, өлмейтін мұра ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жетуіне мұрындық болуға тиіспіз. Себебі ұлттық ою-өрнек қазақ халқының көркем шығармашылығының ең жарқын бөлімдерінің бірі және рухани өмірінің ажырамас бөлігі болып табылады. Ол халықтың өмірімен, салт-дәстүрлерімен тығыз байланыста ұрпақтар сабақтастығы, жақсы дәстүрлі және көркемдік формаларды сақтау мен дамыту негізінде дамыды. Оның ірге тасының қалануы алысқа, ежелгі дәуірлерге кетеді.

Қазақтың ұлттық киімі мен зергерлік әшекейлерінде қолданылатын ою – өрнектердің семантикасына назар аударсақ. Ежелгі шеберлер ою-өрнектің адамға күшті эмоционалды әсер ететінін білді, ол қуаныш пен қайғы, махаббат пен бақыт сезімдерін жеткізуге тән болды. Ою-өрнектердің барлығы дерлік өз уақытында белгілі бір жолмен «оқылды». Кез-келген көшпенділер бала кезінен ою-өрнектің символизмін білді және оның мағынасын оңай шеше алды. Мысалы, киіз үйге кіре отырып, есік төбесінің үстіндегі ою-өрнекті көреміз. Оның мағынасы: «бұл үйдегі от ешқашан сөнбесін!» [10, 90 б.].

Ою-өрнек тек тұрмыстық заттарда ғана емес, оны ерлер мен әйелдердің және балалар киімдерінен көруге болады. Киім адамның әлеуметтік жағдайынан хабар беріп тұрады. Ою – өрнектер де сол әлеуметтік мәртебеге сай салынған. Бай немесе жарлы, жас немесе кәрі. Тіпті қай рудан шыққанынан да хабар берген. Сол арқылы тұлғааралық қарым – қатынас орнатуға көмектескен. Қыздар мен ұлдардың киімдеріне салынатын оюлар да ерекшеленген.

Г. І. Потанин: «Қазақ ою-өрнегі үй жиһазының барлық саңылауларына енеді; киіз үйде жұмыс істейтін үй иесінің арқасында киіз үйдің бірде-бір сынығы, бірде-бір тері тілімі, бірде-бір ағаш бетінің оюсыз ұшы жоқ. Еңбекқор қырғыздың данышпаны киіз үйді сурет галереясына, дәлірек айтқанда ою-өрнектер көрмесіне айналдырды» деген [10, 100-101 б.].

Осындай ою-өрнектің семантикасы мен символизмін көшпенділердің балалары да жақсы білген. Бүгінгі таңда, өкінішке орай, Қазақстанда ұлттық ою-өрнек жасаудың ескі құпияларын түсінетін және оның мағынасын толық білетін шеберлер жоқ десек те болады. Бүгінде қазақ халық шығармашылығын сақтау мәселесі өте өткір тұр. Сәндік – қолданбалы және ою-өрнек өнерінде қолданылатын бай дәстүрлер мен дағдыларды жоғалтып ала жаздадық. Мысалы, бүгінде кілем тоқу кезінде бұрын қолданылған екі жүзден астам ою-өрнектен тек елу шақтысы қолданылады екен. Сондықтан рухани жаңғыру аясында алдыда тұрған маңызды міндеттерінің бірі бұрынғысынша қазақ халқының көркем мұрасын жаңғырту, сақтау, зерделеу және насихаттау болып табылады.

Ою-өрнек атауларын түгел қамтып, олардың әрқайсысына жеке атау беру мүмкін емес, әр шебер өзі жасаған ою-өрнекке өзі атау береді. Сол ою-өрнектің пайда болу тарихын оюшы шеберден артық ешкім білмейді

Уақыт өте келе адамзат мәдениеті тарихында адамның өмір сүру кеңістігін бейнелейтін ою-өрнек жасау үшін адам табиғи материалдарды өңдеудің әдістері мен технологияларын қолданды. Оған археологиялық зерттеулер арқылы көз жеткізуге болады.

Қазақтың «ою» және «өрнек» деген сөзі бірігіп келіп, латынша «орнамент» деген ұғымды білдіреді [10]. Бұл сөз көп халықтың тіліне сіңген термин, мағынасы сәндеу, әсемдеу деген. П. Флоренскийше айтсақ, «Ою-өрнек дегеніміз тек жеке заттар мен жеке қатынастарды емес, болмыстың кейбір әлемдік формулаларын көрнекі түрде бейнелейді».

С. А. Есенин ою-өрнек жөніндегі ғалымдардың еңбектерімен жақсы таныс, ол ою-өрнектің тек адам жанындағы орнын, сонымен бірге ғаламмен үндестіктің сыртқы белгісі ретінде анықтаған. «Ою-өрнек - бұл музыка. Оның шумақтарының қатарлары ең керемет және өте нәзік үлестірулерде ғаламға дейінгі мәңгілік әннің әуеніне ұқсас» деген екен.

Ою-өрнек – ежелгі уақытта символдық және сиқырлық мағынасы, белгісі, семантикалық функциясы бар адамның бейнелеу іс-әрекетінің ең көне түрлерінің бірі. Ою-өрнек зерттеушілері оның жоғарғы палеолит дәуірінде пайда болды деп есептейді.

Ғасырлар бойы қалыптасқан мұраның бүгінгі күнге жетуіне халық шеберлерінің қосқан үлесі айтарлықтай. Шеберлер қолынан шыққан көз тартарлық өнер туындыларының эстетикалық маңызы, тәрбиелік мәні зор.

Сонымен қатар ол ата-бабаларымыздың тұрмыс тіршілігінің табиғатпен байланысын, салт-дәстүрін көрсетеді. Қолөнер халықтың тұрмыс тіршілігімен тікелей сабақтас болғандықтан, қашан да адамға жақын әрі түсінікті.

Қолөнер туындылары жастарды әдемілікке, сұлулықты көре білуге тәрбиелейді және эстетикалық талғамын ортаға деген көзқарасын қалыптастырады, ұлттық мәдениеттің дамуына ықпал жасайды.

Қазақ ғалымы Т. Бәсенов былай дейді: «Қазақ ою-өрнегін зерттеуде әр уақыттың, әр саланың ғалымдары көп еңбек етті. Бірақ бұл зерттеушілер халық ою-өрнегінің жұмбақ тілін жете түсіне, шынайы сырына үңіле алмады. Олар өз ойларын халқымыздың өнер кілтін ашатын тума тілде емес, буржуазиялық жат тілде, өзге халыққа деген астамшылық көзқараспен саралады. Өнерін зерттеп отырған халықтың тілі мен зерттеушінің ойы мен тілінің үндестік

таппауы көптеген бұрмалаушылықтарға, тіпті елеулі ағаттықтарға әкеп соқтырды» [2].

Қазақ халқымыздың көне дәуірлерден өшпес мұрасы болып ұрпақтан ұрпаққа, әкеден балаға сабақтасып, тізгінің ұшында өзіндік тарихынан әдет – ғұрыппен сәндік көркемдік жолмен көшпенді елімізді бүкіл әлемге өзіндік ерекшелігімен таныта білген – қолөнер.

Қазақ ою-өрнегі – ғасырлар бойы дамып келе жатқан өнер туындысы. Халқымыздың қай қол өнері саласын алсақ та, ою-өрнектердің өзіндік ерекшелігін сақтай отырып, белгілі бір тәртіппен орналасқанын көреміз. Оюлардың ежелден келе жатқан нұсқаларындағы элементтер құстың, гүлдің, жануарлардың түрін тұспалдап тұратыны белгілі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Карутц Р. Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке. Изд. 2. – М., – 189 с.
- 2 Бәсенов Т. К. Орнамент Казахстана в архитектуре, Алматы, 1957 г.
- 3 Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Өнер, 1987. – 121 б.
- 4 Өмірбекова М.Ш. «Энциклопедия» Қазақтың ою-өрнектері. – Алматы: «Алматыкітап» ААҚ, 2003. – 284 б.
- 5 Төленбаев С., Өмірбекова – «Қазақтың ою-өрнегінің жасалу жолдары», Алматы, 1993 ж.
- 6 Қасиманов С. «Қазақтың қолөнері» - Алматы: Қазақстан 1995. – 240 б.
- 7 Әбдіғаппарова Ұ. М. – Қазақтың ұлттық ою-өрнектері, Алматы, 1999.
- 8 Ибраев Б. А. К8осмогонические представления наших предков // Декоративное искусство. – 1980. № 8. С. 40 – 45.
- 9 Ибраева К. Т. Казахский орнамент. Алматы: Өнер, 1994. – С. 128.
- 10 Ақайқызы З. «Ою-өрнек ой айтар» (Монғолия қазақтарының ою-өрнектері мен қолөнері), Алматы, 1996. – 48 б.

КОГНИТИВТІ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖӘНЕ НЕЙРОЛИНГВИСТИКА

МАШРАПОВА З. С.

докторант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ҚОПАЕВА Ә. Қ.

докторант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ТҰРЫШЕВ А. Қ.

ф.ғ.д., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Когнитивті нейролингвистика – бұл сөйлеуді тану мен құрудың, тілді игерудің және тілдік символизмнің негізін құрайтын ми процестерін зерттейтін ғылыми пән. Бұл ғылым сөйлеуді оның адам танымымен қарым-қатынасында қарастырады. Бұл әлем туралы білімді жинақтаудың, жүйелеудің, өңдеудің және қолданудың негізгі құралдарының бірі ретінде ұсынылған. Бұл жұмыс когнитивті нейролингвистиканы тарихи-ғылыми және әдіснамалық талдауға арналған. Нейролингвистиканың тіл философиясымен және жалпы тіл білімімен байланысы зерттелуде. Қазіргі заманғы нейролингвистикаға әсер еткен философияның үш негізгі тәсілі – структурализм, формализм және қызмет философиясы ерекшеленеді. Мақалада нейролингвистиканың одан әрі даму перспективалары қарастырылады.

Нейролингвистика – бұл адамның сөйлеу әрекетінің негізінде жатқан ішкі ми процестерін зерттеумен айналысатын ғылыми пән. Нейролингвистиканың қызығушылық саласына жеке сөздер немесе сөйлемдер сияқты сөйлеуді ынталандыруды тану механизмдерін зерттеу жатады. Сондай-ақ, бұл пән ауызша немесе жазбаша сөйлеуді қалыптастыру, ана тілін немесе шет тілін меңгеру және қолдану процестерін, квази-тілдік символизм деп аталатын (математикалық және химиялық формулалар, ноталар, бағдарламалау тілдері және т.б.) зерттейді. Нейролингвистика теориялық және практикалық медицинада кеңінен қолданылады неврологиялық немесе психиатриялық патологиялар нәтижесінде пайда болатын ми қызметіндегі өртүрлі өзгерістердің пациенттердің сөйлеу мінез-құлқының ерекшеліктеріне әсерін анықтауға мүмкіндік береді.

Адамның танымындағы тілдің рөлі когнитивті нейролингвистиканы зерттеу тақырыбы болып табылады. Когнитивті нейролингвистика білімді жинақтау, сақтау, өңдеу және қолданумен байланысты ми процестеріне сөйлеу функцияларының қатысуына баса назар аударады. Медициналық қолданудан басқа,

когнитивті нейролингвистика педагогикалық психология үшін үлкен маңызға ие. Медициналық және педагогикалық мәселелердің үйлесуі олардың танымдық және сөйлеу дамуындағы нормадан ауытқулары бар балаларды тексеру және емдеу кезінде жүреді. Сондай-ақ, когнитивті нейролингвистика жасанды интеллект, ақпараттық технологиялар және танымның жалпы теориясы саласындағы зерттеулерде қолданылады.

Нейролингвистика – адамның мінез-құлқы мен ойлауының ағзадағы физиологиялық процестерге тәуелділігін зерттейтін жалпы ғылыми пән-психофизиологияның бөлігі. Соңғы екі онжылдықта психофизиология эксперименттік зерттеулердің жаңа әдістерінің пайда болу және қарқынды даму кезеңін бастан кешуде. Біріншіден, мұндай әдістер ми құрылымындағы нейрофизиологиялық процестерді дәл локализациялауға мүмкіндік беретін магниттік-резонаторлық томография техникасын қолданумен байланысты. Сонымен қатар, ескі электроэнцефалограмма әдісі қарқынды дамыды, оны алғаш рет 1928 жылы Ханс Бергер ұсынған. ЭЭГ-сигналдарды өңдеудің заманауи компьютерлік технологиялары бұл әдісті психофизиологияда қолдануға жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік берді, бұл танымдық іс-әрекеттің тетіктері туралы бұрын қалыптасқан идеяларды айтарлықтай өзгертті. Осылайша, жалпы психофизиология да, атап айтқанда нейролингвистика да қазіргі уақытта ғылыми прогрестің алдыңғы қатарында тұрған тез дамып келе жатқан пәндер деп айтуға болады.

Алайда, біздің зерттеулерімізде көрсетілгендей [1, 127 б.], психофизиология күрделі, толық қалыптаспаған пән болып табылады, оның аясында осы ғылымның негізгі ұғымдары, эксперименттерді ұйымдастыру принциптері және теорияны құру ережелері туралы көзқарастар бірлігі әлі қол жетімді емес. Сондықтан бұл ғылым әлі де теорияны құру принциптерін қалыптастырудың өртүрлі тәсілдерін салыстыруға бағытталған қосымша әдіснамалық талдауды қажет етеді.

Бұл мақаланың мақсаты – танымдық нейролингвистиканың дамуының XX ғасырдың бірінші жартысында пайда болған сәттен бастап қазіргі уақытқа дейінгі негізгі кезеңдерінің қысқаша тарихи-ғылыми эскизін құрастыру. Сонымен қатар, жұмыста нейролингвистиканың дамуының соңғы он жылындағы негізгі әдістер мен біздің көзқарасымыз бойынша маңызды нәтижелер талданады және оны одан әрі дамытудың мүмкін бағыттары қарастырылады.

Кез-келген басқа ғылыми пән сияқты, когнитивті нейролингвистиканың философияда тамыры бар. Әдетте, философия теориялық пәннің дамуының ғылыми, таза алыпсатарлық кезеңін анықтайды, онда зерттеушілер олардың алдында тұрған негізгі мәселелерді тұжырымдайды және оларды нақты ғылыми әдістердің көмегімен шешудің жолдарын анықтайды. Когнитивті нейролингвистиканың негізі тіл философиясы мен таным философиясы XX ғасырдың бірінші жартысында болған түрінде болады. Сонымен қатар, нейролингвистиканың негізі сөйлеудің ми механизмдерін анықтауға тікелей бағытталмаған салыстырмалы тіл білімі болды.

Алайда, тіл философиясы мен салыстырмалы тіл білімі осы кезеңде бір-біріне қайшы келетін бірнеше балама идеяларды тудырды. Осындай идеялардың біріне негізделген ғылыми теорияларды құрудың гетерогенді әрекеттері қазіргі нейролингвистикада бар тәсілдердің алуан түрлілігіне әкелді.

Жалпы лингвистикаға және атап айтқанда, когнитивті нейролингвистикаға айтарлықтай әсер еткен философияның негізгі бағыттарының бірі-структурализм [2, 15 б.]. Жалпы структурализм – бұл әлеуметтік құбылыстардың құрылымын түсінуге бағытталған философиялық идеялар мен нақты ғылыми зерттеулердің күрделі қоспасы. Осындай құбылыстардың бірі – адам тілі. Тарихи-философиялық әдебиеттерде структурализм философиясының жалпы идеялары Ф. де Соссюр құрылымдық лингвистиканы ұсынды, ол өз кезегінде неврологтардың мәліметтеріне негізделген [3, 12 б.].

XIX ғасырдың соңында француз антропологы және хирург Пол Брока (1865) және неміс психиатры Карл Вернике (1873) сол жақ жарты шарда көптеген адамдарда болатын мидың сөйлеу бағаларын ашты. Брок аймағы негізінен сөйлеуді моторикамен қамтамасыз етеді және фонологиялық және синтаксистік кодификациямен байланысты. Керісінше, Вернике аймағы негізінен сөйлеу сезімталдығын қамтамасыз етеді және семантикалық кодификациямен байланысты.

Дәрігерлердің еңбектерінен лингвистердің негізгі тұжырымдарының бірі сөйлеудің фонологиялық, синтаксистік және семантикалық құрылымын тану мен генерациялаудың негізін құрайтын механизмдердің жартылай тәуелсіздігі туралы түсінік болды. Сонымен, Брок аймағының зақымдануы бар пациенттер сөйлеудің грамматикалық байланысының бұзылуын мағынасын

өзгертпестен көрсете алады, ал Вернике аймағының зақымдануы бар пациенттер мағынасы жоқ ұзақ, грамматикалық тұрғыдан дұрыс сөйлемдер айта алады. Бұл деректер Құрылымдық лингвистиканың жалпы теориясын құруға негіз болды.

Құрылымдық лингвистика аясында тіл белгілі бір қатынастарды қолдана отырып, кейбір құрылымдарға қосылған элементтер жүйесі ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, бұл құрылымдар белгілі бір мағынаға ие, яғни олар сыртқы әлемнің объектілерімен байланыс жүйесімен байланысты. Мысалы, сөздің мағынасы ол көрсететін шындықтың объектісі ретінде түсініледі. Құрылымдық лингвистиканың пәні – оның ресми құрылымы тұрғысынан, сондай-ақ оны құрайтын компоненттердің формальды құрылымы тұрғысынан зерттелген тіл.

Тіл құрылымының бірнеше деңгейлері және оның жеке компоненттері ерекшеленеді. Біріншіден, сөйлеуді физикалық объект ретінде қарастыруға болады, яғни дыбыстардың биіктігі немесе ұзақтығы, әріптердің пішіні, таңбалардың түс түсі және т.б. сияқты сипаттамалары бар дыбыстар немесе жазбаша белгілер жиынтығы ретінде. Сөйлеуді сипаттаудың тағы бір деңгейі – оның құрылымында синтаксистік қатынастарды анықтау, яғни фразалар мен сөйлемдердегі сөздер байланысты грамматикалық ережелер. Әрі қарай, сөйлеудің семантикалық құрылымы сөйлеу таңбалары мен шындық объектілері арасында семантикалық қатынастар орнатуды қамтиды. Көптеген тілдердегі сөйлеудің синтаксистік және семантикалық құрылымдары салыстырмалы түрде тәуелсіз. Сонымен, сөйлеудің прагматикалық деңгейі тілдік құрылымдарды қолдану тәсілдерін сипаттайды: сөздер, сөз тіркестері, өрнектер мен сөйлемдер – әртүрлі тілдік жағдайларда. Белгілі бір мағынада тілдік құрылымдардың семантикалық деңгейі прагматикалық түрде беріледі: тілдік құрылымдардың семантикасы оларды қолдану тәсілдері мен мақсаттарымен анықталады. Атап айтқанда, сөйлеудің прагматикалық деңгейі дискурстың контекстін, оның саусақтарын және семантикалық алдын-ала позицияларын анықтайды [4, 183 б.].

Қазіргі нейролингвистикаға қатысты структурализм сөйлеу стимулдарын өңдеу кезінде пайда болатын ми процестерінің құрылымымен қабылданатын немесе пайда болатын сөйлеу құрылымын салыстыруға бағытталған бірқатар зерттеулер жүргізуге негіз болды. Сөйлеуді өңдеуге қатысатын ми бөлімдерін анықтаудың негізгі әдісі қазіргі уақытта жоғары кеңістіктік ажыратымдылығы бар белсенділік аймағын оқшаулауға мүмкіндік

беретін функционалды магниттік-резонаторлық томография (МРТ) болып табылады [5, 32 б.]. Алайда, ми процестерінің құрылымы олардың кортексін немесе субкортикалық бөлімдердің белгілі бір бөліктерінде локализациясын ғана емес, сонымен қатар олардың уақытша динамикасын, реакциялардың жиілік компоненттерін және әртүрлі ми бөлімдеріндегі реакциялар арасындағы қатынасты да білдіреді.

Е. Басар ми қызметінің локализациясының бес өлшемді моделін ұсынды, оған үш ерекше өлшеу, сонымен қатар тербелістің уақыты мен жиілігі бір - біріне тәуелсіз өлшемдер ретінде кіреді [6, 2 б.]. МРТ-ның тексеруді қамту кеңістігі жоғары болса да, ми тербелістерінің жиілігін ескеруге мүмкіндік бермейді. Сондықтан «Ақсақ пен соқырдың одағы» әдетте МРТ және электроэнцефалография (ЭЭГ) зерттеулерінде қолданылады, бұл ми процесінің барлық белгілерін бір уақытта анықтауға мүмкіндік береді.

МРТ және ЭЭГ зерттеулерінде сөйлеуді тану бірнеше сатыда жүретіні көрсетілген-кортекстің сенсорлық аймақтарында ерте тану, P120 және N170 шыңдарында көрінетін потенциалдар, сонымен қатар N400 және P600 шыңдарымен байланысты уақытша кортекстегі семантикалық және синтаксистік кодтау [7, 662 б.]. Бұл нәтижелер сөйлеуді танудың әртүрлі кезеңдерінің тәуелсіздігін көрсететін құрылымдық лингвистиканы зерттеу нәтижелеріне сәйкес келеді. Сонымен қатар, сөз бен сөйлемнің мағынасы оны қабылдаудың алғашқы кезеңдерінде танылуы мүмкін екендігі туралы мәліметтер алынды. Сондықтан балама гипотеза-сөйлеуді ми өндеудің үш кезеңінің болуы - тез тану, баяу синтаксистік және баяу семантикалық тану [8, 884 б.]. Қазіргі уақытта екі балама гипотеза қызу талқыланып, эксперименталды түрде тексеріледі. Олардың қайсысы қабылданады, қайсысы қабылданбайды болашақта белгілі болады.

XX ғасырдың екінші жартысында ынталандыруды жарты шарда өндеудегі айырмашылықтарды анықтауға бағытталған зерттеулер үлкен танымалдыққа ие болды [9, 500 б.]. Сол жарты шар сөйлеу функцияларын орындайды және ақпаратты өндеудің аналитикалық стратегиясымен байланысты, ал оң жақ жарты шар сөйлеуді ынталандыруды қабылдауға жауап береді және холистикалық стратегиямен байланысты. Сондай-ақ, адамдарды танымдық ерекшелігімен ажыратылатын екі түрге сол жақ және оң жақ жарты әлемге бөлуге талпыныс жасалды. Алайда, кейінгі зерттеулер екі жарты шардың да ынталандырудың барлық түрлерін

өндеуге қатысатынын көрсетті [10, 300 б.]. Жарты шарлар шынымен функционалды түрде ерекшеленсе де, сөйлеу және сөйлемге сигналдарын өңдеу екі жарты шарда бір уақытта жүреді. Сондай-ақ, әр адамның өмір бойы жарты шарлардың бірі басым екендігі туралы идеялар күмән тудырады.

Сөйлеуді өндеудегі жарты шардағы үстемдік идеясы гендерлік зерттеулерде қолданылды. Ер адамдарда сөйлеу сигналдарын өңдеу көбінесе сол жақ жарты шардың тар локализацияланған құрылымдарында жүретіні көрсетілді, ал әйелдерде екі жарты шар да бұл процеске бірден қатысады. Алайда, мұндай жыныстық айырмашылықтар сөйлеуді ынталандыруды өндеуде ғана емес, сонымен қатар сөйлемге визуалды ынталандыру жағдайында ми динамикасын талдауда да анықталды. Сондықтан, жыныстық айырмашылықтар сөйлеуді қабылдаумен байланысты емес, бірақ ми функцияларының кен спектріне жатады деп болжауға болады.

Жақында субкортикалық түзілімдердің сөйлеуді талдаудағы рөлін мұқият зерттеу жүргізілді. Соңғы уақытқа дейін адамдарда субкортикалық құрылымдардың сөйлеу белсенділігін зерттеу бірнеше адаммен шектелді және ашық ми операциялары кезінде клиникалық науқастарды бақылау мүмкіндігі шектеулі болды. Мұндай зерттеулерде церебральды сияқты терең құрылымның рөлі мүлдем әсер етпеді. Бұл бөлім тек қозғалтқышты реттеумен байланысты деп саналды және жоғары танымдық функциялардың орындалуына қатысты болмады. Алайда, сау субъектілер мен клиникалық пациенттерде МРТ көмегімен церебральды соңғы зерттеулер оның есте сақтау, эмоциялар және сөйлеуді өңдеу процестеріне белсенді қатысатынын көрсетті. Шын мәнінде, мидың сөйлеу функцияларын заманауи зерттеу кортекстен тыс. Қазіргі уақытта бүкіл ми сөйлеу әрекетін реттеуге қатысады деп саналады.

«Генеративті лингвистика» деп аталатын құрылымдық лингвистикадағы ең маңызды бағыттардың бірі 50-ші жылдары ұсынылды. XX ғ. американдық зерттеуші Ноам Хомскийдің еңбектерінде. Ол «Генеративті грамматика» ұғымын, яғни осы тілдің барлық грамматикалық тұрғыдан дұрыс сөйлемдерін тудыратын ішкі ережелердің жиынтығын енгізді. Бұл тұжырымдаманың семантика саласына тікелей қатысы жоқ екендігі маңызды, өйткені сөйлемнің грамматикалық дұрыстығы тұжырымның міндетті семантикалық дұрыстығын білдірмейді. Сондай-ақ, Н. Хомский сөйлемнің терең және Үстірт құрылымы туралы түсінік енгізді. Терең құрылым дегеніміз – сөздің әр түрлі бөліктеріндегі мағыналар

арасындағы қатынас, ал Үстірт құрылым дегеніміз - сөйлемдегі сөздер арасындағы синтаксистік қатынастар. Бұл автордың пікірінше, бірнеше терең құрылым бір терең құрылымға сәйкес келуі мүмкін, ал керісінше, бір Үстірт құрылым бірнеше түрлі терең құрылымдарға ие болуы мүмкін. Теорияның бір бөлігін Н. Хомский «Трансформациялық грамматика» деп атады: терең құрылымды өзгертпестен жоғарғы құрылымды өзгерту әдістерінің жиынтығы.

Трансформациялық грамматика лингвистерге сөйлеу құрылымымен жұмыс істеуге көмектесетін арнайы математикалық әдісті – лингвистикалық ағаштардың құрылымын қолдануды қамтиды. Генеративті лингвистика аударма теориясының дамуына үлкен әсер етті, атап айтқанда компьютерлердің көмегімен тілден тілге машиналық аударма әдістерінің пайда болуына әкелді. Сонымен қатар, Н. Хомский ресми тілдердің өзіндік жіктелуін және бір ресми тілден екінші тілге аудару әдісін ұсынды.

Когнитивті нейролингвистикада бұл идеялар әртүрлі тілдерді қабылдау, әртүрлі жастағы тілдерді оқыту және тілден тілге аудару тетіктерін зерттеуге әкелді. Мұндай зерттеулерді екі топқа бөлуге болады.

Өз кезегінде, қызмет тәсілінің негізгі проблемасы – адамның сана-сезімі бар екенін анықтау. Сана құбылысының не екенін анықтауға көптеген талпыныстарға қарамастан, зерттеушілер арасында бұл құбылыстың мәнін түсінуге әлі де ортақ нәрсе жоқ. Біз сана туралы жеке адамның өзінің өмірлік тәжірибесінің кез - келген бөлігіне өз бетінше бағыттай алатын қабілеті немесе қайтадан белгіленген мақсаттарға жету үшін сыртқы шындық объектілеріне назар аудару алатын қабілеті туралы идеядан бастаймыз. Тиісінше, сана ұғымы білімнің мақсаттылығы және жеке тұлғаның өзін-өзі анықтау ұғымымен байланысты. Осы анықтама аясында адамның мақсаттарына, уәждеріне және жеке өзін - өзі анықтау әдісіне байланысты сөйлеу ынталандыруларына әртүрлі реакциялар туралы айтуға болады. Мүмкін, мұндай анықтама қазіргі заманғы нейролингвистиканың әдіснамасын жасау үшін жаңа болуы мүмкін.

Қорытындылай келе, мынаны айтуға болады: бірлескен когнитивті нейролингвистика біртұтас, әдіснамалық тұрғыдан байланысты ғылымды білдірмейді, керісінше, әрқайсысы өз бағытында дамитын біршама әлсіз өзара әрекеттесетін тәсілдер. Біздің көзқарасымыз бойынша, когнитивтік нейролингвистиканың әдіснамасын дамытуға белсенді көзқарас қазіргі уақытта ең өзекті

болып табылады, өйткені ол бірлескен қоғамның сын-кәтерлеріне жауап беретін зерттеулер жүргізуге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Савастьянов А.Н. Психофизиологическая проблема в русской науке. Новосибирск, 2000. – 227 с.
- 2 Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. М., 1966. – 154 с.
- 3 Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики. М. : Едиториал УРСС, 2004. – с.43.
- 4 Grice H.P. Presupposition and Conversational Implicature // P. Cole (ed.). Radical Pragmatics. N. Y. : Academic Press, 1981. – P. 198
- 5 Kristensen L.B., Wang L., Petersson K.M., Hagoort P. The Interface Between Language and Attention: Prosodic Focus Marking Recruits a General Attention Network in Spoken Language Comprehension. Cereb Cortex, 2012. – P.56
- 6 Basar E. (Ed.) Brain Functions and Oscillations. II. Integrative Brain Function. Neurophysiology and Cognitive Processes. Springer ; Berlin ; Heidelberg, 1999. – P.50
- 7 Friedrich M., Herold B., Friederici A.D. ERP correlates of processing native and non-native language word stress in infants with different language outcomes // Cortex. 2009. № 45(5). P. 662–676.
- 8 Hagoort P. Interplay between syntax and semantics during sentence comprehension: ERP effects of combining syntactic and semantic violations // J Cogn Neurosci. 2003. № 15(6). P. 883–899.
- 9 Черниговская Т. В., Деглин В. Л., Меншуткин В. В. Функциональная специализация полушарий мозга человека и нейрофизиологические механизмы языковой компетенции // Доклады АН СССР. 1982. Т. 267, № 2. С. 499 – 502.
- 10 Леутин В.П., Николаева Е.И. Функциональная асимметрия мозга. Мифы и действительность. СПб. : Речь, 2008. – 368 с.

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

МУСАБЕКОВА А. А.

кәсіби қазақ тілі пәнінің оқытушысы,
Павлодар медициналық жоғары колледжі, Павлодар қ.

Қазір білім беру саласында функционалдық сауаттылық барлық деңгейлерде: мектептерде де, ағарту Министрлігінде де, ғылым және білім беру кеңесінде де талқыланатын басты тақырыптардың біріне айналуда. Неліктен ол соншалықты маңызды болады?

Қазіргі әлем жиырма, отыз жыл бұрынғыдан әлдеқайда күрделі болды. Бұл қиындықтар педагогикаға ерекше көзқарасты қажет етеді: бұл жаңа технологиялардың, жаңа кәсіптердің, экономика салаларының пайда болуымен және адамның әлеуметтік-психологиялық өзгеруімен байланысты. Қоршаған әлем енді аналогтық-мәтіндік емес, оны визуалды-сандық, деп атайды – бұл «функционалды сауаттылық» ұғымын кеңейту мен қайта қарастыруды қажет етеді.



Рисунок 1

Функционалдық сауаттылық-қоғамдық әл-ауқаттың көрсеткіші. Жақын болашақта функционалдық сауаттылық өркениеттің, мемлекеттің, ұлттың, әлеуметтік топтың, жеке тұлғаның дамуының көрсеткіші болады. Жоғары деңгей қоғамның әлеуметтік-мәдени жетістіктерін көрсетеді; төмен – ықтимал әлеуметтік дағдарыстың алдын алу, оның нәтижесі: әлеуметтік бейімделу қабілетінің төмендігі; отбасында, еңбек ұжымында өз қарым-қатынастарының парадигмасын құра алмау; өз құқықтары

мен міндеттерін білмеу болуы мүмкін [1], сондықтан мектеп үшін өте маңызды мақсат туындайды: жеке элиталық оқушыларды өмірге дайындау емес, қажет болған жағдайда кәсіпті тез өзгерте алатын, жаңа әлеуметтік рөлдер мен функцияларды игере алатын, бәсекеге қабілетті мобильді тұлғаны тәрбиелеу. Осылайша, Қазақстан үшін оқушылардың функционалдық сауаттылық деңгейін зерттеу ерекше өзектілікке ие болады, өйткені бұл функционалдық дағдылардың барлығы мектепте қалыптасады. Бүгінгі таңда мектептегі білім берудің негізгі міндеттерінің бірі-оқушыны қазіргі әлемде бейімделуге дайындау [2] функционалдық сауаттылықтың негізгі дағдысы – оқу сауаттылығы. Қазіргі қоғамда ақпаратпен жұмыс істеу мүмкіндігі (ең алдымен оқу) сәттіліктің міндетті шарты болып табылады. Осылайша, жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, функционалды сауаттылық – адамның, қоғамның сыртқы ортамен қарым-қатынас жасау қабілеті және өзгеретін жағдайларға тез бейімделу мүмкіндігі.

Функционалдық сауаттылықтың негізгі құрамдас бөлігі ретінде: математикалық сауаттылық, оқу сауаттылығы, жаратылыстану сауаттылығы, қаржылық сауаттылық, жаһандық құзыреттер және креативті ойлау болып бөлінеді.

Мұғалімнің міндеттерінде оқушыларға білім беру емес, өз бетінше білім алуға жағдай жасау. Мақал-мәтелдегі дана сөзге сүйеніп отырып: «Дайын балық емес, қолдарына «кармақ» ұстату керек». Қазіргі студенттер прагматикалық ойларға, еркіндікке және тәуелсіздікке ие, және бұл өзгерістер практикалық дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді. Енді сабақтар әлеуметтік тұрғыдан қалыптасқан педагогикалық жағдайларға негізделуі керек, онда оқушылардың қызметі жеке тұлғаның қажетті қасиеттерін тәрбиелейді. Мысалы, жауапкершілікті өз мойнына алу, шешім қабылдау, жетекші және жетекші ретінде әрекет ету және ұжымда жұмыс істеу, гипотеза жасау, сынға алу, басқаларға көмектесу, оқу қабілеті және тағы басқалар.

Ақпараттық технологиялардың даму дәуірінде оқушының күнделікті өмірі мен өмірлік маңызды мәселелерді шешу контекстінде ақпаратты іздеуге, түсінуге, түрлендіруге және пайдалануға байланысты оқу тапсырмаларын жобалау қажет. Осы мақсатта қазақ тілі сабақтарында РАФТ, фиш-боун, эссе, алты ақылды қалпақ, шың, Аквариум, «Брейнсторминг», синквейн, роунд-робин, кластер, жеделхат сияқты стратегияларды қолдануға болады. «Брейнсторминг» қабылдау оқушылардың шешендік

сөздерін дамытады, бұл функционалдық сауаттылықтың негізгі қажеттіліктерінің бірі болып табылады.

XX ғасырдың 50-60-шы жылдары американдық психолог Бенджамин Блум ассимиляция категорияларының таксономиясын және оқу мақсаттарының классификациясын жасады, оған сәйкес оқу процесі білім деңгейінде басталады: фактілерді, күндерді және т.б. есте сақтау және көбейту. Нақты жағдайларда жаңа идеяларды қолдану және қолдану оқушыға тапсырмаларды шешуге, алынған ақпаратты таңдауға және өзгертуге мүмкіндік береді. Талдау кезінде идеяларды синтездеуге қажетті салыстыру, тексеру (жоспарлау, прогноз) жүреді. Соңында, бағалау деңгейінде студент зерттелетін материалды сыни тұрғыдан қарастыра алады және белгілі бір идеяның құндылығын бағалау үшін дәлелдерді өлшей алады [3].

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясы жағдайды болжау, байқау, жалпылау, салыстыру, гипотеза жасау және байланыс орнату, аналогия бойынша ойлау және себептерді анықтау қабілеттерін қамтиды, сонымен қатар кез-келген мәселелерді қарастыруда ұтымды және шығармашылық көзқарасты қамтиды. Ақпаратты қабылдау сабақтың осы кезеңдеріне сәйкес келетін үш кезеңде жүреді:

* дайындық-шақыру кезеңі;

* жаңаны қабылдау-семантикалық кезең (немесе мағынаны іске асыру кезеңі);

* ақпаратты емдену-рефлексия кезеңі.

Осы мақсатта, мысалы, «Тірек-қимыл жүйесі» тақырыбында оқу жағдайларын жасау үшін сіз нақты өмірдің мысалдарын қолдана аласыз, ал оқу тапсырмаларына арналған материалдар ретінде сіз топты кіші топтарға бөліп, оларға келесі тапсырмаларды ұсына аласыз: «Тірек-қимыл жүйесі» тақырыбы бойынша дайындық кезеңінде (шақыру) тірек-қимыл аппаратының аурулары туралы бейнематериал ұсынылады.

Мотивациялық (жаңа ақпаратпен жұмыс істеуге шақыру, жаңа тақырыпқа қызығушылықты ынталандыру). Сұрақ қойылады: Бұл бейне не туралы? Арман қарай әңгімемізді не туралы жалғастырамыз, деп ойлайсыздар? Оқушылар сабақтың тақырыбын өздері шығарады. Содан кейін мәтін ұсынылады. Білім алушылар мәтіннен өздеріне қажетті ақпаратты ала білуі және ғаламтор желісінен қосымша ақпаратты таңдай білуі тиіс. Әр кіші топ өз тақырыбын белгілі бір уақыт ішінде пысықтағаннан кейін, топ алдына шығады және топ ұсынған сыныптастарының тақырыпты

қаншалықты меңгергенін тексеру үшін топқа 3 сұрақ дайындайды. Кіші топтарға арналған үлгілік тапсырмалар:

1 Тірек-қимыл жүйесінің аурулары туралы ақпарат. Ақпараттық (тақырып бойынша бар білімді «бетіне» шақыру. Жаңа тақырып бойынша білім алу: ақпаратты айту, көрсету, таңдау, шолу жасау.

2 Глоссарий құрастыру. Осы тақырыпқа қажетті терминдерді 3 тілде жазыңыз. Суреттерді табыңыз, басқа кіші топтарға терминдерді оқытыңыз. Осы терминдер арқылы сөйлемдер құрастырсын деген тапсырма беру. Есте сақтау және қайталап айту, сонымен қатар сөйлемдерді құрастыруда терминдерді қолдана білу.

3 Аурулардың белгілері және емдеу жолдары. Түсіну кезеңі: жұмыс істеу барысында өз бетінше іздену жүргізу, дәрі-дәрмектердің әсерін ауру белгілерімен салыстыру, сипаттау, түсіндіру, белгілерді анықтау, тұжырымдау қабілеттерін дамытады.

4 Тірек-қимыл жүйесінің ауруларын емдеуге қажетті дәрі-дәрмектердің нұсқаулары. Түсіну сатысы: өз бетінше ізденуді дамытады, препараттардың әсерлерін ауру белгілерімен салыстырып, іріктеу жүргізуді білу, өз бетінше тауып алған ақпаратқа іріктеу жүргізу, баяндау, түсіндіру, белгілерін айқындау, тұжырымдау. Бейнелеу, қолдану.

5 «Тірек-қимыл жүйесінің ауруларын қалай алдын-алуға болады» атты санитарлық бюллетень жасаңыз. Тақырыпты ойлап табыңыз, шығармашылық ұран жасаңыз. Ұсыныстар жасаңыз және оларды кластер түрінде толтырыңыз. Талдау мен синтездің келесі кезеңдері талдау, салыстыру, айырмашылықтарды анықтау, құру, әзірлеу, ойлап табу дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Білім алушының шығармашылық әлеуетін дамытуға ықпал етеді.

6 Рефлексия ретінде оқытушы топты викторинаға, «Kahoot», «He? Қайда? Қашан?» интеллектуалды ойындарға қатыстыруға, эссе жазғызуға және т.б. шығармашылық жұмыстарға қатыстыруға болады. Эссе жазу не шығармашылық жұмыс жасау білім алушының болжам жасай алатын, дәлелдер келтіре білетін, өз ойын айта білетін, өз көзқарасын дәлелдеп қорғай алатын қабілеттерін дамытады.

Тапсырма

1 Мағынасы бойынша сөйлемдерді толықтырыңыз.

2 «Тірек-қимыл жүйесінің ауруларын қалай алдын-алуға болады» атты эссе жазыңыз.

3 Өз пікіріңіздің мазмұнын маманның пікірімен салыстырыңыз.

Осылайша, мұндай тапсырмаларды орындау барысында, бағалау жүйесі сабақта білім алушылардың функционалдық

сауаттылығын қалыптастыруға, негізгі дағдылары мен машықтарын дамытуға, ішкі өзін-өзі бағалауды тәрбиелеуге, білім алушылардың оқу мотивациясын арттыруға көмектеседі. Ғылым мен техниканың дамуымен білімге қойылатын талаптар өсуде, олардың ауқымы кенеюде, жаңа сапалық белгілер қалыптасуда. Сондықтан адамның функционалды сауаттылығы оның микросоциум жағдайларына бейімделу қабілетінің көрсеткіші деп айта аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Фролова П. И. К вопросу об историческом развитии понятия «Функциональная грамотность» в педагогической теории и практике // Наука о человеке: гуманитарные исследования. 2016. №1 (23). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-ob-istoricheskom-razviti-ponyatiya-funktsionalnaya-gramotnost-v-pedagogicheskoy-teorii-i-praktike>

2 Дебердева, Т. Х. Новые ценности образования в условиях информационного общества /2005г. № 3/

3 Рождественская Л., Логвина И. Формирование навыков функционального чтения. Пособие для учителя. https://emirsaba.org/pars_docs/refs/2/1273/1273.

Ә. МАРҒҰЛАН – ФОЛЬКЛОРТАНУШЫ ҒАЛЫМ

НАЙЗАБЕКОВА А. Т.
магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Ұлттық мәдениетімізге елеулі еңбек сіңірген көрнекті қайраткерлеріміздің бірі – Әлкей Хақанұлы Марғұлан. Ол Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі, филология ғылымының докторы, профессор. Қазақтың тұңғыш төл археологі, білгір тарихшысы, әйгілі фольклорисі – этнографы. Әлкей Хақанұлы Баянауылдың Жасыбай көлі жағасында 1904 жылы сәуірдің нұрлы шуағымен бірге дүниеге келді.

Әлкейдің әкесі Хақан ескіше оқыған, көзі ашық еңбекші ел азаматының бірі екен. Бес жастан ауыл мектептеріне беріп өзінің білгенін үйретіп, кішкене Әлкейді көп еркелетпей, еңбекке тәрбиелепті. Бір жаққа шықса жанынан қалдырмай, ел - жұрт, жақын – жаран, кіші - кішісі қала, селоларды, базар – жәрменкелерді бірге аралатыпты. Жеті жасында арабша жақсы оқи алатын қабілетті

жас, ел көзіне ерте-ақ түскен. Кішкене Әлкейді оқу - жаза білетін адамға зәру ескі ауыл қолына көтеріп, күнде кешкі көлеңкеге киіз төсеп жыр, хисса оқытады. Осылайша кітапқа қолы жеткен Әлкей он жас шамасында халық жырларының біразын жаттап та үлгіреді. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қобыланды», «Алпамыс», «Ер Тарғын», «Қыз Жібек» жырлары Әлкейдің сол бір жасөспірім кезінің танысы. Хиссалардан «Шахнаманы», қазақ ақындарынан Абай шығармаларын ерте оқып, жатқа айтатын болады. Осылайша, ол кезіндегі дәстүр бойынша, көркем шығарманы «жаттау мектебінен» өтеді. Біләл, Әміре деген молдалар фарсыша кітаптары көп, Шығысты жақсы білетін адамдар екен. Осылардан фарсыша үйреніп көне кітаптарды көп оқиды. Фирдоуси, Сағди, Хафиз шығармаларын, ертегі, хиссаларды кейде кейбір діни кітаптарды, қолына түскендерін түгел оқып шығады. Өз бетімен іздену жас талаптың ой - өрісін өсіріп, тез жетілдіреді. Алғыр қыранша, жан - жағын шолып, алыс қиялға көз тігеді. Осы бір тұста жақын қалаларда оқитын семинаристер қала мәдениетінен хабарлы жастар да кездесіп, Әлкейге ой салады. Әсіресе, жерлестері Сұлтанмахмұт Торыайғыров, Қаныш Сәтбаев, Мұхтар Әуезов, Жағыпар Секербаев сияқты талантты ағаларын көргенде, оларда қызықпай тұра алмайды. Білімді, парасатты Қаныш, жанып тұрған от - жалынындай Сұлтанмахмұт Әлкейді біржола баурап әкетеді. Солардай болсам деген арман оның ойына берік ұялайды.

Қалаға барып, орыс мектебіне түсуді мақсат тұтқан саналы жас сол ұлы халықтың тілін білуге ерекше ынтызар болады. Осы бір зор талап тұлпарына мінген Әлкей жақын жердегі шойынжол құрылысына барып, жаз бойы орыс инженерлерінің қарамағында жұмыс істеп те жүреді. Көп кешікпей дегеніне қолы жетіп, Семей педтехникумының есігін ашады. Бұдан кейінгі өмірі – мұғалімдік, әр түрлі қоғамдық жұмыстар, Октябрь берген жемістің нәрін татып, талай іздену, кеудені кең көріп еркін дем алып, ілгері басу жылдары өтіп жатады.

Ленинград университетінің В. В. Бартольд, С. Ф. Ольденбург, Ю. И. Крачковский, В. Л. Щерба, Е. Бертельс, С. Малов, А. Самойлович, Н. Мещанинов сияқты тамаша ғалымдарынан лекциялар тындайды. Ғылым - білімге сусап барған қыр қазағының баласы өзінің ынталылығымен ұстаздар көзіне де тез ілінеді, оған ерекше ілтипат көрсетіледі. Қабілетіне риза болған ұстаздары жеке кеңесіп, Әлкейді университет аудиториясынан тыс өмірге де жетелейді. Ол ЦИК атындағы Шығыс институтының тыңдаушысы

да болып жүреді. Екі бірдей жоғары оқу орнында қатар оқып, бір минутын бос жібермей, жатпай - тұрмай ғылым дариясына құлаш сермейді. Шаршап – шалдығам деп ойламайды. Білген үстіне біле түссем деген жалғыз - ақ арман оның тынымын ала береді. 2 - курста жүріп ғылыми экспедицияларға қатысып, ізденудің практикалық жолдарын игереді. Туған өлкенің этнографиясы, өткен - кеткенін жете тану мақсаты сол студент кездің өзінде - ақ оның бойын алған дерттей еді...

Қазақстан мен Алтай өлкесін зерттеуге аттанбақшы СССР Ғылым академиясының А. Е. Ферсман басқарған экспедициясы жасақталғанда археолог С. И. Руденко группасына Әлкей де қуана – қуана жазылғанды. Осы бір тұңғыш сапар жас ғалымның болашағын белгілегендей, өміріне өшпес із қалдырды. Ешкімнің қолы тимей тұнып тұрған қазақ өлкесінің атамзаманғы тарихын қазба жұмыстары арқылы анықтау, есте жоқ ерте замандар сырын шерту, ғасырлар ғаламатын ашып, елінің өткендегі сәулет өнерін, көркем туындыларын айқындау жүйрік қиял, терең ойлықты, жан-жақты қабілеттілікті керек ететін өте ауыр да, игілікті де жұмыс. Халық өзінің басынан кешкен тарихи кезеңдерді, ескі деректерді ауыз әдебиеті, оның аңыз-әңгімелері мен ертегі, эпостары арқылы есінде мәңгі сақтап келген. Археология табыстары әлгі есте сақталған ескі аңыздарға ұштасып жатса, шындық көзі дәл ашылады. Осы бір ақиқатты терең түсінген әрбір археолог білгір фольклорист болуға да күш салады. Ә. Марғұланның фольклорист болып қалыптасуына оны итермелеген себептің бірі сол негізгі мамандықтың талабында сияқты.

Ел ағасы, ақылды шешендер айтқан дана сөздер, тарихи аңыз – эпостары, оған әр кезде ой салып, ғылыми терең түйіндер жасауға көмектесті. Сондықтан халық ауыз әдебиеті үлгілерін ол ерекше қадірлеп, көңіл қоя зерттеді. Алғашқы жинақтар құрастырушысы, орта мектеп оқу құралдарын жасаушы тұңғыш автор ретінде де көрінді. «Сәуле», «Еңбекші қазақ» беттерінде, «Қазақтар», «Терме» жинақтарында (1920–30 жылдары) өзі жиған ауыз әдебиетінің кейбір үлгілерін, өзінің тұңғыш болжауларын жариялады. 1940 жылдың басында қазақ фольклорынан орта мектеп оқулығын жазды. Сөз боп отырған қазақ ауыз әдебиетінің оқулығында «Фольклор» деген сөзге ғылыми анықтама беріліп, жер жүзілік фольклористика ғылымына және сөз өнері тарихына шолулар жасалады. Фольклористикада болып келген әртүрлі мектептер мен оқу – ағымдарға марксизм классиктерінің көзқарастары тұрғысында түсініктер береді. Қазақ

ауыз әдебиеті үлгілерін жүйелеп, оның әр саласына тиісті халықтық шығармаларды талдайды. Салт өлеңдер, мақал - мәтел, ертегілер, аңыздар, жұмбақ, өтірік өлең, эпостық жырлар топталып зерттеледі. Бұл сияқты оқулық жазумен бірге, ғалым осы кезден бастап, ауыз әдебиетін зерттеу ісімен байыпты айналысып, әдебиеттің негізгі салаларын тереңірек қарастырады [1].

Әлкей Марғұланның қазақ руханиятының сіңірген өлшеусіз еңбектерінің ішінде қазақ фольклоры жайлы еңбектері де маңызды мән иеленеді. 1928 жылдан бастап, қазақ халқына қатысты мұраларды жинақтаумен шұғылданған Марғұланның алғашқы ғылыми – көпшілік мақаласы 1938 жылы «Халық жырын туғыздаушы мотивтер» деген атпен «Халық мұғалімі» журналында жарияланған. Осыдан бастап фольклордың әр түрлі мәселелеріне қатысты ой - пікірлерін өзек еткен мақалаларымен қатар фольклор мәтіндерін түрлі басылымдарда үздіксіз жариялап отырды. Бұл еңбектерінің бірқатары 1985 жылы жарық көрген «Ежелгі жыр - аңыздар» атты жинаққа топтастырылды. Жас зерттеушінің 1926 - 1927 жылдары КСРО Ғылым академиясының академигі А. Ферсман мен профессор С. Руденконың басшылығымен ұйымдастырылған Қазақстан және Алтай археологиялық және этнографиялық экспедицияларының жұмысына қатысуы халық мұраларын молынан жинауына жол ашты. Мәскеудегі материалдық мәдениет тарихы институтының ізденушісі және ғылыми қызметкері бола жүріп, Шығыс Түркістан археологиясы мен өнері бойынша маманданып, бірнеше археологиялық экспедицияларға қатысады. 1939–1941 жылдары КСРО Ғылым академиясының Қазақ бөлімшесі Тарих институтының аға ғылыми қызметкерінің 1941 жылы тарих бөлімінің меңгерушілігіне тағайындалады. Осы қызметте жүріп «Хандар жарлығының тарихи маңызы» (1943) деген тақырыпта қорғаған кандидаттық диссертациясында көне қыпшақ тарихына байланысты құнды зерттеулер жасайды.

1958–1976 жылдары Сырдария, Шу, Талас өзендері бойында және Отырар, Сауран, Сығанақ қалалары орнында қазба жұмыстарын жүргізуге қатысқан. Ғалым «Көне қазақ жерінің қалалары мен құрылыс өнерінің тарихы» (1950) деп аталатын монографиясын, Орталық Қазақстанда жүргізген археологиялық қазба жұмыстарының қорытындысы саналатын «Орталық Қазақстанның ежелгі мәдениеті» (1966) атты ғылыми-зерттеу еңбегін жазып, кітаптың редакциясын басқарады.

Ғалым 30-шы жылдардың аяғынан бастап ғылыми ортаның кейбір қисынсыз сындарының салдарынан бірнеше рет саяси қудалауға ұшырап, ұдайы саяси бақылауда болды.

Әлкей Хақанұлының 1930–1940 жылдары ел аузындағы ескі сөздері және ел арасындағы қолжазбаларды жинаған материалдары мұрағаттар мен Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорында сақталған. Мәселен, Петербург архивінде «Марғұланның коллекциясы» деген атаумен 9 қолжазба сақталған. Олардың ішінде «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының 1858 жылы хатқа түскен нұсқасы мен «Назымбек пен Күлше қыздың зары» атты дастанның Баянауылдан табылған нұсқасы және XX ғасырдың басында болған «Нақып Қожа мен Қаңлы Жүсіптің айтысы» (255 шумақ), Оңтүстік өлкесінен 1914 жылы хазылып алынған Мәмбет ақынның 85 өлеңі, тағы басқа да біраз ертегілер мен мақалдар, өлеңдер бар. Ал Орталық ғылыми кітапхана қорындағы Әлкей Марғұлан тапсырған дүниелер жанр жағынан әр алуан, басым көпшілігі – ертек пен аңыз, сондай-ақ айтыстар, билер сөзі, жеке ақындардың өлең-толғаулары (мәселен, Ақан, Майлықожа, Мәделі, Жаяу Мұса, т.б.), төрелерге, датқаларға айтқан арнаулары, т.т. Бұл қыруар материалдың кейбірі ғана жинақтарға енгенімен, фольклорлық тұрғыдан арнайы зерттеу өзегіне айналмаған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Марғұлан Ә. Халық жырын туғызудағы мотивтер // Халық мұғалімі. 1939 жыл (№ 23-24). – 93 б.

Б. КЕНЖЕБАЕВ – ФОЛЬКЛОРАНУШЫ ҒАЛЫМ

ӨСЕРБАЙҰЛЫ Е.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Бейсенбай Кенжебаев 1904 жылы 4 қазанда Оңтүстік Қазақстан облысы, қазіргі Ордабасы ауданы Жалғыз ағаш ауылында дүниеге келген. Филология ғылымдарының докторы (1959), профессор (1961). Кезіндегі Мәскеудегі Шығыс еңбекшілері коммунистік университетінде (1925), Әдебиет институтының 2 курсы, кейін Қазақ Мемлекеттік университетін (1942) (қазіргі Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетін) бітірген. Еңбек жолын «Жас қайрат», «Лениншіл жас» (Қазіргі «Жас Алаш»), «Еңбек туы»,

«Оңтүстік Қазақстан», «Социалистік Қазақстан (Қазіргі «Егемен Қазақстан»)» газеттерінен бастаған. Онда бөлім меңгерушісі, редактордың орынбасары, редактор қатарлы жұмыстар атқарған. Қазақстан Мемлекеттік біріккен баспасының бас редакторы болып қызмет істеген. 1961 жылдан Қазақ мемлекеттік университетінің (қазіргі Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті) кафедра меңгерушісі болған [1, 504 б.].

Б. Кенжебаевтың жазған зерттеулері мен жинаған материалдары әр жылдары баспадан жарық көріп тұрған. Негізгі еңбегін әдебиетті дәуірлеу мәселесіне арнаған. Сонымен бірге А. Құнанбаев, Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, Б. Күлеев, М. Қалтаев, Ә. Ғалымов, М. Сералин, С.Торайғыров, Ақмола ақынның шығармалары туралы да қомақты зерттеу еңбектер жазды [2]. Аудармамен де айналысып, орыс және басқа да шетел жазушыларының шығармаларын қазақшаға аударуға атсалысты.

Ғалымның әдебиетті дәуірлеуге байланысты ғылыми тұжырымдары жеке - жеке кітап болып «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері» (1973), «Әдебиет белестері» (1986) деген атпен жарық көрген. Осы еңбектері 2004 жылы ғылымның туғанына жүз жыл толуына орай, Қ. Ергөбектің құрастыруымен «Түркі қағанатынан бүгінге дейін» деген атпен қайта басылып шықты.

Ғалым әдебиетті дәуірлеу мәселесімен бірге фольклорға да арнайы қалам тартып отырған. Фольклордың біраз жанрларын жинап «Тымпи» (1945) деген атпен құрастырып шығарса, зерттеулері мерзімді баспасөздер мен іргелі зерттеу еңбектерінде, жинақтарда жарық көріп тұрған. Сонымен бірге кейбір фольклор зерттеуші ғалымдарының кітаптарына да сын - пікірлер жазғаны белгілі.

Б. Кенжебаев қазақ фольклорын жинау, зерттеу ісімен жиармасыншы жылдардан бастап шұғылданып келеді. Оның алғашқы зерттеу мақалалары «Еңбекші қазақ», «Әдебиет майданы», «Жас қайрат», «Лениншіл жас» беттерінде жарияланып тұрды. Мақалаларының бірінде ауыз әдебиетін жинау, жариялау, зерттеу мәселесін қойса, келесінде фольклорлық мұралардың халықтығын, тарихын дәлелдейді. Бұл жылдары қазақтың әдебиетші жазушылары алдында байшыл - ұлтшылдарға қарсы күресу, әдебиетіміздің халықтық сипатын анықтау, оның алғашқы өкілдерін қорғап қалу міндеті тұрды. Осы күрес жолында ол С. Мұқанов, Е. Бекенов, Ғ. Тоқжановтармен бірге Сәкен Сейфуллин бастаған жауынгер топтың алдыңғы сапында жүрді.

Отызыншы жылдардың бас кезінде қазақ совет әдебиетінің көш басшысы Сәкен Сейфуллин «Қазақ әдебиеті» (Бірінші кітап, «Билер дәуірінің әдебиеті») атты оқулық шығарғаны мәлім. Осы кітапқа ең алдымен салдары пікір жазған Б. Кенжебаев еді [3]. Ол кездегі жас сыншы Сәкен сынды ұстаз қолынан шыққан сол еңбекті жаңа бастама деп қарады. Мақаласының бірінші бөлімінде қазақ тарихынан сөз қозғады. Екінші бөлімі ауыз әдебиетіне арналды. Автор қазақ әдебиеті тарихын дәуірге бөліп қарауды ұсынды. Онда орыс әдебиетінің үлгісіне сүйене және қазақ әдебиетінің өзіндік ерекшелігін ескере келіп, мынадай бес дәуірге (қазақ хандығы тұсындағы әдебиет, ХІХ ғ. бірінші жартысындағы әдебиет, ХІХ ғ. екінші жартысындағы әдебиет, жиырмамыншы жылдардағы әдебиет және совет әдебиеті) бөліп зерттеу мәселесін қойды.

М. Әуезовтің басқаруымен қыркыншы жылдары қазақ әдебиетінің (фольклор) тарихын жазысты. «Фольклор және ол жөніндегі советтік ғалым» (кіріспе), «Тұрмыс - салт өлеңдері» «Тарихи жырлар» атты тарауларын, «Қазақ фольклорын зерттеу тарихынан» деген бөлімін жазды. Алғашқы аталған тарауында фольклор ғылымына және оның совет дәуіріндегі даму тарихына шолу жасады. Ауыз әдебиеті үлгілерін көркем әдебиеттің негізі деп, оған дәлелдер келтіреді. Фольклорлық туындылардың өзіндік ерекшеліктерін ажыратады.

Ең әуелі фольклор ерте замандағы әдеби қазына, сондықтан онда халық өнерінің әртүрі аралас келеді дейді ғалым. «Жар-жарда» ән мен өлеңнің, хор мен тақпақтың қатар айтылатынын, «Бәдікте» ән-жыр, би аралас жүретінін аңғартады.

Екіншіден, фольклорлық мұралар ауызша айтылып таралады, ел жадында ауызша сақталады. Қазақтың ертедегі ауыз әдебиеті орыс және басқа ел фольклорындай жазба күйінде емес, өзінің жыршы, жыраулары арқылы ғасырдан - ғасырға қалып келеді. Сондықтан онда көп нұсқалы боп өзгеріп, кейде жеке авторлық, кейде коллективтік туындыға айналып кететін кездері де болады, деп тұжырымдайды.

Онан соң зерттеуші фольклорлық туындыларда ежелгі салт-сана көбінесе сақталып отыратынын байқатады. Салт-сана біткеннің бәрін ескінің сарқыншағы деп қараушыларға қосылмайды. Бұған К. Маркстің ертедегі грек жұртының эпосын жоғары бағалағанын, оның осы күнге дейін өнеге болып, эстетикалық әсер беретінін айтады. Ф. Энгельсте кезінде «Немістің халық кітаптары» аталған фольклорлық жинаққа ерекше мән беріп, мақала жазған. Сонда

Ф. Энгельс былай деген: «Халық кітаптарының міндеті күні бойы ауыр жұмыс істеп, арып - талып қайтқан шаруаның көңілін көтеру, ойын ояту, ...олардың сана - сезімін, ықылас - жігерін, Отанға деген махаббатын арттыру, оларға өздерінің күш-қуаты, правосын, бостандығын аңғарту болады» [4].

Б. Кенжебаевтың фольклорға қатысты құнды ой - тұжырымдары «Әдебиет және искусство» журналының әр жылғы сандарында үзбей жарияланып тұрған. Біз жинаған материалдар негізінде ғалымның зерттеулері фольклордың әр жанрына арналғанын байқауға болады. Айталық, осы журналдың 1939 жылғы № 2 санында жарық көрген «Қазақтың халық эпосы туралы» атты зерттеу мақаласы соның дәлелі. Зерттеуші бұл мақаласын пікір алысу ретінде жазғанын да жарияланымда ескертеді. Автор мақаласында қазақтың жеке ел болып еңсе көтеру тарихына шолу жасайды. Қазақ руларының тарихын Шыңғыс хан тұсынан тартып, Алтын Орда мемлекеті ыдырағанға дейін жеке тайпа ретінде өмір сүргендігін, кейін Жәнібек пен Керейдің қол астына топталып қазақ хандығы құрылғандығы туралы баяндайды. Сонымен бірге ел арасында тараған эпостардың кейіпкерлері негізінен Алтын Орда заманында, одан кейінгі құрылған Ақ Орда, Көк Орда, Ноғайлы тұсында өмір сүрген белгілі батырлар екендігі туралы да жырлар мен аңыздарға, тарихи деректерге негізделіп талдаулар жасайды. Ғалым өз зерттеуінде зерттеушілердің эпостарды «ұлы батырлар», «кіші батырлар» деп бөлуі мен «Батырлар жыры», «Тұрмыс, салт жырлары» деп жіктеуіне де қарсы тұрып өз уәжін айтады. Онда «қазақтың эпостарын – батырлар жырлары, кіші батырлар жырлары деп бөліп келді, бұла бөлу қате дедік. Себебі бұлай бөлу – эпосты ғылымға, иә тағы басқа негізді дәлелдерге қарай бөлу емес, біріншісі – аттарына, тақырыптарына қарай бөлу, екіншісі көлемдеріне, героилардың үлкен - кішілігіне қарай бөлу болады. Бұлай бөлуден эпос жөнінде ешнәрсе білу, ешнәрсе ұғыну мүмкін емес» [5, 126 б.] деп атап көрсетеді. Зерттеуші өз бөлінісі туралы арнайы терминдерді қолданысқа енгізбесе де жалпылай «қазақтың халық эпосы» деп атап, оны іштей екі жікке топтастырады. «Ел, отанын қорғау жолындағы батырларды жырлайтын эпостар» және «Ғашығына қосылу жолында өз өмірін арнаған батырларды жырлайтын эпостар» деп бөледі. Бірінші топқа: «Алпамыс», «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Едіге», «Шора», «Ер Сайын» қатарлы жырларды жатқызса, екінші топқа: «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Қамбар батыр» жырларын жатқызады. Әрине бұл бөліністер кейінгі зерттеулерде

өз жалғасын таппағаны белгілі. Қазіргі фольклортану ғылымында бұларды «классикалық батырлық эпостар», «ғашықтық жырлар» қатарында топтастырып жүр. Қамбар батырға байланысты туған жыр нұсқалары батырлық эпостардың құрамында қарастырылып жүргені белгілі.

Б. Кенжебаев эпостық шығармалардың пайда болуы туралы салмақты ой-тұжырымдар ұсынады. Айталық ғалым «...қазақ эпостарының біразы әуелде қара сөзбен ертегі болып айтылып жүрген, біразы бөлек - бөлек өлең болып айтылып жүрген болуы керек, тек бергі жерде ғана өлеңге айналдыра бастаған, тұтас етіліп құрастырыла бастаған болуы керек» [5, 127 б.] дегенді айтады. Ғалымның бұл тұжырымдары да бүгінгі көзқарас тұрғысынан әлі құнын жойған жоқ деп айтуға толық негіз бар. Өйткені Қамбар батырға байланысты жырларды талдағанда аңшылық туралы көне сюжет пен батырдың ерлікпен үйленуі туралы кейінгі пайда болған сюжеттің бірігуінен үлкен жыр пайда болған деген тұжырымдауларға сәйкес келеді. «Қыз Жібек» жырына байланысты да соны айтуға болады. Онда бір - біріне қосыла алмаған екі ғашық туралы сюжетпен, батырдың елін қорғап, ерлікпен үйленуі туралы сюжеттің бірігуінен үлкен жырдың пайда болғандығын ғалымдардың зерттеулерінен білеміз. Сондықтан да қазіргі ғылымда қарастырылып жүрген жырлардың ең алғашқы пайда болуы туралы ғалым тұжырымымен келісуге болады.

Б. Кенжебаев жырлардың бір-бірінен онша алшақ емес екендігі, бір-бірінен шекара қойып арасын бөліп тастауға болмайтындығын да ашып айтады. Яғни жырлар арасындағы бөлініс белгілі дәрежеде шарттылық тұрғысынан ғана бөлінетіндігін ескертеді. Зерттеуші еңбегінде эпостардағы ғажайып туу мотивіне де тоқталып кетеді. «Қазақтың бірсыпыра эпостарының геройлары елден ерекше фантизиялы: олардың жаратылуы әулиемен, құдаймен байланысты. Мысалы: Едіге әулиеден, қордың қызынан туады. Қобыланды, Шора, Ер Сайын, Алпамыс әулиелерге түнеу, құдайға жалбарыну арқылы жаратылады. Бұлар өте тез өсіп, тез жетіледі, жастары жетпей - ақ үлкен ерлік, батырлық істейді» [5, 126 б.] деп көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Ысқақов Д. Кенжебаев Бейсенбай (Бас ред. Нысанбаев Ә.) – Алматы : Қазақ энциклопедиясы, 2002.

2 Кенжебаев Б. Әдебиет белестері. Зерттеулер, мақалалар. – Алматы : Жазушы, 1986.

3 Әдебиет майданы. 1933, (№ 6). – 9 б..

4 Маркс К., Энгельс Ф. Шығармалары (2-т). – 27 б.

5 Кенжебаев Б. Қазақ халық эпосы туралы // Әдебиет және искусство. 1939, (№ 2).

Б. КЕНЖЕБАЕВ – ЭПОСТАНУШЫ ҒАЛЫМ

ӨСЕРБАЙҰЛЫ Е.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

«Әдебиет және искусство» журналының 1940 жылғы № 1 санында Б. Кенжебаевтың «Қазақтың ертегілері туралы» деген мақаласы жарық көрді. Онда ғалым М. Горькийдің 1935 жылғы Совет жазушылар одағының бірінші съезінде сөйлеген сөзінде «әр халықтың фольклорын жинап, жариялау, ақын-жазушылар өз шығармашылығына пайдалану» сынды құнды бастамасын айта келіп, фольклортанушы ғалымдар арасында да болған әртүрлі пікірлер туралы сөз қозғайды. «Тегі қазақтың өзінің қолтума байырғы ертегілері бар ма? Қазақ арасында айтылып жүрген ертегілер өзінікі ме?» деген ел арасында айтылып, талқыланып жүрген мәселелер туралы тоқталады. Сондай-ақ, кейбір ғалымдардың «ертегінің сюжеттері алдымен бір халықта пайла болып, онан кейін басқа халықтарға тараған» деген тұжырымдарына үзілді-кесілді қарсы тұрады. Ал «кейбір сюжеттердің көшіп, ауысып отыруы заңды, алайда толықтай көшеді» деген ұғымның қате екендігін тұжырымдайды. Кейбір ертегінің сюжеттері әр халықта да бар, алайда мына халыққа ғана тән деп кесіп айтудың өзі қиын екендігін де сөз етеді. Оған мысал ретінде қазақтың арасында кең тараған «Қанбақ шал» ертегісінде кездесетін дәуді Қанбақ шалдың қалай жеңгені туралы айтылатын мазмұн, әйгілі Гомердің «Одиссейясының» бас кейіпкері Одиссейдің басынан өткен белгілі бір оқиғамен ұқсап кететіндігі туралы айтады. Яғни, «Одиссей де, Қанбақ шал да дәуді өз ақыл – айласымен жеңе білді. Соған қарап оларды бір-бірінен көшіріп алды деп айтуға келмейді» деген тұжырым жасайды. Сондай - ақ түркі тектес халықтардың арасында тараған «Қожанасыр» секілді ертегілер де әуел баста біртұтас Алтын Орда мемлекеті боп тұрған халықтардың арасында көп тараған дегенді айтады. Кейін Алтын Орда ыдырап жеке-жеке хандыққа бөлінгеннен кейін сол бөлінген елдің ішінде сол халықтың тұрмыс-

тіршілігіне, жасаған ортасына байланысты түрлі сипатта көрініс тапқандығын баяндайды.

Ғалым ертегінің белгілі бір схемада басталып, аяқталатыны туралы айтады [1, 81 б.]. Мәселен «ерте, ерте, ертеде бір кемпір мен шал болыпты» т. б деп басталып, соңы «сөйтіп мақсат, мұратына жетіпті» деп аяқталатыны туралы ой айтады. Осы мақаласында негізінен ертегінің жасалу табиғатына баса мән береді. Сондай – ақ ертегі кейіпкеріне көмек қолын созатын әртүрлі күштер туралы да дәлелді мысалдар келтіреді. Алайда ғалым бұл мақаласында ертегілерді жанрға бөліп жіктемейді. Жалпылық тұрғыдан талдаулар жасайды. Сондықтан да зерттеу барысында әртүрлі ертегілерге талдаулар жасайды. Көбінде новеллалық, сатиралық ертегілерге назар аударғаны байқалады. Зерттеу барысында ертегіге таптық көзқараспен талдаулар жасаған тұстары да көрініс беріп отырады. Яғни кеңестік жүйенің ғалым зерттеуіне айтарлықтай әсерінің болғандығы байқалады. Зерттеуде негізінен Маркс пен Лениннің ой - тұжырымдарын басшылыққа алуы соның әсері болса керек.

1940 жылы «Әдебиет және искусство» журналының № 7-8 сандарында Б. Кенжебаевтың «Едіге батыр жыры туралы» деген мақаласы жарияланды [2].

Ғалым бұл жырды тарихпен байланыстыра отырып, оның фольклорлық мәніне де өз тарапынан талдаулар жасайды. Айталық, Едігенің ғажайып тууы туралы оны миф - ертегідегі кездесетін мәтіндермен нақтылап көрсетеді. «Жыр едігенің анасы перінің қызы дейді. Ол біресе аққу құс, көк кептер болып жүреді, біресе адам бейнесіне кіреді. Бұл тек Едіге батыр жырында ғана емес, қазақ халқының басқа да ертегі-әңгімелерінде де, сондай-ақ күншығыс халықтарының бірсыпырасының ертегі, жырларында да кездесіп отырады» дейді. Сонымен бірге осы жырдағы бұзылып перінің қызының кетіп қалу себептерін нақтылы көрсетеді. Онда перінің қызы Баба Түкті Шашты Әзізге төмендегідей шарттарды қояды: «1) жүргенде өкшеме карама; 2) суға түскенде үстіме кірме; 3) қолтығыма қол салма; 4) басымды жуғанда шашымды көрме» дейді, алайда бұл шарттар орындалмайды да перінің қызы құс болып ұшып кетеді. Алты айлық Едіге оның ішінде кетеді. Ғалым «бұл мифтерді өте ертеден келе жатқан көп халыққа ортақ миф болуы керек, - дейді де, - оның негізі – адам баласының ертеде барлық жан - жануарларды өзіндей көрген. Яғни, олар да адам тәрізді ойлайды, сезеді, өзара сөйлеседі, тілесе адам бола алады деген түсінігі деуге болады» деп атап өтеді. Бұнда ғалым фольклордағы анимизмді дәл

басып көрсете білген. Сонымен бірге Едігенің билігіне байланысты айтылатын аңыздардағы кейбір сюжеттердің кірме сюжеттер екенін де дәлелді көрсетеді. Айталық: 1) Едігенің балаға таласып келген екі әйелге айтқан билігі – атақты Соломонның билігі; 2) Тоқтамыс хан мен оның қатынының Едігеге сұрау беріп, оның ақылын байқауы – кәдімгі Ескендір Зұлхарнайын жөніндегі әңгімелерге ұқсайды; 3) Едігенің Сәтемір ханның қызын алып қашып келе жатқан алыпты өлтіру тәсілі – неміс халқының «Гилдеврланд туралы жыр» деген поэмасындағы Зигфрилдтің өлтірілуі сияқты» деп салыстырып көрсетеді [2, 93 б.].

«Әдебиет және искусство» журналының 1940 жылғы № 12 санында «Қобыланды батыр туралы» атты мақаласы жарияланды. Ғалым М. Әуезов, С. Мұқанов, М. Ғабдуллин және өзінің бұдан бұрын жазған мақаласында қамтылмай қалған мәселелер туралы тоқталатындығын айтады. Атап айтқанда «Қобыланды батыр тарихта болған адам ба? Тарихта болса қай уақытта болған? Қобыланды батырдың Қазанға жорыққа аттануының мәні? Жалпы Қобыланды батыр жырының идеясы, әлеуметтік мәні не?» деген мәселелер айналасында тоқталады. Сондай - ақ тарихтағы Қобыландының бірнешеу екендігін, аттас батырларға байланысты оқиғаның да араласып жүргендігін сөз етеді. Қ. Жұмалиев зерттеуіне негізделе отырып, Қобыландының біреуі XIX ғасырда өмір сүрген кіші жүздің батыры Байұлы Қобыланды екендігін тілге тиек етеді. Сонымен Қобыланды батыр туралы өз тұжырымын төмендегідей ұсынады: 1) Қобыланды батыр тарихта болған адам, Ақсақ Темір, Тоқтамыс хандар мен Едігенің тарихта болғаны қандай рас болса, Қобыландының да тарихта болғаны сондай рас; 2) Қобыланды тарихта болғанда XVII ғасырдың аяқ шені мен XV ғасырдың бас кезінде, Тоқтамыс пен Едігенің тұсында болған. Қазан қаласын емес, Ғазан қаласын алған; 3) Қобыландының Ғазан ханмен, Көбікті ханмен соғысқандағы мақсаты мал олжалау емес, азаптанған халықты азат ету, елі, отанын қорғау, қауіп - қатерсіз ету. «Қобыланды батыр» жырының негізгі идеясы – ел, отанды жаудан қорғау [3]. Ғалым өзіне дейінгі Қобыланды батырға байланысты зерттеулерді қарастыра келе жоғарыдағыдай тұжырымдарға келгендігін білеміз.

«Социалистік Қазақстан» газетінің 1941 жылғы 20 мамырдағы санында Б. Кенжебаевтың «Қыз Жібек» атты мақаласы жарияланған болатын. Ғалым опера театрындағы «Қыз Жібек» қойылымы мен «Қыз Жібек» эпосына қысқаша тоқталған. Онда Қыз Жібек эпосының екі нұсқасын атап көрсетеді. Бір нұсқасында Қыз

Жібектің әменгерлік жолмен Сансызбайға некелескені туралы айтылса, екінші нұсқада қайғыға кіріптар болған Жібектің суға кетіп өлуін баяндайды дегенді атап көрсетеді. Осы екі нұсқасы мен опералық қойылымды салыстырып, мағыналық жағынан бір - бірінен онша алшақ кетпегендігі туралы тұжырымдайды.

Б. Кенжебаевтың фольклорға арнап жазылған қомақты зерттеулерінің бірқаншасы 1948 жылғы жарық көрген «Қазақ әдебиеті тарихының» фольклорға арналған I томында жарық көрді. Бұл кітап оған дейін цензураға ұшырап, жарық көрмей қолжазба күйінде қалғаны, кейіннен цензураның талап - тілектерін орындағаннан соң баспа бетін көргені белгілі. Қайта жарық көрген бұл кітап ғалымның жазған «Кіріспе» мақаласымен басталады. Сонымен бірге «Салт өлеңдері» деген II бөлімін де жазған. VIII бөлімге тарихи жырларға арналған «Кіріспе» мақаланы, «Абылай», «Сырым» туралы зерттеулері енген. Ғалымның «Кіріспе» (фольклор және ол жөніндегі советтік ғылым) мақаласында «фольклор» терминіне анықтама беруден басталады. Онда «фольклор» сөзінің ағылшын тілінен енгені туралы айтылып, оның мағынасы – халық даналығы, халық білімі дегенді білдіреді дейді. Алайда бұл мақалада фольклор ұғымының аясы тар шеңберде қаралғандығын байқаймыз. Яғни зерттеуші бұл жерде сол кезеңде кеңестік ғылымда қалыптасып, орныққан фольклорды «ауыз әдебиеті» деген терминнің баламасы ретінде қолданысқа енгізгенін көреміз. Шын мәнінде фольклор ұғымының бүгінгі таңда аясының кеңіп, тар шеңберден шыққаны белгілі. Халықтың тұрмыс тіршілігінің әр саласының фольклормен тікелей қатысы бар екендігін ғалымдарымыз зерттеп жазды. Ал ауыз әдебиетін біз қазір фольклордың бір саласын білдіретін термин ретінде қабылдаймыз. Осы мақалада тағы да назар аударатын жағдай фольклорды көркем әдебиеттің бір саласы ретінде қарап, сол негізде талдау жасауға негізделгенін көреміз. Алайда ғалымның осы барыста өз пікірлерінің де бір - бірімен кереғар келетін тұстарын да байқауға болады.

Б. Кенжебаев фольклорды көркем әдебиеттің бір саласы ретінде қарай отырып, оған жекелей де анықтама беріп кетеді. Айталық, «фольклор көркем әдебиеттің бір саласы болумен бірге оның өзіне тән бірсыпыра өзгешеліктері бар. Алдымен, фольклор, көбінше ерте заманда жасалған әдебиет, сондықтан онда көркемөнердің бірқатар түрі араласып жатады. Синкретизм бар, яғни фольклорда көркем өнердің бірсыпыра түрінің өзі, элементі бірігіп қосылып қатар жүреді. Онда сөзбен, жырмен қатар сахна – театр өнерінің,

би өнерінің, әуез – музыка өнерінің белгісі, элементі қатар жүретін көздері болған. Қазақ халқының қыз ұзату, келін түсіру жөніндегі өлеңдері мен тақпақтары және айтыс, бөдік өлеңдері мен жырлары бұған толық негіз бола алады» [4, 14-15 б.] дейді. Ғалымның бұл тұжырымынан фольклордың толық табиғатын ашқандығын көреміз. Алайда фольклорды көркем әдебиеттің тар шеңберінің аясында қарастырып отырғанын сол кезеңдегі қалыптасқан ғылыми үрдіспен сабақтастыра қарастырған жөн. Сондай - ақ ғалым бұл мақаласында ел арасында тараған жырлар мен ертегілерді жаттап алып айтушыларды – жыршы, ертекіші деп топтайды. Сонымен бірге бұл мұраларды айтушылардың таланттылары жырды не ертегіні түрлендіріп, құбылтып айтады да, дарынсыздары бар дүниені құрдымға жібереді. Сондықтан да бұл мұралардың кейінгіге жетуі айтушыларымен де тікелей байланысты екендігін ғылыми тұрғыдан тұжырымдайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Кенжебаев Б. Қазақтың ертегілері туралы // Әдебиет және искусство. 1940 жыл (№ 1).

2 Кенжебаев Б. Едіге батыр жыры туралы // Әдебиет және искусство. 1940 жыл (№ 7-8).

3 Кенжебаев Б. Қобыланды батыр туралы // Әдебиет және искусство. 1940 жыл (№ 12).

4 Кенжебаев Б. Кіріспе. Қазақ әдебиетінің тарихы. Фольклор. – Алматы : Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1948. – 14-31 б.

ОРАЛХАН БӨКЕЕВ ШЕБЕРЛІГІ

РАХАТЖАНУЛЫ Е.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қаламгер прозасының бағыты реалистік болғандықтан, тіптен бұл шағын әңгімелерді очерк деуге болар ма еді, бірақ оған олардың көркемдік қасиеті рұқсат етпейді. Орыс әдебиетінің классикалық үлгілері И. С. Тургенев, А. П. Чехов, И. А. Бунин прозасындағы қысқа жанрадағы дәстүрден бастау алып, төл әдебиетіміздегі Бейімбет Майлин, Ғабит Мүсірепов сынды үлкен жазушылардың жетелеген көркемдік тәсілдері жазушы прозасында көрініс табуы

тегін болмаса керек. XX ғасырдың екінші жартысындағы орыс әдебиетінен Оралханды өзінің жерлесі, Алтайдың арғы жағындағы, туған Катон-Қарағайына қол созым жер тиіп тұрған жерде туып өскен Василий Шукшиннің деревнялық прозасымен тамырлас, өзектес, рухани туыс деу артықшылық етпейді. Тағы бір тамаша орыс жазушысы Юрий Казаков тәрізді осынау екі жазушы да қарапайым жандардың адамшылыққа толы ұмтылмас бейнелерін сомдады, бұл үшеуінің де кейіпкерлері жан тазалығымен, өркениеттің тасжүрек есеңдей қыспағына көнбеген табиғи жаратылысқа адалдығымен ерекшеленер еді.

Асылы қазақ әсершіл, романтик халық. Содан да болар жазушы кейіпкерлерінің армандары асқақ, рухтары мықты. «Сарыарқаның жанбыры» өмірден қыршын кеткен, қазақтың талантты ақыны Сұтанмахмұттың Катонқарағайға, Әбдікерім болыстың қоластына кеп бала оқытқан кезеңін суреттейді. Аталмыш әңгімені де мұңаймай, ойланбай оқу мүмкін емес. Әбдікерім болыстың үлкен қызы Багила мен Махмұттың арасындағы нәзік сезім, үзілген үміт тамаша суреттелген. Сұлтанмахмұтпен, кеудесіне сырыл араласа бастаған бейкүнә ақынмен бірге байсал күй кешеді. Мұңдасады, сырласады. Алғашқы шер-шеменінің шетін шығарады. Оны Махмұттың аузымен айтызады. Күркіременің бойындағы ай сәулесінен жасыруға қауқары жоқ сирек талдың жанында, бой түзеп қалған балаң бойжеткенге айтқан өзінің асық жырын Махмұттың аузына салады. Бұл – автор мен оның кейіпкерінің тағдырларынандағы ұқсастықтан да шығар.

Шешен шебердің тырнақалды туындылары «Қара сөзбен жырлаймын» этюдтері мен «Ауыл хикаялары» топтама әңгімелері. Этюдтері – адам аяғы баспаған Алтай өңірінің сұлу, тамаша табиғатының тамылжыған тілмен, кестелі, бейнелі сөзбен салған суреттері. Оларды оқып отырған сәтте көз алдына асқар Алтайдың әсем келбеті, табиғатының қыз қалпы келеді, мұрнына алуан түрлі таулы жердің шүйгін шөптері мен гүлдерінің исі келетіні әсірелеу емес, шындығы сол. Бұл әңгіменің негізгі қозғаушы күші – жарқын күлкі, кәдімгі өмірсүйгіш, жарасымды күлкі. «Ауыл хикаялары» топтамасы – оқиғаларының қызықтығы өз алдына, адамдардың кескін-келбетін, мінез-құлқын, іс-әрекетін суреттейтін тамаша танымдық қасиетімен дараланатын әңгімелер. Сол әңгімелерде суреттелген тұлғалары тұтас, бейнелері бөлекше ауыл адамдарының басынан кешкендерін оқыған кезде қай оқырманның да езу тартып күлері, ескі танысына жолыққан кісіше қуанары сөзсіз. Жүріс-

тұрысы, бет-бейнесі түгіл, танымы, ой-пікірі, көзқарасы дара-дара мұншама кісілердің образдарын осылайша ойда сақтап, шебер суреттеген жазушының жан көмбесінің байлығына, жадының жақсылығына, сөз тапқырлығына таңданбасына бола ма?! Міне, осының бәрі, қаламгердің сөз күдіретін шынайы шеберлікпен, түбегейлі меңгергендігінің жарқын мысалы. Жазушы қаламының жұмсақтығына, шеберлігіне жан сүйінеді, тіпті, бір қарағанда, өкініші күштірек, күлкіге татымайтын оқиғаны юмордың жасампаз, саф таза керуен сарайына айналдырып дөңгелентіп жібереді. Өйткені автордың адам баласына деген мейірі артық, ол адам баласының ең жаман әлсіздігі мен қылығы үшін де ақтап алғысы келеді. Әдетте бұл қасиет үлкен суреткерлерге тән қасиет, адам баласына деген айырықша мейірім шығармашылықтың негізі болса керек.

Осы әңгімелердің басында тұрған «Көк тайынша» атты туындысы қазақ әдебиетінде еліктеу мен қайталауды сөзсіз тудырмай қалмаған аса тұшымды, тамаша әңгіме.

Әңгіме жанры бір ғана көңіл - күйдің, эмоцияның, бір идеяның жемісі. «Көк тайыншада» ұлттық мінез, психология, салт-сана жарқырап көрінуімен тәнті етеді. Оралханнан кейде бір қос мәнді, астары терең сөйлемдер ұшырасатыны қызық: «Осы шақта қаладағы қаламдастарымның әліне қарамай қолымды мыжғылайтыны есіме түсті» [1, 80 б.]. Бұны тура мағынасында болмаса құпия мағынасында қабылдасаңыз да ерік өзіңізде. Оралхан – жазушы. Жазушыға тап осы бір өзін зор тұту мінезі ана сүтімен берілмесе, ол қалам ұстап тұмаған да болар еді-ау! Яғни өзіміздік пен менмендіктің шығармашылыққа еш тигізетін әсері жоқ: сірә, жазуға, сомдауға келгенде бұл қасиетке обал, сауап деген атымен болмайды. Немесе «Көк тас көк тайыншаның қанына былғанған. Көзі алайып, күзгі ашық аспанға тесіле қарап кесілген бас, серейіп төрт сирақ жатыр» [2, 82 б.]. Бұл сөйлемді тұтасымен трагикомедиялық сарында десек қателеспейміз. Бұзаулы сиыр болып, сүтке қарық қылады, тұқымы асыл деп мәз болып жүрген жас тайыншаны күтпеген жерден ұры - қары ұрлап сойып алғаны, тіпті, «бастаудың суын ластап, ішек-қарнына дейін аршып» әкеткен басынған қылығы иесінің қабырғасына қатты батады. Әңгімедегі санаулы кейіпкердің барлығы да өзіне лайық емес бір ауыз сөз айтпайды, жасандылық, сөз ойнату, жасалған эпизод мұнда ырымға жоқ. Ең тамашасы, осы әңгімедегі жоғалған малды жеті ай іздегенде бар бітірген шаруасы шалдың үйіне кеп ет жеп, шай ішіп, үй иелерін тергеп аттанумен шектелетін аудандық милиционер де, кемпір мен шал да, қыл

аяғы әлгі тайыншаны өз құдасынан ұрлап жеген құда бейнесі де кеңпейіл, бауырмал, адамшылық қалыптарынан асатын сұмдыққа жоқ адамдар.

Жазушы өмірдің тап сондай ақжарқын келбетін сүйіп ұнатып, соны қызықтайтынын жасырмайтын тәрізді. Тегінде Оралханның қаламы суреттесе кәдімгі картоп жеудің өзі таңғажайып картинаға, Бальзак әлемге мойындатқан адамдық комедияға айналып кете береді. Мысалы, «Иған» аталатын әңгімесінде бір көрінгенде осы бір күлкіге лайық картоп жеу эпизодының астарында орасан зор трагедия тұнып жатыр. Мұндағы Иған, палуан деген әншейін аты, өзі өлмеген құл демесең барып тұрған шірік, нашар адам. Ол да бір Қарабай, Қарынбайлардың сарқыты сияқтанады, бірақ ол сараңдықтың кесірінен емес, алып денесін жындай жайлаған жалқаулығынан кедейшілікке бала - шағасын қамап, мүсәпір еткен жан. Мұндай маскара еріншекті Құдай ешкімнің басына бермесін деңіз.

Ал «Бес тиын» атты әңгімесінде бас кейіпкер Гогольдің шинелінен шығып, Чеховтың «Құндақтаулы адам» атты әңгімесіне рухани туыс, жамағайын десе де болады, яғни әдебиеттегі «кішкентай адам» тақырыбын қамтиды. Сонда Оралханның шағын әңгімелеріндегі әрбір кейіпкер бір-біріне мүлде ұқсамайды, әрқайсысы бір төбе, дара. Оның «Қияли» атты әңгімесіндегі кейіпкері Саршатамыз деген жас жігіт әу баста орыс ертегісіндегі әлгі Иванушка нақұрыс атты жолы болғыш персонажға ұқсайтын сияқтанғанмен, ол да жалқау Иған тәрізді түбі опық жегізетін бос белбеу, кешелеу екені ашылып қалады. Ел болған соң кездесе беретін жан, сондықтан да оны жазушы дәріптеуден, әсірелеуден аулақ.

Ауыл хикаяларының тағы бір кереметі, бұл жазушының өзі туралы да, дүние, өмірбаяндық прозаның элементтері көп, кей тұсы күнделік беттеріне ұқсап кетеді. Оралхан Бөкейдің туған жеріндегі бастан кешкен кейбір жәйттарынан бұл әңгімелер үлкен мәлімет береді, мұндағы тірі, өзімен қоян - қолтық араласқан, сыралғы, ағайын - туыс жандар, балалық шақтың суреттері де үзік - үзік жарқырайды.

Сонда қазақ прозасындағы эссе Оралхан қаламына да тиесілі болғанын аңдаймыз. «Апамның астауы» – көркемдігі ерен күшті әңгіме, бұл жазушының балалық шағының суреті. Осындағы апасы, ана бейнесі эпосқа тән телегей - теңіз ішкі қуатымен, таңғажайып штрихтарымен қайран қалдыратын образ. Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» атты классикалық әңгімесінде Құрмаш ауылға бөлтiрiктi алып келген күнi апасының қасына жатпай, бөлeк

шығып кетуші еді ғой. Мына әңгімеде соған ұқсас эпизод бар. Ол енді жазушының өз хикаясы мен адамға тән қызғаншақ мінезі, балалығын жасырмай, боямасыз әшкерелеуімен күшті эпизод. Әпкесі күйеуге қашып кеткен соң, құдалар жағы «апама торқадан көйлек кигізіп, менің қолыма он сом ақша ұстатты. Мен мәз болдым. Өзім - өз болып қолыма ақша тигені сол еді, ышқырымдағы асық салатын қалтаға жымқырып жүгіртіп жібердім де, үйге апамды тастап жаяу қашып кеттім. Апам кештетіп өзі келді. Сол күні түнде мен апамнан мүлде бөлініп шығып, қойнына жатпай, шалбарымды жамбасыма басып жеке ұйықтадым. Ондағы жымсыма ойым – апам құдалар берген он сом ақшаны сұрап алып қояды деген қауіп. Сонда маған «Әпкенді үйге қайтарамыз, он сом ақшаны бер» десе, азар да безер қарсы болар едім-ау; сонда мен әпкемді он сомға сатып жібергендей едім» [3, 126 б.]. Он бес жасар, жасөспірім баланың шынайылығында қылдай дақ жоқ. М. Ю. Лермонтовтың «Біздің заманымыздың кейіпкері» атты әйгілі романында да жасөрім бала Азамат апасы Бәланы бір арғымаққа бола сатып жіберуші еді ғой. Сонда бұл эпизодтан ешқашан өзгермейтін адамның психологиясын тану қиынға соқпайды. Әрі бұл өзі әлеуметтік ахуалды да әйгілейтін, ел тұрмысын әшкерелеуге татитын деталь.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Бөкеев О. Қайдасың, қасқа құлыным? – Алматы : Жазушы, 1973. – 200 б.
- 2 Бөкеев О. Біздің жақта қыс ұзақ – Алматы : Жалын, 1984. – 432 б.
- 3 Бөкеев О. Үркер ауып барады. – Алматы : Жалын, 1981. – 527 б.

О. БӨКЕЙ – СӨЗ ШЕБЕРІ

РАХАТЖАНУЛЫ Е.
магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Оралханның көптеген әңгіме – новеллалары, повестері – лирикалық-философиялық шығармалар. Осы циклдағы Оралханның хайуанат туралы жазылған қос әңгімесінің де негізгі тақырыбы, басты идеясы – жалғыздық. Бұл енді жас Оралханның басына түспеген, уақыт есейткенде жанын күйзелткен сезім. Сол ауыр

сезім жалғыздықты жазушы ерен поэтикалық сарынмен бере білгені жан тебіренеді. Асылы, мұндағы жалғыздық суреткерліктің табиғатына келіп тірелсе керек. «Кербұғы» – символ. Бұл әңгімеде аң дүниесі мен адам дүниесі жер мен көктей астасып, тұтасып кетеді. Кербұғы – өлімнің ақиық шынына мойынсұну, өмірді кимастықты қиянатқа қимау, өмірді сүю өлімді мойындауға барып тірелетін қорқытшылдық идеяның мәңгілігі шығар. Көп тілдерге тәржімаланған «Кербұғы» әңгімесі бұл өмірдің өткінші, алдамшы екенін, топ бастаған серкелік те, билік те, байлық та қолдың кірі екенін еске салатын санатты туынды. Әдебиетте аң бейнесін сомдау барлық жазушылардың асыл арманы, бірақ оны ұғыну оңай емес, аң бейнесін ашу тіптен қиын, хайуанаттар әлемінің өз философиясы мен таным – зердесі өткізбейтін асу тәрізді. Дүниежүзілік әдебиетте осы асудан өткен жазушылар нағыз суреткерлер. Оралхан Кербұғысына тіршілік философиясын салып жіберуге жаны құмартып, сол сүйіспеншілігінің арынын баса алмай алқынатынын оқырман жүрегі сезбей және қаламайды. Кербұғы – дүниедегі ең асыл қазына – аң баласы үшін бостандық, еркіндік болса, автор сол бостандықтың да шектеулі, әншейін ашкөздіктің құрбандығына шалына беруге үкім етілген жалғандығына отап, қан қылып кесіп алатын адамдардың қылығы бұл әңгімеде астары терең символға ұласар еді. Сол «Кербұғыдағы» қат - қабат астарды адамзат қоғамына да телісе болады. Сонда ойлайсың, осы адам баласы қашан шын азат күйін бастан кешеді деп. Осы әңгімедегі маралдарды қоршау, Кербұғының қоршауды бұзып, қарғып өтіп өлім табуы – ол нендей қоршау, жазушы онымен не айтқысы келеді? Осы әңгіме қоғамдық, әлеуметтік өмірге наразылық емес деп толық илана алар ма едік.

Ал тозып бара жатқан табиғат, азып бара жатқан адамдар туралы толғаныстарға толы туындысы – «Бура». «Кербұғы» мен «Бура» өзегі бір, рухтас әңгімелер, олар бір-бірімен наурызға дейінгі тоң астындағы тамырдай байланысып жатыр. Ол – асылдықтың жалғыздығы, асыл ердің жалғыздығы, келер ұрпақтың азғындауы мүмкін бе деген қауіп, дүниенің жалғандығы, тегінде хас жақсының жалғыздығы болып сынсып тұрады, сынсығанда күзгі жел өтіндегі Алтайдың қалың орманындай қалың мұң жамылып бақұлдасатындай ма, қалай? Бураның басындағы тіршіліктің лаңы ұлттық бейнеге ұласып кетердей қазақтың жүрегін қариды: «Қазақбай ауылының ең соңғы түйесі осылайша ит жемі болып қазаға ұшыраған» [1, 197 б.]. Бура поезға соғылып өлді, өйткені Кербұғы тәрізді нәпсінің иірімі

де мұнда түпсіз тақырып. Малы ырысы болған қазақ даласын енді көк темірдің ұыты басқан, ол көкке полигон болып зәр шашып, өлім бүркер еді. Өркениет көшілгері озғаны қазақ даласына теміржолдың табаны болып келіп, отарба – поездың дүрсіліне айналған, оны әу баста көшпенді нәсіл сайтан арба деп неге атады дейміз, ол өзінің өмір салты бұзыларын сезген соң айтқан.

«Қамшыгер» атты әңгімесіндегі қазақы тіршіліктің еш жақсылығы жоқ, бірақ онда шынайы азаттық, құстай еркіндік бар сияқты. Дәстүрлі көне мәдениеттің үлгілерінің бірі – қамшыгерлік өнер. Әңгімеде жазушы өз кейіпкері – Садақбайдың өмірі арқылы иірімі мол, астарлы ой, күрделі философиялық түйін жасайды. Садақбай – ауылшілік дау - дамайға далақтап шаба беретін жеңілтек желөкпе емес, қамшысын басынан асыра білемдеп, атандай шабатын, ел шетінен жауды қумай жарғақ құлағы жастыққа тимейтін, көз ілмейтін, қас батыр.

Қаһарманның қамшысы – өз болмысымызды өзімізге мұқият зерделей білуге шақырады. Ал бұл ұлттық табиғатымызға, қамшыгерлік өнердің қасиетіне қапысыз қаныққан болсақ қана, жүзеге аспақшы.

Қамшы – күт-берекенің, ырыс-қанағаттың символы. Көркемдік деталь тұрмыстық, заттық, этнографиялық, портреттік, пейзаждық деталь арқылы кейіпкердің рухани әлеміне тереңдей үніліп, адам психологиясын ашады.

Әңгіме басындағы Садақбайдың көрген түсі де оқырманына алда болар оқиғалардың жаманаттың нышанындай әсер етеді. Қаламгер суреттеуіне жүгінейік: «Керегеде салбырап ілулі тұрған бұзау тіс он екі өрім қамшының ұшынан сүт ағып тұр...? Сүт тамшысы түп-тура төрде жатқан жігіттің көз ұясына құйылады. Қамшының сабы, өрімдері күп-құрғақ бәз қалпындай дымсыз. Жып-жылымшы өрі саумалдай дәмді мәйектің қайдан ғана шыпылдап шығып тұрғаны беймәлім... Жігіт жұмған аузын ашпастан қалың дүрдік ернін жымқырып көп жатты. Көп жата да алмады. Не де болса дәмін татып көрейін деп аузын ашып еді, қып-қышқыл қан дәмі тандайына тақ ете қалды. Адамның қаны ма, малдың қаны ма, айыра алған жоқ» [2, 274 б.].

Садақбай түсіндегі қамшыдан қан сорғалауы оқиғаның оқыс жағдайда өрбуіне дәнекер бола білді. «Түстің поэтикалық қуаты, көркемдік кеңістігі мен мүмкіндігі мол, кейіпкердің ішкі иірімдерін бейнелеуде спецификалық ауқымы кең, мағыналық, философиялық атқарар рөлі зор. Белгілі бір қоғам мүшесі қаламгердің айтпауға

тиіс мәселелерін бейсаналылықтың сөз өнеріндегі көрінісі болып табылатын түс көру техникасы мен оны қолданудағы кәсіби шеберлігі ашық жариялауға мүмкіндік береді» [3, 118 б.].

Керей жағынан жылқы алуға аттанған Садақбайлардың жолы болмады. Қарсы жақтың күзеті оңайлықпен алдыра қоймады. Тек Садақбайдың қамшыгерлігі ғана қаумалаған жауларына дес бермеді. Қатал заманның қатты тағдыры бала кезінен белін бекем будырған, сұңғыла көңілі ағайын арасындағы салқындықтың сайқал мінезінен ерте түңілген Садақбайдың қамшыгерлігі айызыңды қандырады: «Қарсы далбақтаған топты, жалт бұрылып ағындарымен өткізіп жіберді. Өтіп кеткен соң қырғидай шүйлікті қыр желкелерінен. Ор қояндай ойнап, сақ - сақ күліп, ғайып ирен – қырық шілтеннің пірін шақыра езуі көпіршіп, топтың топанына бір араласып шыққанда – алтауының бірдей қамшысын сарт-сұрт жұлып, тақымына қыса кетті. Атын жайтаңдата жорғалатып дөй далаға жырақтанды да, бұлаңдаған алты қамшыны бірдей алдыңғы қанжығасына байлап үлгерді» [2, 275 б.].

Шығарманың шарықтау шегі – Садақбай өлімі. Қаһарман қазасы ауыр қаза. Автор өз кейіпкерінің өлімі арқылы – абзал азматынан айрылған ауыл - аймақтың ғана емес, бар асыл, құндылығынан айрылған ұлт тақсиретіне үңілдіреді. Қамшыгерлікті терең игерген Садақбайдың артында қамшы ұстар ұрпақ қалмауы да терең ойға жетелейді. Қаламгер табиғаттың заңы бұзылып, Садақбайдың қамшысы ақыретке өзімен бірге оралады деп талай рухани асыл мұраларымызды мәңгілікке тастап бара жатқанын түспалдайды.

Атадан мирас болып келе жатқан қамшыгерлік өнердің қасиетіне қаламгер қолтаңбасы осылайша ой тербетеді, өз оқырманын осылайша сүйсінтеді. Бұл әңгіме тарихымыздың тереңдігін тануға жетелейді.

Тек суреткер Оралханға ғана тән, өзіндік стиль, дара үн, кестелі сөз тіркесі бірден адам жанын баурап аларлық беймәлім мұң, беймәлім сыр, жыр, тым-тым еліктіріп-елітіп бара жатқандай. Бұл сөздің құдіреті, сол сөз – кестеге сұлу ою-өрнек салған шебер жазушының қасиеті.

Жас кезінде жазылса да жадына жазылып қалатын «Арысын тосып әлі отыр», «Жесірлер» топтама әңгімелері соғыс жылдарында ауылдарда ауыр бейнет кешкен әйелдер тағдырынан сыр шертеді. Мағрипа есімді келіншектің боздағы – Бозтайлағын сағына тосқан сәттерін жазушы қалай жан тебіренерлік сөздер тауып суреттеген десенізші. Қарапайым қазақ әйелінің қасиетін ашатын айшықты,

шынайы көркем шығарма. Күйеуінің суретін серік етіп жүріп, шашы ағарған, санасы сарғайған Мағрипадай жанның бейнесін аша білген.

«Жесірлер» топтамасы да тың ой, соны стильмен, айрықша шабытпен жазылған. Мұнда да өзінің қиын тағдырлы кейіпкерлерінің қайыспас қайсар мінездерін, кісілікті қылықтарын, арлы, адамгершілікті қасиеттерін кастерлеп, сөз түйінін бәріне де сен кінәлісің сор соғыс деп аяқталуы сәтті шыққан.

Суреткер Бөкейдің әдемі әннің қайырмасындай мөп - мөлдір әңгіме, новеллаларын айтпағанның өзінде, «Бәрі де майдан», «Біздің жақта қыс ұзақ», «Сайтан көпір», «Қар қызы», «Жетім бота» повестері мен «Өз отынды өшірме» романы сыншылар тарапынан да, оқырман тарапынан да әділ бағасын алған жауһар дүниелер.

«Қар қызы» повестіндегі жазушы суреттеп отырған іс - әрекет, оқиға өтетін орын, объективтік кеңістік бірнешеу: біріншісі – кейіпкерлердің туған ауылы, Нұржанның сөзімен айтқанда «үлкен жер», «үлкен дауы бар үлкен ел» [4, 233 б.]; екіншісі – табиғат кеңістігі: Алтай өңірі. Ауыл – тұйық кеңістіктің образы: «Күннің көзі жылт етіп ашыла қалса, аппақ қардың астында бүк түсіп, қаздың жұмыртқасындай томпайып - томпайып тілсіз жатқан үйлерді, сол үйлердің қар кептелген мұржасынан жұлындай көтеріліп, жуастау будақтаған түтінді көріп, бұл ауылдың адамдары қарға түншығып өліп қалмағанына тәуба жасайсыз» [4, 236 б.]. Ал, табиғат кеңістігі ашық, шексіз кеңістік ретінде қабылданады, қар қызы да Нұржанды сол «кеңістікке, мәңгілікке, шексіздікке» шақырады, «Нұ - р - ж - а - н... сен кет бұл ауылдан, мүлдем кет, мәңгілікке кет... ерменің соңымнан... ер» [4, 252 б.]. Осы табиғат кеңістігінде негізгі сюжеттік желі дамып, бас кейіпкерлердің характерлері танылып, даралана түседі. Себебі повестің алғашқы беттеріндегі бас кейіпкерлердің ауылдағы (тұйық кеңістіктегі) тірлігін суреттеген шағын эпизодтардан олардың характерлеріндегі ерекшелік, айырмашылықты байқау қиын. Табиғат кеңістігі – мәңгілік ғарыш әлемінің кішірейтіп алынған моделі, сондықтан алып кеңістік – табиғат аясында жалғыз қалған адам өзін мәңгілік дүниенің титімдей, елеусіз бөлігіндей сезінеді. Повесте адамдар арасында қара күштің баламасы саналған трактордың өзі кеңістік өлшемімен қарағанда ноқаттай ғана. Ал, осы алып кеңістікке үш тағдыр, үш дүниетаным иесі – Нұржан, Аманжан, Бақытжан «тасталған» автор адамның өмір үшін жан таласын суық дүниеге қарама - қарсы қойып, адамның адамшылығын неде екенін тапқысы келеді. Адамды тәубеге келтірер бірден-бір нәрсе осы табиғат

каталдығы деп түсінеді. Табиғат оқиға желісіне араласып отырады, кейіпкерлерді дедектетіп, оқиғадан оқиғаға қуып отыратын күш – табиғат қаталдығы. Осылайша, шығармады кеңістік пен адамның ара қатынасы ашылып, кейіпкерлер харктерлерінің қоршаған ортасына орай өзгеруі сипатталады. Жазушының өзі айтқандай: «Ол повесте менін айтайын дегенім тракторшылар өмірі емес, кеңістік пен жалғыздық мәселесі, адамның кеңістікті түйсінуі, қабылдауы, кеңістіктің жалғыздыққа ықпалы» [5]. Адамның өз жалғыздығын, ұшы - қиыр жоқ кеңістікті қабылдап, сезінуі, Нұржанның беймәлім өкініші, сағынышы, тылсым дүниеге деген құштарлығы арқылы беріледі: «...Осы қу мекиен айдалада жападан - жалғыз қалып қойғысы, қалып қойып анау аппақ кебін қардың үстіне ақпен табандаған қара пиманың ізін аттап, мәңгі тымық, мәңгі суық шексіздікке, алдыңғы күні белгісіз бозаң жолға шыққысы келеді» [4, 254 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Бөкеев О. Қайдасың, қасқа құлыным? – Алматы : Жазушы, 1973. – 200 б.
- 2 Бөкеев О. Үркер ауып барады. – Алматы : Жалын, 1981. – 527 б.
- 3 Пірәлиева Г. Қазақ прозасындағы психологизмнің кейбір мәселелері. – Алматы : Ғылым, 2004. – 118 б.
- 4 Бөкеев О. Біздің жақта қыс ұзақ – Алматы : Жалын, 1984. – 432 б.
- 5 Ыбырайымов Б. Өз тақырың болсын деңіз // Лениншіл жас. 19 февраль 1985.

ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ПРЕЦЕДЕНТ ҰҒЫМЫ

РАХМЕТЖАНОВА З. Т.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

«Прецедент» ұғымы алғашқы рет құқықтану саласында пайда болды. Ол кейінгі әрекеттер үшін үлгі немесе ақтау ретінде қызмет ететін өткенде болған іс-әрекет деген мағынаны білдірді. Бүгінгі таңда бұл термин мәдени-тілдік кеңістікте белсенді түрде енгізіліп, қолданылуда.

Тіл білімінде «Прецедент» ұғымын XX ғасырдың соңында Ю. Н. Караулов, В. Г. Костомаров, Д. Б. Гудков, И. В. Захарченко, В. В. Красных және тағы басқа ғалымдар зерттеген. Ғалымдар прецеденттердің ішінде прецеденттік феномендер деп аталатын прецеденттер тобын бөліп көрсетеді.

Лингвистикалық зерттеулерге сәйкес, қазіргі кез-келген мәтін интертекст болып табылады, өйткені ешқандай жұмыс оқшауланған туынды емес: ол сөзсіз әлемдік әдебиеттің контекстіне енеді. Интертекстуалдылық сипаты жоқ жұмыс ақпараттық кеңістікке, әдебиетке, ғылымға және мәдениетке ене алмайды.

Интертекстуалдылық сипаты тек әдеби және көркем шығармашылықта ғана емес, сонымен қатар бұқаралық коммуникацияда да: теледидарда, баспасөзде, электронды бұқаралық ақпарат құралдарында кең таралғаны байқалады.

Интертекстуалдылық категориясы прецеденттік категориямен тығыз байланысты. Ю. Н. Караулов: «1) белгілі бір тұлға үшін танымдық және эмоционалды тұрғыдан маңызды, 2) жекелік сипатқа ие, яғни, осы тұлғаның замандастарына, ортасынатыны; 3) осы тілдік тұлғаның дискурсында бірнеше рет жаңартылуы. Жалпы алғанда, прецеденттік мәтіндердің құрамы орыс, кеңестік және әлемдік классиктердің шығармаларынан қалыптасады деп айтуға болады, бұған фольклорлық шедеврлерді де жатқызуға болады» – деді [1, 216 б.]. Ғалым бұл тұжырымдамаға дәйексөздерді, кейіпкерлердің, авторлардың аттарын, сондай-ақ вербалды емес сипаттағы мәтіндерді жатқызады.

Қарауыловтың «прецеденттілікке» берген анықтамасы соншалықты кең, ол тек көркем әдебиеттермен ғана шектелмейді, сонымен қатар музыка, сәулет және кескіндеме туындыларына да қатысты. Мәтіндегі прецеденттік бірліктер белгілі бір қоғамның қазіргі жағдайының ерекшелігін, ондағы құндылықтарды, дүниетанымды және мәдениетті көрсетеді. Прецеденттік мәтіндер ауызша өнер аясынан әлдеқайда кең ауқымда болады және мәдениеттің фактісіне айналады, тілдің жалпы мәдени қорын құрайды.

Ю. Н. Карауловтың теориясын жалғастыра отырып, А. А. Евтюгина: «Прецеденттік мәтін – бұл жазбаша мәтіннің жетіспейтін мәтінге қатынасын реттейтін мамандандырылған прагматикалық функцияны орындайтын, жаңа мәтіндік ортаға енген прецедентті сақтайтын мәдени белгі», – деп жазады [2, 4 б.].

С. Қ. Иманбердиеваның пікірінше, көпшілікке арналған мәтіндерден басқа, адамдардың белгілі бір тобына, шағын әлеуметтік топтарға қатысты мәтіндер болады (отбасылық прецеденттік мәтін, студенттік топтың прецеденттік мәтіні). Мақалдан эпосқа дейінгі кез-келген көлемдегі мәтін прецеденттік мәтін болуы мүмкін [3].

Ғалымдар арасында интертекстуалдылық пен прецеденттілік ұғымдарын ажыратудың көптеген тәсілдері бар. В. В. Красных бұл категориялардың басты айырмашылығы зерттеу объектісінде екенін айтады: интертекстуалдылық теориясы – көркем мәтінді, прецеденттілік тұжырымдамасының назар аударатын объектісі – тікелей байланыс, коммуникация процесінде пайда болатын мәтіндер» екенін атап көрсетеді [4, 137–138 б.].

Шынында да, интертекстуалдылық теориясы негізінен көркем дискурстың мәтіндеріндегі интертекстуальды байланыстарды зерттеу барысында дамыды. Алайда, бұл ілімнің қолданылу аясы осы саламен шектелмейді. Интертекстуалды зерттеулердің аясы біртіндеп кеңейуде. Г. Г. Слышкин мен М. А. Ефремова прецеденттілік деп «мәтінде алдыңғы мәтіндердің элементтерінің болуы» деп түсіндіреді [5, 7 б.]. Бұл анықтама прецеденттік терминді интертекстуалдылық ұғымына жақындатады.

Прецедент белгілі бір қоғам үшін маңызды және осы қоғам өкілдерінің сөйлеуінде үнемі жаңартылып отыратын белгілі бір «стереотиптік бейнелі-ассоциативті кешен» болып табылады [2].

Д. Б. Гудковтың пікірінше, прецеденттер ұқсас фактілерді көбейту үшін модель ретінде қызмет ететін үлгілі психикалық, тілдік және сөйлеу фактілері түрінде жұмыс істейді, яғни, императивтілікке ие болады [6]. Д. Б. Гудков прецеденттік феномендерді «лингвомәдени қоғамдастыққа жақсы таныс, осы қоғамдастықтың ұжымдық жадында сақталған және сөйлеуде үнемі өзекті болып табылатын бірліктер» деп анықтайды [6].

Прецеденттік феномендер – бұл белгілі бір тіл мен мәдениеттің өкілдері қабылдай алатын мәдени құбылыстар. В. В. Красных прецедентті феномендерді ассоциативті-прецедентті феномендер, ұлттық-прецедентті феномендер әмбебап-прецедентті феномендер деген бірнеше түрге жіктейді [4].

Гудковтың көзқарасына сүйене отырып, прецеденттік феномендерді прецеденттік мәтін, прецеденттік айтылыс, прецеденттік есім, прецеденттік жағдаят деген тақырыптық топтарға бөліп көрсетуге болады және оларды зерттеу олардың

түрлі мәртебеге ие болатындығын, олардың әрқайсысының өзінің бейнелеу формасы, аксиологиялық әлеуеті бар екенін байқаймыз.

Сонымен, 1) прецеденттік мәтін – бұл «сөйлеу-ойлау қызметінің аяқталған және жетілген өнімі; (поли) предикативті бірлік; құрамдас бөліктерінің мәндерінің қосындысы оның мағынасына тең емес күрделі белгі» деп түсінілетін мәтін [6]. Прецеденттік мәтіндер – бұл ұлттық мәдениеттің үлгілі мәтіндерінің белгілі бір түрі, оларды зерттеу ұлттық-лингвистикалық-мәдени қоғамдастықта жеке тұлғаны әлеуметтендіру кезінде қажет, оған жүгіну осы қоғамдастықта үнемі жаңарып отырады.

Прецеденттік мәтіндерге мыналар жатады:

- а) көркем әдебиет туындылары;
- б) әндердің сөздері;
- в) жарнама мәтіндері, анекдоттар және т. б.:

Прецеденттік мәтін корпусы белгілі бір қоғамда көтермеленетін немесе айыпталатын құндылық бағдарларын, әлеуметтік мінез-құлық үлгілерін көрсетеді және қалыптастырады. Демек, прецеденттік мәтін ұлттық мәдениеттің протомәтіндерін құрайды. Бұларға барлық басқа мәтіндер жатады және теріс пікір білдіретін, тіпті оларды жоққа шығаратын мәтін болса да негіз болады. Мәтінді қабылдау және құру кезінде кез-келген ана тілі оларға жүгінеді. Бұл мәтіндердің мазмұнын, мәнісін білмей жатып, мәдениеттің өзі сияқты белгілі бір мәдениеттің мәтіндерін толық түсіну мүмкін емес. Оны басқаша айтқанда мәтін ішіндегі мәтін деуімізге болады. Мысалы: Мәшһүр Жүсіпте:

Жалғанның өмір бойы уын іштім,

Өз бойыма шақ емес киім піштім.

Сәрсенбайдың бақытсыз Жамалындай,

Сөзіне мейірім қанды, түстім-түстім [7, 38 б.], – деген жолдар

бар. Мәшһүр Жүсіп шығармадағы қаһарманның жай-күйін еске салып, өз өлеңінде лирикалық кейіпкердің мінез-құлқын сипаттау үшін, М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романының атауын алып отыр. Ондағы Жамал бейнесін бағы ашылмаған адам ұғымында кейіпкерлердің психологиясына салыстырулар жасау үшін алған.

2) Прецеденттік жағдаят – белгілі бір қауымдастықтармен байланысты «анықтамалық», «идеалды» жағдай, оның ішінде лингвомәдени қоғамдастықтың танымдық базасына кіретін іс-әрекет пен оның қатысушылары туралы түсінік болады. Танымдық базада прецеденттік жағдаяттың сол лингвомәдени қауымдастықтың барлық мүшесіне таныс дифференциалды белгілері сақталады.

Прецеденттік жағдаят ол себептерді түсіндірмейді, тек факт – прецеденттік ахуалды көрсетеді.

Прецеденттік жағдаят (ахуал) үнемі түрлі дискурстарда, мәтіндерде, прецеденттік айтылымдарда қайталанып тұрады. Прецеденттік жағдаятты қабылдаудың инварианты болмыс, өмір туралы түсініктер арқылы да көрініс береді, осы тұрғыдан алғанда прецедентті жағдай архетип түсінігімен мағыналас болып келеді. Мұның атрибуттары - сол прецеденттік жағдаятқа қатысы бар субъект-кейіпкерлер немесе заттар. Мысалы:

Абай:

Осы жалған дүниеден,

Шешен де өткен не бұлбұл,

Көсем де өткен не дүлдүл,

Сөз мәнісін білсеңіз,

Ақыл – мизан, өлшеу қыл [8, 105 б.].

Балуан Шолақ:

Атандым Балуан Шолақ бала күннен,

Ту ұстап, ерлік етіп, тұлпар мінген.

Ешкімге опасы жоқ жалған дүние,

Өтті гой талай-талай кемеңгерден [9, 320 б.].

Осы жолдардағы жалған дүние деген бірлік прецеденттік жағдаят болып саналады. Ол адамдар осы өмірге қонақ болып келетінін білдіреді және мәдениет мүшелеріне жаппай түсінікті болып табылады.

3) Прецеденттік айтылыс – күрделі тілдік таңба, оның мағынасын түсіну үшін прецеденттік айтылыстың негізгі мазмұнын құрайтын ондағы экстралингвистикалық, танымдық факторлар туралы білім керек. Мысалы: қазақ тілінде «Айналайын» деген бірлікті біз прецеденттік айтылысқа жатқыза аламыз.

Қазақ балаларына «айналайын» деп еміренеді, онысы «сенің жолыңда менің жаным құрбан» немесе «саған келген пәле маған болсын» дегені. Осы тұрғыда Олжас Сүлейменовтың «Айналайын» атты атақты өлеңі бар.

Айналайын – чудесное слово,

Жаль, что русский его не поймет,

Объяснить я готов ему снова,

Только бедно звучит перевод, – дейді де ақын [10, 7 б.]

Бұл сөздің бойында жасырынғын мазмұн әрбірімізге таныс. Оны басқа халық түсінбеуі мүмкін. Сондықтан ол прецеденттік айтылыс бола алады.

4) Прецеденттік есімдер – нақты бір адамды, болмаса жер-су атауларын, сондай-ақ, прецедентті есіммен байланысты оқиғаны атау үшін ғана емес, өз бойына жинақтаған қандай да бір образды бейнелеу үшін, есім арқылы сақталған ақпаратты беру үшін қызмет ететін және көпшілікке танымалдығымен ерекшеленетін жалқы есімдер. Мысалы, «Қасымханның қасқа жолы, Есімханның ескі жолы» дегендегі Қасымхан, Есімхан, «Қазығұрттың басында кеме қалған» дегендегі Қазығұрт, «Күлтөбенің басында күнде жиын» дегендегі Күлтөбе прецеденттік есімдер болып саналады.

Қорытындылай келе, мақалада прецеденттік феномен деп аталатын прецеденттік құбылысқа және оның тақырыптық топтарына сипаттама жасадық. Интертекстуалдылық кез-келген мәтіннің маңызды сипаты екенін анықтадық. Интертекстуалдылық ұғымының негізінде «прецеденттілік» термині пайда болды, оның негізінде, өз кезегінде, прецеденттік феномендер теориясы құрылды. Сондай-ақ, біз прецеденттік феномендердің ішінде: прецеденттік мәтін, прецеденттік айтылыс, прецеденттік есім және прецеденттік жағдаят болып ажыратылатынын зерделедік. Беріліп отырған мысалдарды талдауда анықталғандай, аталған барлық феномен бір-бірімен тығыз байланысты, олардың арасында қатаң шекара жоқ. Бір жағынан, прецедентті мәтіннен бөлініп, автономды бола отырып, прецеденттік айтылыс прецеденттік мәтіндер санатына енуі мүмкін, яғни прецеденттік мәтін «этимологиялық» түрде прецеденттік айтылысқа көтерілуі мүмкін. Екінші жағынан, егер прецеденттік мәтін бір немесе бірнеше айтылыстармен білдірілсе, онда ол прецеденттік айтылыстар ретінде әрекет ете алады. Прецеденттік мәтін болғандықтан, оларда міндетті түрде прецеденттік жағдаят қарастырылады. Прецеденттік жағдаяттың иесі прецеденттік есімдер болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987. – 321 с.

2 Евтюгина А.А. Прецедентные тексты в поэзии В.Высоцкого: (к пробл. идиостиля) : автореф. дис ... канд. филол. наук. Екатеринбург, 1995. – 18 с.

3 Иманбердиева С.Қ., Егізбаева Н.Ж. Прецедентті термин және прецедентті есім //ҚазҰУ Хабаршысы. – Алматы, 2015 // <https://articlekz.com/kk/article/23442>

4 Красных В.В. и др. Когнитивная база и прецедентные феномены в системе других единиц и в коммуникации // Вестник Московского университета. Сер. 9, Филология. 1997. № 3.

5 Слышкин Г.Г., Ефремова М.А. Кинотекст (опыт лингвокультурологического анализа). М.: Водолей Publishers, 2004. – 153 с.

6 Гудков Д. Б. Прецедентное имя в когнитивной базе современного русского (результаты эксперимента) //

https://www.philol.msu.ru/~slavphil/books/jsk_04_05gudkov.pdf

7 Мәшһүр-Жүсіп Көпеев. Таңдамалы өлеңдері. – Павлодар: ЭКО, 2005. – 2 т. – 456 б.

8 Абай. Өлең – сөздің патшасы. Халықаралық Абай клубы. Жидебай, 2006. – 650 б.

9 Ай, заман-ай, заман-ай (Бес ғасыр жырлайды): 2 томдық / Құрастырушы М.Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы: Қазақ ССР Баспасөз жөніндегі мемлекеттік комитеті Бас редакциясы – РББ, 1991. – 2 т. – 496 б.

10 Сүлейменов О. Айналайын // <https://oinet.kz/e/action/ShowInfo.php?classid=38&id=24992>

ПРЕЦЕДЕНТТІК ЕСІМДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

КАРИПЖАНОВА А. О.

ф.ғ.к., қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

РАХМЕТЖАНОВА З. Т.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Прецеденттік есімдер қоғамның рухани мәдениетінің жетістіктерін сақтау және этикалық-эстетикалық нормаларды ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу құралы болып табылады. Сонымен қатар коммуникативті функцияларының кеңеюіне және ықтимал қайталама мағыналардың пайда болуына әкеледі. Ұлт мәдениетімен, әр адамның қоғамдық және күнделікті өмірімен тығыз байланысты болғандықтан прецеденттік құбылыс тіл білімінде ешқашан өзектілігін жоғалтпайды.

Прецеденттілік саласына белгілі бір тұлға үшін танымдық және эмоционалды тұрғыдан маңызды, қоғамда жақсы танымал және үнемі қарым-қатынаста қолданылатын дайын интеллектуалды және эмоционалды блоктар жатады.

Біз прецеденттік мәтін, прецеденттік жағдай, прецеденттік мәлімдеме және прецеденттік есімдер сияқты бірліктердің жалпы прецеденттік феномендер немесе құбылыстар деп аталатынын ғылыми әдебиеттерді зерделеу барысында аңғардық.

Д. Б. Гудков жеке есімдердің 1) әйгілі мәтінмен немесе 2) ана тілінде сөйлейтін және прецедент ретінде әрекет ететін жағдаймен анықталуын прецеденттік есімдер деп деп санайды [1, 108 б.].

Ал В. В. Красныхтың пікірінше, айтушы қандай да бір прецедентті есімді қолдану барысында ол «нақты бір денотаттың (референттің өзін емес), аталмыш прецеденттік есімнің жалпы дифференциалдық белгілерін есінде ұстап тұрады» [2, 48 б.]. Мысалы: қазақ әлем бейнесіндегі *Шық бермес Шығайбай* – жалпы сарандықты білдірсе, *Қыдыр ата* – қасиеттілік белгісі болып саналады.

Прецеденттік есімдерді пайдалану мақсаты қандай да бір мәдениет аясында адамдардың нақты бір қасиеттерінің эталонына, клишеленген бейнесіне айналған жүйелер арқылы бағаланатын затқа қысқа да нұсқа сипаттама, субъектілік қатынас арқылы оң немесе теріс баға беруден тұрады.

Демек, прецеденттік есімдер бір мезгілде аталымдық және сипаттаушылық қызметті қатар атқарады. Екі қызметінің ішінде сипаттаушылық қызметі негізгі болып саналады, өйткені өзінің аксиологиялық және экспрессивті сипатта болуымен ерекшеленеді.

Осындай прецеденттік есімдер фразеологизмдер, мақал-мәтелдер бойынан да кездесіп жатады. Прецеденттік есімдері бар қазақ фразеологизмдері терең тарихи және мәдени мазмұнға толы. Прецеденттік есімдер тіл әлемінің ұлттық бейнесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, олар шындықты бағалауға ықпал етеді.

Абайдың ақылын [басын] берсін, Жамбылдың жасын берсін, Сәкеннің сәнін берсін, Күләштің әнін берсін – Алғыс түріндегі фразеологизм. Бар жақсылықты, игілікті тілеу. *Бір жолдастың шілдеhana үстінде дүниеге келген сәбиге: Абайдың басын берсін, Жамбылдың жасын берсін., Махамбеттің тілін берсін, Құрманғазының күйін берсін, Ыбырайдың күрегін берсін, Гагариннің жүрегін берсін!* - деп тілек айтқанын естідік. *Бұлар жаңа сипатта айтылған бата-тілек қана емес, ауыз әдебиетінің бір көрінісі — шешендік сөз емес пе екен?* (ҚӘ) [3, 9 б.].

Абылайдың ақ туы. Бұл сөз бұрын күллі қазақ атынан айтылар ұранның баламасы ретінде жұмсалатын болған. *Олар ана жақта*

партия құрып, ... Абылайдың ақ туының астына Алаш азаматын топтап, үш жүздің баласының басын біріктіріп жатқан көрінеді (Ә. Н.). [3, 9 б.].

Ақылы Аплатондай (Платон – Аплатон гректің белгілі ғалымы. Ескі әдебиетте «Аплатон» ақылдың, даналықтың өлшемі ретінде алынатын болған) Біреуге Аплатондай білім беріп, Мінер ат, ішер асқа зар қылғаның (С. Т.). [3, 29 б.].

Атымтай жомарт. «Тай» - араб елінің руы; «һатым» - сол рудан шыққан(ескі ертегі бойынша) жомарткісінің есімі. (Сері, қолы ашық кісі туралы айтылады). Бұрынғы уақытта Атымтай жомарттың мырзалығына ешкім жете алмаған (КЕ). Ақылсыздың еш сөзі мақұл болмас, Атымтайдай жомарттың десе-дағы (МЗ). [3, 62 б.].

Қазірет Қызыр келеді. Қыдыр дариды. Тілегін құдай береді. Ақсақалды кісі боп, Қазірет Қызыр келеді (МЗ) [3, 305 б.].

Фразеологиялық бірліктің құрамдас бөлігі бола отырып, жалқы есімдер прецеденттік есімдердің функциясын орындай бастайды, өйткені ол белгілі бір қасиеттердің жиынтығы бар біртекті заттардың жалпыланған атауына айналады. Оним жеке, жалғыз өрнек болуды тоқтатады, бірақ өзінің бастапқы атауымен генетикалық және семантикалық байланысын сақтайды.

Прецеденттік есімдері бар фразеологизмдер мифология мен дінде жиі кездеседі. *Абылхаят [Әбілхаят] суы, Әзірет Әлінің күші, Бабай түкті шашты Азиз, Ғазырет Қызыр ие, Бибібатпа [Бибісара] пірімнің қолы/Бибатпага [Бибі Фатима, Қадишага] сыйынды/Бибібатима пірім, Су иесі Сүлеймен, Қыдыр дарыған, Қайда барсаң Қорқыттың көрі және т.б.*

Байқап отырғанымыздай, осындағы прецеденттер когнитивтік (танымдық) базаға кіреді. Аталып отырған зат туралы түсінік қалыптастыра отырып (бұл жағдайда мифтік кейіпкер), прецеденттік есімдер тілдік ұжымда аталмыш есімге бекітілген ұғымдардың коннотацияларын, тұрақты белгілерін білдіре алады.

Затқа әлеуметтік баға беру көбінесе прецеденттік есімдерді тұрақты тіркестерге қосу арқылы көрінеді (*Арамызда шығайбайланатындар бар, қодарланып отыр, асанқайғылану*). Осы типтегі фразеологиялық бірліктерге тән ерекшелік – олардың құрамындағы онимдер әдетте кіші әріппен жазылады, бұл атаудың жалпылануын көрсетеді. Жалқы есімдер компоненттері болып табылатын фразеологиялық бірліктер көбінесе грамматикалық және сөзжасамдық құралдардың көмегімен жиі айтылатын жағымсыз

экспрессивті коннотацияны жеткізеді. Мысалы, шығайбайлану фразеологизмі қолы тар адамдарды сипаттау үшін қолданылады.

Прецеденттік атаулар тілдік қоғамдастықтың танымдық базасында сақталатын жалқы есімдер туралы инвариантты түсініктерді көрсетеді және ұлттық мәдениет арқылы анықталады. Жеке тұлғаның мәдени құзыретіне байланысты қолданылатын есім туралы аялық білім кешені прецеденттік есімдердің негізгі компоненті болып табылады [4, 81 б.].

Прецеденттің онимдердің денотаты мәдени құбылыс немесе тақырып (саяси, ғылыми қайраткер, суретші, жазушы, әдеби кейіпкер туралы) туралы идеяларға сүйенеді. Прецеденттік есімдердің сигнификаты барынша қысқартылған түрде болса да, белгіленген зат туралы энциклопедиялық білім іспетті болады. Денотаттың субъективті, жеке инварианты жалпыға бірдей танылған ұлттық идеямен сәйкес келмеуі мүмкін, бірақ оған сүйенеді.

Мысалы: *Есімханның ескі жолы*. Есімхан деген қазақ ханның атына байланысты атанып, ертеде қалыптасқан салт-тұрмыс заңы, көне дәстүр жиынтығы. *Кеңгірбай, Қараменде, Құнанбайлардың айтуларынан жазылып алынған «Қасымханның қасқа жолы», «Есімханның ескі жолы»... дейтін орта ғасырдағы қазақ қауымының жұртшылық заңдарымен орыс ғалымдарының таныстырмақшы болады (Ә. М.) [3, 169 б.].*

Ескендірдің қос мүйізі. Бұл жерде іште жатқан шер, құпия сыр ұғымында. *Отар, айтылмаған өкпе – іште жатқан Ескендірдің қос мүйізімен тең (І. Е.). [3, 168 б.].*

Прецеденттік есім коннотативті семаларға ие болуы мүмкін және мәлімдеме объектісін сипаттау үшін қолданылады. Прецеденттік есімдердің белгілері тұрақты сипатқа ие және танымдық және эмоционалды қарым-қатынаста сөйлеуші үшін маңызды, сонымен қатар осы адамның қоршаған ортасына таныс.

Прецеденттік онимдердің негізгі белгілерінің қатарына мыналарды жатқызуға болады: танымалдылық және жалпыға бірдей сипаттарының болуы; қабылдаудың тұтастығы; мазмұнның репродуктивтілігі; өзгермейтін түрде, тұрақтылықта қайталанатын форманың стандарттылығы; ассоциативтілігі – белгілі бір тілдік бірлік пен ол ұсынатын құбылыс арасындағы байланыс; бірнеше рет қолдануды қамтитын қолдану жиілігі.

Көптеген прецеденттік атаулар жиіліктік сипатқа ие, яғни олардың мағынасы әлеуметке белгілі және әмбебап танымдық кеңістікке енеді. Мысалы, *Атымтайлар* – жомарт адамдар,

Шығайбайлар – сараң адамдар, *Асан Қайғылар* – жылаңқы адамдар және т.б.

Прецеденттік есімдер ана тілі үшін ақпараттық, танымдық және эмоционалды құндылықпен, инварианттықпен және символизммен сипатталады. Шоғырланған түрдегі мағынаны қорытындылай келе, прецедент адамның сыртқы келбетін (Толағай), мінезін (Асан қайғы), әлеуметтік жағдайын (Қарынбай) көрсете алады.

Сөйлеу тәжірибесінде айтушы әдетте өзінің жеке бағаларын, объектілерге тән мінез-құлықты және ұлттық сипаттамаларды береді. Сондықтан прецеденттік есімдердің қолданылуы мәдениаралық байланыстарға, лингвомәдени қауымдастық мүшелерінің білім деңгейіне байланысты. Прецеденттік есім, бір жағынан, оның қайнар көзімен байланысты және ол туралы маңызды ақпаратты қамтиды, ал екінші жағынан, жеке даралық пен оған тән белгіні көрсетеді және оның негізгі иесінен алшақтату қабілетіне ие болады.

Фразеологизмдерде қолданылатын прецеденттің прагматикалық компонентінің коннотациялары ерекше рөл атқарады. Коннотация айтушыға тыңдаушының санасы мен эмоцияларына әсер етуге мүмкіндік береді. Прецеденттік есімдерді қолдану адамның мәдени, білімі және әлеуметтік тәжірибесін қолдана отырып, олардың мағынасын түсінуге мәжбүр етеді.

Фразеологизм мағынасында жасырылған бағалау компоненті әсіресе маңызды болып табылады. Сөздер мен эмоцияларды білдіретін эмоционалды компонент прецеденттік атаудың мағынасының бағалау компонентімен байланысты.

Коннотацияның бағалау және эмоционалды компоненттері, әдетте, белгінің үлкен дәрежесін білдіретін экспрессивті компонентпен байланысты. Шоғырланған бірлік бола отырып, прецеденттік есімдер коннотацияның барлық үш компонентін (бағалау, эмоцияналдылық, экспрессивтілік) қамтиды.

Қорыта келгенде, фразеологизмдердің құрамындағы прецеденттік есімдердің мағыналық ерекшеліктеріне ақпараттылық, танымдық және эмоционалды құндылық, символдық және экспрессивтілік жатады. Олар талай жылғы тарихи дәуірде мойындалған халықтық пайымдаулардың, ұғымның таңбаға айналу үдерісінен өтіп, лингвомәдени прецедентке айналуы нәтижесінде тұрақтылыққа ие болады. Бұл бейнелер аксиологиялық жүйеде лингвомәдени танымдық доминант- бірлік ретінде танылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Гудков Д.Б. Прецедентное имя и проблемы прецедентности. М.: Изд-во МГУ, 1999. – 152 с.

2 Красных В.В. Прецедентное высказывание и прецедентное имя как символы прецедентных феноменов // Язык, сознание, коммуникация. Вып. 1. М., 1997. С. 82–103.

3 Кеңесбаев І. К. Қазақтілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1977. – 712 б.

4 Тілеубердиев Б. Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері. – Алматы: Арыс, 2006. – 81 б.

1920-1930 ЖЫЛДАР ПРОЗАСЫНДАҒЫ КЕЙІПКЕРЛЕР

САҚ Д. Ұ.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
МУТАЛИЕВА Р. М.

ф.ғ.к., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

1917 жылы Ресей патшасы тақтан құлап, Кеңес өкіметі орнады. Кеңес өкіметінің Ресейдегі орнауы тек орыс және оған бағынышты халықтар үшін ғана емес, әлем үшін жаңа қоғам болатын. Қоғамның базисі мен қондырмасы, идеясы мен экономикасы, талаптары мен қажеттіліктері басқа болатын. Сондықтан да қоғамдағы өзгерістерге бейімделу қажеттілігі туындады. Бұл ретте қазақ қоғамындағы кейіпкердің бойындағы теріс сипаттар 1920–30 жылдардағы көркем прозада мол көрініс тапты.

1 Кеңестік кезең саясатына ыңғайланған шығармаларда кейіпкер теріс сипаттары патша заманы кезінде оқып, білім алып, сол білімімен кейінгі Кеңес ісіне араласқандар бойында суреттелді.

2 Социалистік реализм әдісі өкімет саясатына қарай жұмысшы мен шаруаны қолдағандықтан да, бұрынғы байлар бойындағы жауыздық, қаскүнемдік, екіжүзділік, аярлық мінездер кең көрініс берді.

3 Бай балалары мен бай отбасының мүшелерінің мінезіндегі теріс сипаттар көп суреттелді.

Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» романында Кеңес ісіне ыңғайланған, оқығандардың мінез сипаттарындағы теріс жақтары жіктеліп беріледі. Жазушы Төлеген, Ықан, Тыпаң, Ақбала, Жорғабек сияқты оқығандар мен уәдесінде тұра алмайтын жалтақ Бекболатты, қаланы көріп, орыстың тілін үйреніп, кеудесіне нан

піскен Мұқашты суреттейді. Кейіпкерлерінің теріс сипаттарын берерде Мұқаш ойы бар сырын ашады: «Өзім бір тұрған заңмын. Орыспен де, қазақпен де сөйлесе кетем. Елде жүрсем де, қалаға барсам да өлмейтін тәріздімін. Адам болған, ел билегендердің менен түк артық жері жоқ. Олар білген өтірік, өсек, ұрлық-қарлық, қулық-сұмдықты мен де білемін. Олар сөйлеген сөзді мен де сөйлей аламын. Қайта мен «какой черт, как же, нежоли, неимешь права...» деп орысшаны араластыра соғып жіберуге де әмірім келеді. Енді менің ел адамдарынан қорғалайтын нем бар? Мен неден тайсалам? Жалғыз кемдігім: қағаз танымайтыным ғой. Мендейлер толып жатыр ғой. Өттең дүние! Қолым хат білсе, Күршім өзенін теріс ағызар ма едім, әлде қайтер ем... Елі құрғырдың аузын бассан, арты сөйлеп тұрады ғой...». Жазушы көзбен көріп, қолмен ұстағандай суреттейді [1, 157-158 б.].

Жазушы Жорғабектің қулық пен сұмдықты игерген, қандай ортада қалай сөйлеп, қалай ұстауды үйренген, ысқақты етіп суреттейді. Ешкімді жамандамайтын да, ешкімді мақтамайтын да, ешкімдікіне дұрыс баға да бермейтін, өз ойын ашық айтпайтын Жорғабектің жалпы ел тағдырын жастарға артуы да оның барлық істен өз басын арашалап алар арамдығын көрсетеді. Ел билігінде отырып, өзіне, өз қатарластарына міндет артпау, өзі мен өз қатарластарының жұрт алдындағы парыз, қарыз, борыштарын өтеуден қашуының өзі сенімсіздігі мен жалтақтығын танытады. Ақбілекке көзі түсіп, шын сүйгенін жеткізген Ақбала кейіннен оның басынан өткен алдыңғы оқиғаны естіген соң, жар етуден, бақытты етуден бас тартады. Тағдыр тауқыметін тартқан Ақбілектің кінәсіз екендігін біле тұрып, өткенді ұмыта аламайды.

Ақбаланың өзінің де жастықта жігітшілікті бір кісідей өткізгені романда Ақбілектің аузымен баяндалады. Ақбілек те оның өткен тарихын жақсы біледі. Бірақ оған кешіріммен қарайды. Ақбала табансыздық, жалтақтық көрсетеді. Өзін шешенмін, білгішпін деп астамдау ойлайтын, келешекке сенетін. Алдыңғы Жылтыр, Ықан, Тыпаң, Жорғабек, Доғаларға қарағанда елді ерте алатын, бір көрмеге жұртқа жаны ашитындай көрінетін Ақбаланың да пенделік мінездері айтылады.

«Ол қазаққа шын пейілмен қызмет етпекші еді, бірақ көп нәрсені қиял қылушы еді. Кейде сондай қиялмен алданып жүріп, тұрмысқа жанаспайтын істерді де істемек болушы еді. Өз ойын, өз мақсатын жарыққа шығару үшін әмір иесі өзі болуды қалаушы еді. Уезге келгендегі бір мақсаты да: жастықтарды өз соңынан ертіп,

өзін бір танытып кету еді. Уездегі қызметкерлердей ел жұмысына араласып, артық былықпаған, параға, беделге сатылудан аман, нағыз әлеумет қызметкер, нағыз майталман болуға өзін арнаған азамат еді» [1, 236 б.].

Кенес өкіметі ісіне адал көрінгенімен, сол өкімет қолдайтын әйел теңсіздігін ескіше түсіетін Ақбаланың бұған дейінгі жазылған шығармалардағы әйел бақытына қарсы шыққандардан айырмашылығы көп. Олар ашық қарсылық көрсетіп, анық пейілдерін көрсетеді, ал ішкі сырын бүккен Ақбала әлдеқайда қауіпті.

С. Торайғыровтың «Қамар сұлуындағы» теріс сипатта кейіпкерлер ісі тіпті де ақтаудан мүлде аулақ. Жазушы шығармадағы әйел теңдігін тереңдете ашу үшін кейіпкерлерін де сан қырларынан ашқан. Қамар мен Ахметтей ақылды, көздері ашық, сертке берік, сезімге тұрақты, ғашықтар тағдырының шешілуіне қатысты Омар, Жорға Нұрым, Оспан би, Қалтан қажылар бейнелері танылады. Жорға Нұрым, Оспан би, Қалтан қажы сияқты аталған кейіпкерлер бейнелері Қамар мен Ахметке жасаған ауыр жан күйзелістерін көрсеткен сезімді ұқпас, махаббатты сезінбес қалыпта болуларымен ашылады [2, 236 б.].

М. Әуезовтің «Қорғансыздың күні» әңгімесіндегі бар қорғанышы мен тіректерінен айырылған бір отбасындағы әжесі, анасы, қызының тағдыры сол замандағы елді билеп, жұртқа жөн сілтеген жандардың арсыз істерінің, арам ниет, айуандық қылықтарының құрбаны болып кетеді. Баласынан айырылып, немересінің қайғысын қан жұтып отырған кемпірдің бар тірегі қызы – немересі Ғазиза еді. Соқыр шешенің бар таянышы қызы – Ғазиза еді. Қаладан қайтып, ерігіп келе жатқан Ақан-Қалтайлардың жемі болып, айуандық көрген Ғазизаның өмірі трагедиямен аяқталады. Ғазиза басындағы ауыр да жазылмас қайғыны суреттеуде жазушы оның соңғы демі үзілер шаққа дейін табиғаттың қатал суығы жарасына дем бергендей болғанын көрсетеді. Тар замандағы арсыздар қолынан құрбан болған Ғазизаның жүрегін жаратылыстың ызғыры басқандай. Адамдар мейірімсіздігін шығарма басында табиғат қолдағандай болса, соңында керісінше, жаратылыс жамандықтан безінген, таза періште Ғазизаны бауырына басқандай. Суық аязда үсіп өлген жас қыздың соңғы сағатын: «Өлер сағатына шейін қабағын басқан қайғы бұл уақытта жадыраған: ізі қалған жоқ» [3, 27 б.]. Жаратылыс адамға жақсылықты береді, бірақ жауыздықты жасайтын адамдар ортасы деген ойға тірейді.

Тарихи, әлеуметтік, саяси жағдайлар көркем шығарманың тақырыптық-идеялық сипатын ашатын негізгі өзек болып қала берері сөзсіз. Ең бастысы, оны автор қалай бағалайды, қоғамдағы өтіп жатқан оқиғаларды қаламгер қандай көзқараспен көріп, қандай баға беруі оның өскен ортасы мен алған тәрбиесіне, соған қарай қалыптасқан тәрбиелік және танымдық ұстанымдарына байланысты екені сөзсіз. Осы тұрғыдан алғанда кейінгі кезеңдердегі қазақ әдебиетінің болашақ дамуы, өркен жаюуы, тәуелсіздік берген сөз еркіндігі, мен ой бостандығын қандай тақырыптық-идеялық көркемдікпен кестелеген дұрыс деген ойға жетелейді. Әдебиеттің қамтитын тақырыптары шексіз. Қоғам мен жаратылыс қана емес, ғалам мен адамзат, жаратылыс байланыстарының да сырын ашуға талпыныс жасайды. Осы тұрғыдан алғанда тақырыпты таңдау бар да, оған ой қосу, оқырмеанды жаңа ойларға жетелеудің жөні бөлек-бөлек мәселелер. Жазушы қазақ тарихындағы ұлтқа өзгеше әсер еткен заман тарихын суреттеуде түрлі мазмұн мен түрлі құрылымдарды пайдаланады. Кейіпкерлердің түрлі бейнелерін жасау арқылы сол заманның бар қыры мен сырын ашып көрсетеді. Осы тұста қазақ әйелдерінің кеңес қоғамындағы орны қандай болды, олардың жаңа құрылысы ісіндегі орны қандай болды деген сұрақтарға да жауап береді. Қазақ әйелдерінің ауылдағы түрлі бейнелері арқылы жалпы жиынтық бейнелері ашылады. Ол бейнелерді түрлі қалыпта суреттейді. 19-ғасырдың соңындағы ағартушылық-демократтық идея негізін қалаған Алаш қайраткерлері көтерген басты мәселе – әйел теңсіздігі. Әйел теңсіздігі қазақ қыздарын ерлермен тең ету арқылы оларға білім беру, өнерге үйрету, сөйтіп ұрпақ тәрбиесінде, қоғамда әйелдің орнын көтеру болатын. Ендігі тұста 1920–30 жылдардағы қазақ прозасында М. Әуезовтің «Кінәмшіл бойжеткеніндегі» кейіпкердей оқыған әрі заманның тым ырқына кеткен кейіпкер қыздардың теріс мінездері жасала бастады.

Б. Майлиннің «Азамат Азаматычындағы» Азаматтың көркем бейнесін жасауда жазушы детальға көп мән береді. Оның елеусіз болып Қарасай қаласына келуі, мінезінің ұяндығы, «хозяйка жеңгесінің» алғашқы алдауына түсуі, Райканың дегеніне көнгенінің жалғасы болатын. Азаматты келесі қармаққа түсіретін – Мәриям. Ретін тауып, Азаматпен жиі кездесіп, «хозяйка жеңгейдің» қайынсіңілісі болып үйіне қайта-қайта келгіштеп, Азаматқа әзіл айтып, ебін тауып Азаматты серуенге алып шығып, болашағы бар, жаңа өкімет адамы деп барын салып оратыла береді. Сөйтіп Азамат

Райканың дегеніне көнген, енді Мәриямның ығына жығылғанын білмей қалады.

Мәриям бейнесі – М. Әуезовтің «Кінәмшіл бойжеткеніндегі» Ғайшаны еске түсіреді. Бірақ Ғайша барлығын өз қалауымен, сезім жетегіне салынған көңілмен жасаса, Мәриямның әрекеттерін жездесі Рақым жетегімен істейді. Рақым өз істерін жүргізуде Мәриямды пайдаланады [4]. Бірақ Ғайша сияқты Мәриям да жалғандыққа құмар, кей тұста өзін жоғары бағалап кетеді. Мәриямның іс-әрекеттері әлеумет ісіне араласу мақсатында, кеңсе жұмыстарын орындату ниетінде болып келеді. Бұл жағынан Мәриям бейнесі Ғайшадан саясиленген тұрғыда бөлек.

Қазақ әдебиетінің 1920-1930 жылдарындағы теріс сипатты кейіпкерлерінің бейнелерінің ерекшеліктері болды.

1 1920 жылдарға дейінгі жасалған кейіпкерлерде қоғамның дегеніне өз ырықтарымен көнген, сол қоғамның қалауына қалай зұлымдық пен аярлық, екіжүзділік, жағымпаздық сияқты қасиеттерді өсу, атақ, даңқты көтеру, сақтау үшін пайдалануды көздегендер.

2 Артық дәулет, елді шексіз билеуді тым асыра өздерінің бар зұлымдықтары мен азғындықтарына пайдаланған кейіпкерлер тобын көруге болады.

3 Кеңес өкіметі орнағаннан кейін сол қоғамның қалауына қарай өз сыртқы кейіптерін өзгертіп, екіжүзділік пен өтірік, арамдық пен сатқындықтарын түрлі әрекеттерімен жауып жүрген теріс сипатты кейіпкерлерді белгілеуге болады.

4 Отбасының ұйытқысы, ибалық пен әдептіліктің, тазалықтың белгісі деп саналған қыз балалардың да теріс сипаттары көріне бастады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Аймауытов Ж. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1993. – 412 б.

2 Қазақтың 100 романы С. Торайғыров «Қамар сұлу», С. Көбеев «Қалыңмал», С. Мұқанов. Адамдар» – Алматы: Жазушы, 2009. – 328 б.

3 Әуезов М. Қорғансыздың күні. – Алматы: Атамұра, 2002. – 432 б.

4 Майлин Б. Шығармаларының 5-томдық жинағы, 5- том – Алматы: Жазушы, 1987. – 428 б.

ҚАЗАҚ АҢЫЗДЫҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ МИФОЛОГИЯЛЫҚ КЕЙІПКЕРЛЕРДІҢ ТҮРЛЕРІ

АСҚАРОВА А. Ш.

ф.ғ.к., доцент, Тұран-Астана университеті, Нұр-Сұлтан қ.

САМЕТОВА А. Ж.

магистрант, Тұран-Астана университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Миф дегеніміз – тарихи сананың ғасырлар бойы жинақталған ежелгі формасы. Мифке қатысты ғалымдар тарапынан анықтамалар көп берілді. Бірақ қай анықтама мифтің толық табиғатын ашып, барлық атқаратын қызметін толыққанды ақтара алатыны беймәлім. Біздің сүйенетін тұжырымымыз академик С. Қасқабасовтың [1, 130 б.] мифті алғашқы қоғамдық құрылыс кезіндегі қауымның жетістігі және миф өзінің негізгі қасиеті жойыла бастаған сәттен ертегіге айналатынын, сонымен қатар, мифтің ең негізгі ерекшелігі ретінде өмірдегі реалды оқиғалардан алшақ болуының себептеріне жүгінеміз. Миф – адамзаттың әлемді тану, жаратылысты, тіршілікті қабылдауы жайындағы танымының көрінісі. Біраз ғалымдардың айтуы бойынша, мифтің таза түсінік күйінде кездесуі екіталай. Ол фольклордың түрлері: ертегілерде, ырым- тыйымдарда, әңгімелерде, дастандарда, батырлық жырларда көрініс беруі мүмкін. Миф архаикалық кезеңде өмір сүрген адамдардың көзбен көрген қоршаған айнала көріністері негізінде туындайды. Мифке қатысты С. Қондыбай сол кездегі қауымның санасы мен стереотиптік деңгейіне сәйкес өтірік дүние емес, шын, реалды түрде қабылданған рухани және тарихи тұрғыдағы ақиқаты [2, 25 б.], – деп анықтама береді. Миф пен шынайы өмір ол кезде тығыз байланыста болған. Архаикалық кезеңдегі дәстүрдің басты қағидаларына мифтік шынайылықпен қатар мифологиялық кейіпкерлер де басты назарда ұсталды. Миф алғаш пайда болған кезінен, уақыт өте келе қоғам мен адамзат баласы алдыға қадам басқан сайын миф те бірге ілесіп, дамып отырды. Бірақ толық күйінде сақталмаса да, адамдардың тұрмыс-тіршілігінде, ғұрыптарында кейбір іздері сақталып қалады. Миф ғасырдан-ғасырға, атадан-балаға мирас болып жеткен барлық мұралардың жиынтығы [3, 12 б.]. Миф адамның түйсігімен тікелей байланысты. Ол түйсігіміздің белгілі бір қатпарлары мен қабаттарында сақталып, бүгінгі күнге дейін санадан өшпей келеді. Мифтің негізгі түсініктері: мифтік көне таным, мифтік сана, мифтік дүниетаным, мифтік уақыт, мифтік түсінік.

Мифологиялық кейіпкерлер ұғымы фольклордың көптеген бейнелерін біріктіреді, мысалы: құдайлар, ертегілер, аңыздар мен аңыздардың кейіпкерлері, ата-бабалар, рухтар, жануарлар, адамдар, абстрактілі функциялары бар кейіпкерлер және т.б. «Төменгі мифологиядағы» немесе «екінші деңгейдегі» мифологиядағы кейіпкерлер (яғни, жоғары және ресми дінге қарама-қайшы құдайлар), сонымен қатар «жын», «жын-перілер», «табиғаттан тыс тіршілік иесі», «арам күш», «рухтар» [1, 25 б.] сияқты терминдермен белгіленуі демонология кейіпкерлерін және айналадағы шындық құбылыстары мен объектілерінің жеке бейнелерін атау үшін қолданылады. Төменгі санаттағы кейіпкерлердің жиынтығы әдетте пандемония деп аталады.

Қазақ әдебиеті тарихының оқытушысы, жазушы және аудармашы Қайрат Жаңабаев пен фольклортанушы, ғалым Едіге Тұрсынов қазақ мифологиялық кейіпкерлерін зерттеуде тыңғылықты жұмыс жасағандардың бірі болып табылады. Олар демонологиялық, яғни мифтік персонаждардың алуан түрінің бар екендігін алға тартып, бізде 500 демонологиялық кейіпкер бар, бұл қазақ мифологиясындағы бай дәстүрі екендігін аайтады. Зерттеушілер мифологиялық терминдер сөздігін жасаған. Демонологиялық кейіпкерлерді келесі түрде жіктейді: орман жындары, дала жындары, өзендерде отыратын албастылардың барлық түрлері (су перілері сияқты, тек қорқынышты), тауларды мекендейтін қонаяқтар (леший тәрізді тіршілік иелері). Енді осы терминдер сөздігін шөла отырып, әр кейіпкерге жеке сипаттама беріп өтсек.

Қонаяқтар, әдетте, өте қызықты тіршілік иелері, Ш. Уәлиханов олар туралы өз зерттеулерінде жазған. Мәселен, олар адам орманда серуендеп жүргенде, оны біреу шақырады, ол таңданып: кім бар? деп таңданады, қараса, адам жатыр, ол: «Маған көмектес!» – дейді. Адам оны аяп отырғызады, ал қонаяқ оны ұстап, аяқтарының орнына белдіктерімен тұншықтыра бастайды және жанын тартып алады.

Тираналар – бұлар қарт адамдар, олардың иектерінде сүйел бар, ал одан шаштар шығады, олар қазынананың қайда екенін біледі. Тирананы ұстағысы келетін адам өлі немесе ұйықтап жатқандай көрінуі керек, сөйтіп адамды қызықтырады, адам оның сүйеліне шыққан шашты жұлып алуы керек, сонда тиран оған құл болады және қалаған нәрсесін жасайды.

Жындардың бәрі бірдей қаскөй емес, адамға жәрдемші жындар да бар. Бізде 99 тәңір бар, олар Тәңірдің қызметшілері мен көмекшілері. Құдай бізді көмекшілері мен қызметшілері арқылы

естиді. Мысалы, найзағай, жел, күн сәулесі - мұның бәрі тәңірлер, табиғи элементтер. Мысалы, ежелгі адамдар адамның тауға көтеріле алмайтынын былай түсіндіреді, адамды Тәңірдің рухтары тұншықтырады - оның қазыналарын күзететін көзге көрінбейтін туткек жауынгерлері бар. Бүгін біз тауларда сирек кездесетін ауа бар екенін білеміз.

Жезтырнақ – қорқынышты жаратылыс. Ертегілерге сәйкес, оның мыстан жасалған мұрны және пышақ тәрізді тырнақтары бар. Ертегілерде ол аңшылармен қақтығысқа түседі, ал адамдар оны табиғаттың қорғаушысы деп санаған. Халық санасында ойлап табылған кейіпкерлер өз мағыналарына өте бай. Бұл бастапқыда жабайы элемент. Ғалым Едіге Тұрсынов барлық әйел кейіпкерлерінің (жезтырнақ, албасты, жалмауыз) үлкен кеуделері бар екенін, оларды арқасына асып қоятынын – бала туу мен тамақтандырудың нышаны деп сипаттайды. Өйткені бастапқыда олар тек адамзаттың ғана емес, барлық тіршіліктің ілкі анасы болған.

Көптеген, әсіресе жақын мәдениеттерде кейіпкерлер бір-біріне ұқсас болады. Бізде ежелден көшіп келген араб, парсы кейіпкерлері бар. Мысалы, Семург – славян мифологиясында бұл найзағай көтеріп, жебелерді лақтыратын құс. Ал Самрұқ қазақ мифологиясында ұшады, аспанды қанаттарымен жабады. Бұл жалпы үнді-еуропалық сипат және оны таза қазақ деп атау дұрыс болмас еді. Әр түрлі халықтармен қарым-қатынас барысында бізде көптеген ертегі кейіпкерлері пайда болды. Шығыстың қалалық мәдениетінің барлық өкілдері – шахтар және падишахтар. Біздің қазақ дәстүрімізде тек хандар ғана болған. Бұл, айталық, Жібек жолы құбылысы, басқа мәдениеттер мен өркениеттердің араласуы. Ежелгі уақытта моңғолдар мен түркілерде Күн құдайы Шам болған. Шумер мифологиясында Шамаш – күн құдайы бар. Ару – таң мен сұлу қыз, ал оларда Ару – таңның құдайы. Дингир – Жоғарғы Құдай, ал бізде – Тәңір. Сондықтан біздің ғалымдар прототүрік мифологиясының даму тарихын шумермен байланыстырады. Мұны Алтай Аманжолов та, Олжас Сүлейменов те зерттеген [4, 33 б.].

Таза түркілік кейіпкерлер, мысалы, тоскана – мойын басы бар ең алғашқы Құдай. Бұл барлық құдайлардан бұрын болған әйел. Содан кейін Өлген пайда болды - жарық құдайы, «қайтыс болған адам» дегенді білдіреді.

Қазақтарда аруақтар мифологиялық кейіпкерлер болып табылады, оларды славян халықтарында архангелдер деп атайды. Кез келген халықтың үй қамқоршылары бар. Аруақ – тайпаның

қамқоршысы, жау келгенде, қазақтар ұрандап ұрысқа барғанда аруақтың атын айқайлап, ұрандайды. Бұл жекпе-жекте халықпен бірге көптеген аруақтар қатысады деген сенімнен туған. Яғни адамның жаны өлмейді дегенді білдіреді және ол өлгендер әлемінен осында оралады. Тағы бір сенім: қызғалдақтар ер адамның жанының символы болып саналады, кейіпкер қайтыс болған кезде оның қанының бір тамшысы жерге түсіп, қызғалдақ сол жерде өседі. Ал бәйшешектер – әйел жанының символы. Егер тау баурайында қызғалдақтар көп болса, онда бұл жерде көптеген батырлар қайтыс болған. Бұрын бізде қазақтар ешқашан гүл сыйлаған емес – бұл еуропалық дәстүр, көшпелілерге гүл жұлу табу болып есептелген.

Қорытындылай келгенде, соңғы зерттеулердің негізінде қазақ мифтеріндегі кейіпкерлердің саны бес жүзге жуықтағанын көреміз, олар құдайлар, яғни жоғары деңгейдегі және демонологиялық, яғни төменгі деңгейдегі болып екіге бөлінеді. Көңіл бөлерлік жайттардың бір – осыған дейін орман, тауда өмір сүретін жындар туралы Е. Тұрсыновтың еңбегінде кеңірек қарастырылған. Сонымен қатар бұл кейіпкерлердің мифтерде кеңінен және сирек тарап, халық жадында қаншалықты сақталғаны туралы ескерілгені анық.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қасқабасов С. Ойөріс (Фольклор туралы). – Астана: Астана полиграфия, 2009. – 320 б.
- 2 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Толық шығармалар жинағы. Т.9. 1-кітап. – Алматы: Арыс, 2008. – 528 б.
- 3 Қондыбай С. Қазақ мифологиясына кіріспе. Толық шығармалар жинағы. Т.1. – Алматы: Арыс, 2008. – 376 б.
- 4 Звездная песнь Серебристой волчицы: (о древних обрядах встречи солнца, о споре животных; о том, как родился первый год) // Рух-мирас. – 2005. – № 3. – С. 27-41.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕ «ЕҢЛІК-КЕБЕК» СЮЖЕТІНІҢ ТАРАЛУЫ

САРАТЕКОВА К. К.
магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Еңлік-Кебек оқиғасы екі ғасырдан астам уақыт бойы сөз болып келеді. Егер бұл оқиғаның алғашқы баспа бетіндегі 1892 жылы

атауымен сөйлесек, «Қазақтардың есінен кетпей жүрген бір сөз». Ал, Шәкәрім Құдайбердиевтің Абайдың көзі тірісі кезінде жазылып, 1912 жылы «Жәрдем» баспасы бетіндегі атауымен атасақ, «Жолсыз жаза, яки кез болған іс» (Самосуд или случайность) «Еңлік-Кебек» деп атаған. Біріншісі - бұл оқиғаға Абайдың төл шәкірттері Мағауия Абайұлы, Шәкәрім Құдайбердиевтер поэма арнаса, болашақ ұлы жазушы М. О. Әуезов «Еңлік-Кебек» тағдырын өзек етіп пьеса жазған.

«Еңлік-Кебектің» жеті нұсқасы мәлім. Бұлардың екеуі әңгіме, екеуі поэма, біреуі интермедия, екеуі пьеса [1, 154 б.].

Қазақ Совет Энциклопедиясында жарияланған «Еңлік-Кебек» атты мақалада: «Еңлік-Кебек» – адал махаббатты, ескі заманның әділетсіздігін баяндайтын белгілі қазақ поэмасы. Поэма төңкерістен бұрын бірнеше рет жарияланған. Алғашқы нұсқасы «Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз» деген атпен 1892жылы «Дала Уалаяты» газетінің 31-39 сандарында басылған. ... Поэма 1900 жылы «Дала Уалаяты» газетінде «Қазақтың тұрмысынан хикая» деген атпен қайта басылды. Мұнда мазмұны, сюжеттік желісі бұрынғы қалпында қалған, тек адам, жер-су аттары өзгерген. «Еңлік-Кебек» поэмасы негізінде М. Әуезов осы аттас трагедиясын жазды, – делінген. Осы мақала жайында «Семей таңы» газетінде Қайым Мұхаметхановтың сын мақаласы басылады. Ғалымның пікірі: «1892 жылы «Дала Уалаяты» газетінде «Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз» деген атпен басылған поэма емес, әңгіме. Газетте де «әңгіме» деп аталған. Бұл әңгіме ең әуелі «Сибирский вестник» газетінде: «Незабытое прошлое и настоящее киргизов». Очерки – деген атпен орыс тілінде жарияланған және очерктің соңында жазған адамның-автордың аты да көрсетілген. Ал, «Дала Уалаяты» газеті очеркі содан көшіріп басып, орысшасымен қатар қазақша аудармасын да берген», – дейді [2].

Мақалада одан әрі очерктің мазмұнына тоқталып және бұның поэма емес екенін айтып, орыс тілінде жарияланған түпнұсқасынан мысал келтіреді. Сол келтірілген мысалға қысқаша тоқталып өтейік. Очеркте: «В своих очерках я ограничусь пока не большим, сравнительно, куском площади, той ее частью, которую занимают северо-западная часть гор Чингиз-тау и его отрогчи» – дей келіп, Шыңғыс, Орда, Доғалаң, Шұнай, Ақшоқы таулары, Ши, Ащысу алқаптары жайын баяндайды» [2, 3 б.]. Мақалада очерктің жалпы мазмұнына тоқталып өткен. Яғни бірінші тарауда Шыңғыс тауының Хан аталатын биігіне байланысты ел есінде сақталған аңыз-әңгімелердің баяндалуы, екінші тарауда қазақтың

құрмет тұтып, бұлжытпай орындайтыны, заңды бұзушылар болса, қатал жазаға тартылатыны айтылады. Одан әрі ерте замандағы қазақ жастары мен кейінгі заман жастарының махаббат мәселесіне көзқарастарын салыстырып сөз етеді. Және очерктің үшінші бөлімі туралы айта келіп, автордың сөзін келтіреді: «В памяти народной осталось несколько рассказов пока поделюсь с читателями» – деп, Кебек батыр жайына келетінін айтқан. Мақаланы қорытып, Қ. Мұхаметханов көзқарасын дәл айтсақ: «1892 жылы жарияланған бұл очеркті поэма деп атау дұрыс емес. Поэма 1900 жылы «Дала уалаяты» газетінде «Қазақтың тұрмысынан хикая» деген атпен қайта басылды, – деу дұрыс емес. Газеттегі тақырыбының өзінде «хикая» делінген ғой, орысша аудармасында да «Легенда про былое киргизов» делінген, өлең-жыр емес, қара сөзбен баяндалған әңгіме», – дейді. Сонымен, «Дала уалаяты» газетінде басылған поэма емес, қара сөзбен жазылған әңгіме екенін көреміз.

Ү. Субханбердина төңкерістен бұрын мерзімді баспасөз бетінде жарияланған көркем шығармалар жинағын 1970 жылы «Әдеби мұра» деген атпен жеке кітап етіп бастырады. Онда поэма туралы былай делінеді: «Қазақ елінің болмысынан, өмірінде болған шындықтан алынған, кейін ел аузында аңыз-әңгімеге айналып кеткен әңгімелердің ішінде газет бетіне басылған «Еңлік-Кебек» әңгімесінің орны ерекше. «Еңлік-Кебек» аңыз-әңгімесі қазақ даласында үстем тап өкілдерінің билеп-төстеп тұрған кездегі ескі салт-сана, әдет-ғұрыптың қаймағы бұзылмаған кезінде, шын сүйіскен жастардың бақыт тілеуі. «Басбұзарлық» болып көрінген кезде болған шындық. Әңгіменің бір нұсқасы «Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз» деп басылса, екінші нұсқасы «Қазақ тұрмысынан хикая» деп басылған», – дейді [3, 10 б.].

Еңлік пен Кебек оқиғасына байланысты әр түрлі жанрда қазақ тілінде хатқа түскен бес көркем шығарманың жазылуының өзі бұл оқиғаның халық арасындағы салмағын байқатқандай. «Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз» деген атпен 1892 жылы «Дала уалаятының газетінің» он санында жарияланды (№ 29, 30, 31, 32-40). Әңгіме «Ұмтылған» деген бүркеншік атпен берілген. «Ұмтылған», яғни «Мұтылған» – Шәкәрімнің бүркеншік есімі. Сондықтан да, бұл әңгімені бірауыздан Шәкәрімнің шығармасы деп қабылдауға болады. Бірақ, Шәкәрім шығармаларын зерттеп жүрген жазушы М. Мағауиннің айтуынша, бұл шығарма – Шәкәрімдікі емес, Абайдікі.

М. Мағауин «Абайдың белгісіз әңгімесі» деген мақаласында бұл әңгіменің Абай шығармасы деп танығанымен, бұл жаналықты

не қостап, не қарсы болып жақ ашқан әдебиет зерттеушілері болмады [4, 131 б.]. Мұхтар Мағауиннің пікіріне назар аударайық: «Біздің Ғылым Академиясындағы ағайындардың сөз ыңғайына (дәлірек айтсақ, мүлде үнсіз отыруына) қарағанда, бұл әңгіме ұлы ақынның кезекті кітабы басылғанда да қаперге ілінбей қалатын тәрізді. Сондықтын, «Дала уалаяты» газетінде бұдан жүз жыл бұрын (1892, № 29, 31-32, 34-40) жарияланған «Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз» атты хикаяның авторы кім деген мәселеге арнайы тоқталуға келіп тұр.

Алдымен ескерте кетейік, аталмыш хикая әдебиет тарихында мүлде белгісіз дүние емес. Бұл шығарманың авторы туралы да сөз айтылған. Бірақ Абай есімі аталмады. Шәкәрім туындысы деп шамаланды. Басты дәлел – хикаяның бақытсыз ғашықтар Еңлік-Кебек пен Қалқаман-Мамыр тағдырына арналуы. Шәкәрімнің аты жалада жүрген кездің өзінде оның дәл осы тақырыпқа жазылған, халық арасына кең тараған поэмалары барын ешкім теріске шығара алмайтын еді... Бұған қосымша дәлел - әңгіме авторының лақап аты. Байыптап қарағанда, бұл екі жағдай да шығарманы кім жазғанын нақтылауға негіз бола алмайтынына көз жетеді. Аңыздық немесе деректі бір сюжеттің әлденеше қаламгер назарына ілінуі - әдебиет тарихында жиі кездесетін құбылыс. Оның үстіне, Абайдың өз шәкірттеріне кейбір тақырыптар төңірегінде арнайы тапсырма беріп отырғаны, ал Еңлік-Кебек оқиғасын жазуды Шәкәрімге міндеттегені белгілі. Екіншіден, «Дала уалаятының газетіндегі» әңгіме қол қойған – «Ұмытылған», яғни – «талаптанушы», «ізденуші» болса, Шәкәрім де өз өмірінің соңғы кезеңіндегі біраз шығармасына «Ұмытылған», яғни «естен шыққан», «ескерусіз қалған» (дәлірек айтсақ, «Мұтылған») деп қол қояды. Араб жазуының кілтпаны көп, әңгіме авторы – «Ұмытылған» болған күннің өзінде, бұл – 1892 жылы отыз төрт жасқа жаңа шыққан Шәкәрімнен гөрі, сөз өнерінің асқар биігіне жеткен, алайда «қалың елі – қазағына» әлі таныла алмай, тар қапаста күніреніп отырған Абайға көбірек үйлеседі» [5, 77–78 б.].

Баспасөз бетінде бұл оқиғаға байланысты ел аузынан алынған «Қазақ турасынан хикая» деген атпен осы әңгіменің тағы бір нұсқасы болады. Мұнда батыр – Сергелі, қыз – Қаңлық, абыз – Келдей, Тоқтамыс – Бесқабан, Кеңгірбай-Шалпақ деп өзгергені болмаса, оқиға желісі бір, кей тұстар сөзбе-сөз келіп отырады. Ғалым Ш.Сәтбаева екі әңгімені де Шәкәрімге телиді. «Мы считем, что вышеназванные очерки написано Шакаримом

и является результатом проведенного им тщательного анализа известных сюжетов легенд для подготовки и создания поэтических вариантов поэм «Калқаман-Мамыр» и «Еңлік-Кебек». Думается, он решил вначале опубликовать прозаические варианты поэм. Вполне вероятно, что бывая по служебным делам в Омске где выходил «Сибирский Вестник», он и принес туда свои очерки» [6, 42 б.]. Бұл әңгіменің авторы да белгісіз. Мұхтар Мағауин аталған екі әңгімені Шәкәрімдікі емес, Абай әңгімелері деген пікірге сырттай тон пішіп келмейді. Бір ескеретіні осы екі әңгіме де алдымен орыс тілінде жарық көрген. «Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз» әңгімесінің орысша нұсқасының соңында «Сибирский вестник» газетінен алынып басылғандығы айтылса, «Қазақ турасынан хикая» орыстың «Природа и люди» журналынан алынғандығы көрсетілген. Бұл Еңлік пен Кебек оқиғасының орыс оқырмандарының да қызығушылығын оятқанын аңғартады. Ал, бұл еңбектерді орыс тілінде кім баспаға ұсынған деген мәселеге келсек, Ә. Марғұланның деректері бұл әңгімелерді Абайдың орысша оқыған інісі Халиоллаға меншіктейді. Ел ішінде аңыз-әңгімелерді жинап, орыс оқымыстыларын таныстырған адамның бірі – Халиолла. Демек, Еңлік-Кебек оқиғасының алдымен орыс басылымдарында жарық көруі Халиолланың еншісінде. Алғашында бұл аңызды хатқа түсіруші Халиолла да, кейіннен 1892 жылғысы Абай өңдеуінен өтуі мүмкін. Әңгіме Абай мен Халиоллаға ортақ десек, Шәкәрімнің бүркеншік есімінің тұруына себеп не? Бұған бірнеше ой-барлау жүргізуге болады. Жазған шығармаларын өз атынан жарияламауы – Абайдың машықты ісі болғандығы белгілі. Оның түрлі себептері де болған. 1889 жылы «Дала уалаятының газетіне» «Жаз», «Болыс болдым мінеки» деген өлеңдері шәкірті Көкбайдың атынан берілсе, Коншиннің жариялауы бойынша шыққан «Орта жүз қазақтарының рулары туралы» шежірені де ел ішіндегі дау-дамайдан сақтанып, өз атынан бергізбеген. Ал, Еңлік-Кебектің тағдыры тіпті ауыр. Ата дәстүрінен аттағандарды жазалап, әділ билік айтқан бір рулы елдің ұранына айналған Кеңгірбайға қарсы сөз айту ел ішінің жан-жалына әкелетінін Абай жақсы білген [4, 135 б.]. Бұдан шығатын қорытынды, Халиолла адамдардың атын өзгертіп берсе, Абай өз нұсқасын атынан жариялауды жөн көрмеген. Шығарманың түп қазығы Халиолланыкі болғандықтан Абай «Мұтылған» деген бүркеншік есімін беруі мүмкін. Байыбына барып қарасақ, «Мұтылған» Абай мен Шәкәрімнен гөрі қыршыннан қиылған, жазған еңбектері сақталмай ұмыт болып бара жатқан

Халиолла Өскенбайұлына келеді. Демек, «Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз» деген әңгімені алғашында ел аузынан жазып алған Халиолла да, Абай ол әңгімелерді нағыз көркемдік талаптарға сай етіп өңдеген.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Бөжеев М. «Еңлік-Кебектің» нұсқалары туралы // Жұлдыз журналы. 1965 жыл (№ 6).
- 2 Мұхаметханов Қ. Қазақ совет энциклопедиясындағы кейбір мақалалар жайында // Семей таңы. 1978 жыл (№ 41).
- 3 Сұбханбердина Ү. Әдеби мұра. Революциядан бұрынғы мерзімді баспасөз бетінде жарияланған көркем шығармалар. – Алматы : Ғылым, 1970. – 785 б.
- 4 Ердембеков Б. Абай шәкірттері және «Еңлік-Кебек» // Шәкәрім әлемі : таным мен тағлым. Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті. III. Құдайбердіұлының 150 жылдығына арналған халықаралық ғыл.-тәжір. конф. материалдары. – 2008.
- 5 Мағауин М. Шығармалар жинағы (10-т.). – Алматы : Қағанат. ФМО баспасы, 2002. – 409 б.
- 6 Сәтбаева Ш. Ш. Құдайбердиев. – Алматы : Ғылым, 1993. – 116 б.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

САЯТ М. С.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

НЫГМЕТОВА Б. Д.

ғылыми жетекші, ф.ғ.к., доцент

Адамдар жиі ұлтты оның тілімен байланыстырады. Тіл – бұл адамдардың қарым-қатынас жасау құралы және ол ойлау қызметі арқылы жүзеге асырылатын белгі жүйесі. Тіл ұлттың рухани байлығын, мәдениетін, дінін, әдебиетін және т.б. ерекшеліктерін байқауға болады. Еш жағдайда өз тілінді ұмытуға болмайды, әйтпесе бірте-бірте басқа халықтармен араласа, ақырында ұлт мүлдем жоғалады. Жалпы тіл – ұлттық ерекшеліктердің негізі. Ол адамдарды бір-бірімен байланыстырады және жүрекке жақын, туған және таныс нәрселерді бейнелейді. Егер халық ана тілін ұмытса,

оның ортақтығы бұзыла бастайды, өйткені оны біріктіретін көп бөліктері жоғалады.

Кез келген адам үшін, тіл – отанымызды бейнелейді. Ол біздің санамызды отбасымен, ата-аналарымызбен, туған үйімен, ошақтың жылуымен байланыстырады. Онда халықтың дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары, оның дүниетанымының ерекшеліктері жинақталған. Халық мәдениеті басым бөлігі бастапқыда мынадай тілде құрылады: әндер, өлендер, әдеби шығармалар түрінде. Бұның бәрі тіл арқылы жасалады, жеткізіледі. Ауыз әдебиеті арқасында осы уақытқа дейін сақталып келді.

Мақал-мәтелдер халықтың өмірімен мәдениетімен танысуға тамаша мүмкіндік береді, осы тіл, ана тілі болып табылатын әртүрлі халықтардың көзқарастары мен моральдық құндылықтары бірдей болатынына сендіреді. Мақал-мәтелдерді оқу, сол тілдің менталитеті мен ұлттық сипатын түсінуге көмектеседі. Мақал-мәтелдер, тұтастай алғанда, адам тәжірибесінің көп бөлігін қамтиды.

«... Мақал да тақпаққа жақын салт санасына айтылатын пікірлер. Тақпақтан гөрі мақал маңызды, шынайы келеді. Мәтел дегеніміз кезіне келгенде кесегімен айтылатын белгілі-белгілі сөздер. Мәтел мақалға жақын болады. Бірақ мақал тәжірибеден шыққан ақиқат түрінде айтылады. Мәтел ақиқат жағын қарамай, әдетті сөз есебінде айтылады», – деп Ахмет Байтұрсынның мақал-мәтел жайлы айтып кеткен сөздері бар [1, 35 б.].

«A good expression is always to the point» («Жақсы сөз – жарым ырыс») – дейді бұрынғы ағылшын мақалы. Бұл ойды белгілі бір халықтың тілі мен мәдениетін үйренген кезде фольклорлық жанрларға жүгінетіндердің барлығы ұстанады, олардың арасында паремия (тілдің мақал-мәтелдерінің бүкіл кешенін осылай атайды) маңызды орын алады.

«Паремия» терминін зерттеушілер шығу тегі афоризмдерден және бірінші кезекте тілді көрнектердің салыстырмалы дербес пластиналарын құрайтын мақал-мәтелдер деп түсінеді. Мақал-мәтелдер қай уақыттан бастап халық арасында, әртүрлі тақырыптарда жүре бастағанын айту қиын. Алғашқы мақал-мәтелдердің пайда болу уақыты белгісіз, ол сөзде бірденені қатты және күрделі түсіндірмелердің көмегінсіз мәнерлі және дәл сипаттауға қабілетті. Мақал да, мәтелдер де алыс ертеде пайда болды және сол уақыттан бастап оның тарихы бойы халықпен бірге жүреді. Мақал-мәтелдердің ерекше қасиеттері оларды тұрмыста және сөйлеуде тұрақты әрі қажетті болып жасады.

Әр түрлі халықтардың мақал-мәтелдерін салыстыру, бұл халықтардың қаншалықты ұқсас екенін көрсетеді, бұл өз кезегінде олардың өзара түсінушілігі мен жақындасуына ықпал етеді. Айта кету керек, көптеген ағылшын және қазақ мақал-мәтелдері көпмағналы, бұл оларды түсіндіру мен салыстыруды қиындатады. Ағылшын және қазақ мақалдарын таңдау кезінде міндетті критерийлердің бірі, ол мағыналарының біреуінің сәйкес келуі болды (әдетте негізгі). Алайда, әр түрлі тарихи жағдайларда дамып келе жатқан, ағылшын және қазақ мақал-мәтелдері, бір немесе ұқсас ойды білдіру үшін әртүрлі бейнелерді жиі қолданғанын есте ұстаған жөн, олар өз кезегінде екі халықтың әртүрлі әлеуметтік өмір салты мен өмірін бейнелейді.

Мысалы, мақал: «The glass is always greener on the other side of the fence». Тура аудармасы осы мақалдың: Қоршаудың арғы жағында әйнек әрқашан жасыл болады. Бірақ қазақ тілінде мұндай мақал жоқ, бірақ ұқсас мақал бар: «Біз жоқ жердің бәрі – әдемі». Негізінде, бұл екі мақалдың мағынасы бойынша баламалары бір. Бірақ қазақ мақалының сөзбе-сөз аудармасы келесідей болады: where we are not, every thing is fine.

Ағылшын-қазақ мақал-мәтелдерінің халық арасында жиі қолданылатындарын қарастырайық. Ағылшын және қазақ халқының үлгі өнеге үйренуге және әдепті болуына шақыратын, қарым-қатынаста үлгі көрсету, ақыл қосу мақсатында қолданылатын мақалдардың бірі – «Where is a will there is a way» – «Іздеген мұратына жетер»; «Power is knowledge, knowledge is in the books - Күш – білімде, білім – кітапта»; «Practice makes perfect- Қайталау – оқу айнасы». Еңбек пен кәсіпке байланысты: «Little strokes fell great oaks – Еңбек етсең емерсің»; «No gain without pain – Тірліксіз – бірлік жоқ»; «Deed is not words – Сөз емес – іс керек». Достыққа байланысты: «Actions speak louder than words – Адамды сөзінен емес, ісінен таны»; «A closed mouth catches no flies. Үндемеген үйдей бөледен құтылады»; «All roads lead to – Қызыл тіл – Римге жеткізер»; «Words hurt more than swords – Сөз тас жарады, тас жармаса бас жарады». Денсаулыққа байланысты: «Handsome is as handsome does – Адамды сыртынан емес, ішінен таны»; «Friendless is poor – Досы жоқ адам-кедей адам»; «One man no man – Жалғыз жүріп жол тапқанша, көппен бірге адас».

Қазақтарда бірде-бір әңгіме мақал-мәтелсіз өтпейді. Мақал-мәтелді кеңестер беруге, өз пікірін айтуға жасы да және үлкен кісілеріде пайдаланады. Қазақтар оларды беделді пікір деп санайды

және мақал-мәтелдердің қазақтарға қандай әсер ететінін көру таңқаларлық. Мақал айтылғаннан кейін барлық даулар тоқтайды. Бір-бірімен байланысты емес екі тілде мағынасы ұқсас мақал-мәтелдер бар екендігі, сонымен бірге қазақ және ағылшын мақал-мәтелдерінің арасында көптеген айырмашылықтар бар. Біріншіден, қазақ мақал-мәтелдері көп жағдайда: отан, халық, ерлік, бірлік, ата-аналар мен балалар арасындағы қарым-қатынас, неке, жастық-қарттықта: жастар мен қарттар арасындағы қарым-қатынас, қарт адамдарды құрметтеу, қонақжайлылық сияқты тақырыптарға негізделген, мысалы: Отан – елдің анасы, Ел – ердің анасы.

Қазақ тілінің мақал-мәтелдерінен менталитетіміздің жақсы қасиетті айырмашылықтарына: жақсылық, мейрімділік, адалдық, достық, еңбекқорлық, сыйластық, намысшылдық және отбасының қадірі мен маңыздылығы жатады. Осы мақал-мәтелдердің арқасында тіліміздің қаншалықты бай екенін көре аламыз. Бұл мақал-мәтелдердің тәрбиелік маңызы зор, адамгершіл болуға үйретеді. Сөздері аз болса да, түпкі мағынасы терең жатыр. Сонау ғасырлардан бері қазақтың ер-жігіт серілері батыл, отан сүйгіш, ерлік қасиеттері басым болғанын көрсетеді. Әйел адам мен анаға деген құрметтілікке, сыйластыққа үйреткенін көруге болады. Мақал-мәтелдер өткір келеді. Көбісі шындыққа, имандылыққа, даналыққа тәрбиелейді. Қазақ менталитетін қалыптастыруға, тәрбиелеуге өзіндік ықпал еткен.

У. Шекспир «Bravery is soul of wit», «Give every man the ear, but few thy voice» (көп тыңдап аз сөйлеген ұтымды), «At every word reputation dies (сөйлеген әрбір сөз беделінді түсірер) деген ұлағатты сөздермен іс пен сөздің ара жігін ажыратуға шақырып, халықты тиянақты іске шақырады. Мақал-мәтелдерде еңбек мәселесі көп қозғалады. Қазақтың ойшылы Абай «Еңбек етсең емерсің- деген халық мақалын негізге ала отырып деп тың ой айтылса, ағылшын халқында « A good dog deserves a good bone» (Жақсы итке жақсы сүйек тиісті), What we do willingly is easy» (қалап жасаған іс жеңіл болады), He that will thrive. Must rise at five (жұмыс жасайтын бесте тұру керек) деген мақалдар еңбек арқылы табысқа жететіндігін тұжырымдайды.

Ағылшын мақал-мәтелдері бесінші ғасырдан бастау алады. Дезадермус, Эрасмус, Джон Хеуд, Дж. Кларк Херберт, Дж. Рей сияқты ғалымдар мақал-мәтелдердің алғашқы топтастырушылары әрі зерттеушілері болып табылады. Ағылшын мақалдарының тарихына үңілсек, олардың үлкен бөлігі қасиетті Інжілден тарағанын

көреміз. Оның себебі халықтың діни-таным сенімдеріне байланысты көп оқылып, халық арасында кеңінен таралып, мойындаған үлгі-өнегелі қасиетті тармақтары ауыздан ауызға ілініп өкелілген. Олардың бір бөлігі түпнұсқадағы қалпын еш өзгертпеген. Мысалы, You can not serve God and mammon» (Сен Құдай мен маманаға бірдей қызмет ете алмайсың), «Murder will out» (Қылмыстың беті ашылар), «the devil is not so black as he is painted» (Шайтан өз көрінен де қара болып көріне алмайды). Ағылшын мақал-мәтелдеріне үлес қосқан ең өнімді жазушылар: Бронинг, Байрон, Копер, Диккенс, Джонсон, Остин болып табылады.

Жоғарыда келтірілген деректер бойынша, мақал-мәтелдер халық даналығымен ұлттық рухты білдіру тәсілі ретінде қолданылатындығын көрсетеді. Екі байланыссыз тілдің мақал-мәтелдері әртүрлі тақырыптарға ие және бұл ұлттық құндылықтарға байланысты. Мақал-мәтелдер – бұл адам тәжірибесін жалпылау. Біріншіден, олар – әр халықтың бақылауы мен индуктивті ақылының жемісі. Олар белгілі бір ұлттың ерекшеліктері мен айырмашылықтарына сәйкес құрылды және ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Малайсарин Ж. «Қазақмақал-мәтелдері». Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖШС, 2010. – 184 б.

2 Жүсіпова Р. Б. «Қазақ және ағылшын мақал-мәтелдерінің этнолингвистикалық ерекшеліктері: кандидаттық диссертацияның рефераты». – Алматы, 2004. – 25 б.

3 Карсыбекова Ш. Р. «Қазақ тілінің мақал-мәтелдерін жіктеудің этнолингвистикалық принциптері». – Алматы, 2004, – 163 б.

4 Рахметова М. К. «Қазақ мақал-мәтелдері». – Алматы: «Көшпенділер» баспасы, 2007. – 240 б.

5 Тер-Минасова С. Г. «Язык и межкультурная коммуникация». М.: Слово, 2000. – 146 с.

XXI ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ АҚЫНДАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

СЕЙЛБЕКОВ Н. А.
магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

XX ғасырдың 90-жылдарынан басталған жыр-керуеннің көші ел мен жер тақырыбында бұрынғыдай сағынышты, ыстық махаббатты, өскен өлкенің сұлу табиғатын, өзгеше әдемі қалпын жырлай алмады. Себебі қазақтың алыстағы ауылға қатынауы бұрынғыдай қиынға түскен жоқ. Ат пен арбаны ұшақ пен жүрдек көлік айырбастаған тұста жылдап елдің жайын ести алмайтын алдыңғы толқын ағалардың күйін кешкен жоқ. Ақпараттық технология байланысты да өзгертті. Бірақ жаңа заман жаңа «сыйын» ұсынды. Ол – туған ел мен жердің бұрынғы ұлттық қалпынан алыстап бара жатқаны, ол – елмен бірге жердің де қасиеті кетіп, керексіз қалып жатқан қалпы болатын. Бауыржан Қарабековтің «Күзгі саз» өлеңінде мынандай жолдар бар:

Сағынып елге келгенде,
Сырнайлы сағым белдерде.
Сарғайып кеткен даламның
Сарнайды мұны кеудемде [1].

Осындай ауылын көріп торыққан күй Жанар Рамазанованың «Ауылым» өлеңінде де жырланды:

Жоғалтқандай мәңгілікке бауырын,
Жетімсіреп қалған сынды ауылым,
Өз тірлігін өз ішінде қамалып,
Жыртығың да жатыр сонда жамалып [2, 311 б.].

Болат Мүрсәлімовтің «Қызылкесік – нұрлы жол» өлеңінде ақын туған жердің кешегісі мен бүгінін салыстырады. Өткеннің шуақты күндерін, бақ пен қуаныш ұялаған ұясының бүгінгі жаутан көз қалпын қайтсем оналтам, қайтсем жанын жазам деген сыры бар. Ақын туған жеріне:

Еңсенді көтер, ерлікке баршы, заманнан ықпай тарылған,
Пір тұтып сені жолыңа түссін жақсылық күтіп сарылған
Кетеуі кеткен шыбықты жинап бірлікке тездеп шақырып,
Сал есіп көрем біліктігім мен арымнан... [3, 26 б.]

Қиналған елдің, тағдыр талайын шешер ұл-қыздарының адал еңбегі мен ар-ожданы. Ел мен жердің жақсылығына сенген балаларының ақ ниеті деген идея айтылып қоймайды. Ақын өзі де

сол жолда барын салмақ. Елдің қиындығынайтып қана қоймай сол қиындықтан қалай арылтам деген сезім ақынның жан сезімі ғана емес, болашақтың да хабары.

Қалқаман Сариннің «Қарауыл. Қараөлең» шығармасында бұған дейін көп жырланған Қарауылға қайта соғады. Ұлы Абай мен Шәкәрімнің ата жұрты Қарауылдың барша жақсылық мекені болғаны аңғарылады. «Қара» сөзінен дыбыстық анафора жасай отырып, «к» сөзіне акцент қояды. Ақын қазақтың әдеттегі қара – түр мен түсті білдіретін сөзін алмайды. Ұлттық реңктегі «қара» сөзіне мән береді. Ақын айтатын: қара өлең, Қара Ертіс, қара бала, Қараой Қарасаз, қара нар, қара жол, қара тау, қара қой, қара қазан, қара су, қара жаяу, қара қыз, қара көзді келіншек, қара күбі, қара шаңырақ сияқты «қара» сөзі – қасиет, қадір, құрметтілікті білдіретін мағынаға қарама-қарсы «қараның» қиындық пен жамандықты беретін мағыналарын қарсы қояды: қара түн, қарақұрым халық, қара суық, қара күйе, қара ниет сәтті қолданған. Ауылдың қасиеті мен қадірін халық жан күйін суреттей келе ақын өлеңді былай аяқтайды:

Қарақұрым халықтың халі бөлек бүгінде,
Қара жаңбыр жауып тұр қар аралас іңірде.
Қара суық күз келіп қалтырайды қу тірлік,
Қара торғай секілді қараағаштың түбінде.
Қарауылда қалды өне, қара шалым, тектім-ау,
Қара шалдан қалғаны – қара шаңырақ тек мынау.
Қара күйе жағылып арыңа аппақ ауылым,
Қара ниет қоғамның құрбаны боп кеттің -ау... [4, 26 б.]

1990-2000 жылдары жазылған туған жер, ел туралы өлеңдердің басты ерекшелігі бұнда жұрт жанын сағынған сағыныш емес, қоғамнан теперіш көрген халық пен ұлт жайы айтылды. Сондықтан да бұнда ел мен жерді осындай күйге түсірген қоғам мен саясат айыпталды. Тәуелсіздіктің әкелген қоғамдық-саяси лирикасының бір ерекшелігі де осында. Қай заманның да қиындығы бар дегенмен әр замандікі өзінше ерекше. Бұл замандікі тіпті бөлек. Адамзат қауымдасып, бөлісіп, қолындағысын жоққа беріп жәрдемдесіп өмір сүруді ұмытқан. Пірлері мен әулиесін жоғалтқан ел енді жаратылыстың тылсым күшіне қайта жүгінеді.

Жетпіс жыл жаратушыны ұмытпа бастаған, жарылқаушыны жер бетінен тауып алған елдің ендігі қайта сыйынары да сол – Алла. Ел мен жердің тағдырын, жеке бастың мұң-зарын тындап, бәрінен де адал шешер бір жаратушы екендігін поэзия мен қайта әкелді. Қайта

жаңғыртты. Сондықтан да 90- жылдардың соңындағы поэзиядағы жалғыздық кейіпкер сезімін терең ашты.

Қазақтың ақындары – көшпеліліктің символдары. Өйткені табиғаттың төл баласы болып табылатын көшпелінің миы – қыртысы күрделі жартылыс, санасы – ойға бай эпикалық парасат болып табылады. Көшпеліге тән осындай ерекше қасиет – ақындардың көш-керуендей тізілген көркем сөзді кез келген жерде, кез келген сәтте суырып айта салып жөнелмегіннің басты кепілі. Жан дүние байлығы мен сезімталдығы һәм ұшқыр ойлау жағынан алғанда, ақындардың ең әлсізінің мынау дейтіндей басқа ел ақындардың «бір елдей» болса да биік тұратындығы сондықтан.

Әрине, Қазақстандық қазіргі мықты ақындар – белгілі бір мөлшерде, көшпеліліктің перзенттері. Олардың өзі екі категорияға бөлінеді: байырғы орасан көшпелі өмірдің ауыл-ауылды сақталған кейінгі жұқана-жұрнақтарының өзін көріп өскендер және байырғы көшпелі өмірдің тек сөзін өсіп жетілгендер.

Алғашқылығында жасырын жатқан суырыпсалмалық сұлу таланттың негізі бар – көкірегіне түскен ойдың нұрлы өрнектерін көп жағдайда қағаз бетіне демде әсем көшіртіп үлгертетін. Екіншілеріне – ой ұшығын ұстап алып, соның мән-жайын кеңінен, асықпай толғануға бейімділік тән. Алайда олардың да жүрек түкпірінде суырыпсалмалықтың өз импульсы аз да болса сақталған.

Осы екі топтың бір ұқсастығы сол, ол – екеуінің де з жан сырларының бұқараға жария жетуіне еш асықпайтындығы, әр ойдың лебізін қырнап-жонып, ұзақ өңдейтіні, әр ойдың әуезін көңіл қобызының құлақкүйімен сәйкестендіре, барынша қоңырлай түсуге тырысатындығы. Оның себебі неде? Оның бір себебі: «айтылған сөз – атылған оқ», сондықтан, «аттын» екен, оны дәлелдеп «атуын» керек, өйткені бір оқты екі рет ата алмайсың. «Қайыра атылмайтын» ондай сөздің өкініші аз болмайды.

Екінші себебі – суырыпсалма таланттың жасампаздық көрсетер тыңдармандық аясының барынша тарылуы, керісінше, оқырмандық сферасының барынша зораюы. Ал «айттым – бітті, аттым – тиді» – нағыз суырыпсалма ақындардың ұстанымы. Бұл ұстаным – олардың тілге бай символы – қара сөз; көшпелі – көне сезімнен қуат алып, жаңаша ойланады, отырықшы – ескі ойдан қуат алып, жаңаша сезімге беріледі; көшпелінің қарекеті – априори «ой-сөз», отырықшының қарекеті – апостериори «іс-жүзе», т.т. Сәйкесінше, «бір-біріне антогонист» көшпелілік пен отырықшылық ақындарында да солай «сабасына қарай – піспегі...».

Сол себепті де тәуелсіздік кезеңі ақындарының жаңалығы – қазақ әдебиетіне ұлттық бояуды өзге реңкпен әкелгендігінде. Ерік Асқаров – қазақ әдебиетінде айтыскерлік пен жазба жырды қатар ұстаған ақын. Алғаш 70-жылдары әдебиетке араласқан ақынның талантының жарқырап ашылған шағы – тәуелсіздік алған кезең. Айтыс пен жазба жырды қатар ұстаған ақынның өлеңдерінде өз стиліне қарай толғаулар да мол кездеседі. «Қаба жалды кара айғыр», «Алатауда ақ дауыл.», «Сарайлар» сияқты толғаулары ақынның дәстүрлі айтыскерлік қырын жан-жағынан ашты.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қарабеков Б. Қызылдың ауыл құмында. – Алматы, 2001. – 136 б.
- 2 Жас ақындар жырларының антологиясы. – Алматы : Өлке, 2000. – 320 б.
- 3 Уақыт және қаламгер. – Алматы, 1990. – 256 б.
- 4 Сарин Қ. Арманымның бейнесі. – Астана, 2011. – 192 б.

ЖОБАЛАЙ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ – ИНОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІС

СУЮНДИКОВА М. М.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Дарынды балаларға арналған
Абай атындағы гимназия, Павлодар қ.

Қазіргі кезеңде білім беру саласында білім алушылармен жұмыс жүргізудің дәстүрлі әдістерін жетілдіру және бұрынғыларға қарағанда тиімді, оңтайлы, нәтижелі жаңа балама технологияларды іздестіру және дамыту сияқты үрдістер байқалады. Бұл білім беру үдерісінің мазмұны өзгергендігінің белгісі, яғни бұл білімді немесе ақпаратты жинақтап беру үдерісі емес, дайын нәтижелерді қайталау емес, баланың құзыреттілігін, тәжірибесін қалыптастыру, табиғи мәліметтер негізінде өзін-өзі жүзеге асыру және баланың қабілеттерін дамыту көрсеткіші деп түсінеміз.

Осындай жаңа әдістердің ішіндегі ерекше әдіс – жобалай оқыту әдістемесі. Жобалай оқыту әдісі, педагогикалық технология ретінде, іздеу, зерттеу, әдістер жиынтығын және нәтижесінде шығармашылыққа, ойлаудың әртүрлі формаларына, басқа адамдармен ынтымақтастыққа қабілетті тұлғаның дамуын қамтиды.

Н. Ф. Коряковцева «жеке тұлғаның білім беру өнімін құруға бағытталған өнімді білім беру қызметін саналы түрде жүзеге асыру, тиімді тәжірибе жинақтау, білім беру ортасымен және білім беру іс-әрекетінің субъектілерімен сындарлы және шығармашылық қарым-қатынас жасау, осы іс-әрекеттің үдерісі мен өнімі үшін жауапкершілікті өзіне ала отырып, жеке тұлғаның өзін-өзі анықтау және өзін-өзі дамыту нәтижесі ретінде осы іс-әрекетті рефлексиялау және бағалау қабілеті» деп анықтайды [1, б. 16-17].

Жобалай оқыту әдісі – бұл заманауи технология, ол инновациялық сипаттағы мәселелерді шешуге мүмкіндік береді, білім беру үдерісіне қатысушылардың өзара әрекетінің интерактивті формасын ұсынады, бұл жеке тұлғаның шығармашылық әлеуетін дамытуға ықпал етеді [2, б. 194–207].

Жобалай оқыту әдісін білім беру үдерісіне енгізу идеясын ХХ ғасырдың бірінші жартысында американдық мұғалім және философ Джон Дьюи, оның шәкірті В.Х. Килпатрик ұсынған және философия мен білім берудегі гуманистік идеяларға негізделген болатын.

Жобалай оқыту технологиясы ТМД елдерінің оқыту жүйесінде де кең өріс алып жатқаны белгілі. Жобалай оқыту технологиясының теориялық негіздемесін Ресей ғалымдары В. П. Беспалько, В. В. Давыдов, В. К. Дьяченко, Л. В. Занков, П. Я. Гальперин, Н. В. Кузьмина және т.б. ғалымдар жасады. Ал практикалық тұрғыда Е. Н. Ильина, С. Н. Лысенкова, В. Ф. Шаталов сияқты әдіскерлердің тәжірибелерінде қарастырылды.

Ал қазақ тілі мен әдебиетін оқытуда аталмыш әдісті қолдану тұжырымдары Ж. Сүлейменова мен Ө. Әлметованың сұхбаттық оқыту технологиясын, Т. Әбдікәрім, А. Жапбаровтың, А. Қыдыршаевтың, Ж. Дәулетбекованың сөз мәдениетін меңгертумен, шешендікті қалыптастырумен байланысты жаңа технологияларға қатысты қағидалары көрсетілген еңбектерінде дәйектелді.

Жобалай оқыту технологиясының теориясын жасаған ғалым Е. С. Полат қазіргі дидактиканың дамуындағы жаңа педагогикалық технология ретінде жобалай оқыту әдісін қолданудың негіздемесі туралы: «Бұл өзінің философиялық психологиялық мәні бойынша ғана емес, таза моральдық жағынан да шынайы гуманистік, педагогикалық технология. Ол оқу материалын берік игеруді ғана емес, сонымен қатар білім алушылардың зияткерлік және адамгершілік дамуын, олардың дербестігін, мұғалімге және бір-біріне деген ізгі ниетін, тіл тапқыштығын, басқаларға көмектесуге

деген ұмтылысын қамтамасыз етеді. Дәстүрлі педагогика жиі тудыратын бәсекелестік, менмендік, дөрекілік, авторитаризм осы технологиямен үйлеспейді» деп атап көрсетеді [3].

Демек, оқушылардың оқу мәселесін шешудегі жаттығу дағдыларын модельдеуден бастап және оны зерттеуге, жоба түрінде оны шешудің оңтайлы жолдарын жобалауға және анықтауға дейінгі ізденістерін жобалау үдерісі жобалық оқыту технологиясының негізгі элементі болып табылады.

Жобалық технологияны енгізу нәтижесі – инновациялық дамытушы орта, ол:

- оқушылардың оқу іс-әрекетін ынталандыруды;
- проблемалық-креативті бағытты;
- оқушылардың іс-әрекетін интерактивті ұйымдастыруды;
- оқушылардың өз бетінше, сондай-ақ ұжымдық ізденіс бойынша білім, білік және дағдыларды игеруі, оларды қолдануды үнемі өзектендіруді;
- жаңа тәжірибені қалыптастыру және қажетті психологиялық қасиеттерді дамытуды;
- жеке және ұжымдық табысқа бағдарлауды көздейді. [4].

Жобалау іс-әрекеті барысында белгілі бір оқу немесе тәрбие мәселесін шешу бір жағынан әртүрлі әдістерді, оқыту құралдарын қолдануды, екінші жағынан ғылымның, техниканың, шығармашылықтың түрлі салаларынан білім мен дағдыларды біріктіруді қамтиды [4].

Оқу-тәрбие үрдісіне жобалай оқыту технологиясын енгізу арқылы оқушыларды:

- проблемаларды анықтай білуге;
- оларға талдау жүргізуге және оларды шешу жолдарын табуға;
- ақпаратты іздеуге және онымен жұмыс істеу қабілетін дамытуға;
- алынған ақпаратты қойылған міндеттерді шешу үшін қолдануға үйретуге болады.

«Жобалай оқыту» ұғымымен қатар психологиялық-педагогикалық әдебиетте «жобалық қызмет», «шығармашылық жобалық қызмет», «жобалық оқыту», «жоба әдісі» ұғымдары да қолданылады. Бір жағдайда жобалай оқыту оқу әрекетінің бөлігі ретінде қарастырылады, оған ойын, танымдық, құндылық-бағдарлау, өзгерту, шығармашылық және практикалық әрекет элементтері кіреді, барлық қасиеттер мен компоненттер (мотив, мақсат, әдістер, құралдар, пән, нәтиже) жатады.

Басқасында жобалық оқыту дегеніміз – мұғалімнің басшылығымен және қолдауымен оқушының шеберлігі, зияткерлік және шығармашылық қабілеттері сияқты құндылықтарды игеру жолында оны оқыту үдерісінде белсенді шығармашылық белсенділігі жүзеге асырылатын оқыту.

Зерттеулерде дәлелденгендей, шығармашылық жобалау қызметі:

- оқу, ғылыми әдістемелік және анықтамалық әдебиеттерді өз бетінше бағдарлау дағдыларын қалыптастырады, қажетті ақпаратты өз бетінше табуға үйретеді;
- оқушылардың негізгі ойлау түрлерін белсенді дамытады;
- тәрбиеленушілердің психикалық дамуына ықпал етеді;
- интеллектуалды қабілеттерінің дамуына ықпал етеді, абстрактіден нақтыға дейін ойлауға үйретеді;
- оқушылардың өз білімін нақты жетілдіруге уәждейді;
- оқушыға өзін өз әрекетін жасаушы ретінде тануға көмектеседі;
- оқуға деген оң ынтаны күшейтеді, өйткені жоба өз мүдделері, қажеттіліктері мен мүмкіндіктері негізінде таңдалады және жүзеге асырылады;
- оқушылардың іскерлік қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруға, өз ұстанымдарын дәлелді қорғауға ықпал етеді;
- жаңа идеялардың пайда болуына, балама шешімдерді іздеуге, оларды талдауға және синтездеуге инновациялық ойлаудың негізі ретінде маңызды ынталандыру болып табылатын қиялды күшейтеді;
- өзіндік әрекет жоспарын жасай алуға және оны іс жүзінде жүзеге асыруға көмектеседі.

Ғалымдардың пікірінше, жобалай оқыту оқуға деген оң ынтаны қалыптастырады және күшейтеді, өйткені ол:

- жеке тұлғаға бағытталған;
- әрекет үдерісінде оқыту, бірлескен оқыту, ми шабуылы, рөлдік ойындар, эвристикалық және проблемалық оқыту, пікірталас, командалық оқыту сияқты көптеген дидактикалық тәсілдерді белсендіреді;
- барлық деңгейдегі білім, түсіну, қолдану, талдау, синтез, когнитивті, аффективті және психомоторлы салалардағы педагогикалық мақсаттарды қолдайды;
- іс жүзінде өз тәжірибесі арқылы және басқалардың тәжірибесінен үйренуге мүмкіндік алады;
- өз еңбегінің нәтижесін көріп жүрген оқушыларға өзіндік ризашылық сыйлайды.

Жобалай оқытудың негізгі принциптері:

- әр оқушының қызмет түрін таңдау еріктілігі;
- оқушылардың жас ерекшеліктеріне сай қызығушылықтары мен психологиялық ерекшеліктерін ескеру;
- жұмысты логикалық тұрғыдан соңына дейін жеткізу;
- еңбек мәдениетінің негіздерін қалыптастыру, объектілерді сапалы дайындау және эстетикалық безендіру;
- орындалған жобалардың пайдалылығының маңызы.

Жобалау қызметі сонымен қатар оқушылардың оқу-зерттеу қызметімен байланысты, бірақ бірқатар белгілері бойынша ерекшеленеді: біріншіден, жобалау технологиясы мәселені жан-жақты зерттеуге және нақты түпкілікті нәтижені жасауға бағытталған; екіншіден, оқу-зерттеу жұмысының негізгі нәтижесі-шындықты зерттеу, ал жоба бойынша жұмыс, ең алдымен, практикалық нәтиже алуды болжайды; үшіншіден, жоба ең алдымен орындаушылардың ұжымдық күш-жігерінің нәтижесі болып табылады, өйткені қызметтің соңғы кезеңінде ол бірлескен жұмыстың көрінісін, оның толықтығын, тереңдігін, ақпараттық қамтамасыз етілуін, әр қатысушының шығармашылық үлесін талдауды қамтиды.

Осылайша, егер оқу-зерттеу қызметі мәнісі жағынан жеке болып саналатын болса және жаңа білім алуға бағытталған болса, онда жобалай оқытудың мақсаты жеке зерттеу шеңберінен шығу, жауапкершілік сезімін дамыту, өзін-өзі тәрбиелеу, белсенді әлеуметтік рөл мен өзін-өзі ұйымдастыру қабілеті, өз жұмысы мен уақытын жоспарлау мүмкіндігі, өз жұмысын сапалы орындауға деген ұмтылыс және өз жұмысының нәтижелерін ұсыну мүмкіндігі болып саналады. Мұндай үдерісс оқу үдерісінде де, оқушылардың сыныптан тыс және мектептен тыс арнайы ұйымдастырылған іс-әрекеті кезінде де жүзеге асырылады.

Қорытындылайтын болсақ, жобалай оқыту әдісі- мәселені өз бетінше шешуге және оқушы үшін жаңа өнім алуға бағытталған оқыту түрі, тәуелсіз педагогикалық технология, оқу іс-әрекетін ұйымдастыру нысаны.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Коряковцева Н. Ф. Теория обучения иностранным языкам: Продуктивные образовательные технологии. – М. : Академия, 2010. – 192 с.

2 Гузев В.В. Планирование результатов образования и образовательная технология. – М.: Народное образование, 2000. – 240 с.

3 Полат Е. С. Метод проектов в современной школе. Методология учебного проекта. – М., 2000.// <http://nsk.fio.ru/festival/docs/polat.htm>

4 Сергеев И. С. Как организовывать проектную деятельность учащихся: Практическое пособие для работников общеобразовательных учреждений. – М.: АРКТИ, 2005. – 215 с.

ҚАЗАҚ ТІЛІ ЖӘНЕ ҰЛТАРАЛЫҚ ҚАТЫНАС ТІЛ БЕЛГІЛЕРІ

ТІЛЕЙХАН А.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ҚАПАСОВА Б. Қ.

ф.ғ.к., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Бүгінгі әлем өз түрі мен бейнесін күн санап өзгертуде. Әлемдік дамудағы ғылым мен технологияның дамуы қоғамдық қатынастарды да өзгертуде. Бұл ретте, ұлттар мен халықтар арасындағы бәсекелестік, ғаламдық тұтасулар тұсындағы елдік жарыс ғылым мен өркениетке қадам басуына қарай өлшенуде. Қазіргі әлемдік дамудың алдыңғы қатарында тұрған елдердің тілі де – өзгеден ерек. Бұл сол елдің ғылымы мен технологиясының дамуымен тыңғыз байланысты. Жаһандық бірігулер әлем халықтарын сынаққа салған тұста ұлттар мен ұлыстар бірігуі, жойылу қатар жүрері анық. Өз тілінің әлеуметтік күші басым, қоғамдық қызметі артық тілдер ұлттар арасындағы байланыс, сабақтастық негізін сақтай алады. Ұлтаралық қатынас тілдерінің қатарына қазір әлемдегі ағылшын, араб, испан, француз тілдері көш бастап тұр. Әлемдік тілдер арасында ағылшын тілі жер шарының қай нүктесіне барса да жарайтын, қатынас құралы бола алатын тіл. Сондықтан да болар, өзімен туыстас испан, француз тілдерінің Америка құрлығындағы үстемдігіне ағылшын тілнен төнеген қауіп осы тілдердің ұлтаралық қатынас тілі ретіндегі рөлін де әлсіретуде.

Әлемдегі тілдердің мемлекеттік, қоғамдық қызметінің күшеюі – халықтардың сол тілдегі білім алуымен де өлшенуінде. ЮНЕСКО әлем тілдерінің қоғамдық орнын, әлемдік, адамзат тарихындағы болашақ орнын анықтаған тұста – сол тілдегі балалардың білім ала алу мүмкіндіктерін де ескереді, әр бұл – негізгі шарт. Бұл ретте,

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі кейінгі 30 жылда қазақ тіліндегі мектептер саны көбейді. Қазақ тіліндегі ғылым мен білім көкжиегі кеңейе түсті.

Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы А. Байтұрсынов та ұлт пен тіл мәселесіне аса ыждақаттылықпен қарауды ескертті: «... һәр жұрт баласын әуелі өз тілінде оқытып, өз тілінде жазу-сызу үйретіп, өз тілінің жүйесін білдіріп, жолын танытып, балалар әбден дағдыланнан кейін, басқаша оқыта бастайды. Біз де тіліміз бұзылмай сақталуын тілесек, өзгелерше әуелі өз тілімізбен оқытып, онан соң басқаша оқыту тиіс» [1, 142 б.].

Қ. Жұбанов тіл мен этнос арасындағы байланысты: «Халықтардың тұрмыс қалпы түрлі-түрлі болған соң, олардың әр затқа қоятын аттары да түрлі-түрлі. Тіл ұзақ заман жасалады, бірден өзгермейді, оның өзгерісі тұрмысқа байланысты», – деген пікір айтады [2, 93 б.].

Қазақ тілі түркі тілінің қыпшақ-ноғай (Н. А. Баскаковтың топтастыруы бойынша) тобынан тарайды. Түркі тілдеріне қырғыз, қарақалпақ, өзбек, ұйғыр, татар, құмық, башқұрт т.б. тілдері жатады. Түркі тілдерінде ортақ әдеби, мәдени, мұра – қазіргі қазақ халқының да рухани құндылықтары.

Қазіргі қазақ тіліне негіз болған түркілік жазба ескерткіштері аз емес. Түркі жазу нұсқаларын көне, орта және араб жазуымен жазылған ескерткіштер деп бөлінеді. Орхон-Енисей, Ж. Баласағұн «Құтты білік», «Кодекс куманикус», М. Қашқари «Түркі сөздерінің жинағы» – түркі мәдениетінің ескерткіштері. Тілдің халықты сақтаушы белгі ретіндегі қасиеті М. Қашқаридың «Түркі сөздерінің жинағы» еңбегінде берілген. Ортағасырдың өзінде ғалым түркі тілінің халықты сақтаушы, елдік негізді біріктіруші қасиеттеріне назар аударады [3].

Тілдің бүгінгі күндегі басты шарты – қоғамдық-әлеуметтік қатынас тілі, ресми тіл, ғылыми және көркем-әдеби тіл қызметтерін жүзеге асыра алуы. Бұл ретте, қазақ тілінің басты сипаты ұлтаралық қатынастар тілі ретіндегі қызмет аясын кеңейту міндеті туындайды. Сондықтан бұл реттегі зерттеуде тіл білімі ғылымы дәстүрлі ғылыми тұжырымдарды негізге ала отырып, жаңа әлем қатынастарына қарай икемдеуде. Әр ұлттың жаңа әлемдегі рухани байлығының ең асылы тілдерінің қоғаммен бірге дамып, өз халқы үшін қызмет етіп, жаһандық өркендеуге өз құндылықтарымен жауап беруі ұлттың сақталуының кепілі екені белгілі.

Қазақ тілі – қазақ ұлтының тілі. Сонымен бірге Қазақстан деп аталатын үлкен территорияны алып жатқан мемлекеттің негізгі ұлтының тілі. Қазақстанда тек қазақ ұлты ғана емес, жүзден астам ұлт өкілдері өмір сүреді. Бұлардың ішінде бірнеше ғасырлық империялық санамен дамып келе жатқан орыс тілінің үстемдігі ерекше. Қазақ тілінің қоғамдағы қатынас тілі дәрежесіне көтерілуі қажеттігінің басты себептерін біз келесі тұрғыда белгіледік.

1 Мемлекет негізін құрайтын тіл.

2 Әдеби тіл нормалары қалыптасқан тіл.

3 Тарихи дамуы, тектік негізі бар тіл.

Тарихын тым тереңнен бастау алатын тіліміздің сонау есте жоқ ескі замандардан-ақ саясат, шаруашылық, тұрмыс, рухани құндылықтар тілі болғанын дәлелдер деректер де жеткілікті.

Тіл – халық тарихының, әдет-дәстүрінің, әдебиетінің, мәдениетінің, таным-түсінігінің көрсеткіші десек, ұлттық сипатты анықтар салт пен әдетті, халықтық тағлым-танымды, рухани қазынасын сақтаушы да – ана тілі. Қазақ тілінің бай ауызекі сөйлеу үлгілері көркем де бай болса, жазба нұсқалары әр кезеңіндегі ұлттық тілдің әдеби негізін танытар белгілер.

Әлемдік тұтасулар тілге жаңа міндеттер жүктейді. Бұған дейінгі қазақ тілінің міндеті – көркем әдебиет үлгісі ретінде барлық қоғам қажеттерін өтей алуында болатын. Әдебиет тілі ретінде ғана емес, ресми тіл ретіндегі қызметі үшін де көркемдік басты орында болатын. Оған дәлеле қазақ қоғамындағы негізгі заңдарды жасап, ханның оң тізесін басқан би-шешендер тілінің көркемдігі. Бұл тарихи кезеңнің белгілі бір дәуірлеріндегі қажеттілік болатын. Қазіргі қазақ тілінің ұлтаралық тілі ретіндегі қызметінің көтерілуі үшін тілге жаңа қатынастар, жаңа реформалар керек. Бұл тілдегі жаңа терминдердің жасалуынан бастап, сол терминдердің, тілдік қатынастардың қоғамдық-әлеуметтік салада, ғылыми ортада, экономикалық-шаруашылық тетіктерінде негізгі қызметті атқаруына да байланысты.

Тіл – адамзат қоғамындағы ортаны біріктіруші, ұйымдастырушы. Ендеше тілдің негізгі қызметі – қоғам мүшелерінің бір-бірімен сөйлесу, пікір алысу, арасын жалғастырушы қызметін, яғни қазіргі, бүгінгі, келешек арасына дәнекер болатынын да еске алатынымыз сөзсіз.

Тілдің, сөздің осындай қызметтерімен бірге халық жанында сөз киесі, сөз дауасы, сөз күдіретін, қасиетін құрмет тұтар тыным

сөздер, мақал-мәтел, даналық ойлар, сөз тіркестерінің де қолданар орнына қарай өз ерекшеліктері сақталған.

Әлемдік тілдер арасындағ қоғамдық қатынас құралы бола алатын, даму заңдарына ілесе алатын тілдер қатарында ілігу үшін шарттардың бастысы – білім, экономика және ғылым мен технология. Қазақ тілінің қазіргі тілдік жүйесінде тілдің терминдік жүйесі жылдар бойы жаңғырады. Бұл тілдегі лексеиаклқы қабаттың жанаруымен тығыз байланысты. Лексикалық қабат тілдегі грамматикалық заңдармен байланысты. Ал тұтасымен тілдің мағыналық негіздері – ұлттың танымы мен түсініктерін жасайды. Сондықтан да ұлтаралық тілдерге қойылатын талаптардың бірі – қазіргі даму шарттарына, заңдарына жауап бере алу. Ұлтаралық тілдердің басты белгілерінің бірі – ғылым мен технологияның сол тілдегі таралуы. Осы ертпен алғанда, Қазақстанда тұратын 100-ден астам ұлттың қарым-қатынас құралы болуға жарай алатын тілде, сол тілдік терминдер жүйесін жасауға қажет заңдылықтардың барлығы бар.

Қазақ тілінің ұлтаралық тіл ретіндегі ішкі мүмкіндіктері мен грамматикалық құрылымы жеткілікті. Бірақ тілдің қоғамдық-саяси дамуындағы бірнеше өзекті тұстарды анықтап өтудің де өқажеттігі бар.

1 Қазақ тілінің графикасының тұрақсыздығы.

2 Орфографиясының жиі өзгермелілігі.

3 Қазақ ұлтының негізгі Қазақстандағы үлес салмағының әлі де жеткіліксіздігі.

4 Кеңестік жүйе таным-түсініктерінің әлі де үстем болуы.

5 Қазақ тіліндегі экономкиа мен шаруашылық, ғылым мен ресми тілдің толық үстемдік ете алмауы.

6 Қазақ ұлтының тұтас ұлтаралық тілге толық дайын еместігі.

Қазақ тілінің өзекті мәселесінің бірі – графика. Ұлттың өзінің төл графикасын – Орхон-Енисей жазуларынан бастасақ, кейінгі кезеңдердегі араб жазуы негізіндегі, латын және кириллица жазулары ұлттың танымын да өзгертті. Кейінгі жылдары қазақ төл дыбыстарын сақтау, ұлттық танымды қорғау негізіндегі латын графикасын көшудің кешеуілдей беруі де – ұлтаралық тіл ретіндегі қызметке тосқауыл болары анық. Бұл ретте, ағылшын тілінің дәстүрлі үлгісін мысалға алуға болады. Ағылшын тілінде классикалық ағылшын әліпбиін сақтаған бір нұсқа және әлем халықтары үшін Халықаралық ағылшын тілінің гарфикасы бар. Дәстүрлі ағылшын тілінің қағидалары мен заңдылықтары тұрақты

графика негізінде қорғалады. Ал өзгерістер Халықаралық Әліпби арқылы жүре береді. Ендеше тілді сақтау, ішкі заңдылықтарының мәдени қалпын ұстау да – ұлтаралық тілдің юбасты ережесі.

Қызметтеріне қарай түрлі орындарда қолданылатын сөздер, көркемдік бояуымен, нақты, белгілі ортада қолдану өрісі, айтылу саз, әуенінің бөлектігімен айшықталады.

Қазақхалқы осы арқылысөздіңқоғамдық-әлеуметтікорнынбелгілепқанақоймай, психологиялық, философиялық, танымдықмәнін де ашқан.

Қоғамдыққатынастағысөздердіңқолданылатынорнынақарайқалыптасқантұрақтысөздері мен сөзтіркестері бар. Іскерлік қарым – қатынас пен әлеуметтік-тұрмыстық қарым-қатынастағы сөздердің едәуір ерекшеліктері бар.

Қазіргі қазақ тіліндегі іскерлік қарым-қатынастағы сөздерде дәлдік, нақтылық көбірек орын алып, суреттеу, көркемдеу бәсеңдеу тартса, әлеуметтік-тұрмыстық тілде сурет бояуы әлі де сақталған.

Әлеуметтік-тұрмыстық қатынастағы сөздерге негізінен отбасы, туған-туыс, ауыл-аймақ, ел ішіндегі ата-ана мен бала, туыстар, дос-құрбы, жора-жолдас, құда-жекжат арасындағы күнделікті, қарым-қатынас сөздері кіреді. Күнделікті тұрмыстағы сөздер түрлі жағдайларға қатысты қолданылатындықтан, қазақ тілінің көркем де суретті болуының бір шеті осы тұсқа келіп тіреледі.

Қазақ тілінің басты сипатарының бірі – ұлттық тілдегі іер әлеуметтік ортаның, әр жас ерекшелігінің, әр топтың өз сөйлеу тілінің болуы. Сондықтан әр әлеумет ортасының өз сөйлеу тілі – қоғамдық қатынастарды мығым да күшті ете түсті. Кейінгі қазақ тілінің даму барысында тілдің құрылымы өзгерді. Тілдегі сөйлеу ортасы, әлеуеттік қарым-қатынас тілінің сөз қолдану, лексикалық қор негіздері бұзылды. Бұл қазақ тілінің басты белгісінен айырды. Замандар өзгерген сайын тілге өзгеріс керек, ол болуы да керек. Бірақ өзгеріс тілдің құрылымы мен мазмұндық байлыныстарын үзбей, сабақтаса жүргізілуі шарт.

Әдеби тіл халықтың қоғамдық-әлеуметтік өміріне, саяси, шаруашылық жағдайына байланысты туып қалыптасады. Қоғамдық өзгерістерге қарай әдеби тілдің де жалпыхалықтық тілмен сабақтастығы үзілмейді.

Зерттеушілер XI–XV ғасырларда жазылған ескерткіштер тілінің қазіргі қазақ тіліне құрылымы, жүйесі т.б. белгілері жағынан ұқсастығын, кейбіреулерінің 70–80 пайызға дейін ортақтықтарын дәлелдеді.

Ұлттық тіл өзі қызмет ететін халық тілінің қарым-қатынас құралы болатынын есепке алсақ, қазақ тілі де қазақтың қоғамдық өмірінде, саяси-шаруашылық тұрмыстық ісінде рухани байлығы ретінде де қызмет атқарады.

Қоғамның өзгеруіне қарай тілдің стильдерге тармақталуы тілдік нормаларды қалыптастырады, әрі әлеуметтік-тұрмыстық тілдің жаңаруына, дамуына негіз болады.

Әдеби тіл қоғамдағы барлық сала үшін қолданыс қызметімен анықталса, ұлттық тілден де ауызекі сөз өнері әлеуметтік-тұрмыстық тілдің де барлық деңгейде өз ортасының қажетіне жарай алғанын көреміз. Әлеуметтік-тұрмыстық тіл – әдеби тіл тірегі, ал әдеби тіл – әлеуметтік-тұрмыстық тіл белгілерін жинақтаушы.

Қазіргі қазақ тілінің грамматикалық белгілері, дыбыстық сипаттары, сөздік қоры – бүгінгі қоғамның бар қажет өтей алатын тіл. Себібі қазақ тілінің әдеби тіл ретіндегі даму барысында көркем әдебиет тілі ретінде ұлтқа қажет рухани құндылықтарды жеткізді. Тарихтың әр кезеңінде ұлттық тілдің көркемдік міндеттерін атқарды. Сонымен бірге қазақ тілінің ресми тіл ретіндегі қызметін шешендік сөздерден бастап, қазіргі тілдегі ресми тіл нормалары дәлелдейді.

Қазақ тілінің тілдік қабілеті, сөздік қоры оның толығымен ұлтаралық қатынас тілі дәрежесін анықтай алатын белгілері деп септейміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Байтұрсынов А. Тіл тағлымы – Алматы: Ана тілі, 1992. – 418 б.
- 2 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 527 б.
- 3 Қашқари М. Түркі сөздерінің жинағы Т. 1 – Алматы: Ғылым, 1997. – 617 б.

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДА БЕЙНЕЛЕНГЕН САКРАЛДЫ- ҒҰРЫПТЫҚ ОРЫНДАРДЫҢ КӨРІНІСІ

ДӘРІБАЕВ С. Д.

ф.ғ.к., доцент, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.
ТІНІҚҰЛ З. Н.
магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Әдебиет пен фольклор бір-бірімен өте тығыз байланысты. Қазақ прозасындағы фольклорлық элементтердің рөлі шығарманың көркемдік идеялық концепциясының мазмұнын байытады. Фольклорлық сюжеттер көркем прозадағы өмірді бейнелеудің, шындықты көрсетудің бірден-бір көркемдік тәсілі. Көркем әдебиетте фольклор үлгілерінің қолданылуы туралы М. Әуезов «көркем поэзияға ауызша поэзия қаншалық бөгетсіз, сатысыз көп қор құйған болса, бүгінгі көркем прозаға да халықтың ауызша әңгімесі сондайлық жатық жолмен көп араласып, қабысып жатқанын» айтады [1, 237 б.].

Өткен ғасырдың басындағы қазақ прозасының көрнекті өкілдері – М. Дулатов, М. Әуезов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаевтардан бастау алатын прозадағы фольклорлық үрдістер 60-80 жылдар прозасында өзгеше өрнек тапты. Ф. Мүсірепов, Т. Ахтанов, Ә. Кекілбаев, М. Мағауин, Т. Әбдік, О. Бөкей, С. Жүнісов, Т. Әлімқұлов т.б. қаламгерлер «социалистік реализм» кұрсауында жүріп-ақ ұлттық құндылықтардың қадір-қасиетін танытудың өзіндік жолдарын таба білді. Ал, тәуелсіздік тұсындағы прозалық туындыларда бұл дәстүр тың тұрғыда қайта түледі. Көркем прозадағы этно-мәдени дәстүрдің шығармашылықпен игерілу жолы бір тұтастықта алып қарастырылатын бұл зерттеуде әрбір кезең дамуындағы осы бағыттағы көркемдік ізденістер назарға алынып, оның жаңарған сипаты ғылыми тұрғыдан сарапталады.

Қазақ прозасында бейнеленген сакралды-ғұрыптық орындардың көрінісі ХХ ғасыр басындағы қазақ прозасының дамуымен тығыз байланысты. Ең алдымен «сакралды» ұғымын түсіну үшін, бұл ұғымның анықтамасын қарастырып алған дұрыс. Ф. Б. Камалова өз зерттеуінде былай дейді: «Философиялық энциклопедиялық сөздікте сакралды сөзінің анықтамасы жоқ, бірақ сакрализация процесінің анықтамасы бар. Сакрализацияның негізі пендешілік өмірге қарсы тұру деген. Бұл анықтама бізді діни салаға апарды. Сондықтан, сакралды ұғымының анықтамасын қазіргі заманғы «ХХ ғасырдағы мәдениеттану» энциклопедиясынан алып қарасақ:

сақралды (латынның *sacrum* – киелі, қасиетті, Құдайларға арналған, тыйым салынған, қорғалған) – ең маңызды дүниетанымдық санат, сананың күнделікті өмірден түбегейлі айырмашылығы және өте жоғары тұруы дегенмағынада» [2, 17 б.].

Қазақ әдебиетіндегі сақралды-ғұрыптық орындар фольклор атты үлкен арнаға сыйып кетеді. Фольклор мен прозаның байланысы, адам жанының әртүрлі мінездік нышандарын табиғатпен егіздеу және жансыз дүниелерге жан бітіру (тасқа, көлге, тауға, ағашқа т.б.) сияқты көркемдік тәсілден де көрінеді. Прозалық шығармалар қайнар көзін ертегілік желілер мен ауыз әдебиетіндегі елге көп тараған аңыз әңгімелер, қиссалар мен хикаяттардан алған.

Қазақ дүниетанымында киелі нәрселер тіршілік иесі де, зат та, мекен де болуы мүмкін. Қазақстан аумағында киелі орындар көптеп кездеседі. Киелі орын – ол тау, жайылымдық жер, өзен, көл, шатқал т.б. нәрселер болуы мүмкін. Әдетте киелі орындарда әртүрлі ғұрыптық іс-шаралар жасалады.

Қазақ прозасында фольклорлық үлгілердің жиі кездесуі шығарманың көркемдік тәсілін байытып қана қоймай, ұлттың дүниетанымы мен өзіндік ойлау жүйесін, құндылықтар дүниесін ашып береді.

Сақралды орындарда белгілі бір ғұрыптардың жасалынатынын жоғарыда айттық. Сақралды орындарға кесене, мола, бейіт, құдық, мазар, там, күмбез т.б. орындар кіреді. «Қазақ және басқа да Орта Азия халықтарында қасиетті рухқа құлшылық ету рәсімі зиярат орнында дұға ету, Құран сүрелерін оқу, сағат тіліне қарама қарсы бағытта зиярат орнын айналу (тауап), молаға, құлпытасқа, есікке, табалдырыққа, қабірдің қоршауына, мазар кіреберісіне, шамдарына, ағаштарға қол тигізіп кейіннен бетін сипау, ағаштарға киімнен кесіндіні байлау, қасиетті құдық пен бұлақтан алынған суға жуыну, дәрет алу, жануарларды құрбандыққа шалу элементтерін қамтиды» [3, 29 б.].

Сақралды-ғұрыптық орындардың негізгі белгілері халық арасында айтылатын өзіндік аңыз, ерекше оқиғалармен тығыз байланысты. Кез келген киелі орын туралы сөз болғанда оған тән аңыз не әсерлі әңгіме қоса айтылатыны ақиқат. Қазақ қаламгерлері фольклорлық, мифологиялық, аңыздық оқиғаларды өз шығармаларында «тірілту» арқылы адам баласына ортақ замана сырын, рухани өміріміздің кейбір жұмбақ заңдылықтарын ашуға талпыныс жасады. Сақралды-ғұрыптық орындардың көрінісі қазақ прозасында аңыздық желілер мен мифтер арқылы көрініс береді.

Қазіргі таңда сақралды орындар туралы жергілікті халықтың түсінігі әр түрлі. Ол сол аймақтың тұрғындарының таным-түсінігі мен сеніміне барып тіреледі. Көркем шығармаларда бейнеленген сақралды-ғұрыптық орындарды қазіргі таңда жергілікті халық кие тұта ма, қастерлі жер деп біле ме деген сұрақ туындауы мүмкін. Яғни, кейбір аймақтардың тұрғындары сақралды орындарды тек қана тарихи орын деп қарауы немесе тіпті ондай орынның бар екендігінен де бейхабар болуы мүмкін. Жалпы адамзат қоғамындағы әрбір халықтың дүниетанымының, болмысының, ділінің (менталитет) ерекшеліктеріне сәйкес тарихи дәуірлерде қалыптасқан өзіне тән рухани-мәдени құндылықтары бар екендігі ақиқат болса, бірақ сол рухани-мәдени құндылықтардың дамадан мен уақыт талабына сай өзгеріп отыруы ғажап емес.

Қазақ халқының дүниетанымы, рухани мәдениеті, табиғат, мәдениет, қоршаған орта туралы түсінігі мифология арқылы толығып отырады. Ғалым Ғ. Есім: «Мифология – адамдардың өзін қоршаған орта туралы түсінігін тарихи, өздігінен болды деп сенетін түрлі бейнелер, кейіпкерлер мен оқиғалар арқылы жеткізуі. Мифологиядағы бейнелер арқылы ұжымдық түсінік қалыптасады. Мифология сол кездегі адамдардың таным объектісі. Онда адамшылық нормалары сөз болады. Олардың түйгендері мен түйсінгендері санасында екшеліп, көркемөнер үлгілері түрінде (сурет, ән, би, салт, т.б.) көрініс береді. Осыдан біртіндеп әлемдік мәдениет нұсқалары жинақтала бастайды» [4, 8 б.], – деп тұжырымдайды.

Қазақ прозасында сақралды-ғұрыптық орындардың көрінісі ең алғаш рет М. Әуезов шығармашылығынан байқалды. Аңыздық желіні алғашқылардың бірі болып М. Әуезов «Қорғансыздың күні» атты повесінде қолданды. Әуезов – әуел бастан-ақ этнографиялық фольклорлық сарындарды шығармашылықпен игерудің өзіндік өрнегін салған қаламгер. Шығармада сюжеттік тұрғыда Күшікбай батыр туралы аңызға назар аудару, идеялық-эмоционалдық бояу беріп, батыр бейнесі мен оның ірі іс-әрекеттерін идеалдандыру – автордың аңызды әңгімеде бейнеленген нақты оқиғаларға қарсы қою ұстанымынан хабар береді. Мұндай салыстыру шығармаға терең, ауқымды психологиялық салмақ берген. Батырдың қаһармандық қимылдары мен оның ұрпақтарының – тірі адамдардың іс-әрекеттері үнемі салыстырылып отырады. Батырдың қаһармандық, ерлік өлімі – нақты өмірлік қақтығыстың мәнін тереңірек түсіндіретін эпикалық

фон. Шығармада мәңгілікке болатын идеалды, эпикалық бастау мен күнделікті, реалды нақтылық салыстырылған.

Әдебиеттанушы А. Жақсылықовтың пікірінше, «егер батыр эпикалық дәуірлерде өліммен бетпе-бет келіп тұрып, өзінің жауларын жеңген болса, оның тәкаппар рухын мұраға алған ұрпақтары мүскін тіршілік кешуде, олар өздерін зорлықшылардан қорғай алмайды, олардың көрген күні – ауыр естеліктер, олардың жеңістері – тек моральдық тұрғыда» [5, 34 б.]. Автор бүгінде батырдың қаһармандық іс-әрекеттері мүмкін емес, тек олар туралы естелік қана бүгінгі күннің қақтығыстарына трагедия қосып, оны тереңдететін әлеуметтік-тарихи нақтылыққа сипаттама жасайды.

Шығармада аңыздық сюжеттерді қолдану қазақ халқының таным-түсінігіндегі «киелілік», «сақральдылық» ұғымдарының өте өзекті екенін алға тартады. Бүгінде Күшікбай батыр жерленген жерге жол жүріп келе жатқан, қайта қалаға кетіп бара жатқан жолаушылар мен меймандар да тоқтамай өтпейді. Өйткені, қасиетті жер. Осы қасиетті жерде тұма бұлақтан қысы-жазы емдік қасиеті бар мөп-мөлдір шипалы су ағып жатады. Тоқтаған жолаушылар шипалы суды емдік қасиеті бар деп, арнайы әкелген ыдыстарына құйып алып жатады. Жерленген жеріне ескерткіш орнатылған.

Киелі орындарға зиярат етудің мақсаты – аурудан жазылу, күнделікті болып жатқан мәселелердің аман есен шешілу, өмірлік таңдау жасау және т.б. құндылықтар. «Түн қараңғысында сапарда жүрген жолаушы дәстүрге сеніп моланың маңында түнеген. Себебі ол жерде ешкімнің оған зорлық жасауға дәті бармаған. Егер де жолаушының аңсаған арманы болса, ол сонда жерленген адамның рухынан арманының орындалуына дәнекер (тәуассул) болуын сұраған. Ислам дінінің таралуына орай қазақтарда мұсылман қабірлерінің қасынан өтіп бара жатқанда, тоқтап дұға оқу салтқа айналған.

Ф. Б. Камалованың осы жөнінде пікірінде: «Киелі орындар қарапайым адамдар арасында өзінің емдік қасиетімен, сиқырымен, құпиясымен танымал болып жатады. Барлық мұсылман әлемінде үлкен қажылық – ол Меккеге бару. Бұл барлық мұсылмандардың киелі орны. Сондай-ақ, қазіргі кезде «кіші қажылық» деген ұғым кездеседі. Ол жергілікті, аймақтық, өңірдегі киелі орындарға барып сыйыну, зияратету. Көпжағдайда бұлемделу, тазалану үшін жасалады. Бұл киелі орындар керемет қасиеттерге ие: оларға барып қажылар өз тілектерін орындауға тырысады. Қазіргі кезде қарапайым адамдар арасында киелі орындарға барудың бірнеше себептері айқындалған. Олар: ата-бабасының мазарына барып, аруағына тағзым ету, яғни

ата-баба культі; сырқат адамдар дертіне шипа тілеу; сәби сүйе алмай жүрген отбасылар ұрпақ тілеу; жолаушылар жолының ашықтығын, ақтығын тілеу, т.с.с. Әулиенің қабірі жанында олар шам жағып, Алладан мәселелерді шешуге көмектесуін сұрайды. Киелі жерде адамдар түсінде алдағы маңызды оқиғаның алдын-ала көру үшін түнейді. Киелі жер бұл адам ағзасына және де бүкіл тіршілік атаулыға таңғажайып энергетикалық әсер тудыратын мекен. Осы жерге келген адамдар жер қойнауынан шығатын энергия көздері арқылы дертіне шипа тауып, ауруларынан айығып, рухани тазарып шығады» дейді. [2, 29-30 б.]. Ғалым зиярат ету нысандарын екі сипатқа бөліп қарастырады: діни сипаттағы және ұлттық сипаттағы зиярат ету нысандары.

Жазушы Әбіш Кекілбайұлының прозасынан да сақральды-ғұрыптық орындардың көрінісін жиі байқаймыз. Әбіш Кекілбайұлы – аңыздық желілерді көркем шығармаға арқау етіп, оны шебер әрі оңтайлы киноластыру арқылы әдебиетте өз қолтаңбасын қалдырған жазушы. Әбіш прозасындағы ең бір таңдаулы шығармаларының қатарында «Күй» повесі ерекше аталады. Шығармада адай мен түрікмен елінің арасындағы даулы қақтығыс, сол қақтығыстан жазықсыз жапа шегіп қаза болатын Абыл күйшінің тағдыры суреттеледі. Психологиялық иірімдері өте терең, ерекше астармен баяндалатын шығарма бір оқығаннан өзіне баурап алып, жетегіне ала жөнеледі.

«Күй» повесінде Темірбаба әулиеге қатысты аңызда былай баяндалады: «Түрікменнің найзасынан кие қашып, боса берген соң, Темірбаба: «Мен өлсем, осы төбенің басына жерлендер; дұшпанның иті енді менің молама сарымасын десендер, бұдан әрі бір елі шегінбендер», – деп кетіпті. Содан бері беліне қанжар ілуге қауқары жететін еркек кіндік атқа мінер күн туса, Темірбабаның басына келіп кетпегі шарт». Шығармадағы екі халық та «күдірет» деген күшке иланады әрі ата-баба сөзінен асып кете алмайды. «Осынау жермен-жексен боп жерге сіңіп бара жатқан әулие зияратта әзірге еңсе көтеріп, айбын шақырып тұрған қабірдің басына шаншылған сойдақ қара тас қана. Етім тірі дейтін еркек кіндік оны бір сүймей кетпеген. Марқұм бабасы Оғылан да көңілі қалып налыса да, көңілі тасып масаттанса да, осында келуші еді» дейді. Шығармадан ата-баба әруағына деген құрмет пен «әруақ жебейді», «әулие көмектеседі» деген үлкен сенімді байқай аламыз.

Алмасбек Мәуленовтің пікірінше, «Әбіш Кекілбаев тарихи аңыздардың мазмұнын желі еткенімен оның көркем шығармадағы сюжеттік қызметіне, амал-тәсілдеріне, орны мен рөліне өзгертулер енгізіп, өз идеясы мен мақсатына сай пайдаланады. «Күй» повесіндегі

«Қараман ата», «Шопан ата» және т.б. әпсаналар мен Абыл күйшіге байланысты айтылатын аңыздардың айтылуы мен көркем повестегі өзгеше бейнеленуінен көрінеді» [6, 20 б.]. Шығармада баяндалатын «Қараман ата» туралы аңыз дауласқан екі жақты бітімге шақыратындықтан Қараман атаның екі халыққа да ортақ әулие екендігін танымыз. Шығармада автор аңыздық сюжетті ұтымды пайдалану арқылы көптен бері екі халықтың да ығырын шығарған жаулықтың нүктесін қоятын Қараман атаның әулиелік қасиетін үлкен символдық мәнге айналдыра білген: «Әулие қараны атсаң, қара атты ат, біз айыпты десең, бізді ат!» - депті. Сонда ердің басындағы біз анадай жерге ұшып кетіпті, қара ат табанда қатыпты. Әулиенің өзі де кінәні адайға да, айладыға да артпай тар заман, қысталаң қалға аударып, көрін қара атпен бізге түсірді, енді екі елдің жауласатын жөні жоқ! – деп бітімімен тараспыты», - дейді аңыз. Бұл жерде аңыздың көшпелі түркі халқына тән ерекшелігін де ескерусіз қалдыруға болмайды. Ата-баба бейітін кие тұту, әруаққа сенімшілік ара-жігі ажырап, жауласып отырған қазақ пен түрікменге бірдей ортақ. Екі жақта соғысудан әбден титықтаған, бірақ намыс қай-қайсысының болмасын кішіреюіне, жеңілгендігін мойындауына жол бермейтін үлкен бөгет. Сол тосқауылды ыдыратып, бейбітшіліктің орнауына себеп болған өмірден өткеніне талай жыл болған Қараман ата әулиенің құдіретті кесімі. Тарихи оқиға басқаша болуы да мүмкін, бірақ соның өзін кейінгі ұрпаққа жеңіс ретінде танытып тұрған – ол аңыз.

«Күй» повесіндегі әпсананың осындай кереметтілік ғажайыптылық элементтері Темірбаба әулие мен Шопан атаның арасындағы құдірет сайысы арқылы көрінеді. Теңіз жағасында аяғын суға малып отырған Темірбаба жер түбінен – Хорезмнен келе жатқан Шопан атаның аяғының дыбысын естіп отырыпты. Шопан ата қасына келіп, өз жөнін айтып, Темір бабадан жөн сұрапты. Осы кезде Темірбабамен құдірет салыстырғысы келетінін айтады. «Құдіретінді, әуелі, өзің көрсет», – депті Темірбаба. «Ендеше, жүзіңді бұр, – депті Шопан ата. – Анау жайылып жүрген бір үйір қара күйрықты көрдің ғой!». «Көріп отырмын», – депті Темірбаба. Шопан ата сол арада шөрелеп шақырған екен, үйірдің алдында құлағын қайшылап оскырынып тұрған ортеке маңырап жетіп келіп, етегін жалап жата кетеді. Шопан ата текені пышақсыз бауыздап, терісін сыпырып, сойып, жіліктеп-мүшелеп, жайратыпты да тастапты. Сосын етін терісіне үйіп орап, үстінен алақанымен бір сипап өткен екен, теке орнынан атып тұрып, сілкініп-сілкініп алып, бір маңырапты да, анадай жерде жатқан үйіріне қарай шауып ала жөнеліпті. Енді кезек Темірбабаға тиіпті. Темірбаба

балағын тізесіне дейін түріп, қарнын жарып ыңыранып, ақ көбік атып жатқан көк теңізге қойып кетіпті. Кетіп барады, кетіп барады. Көк теңіз қарсы айырылып, аяғының тиген жері қара жер болып қала беріпті. Шопан ата неғып тұр екен деп артына бұрылса, ол сәлдесін шешіп ап, бұлғалықты салып жатыр екен. Шопан ата сонда: «Әулиелігіңе сендім, бұдан әрі жүре берсен, көк теңізді жарып, дұшпандар келетін жол саларсың деп қайтардым», – депті. Анау жатқан кішкене қара түбек содан қалыпты» [6, 105 б.].

Осы қара түбектің пайда болуы туралы халық ауызындағы аңыздың тағы бір нұсқасы былай баяндалады. Теңіз жағалай жүріп, баласы суға кетіп, құтқара алмаған Темірбаба теңіз бетін үш рет «Өмір бойы осылай сапырылып жат!», – деп камшылапты. Темір бабаның камшысының тиген жері қара жер болып қалыпты. Содан бері теңіздің (аралдың) Форт – Шевченко беті тынымсыз сапырылысып, ал керісінше, Бекдашы беті тыныш жатады екен. Қазақ ұғымындағы әулиелік – адам бойында кездесетін ерекше қабілет қасиеттермен бағаланады десек, шығармада ол Шопан атаның текені пышақсыз бауыздап, терісін сыпырып жайратып тастаған соң бір сипап өткенінде қайтадан маңырап, шауып ала жөнелетінімен көрінсе, Темірбабаның көк теңізге қарсы жүргенде жүрген жерінің бөрінің қара жер болып қала беруі арқылы автор әпсананың құдіреттілік қасиетін суреттейді. Бірақ автордың бұл аңыздық сюжетті шығармада берудегі басты мақсаты – түрікмендердің шекара межесін белгілеу болып табылатынын байқау қиын емес. Көк теңізге сұғына кіріп жатқан түбек те осындай кереметтіліктен дүниеге келген деген аңыздың түйінін көруге болады.

Бүгінде Темірбаба әулиенің орны Маңғыстау облысының, Жаңаөзен қаласынан 85-90 км оңтүстік бағытында орналасқан. 2002 жылы Маңғыстау мемлекеттік тарихи-мәдени қорығы мамандарымен зерттеліп, Маңғыстау облысы бойынша тарихи-мәдени мұра объектілерінің алдын ала есепке алу тізіміне енгізілген. Қорымда 200-ге жуық әр типті объектілер орналасқан. Қорым орталығында зиярат етушілер жиі келетін әулие Темір баба қабірі бар. Қабір басына кесене салынған. Темір баба – мықты жауынгер, батыл, әруақты адам болған дегенді жергілікті тұрғындар аңыз қып айтады. Темір баба мен қасиетті Шопан ата кездесіп, әруақ салыстыру нәтижесінде Кендірлі аралы пайда болған дейді.

I. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында сакралды-ғұрыптық орындардың көрінісі ретінде шығармада баяндалатын тарихи аңыздарды айтуға болады. Трилогияда көптеген тарихи аңыз, әңгімелер романның кең ауқымына жарасымды қабысып кеткен.

«Қаһар» романында Граф Перовскийге Генстің Бесқұлан туралы бұдан отыз жыл бұрын жазып алған аңызын айтып беруі мысал бола алады: «Алашаханның жақсы көретін баласын тағы құлан үйірі басып өлтіріпті. Қатты қапаланған әрі мейлінше ашуланған хан, құлан біткенді қыруды бұйырады. Кімде-кім оларды қырып бітірсе соған ғажайып көп сыйлық пен ең сұлу кіші қызын бермекші болады. Домбылақ деген батыр ханның тілегін орындаймын деп уәде береді. Өзінің Иней, Қабан деген жүйрік аттарын мініп құландарды қуады, қайда қашса да қоймай бейшараларды қырады. Ақырында бес-ақ құлан қалады. Олар Шу өзенінен өтіп құмға қашады. Осы құландардың Шудан өткен жерін Бесқұлан дейді. Құмға қуып шыққан батырдың аттарының жете алмай зорығып өлген жерлерін Иней, Қабан деп атапты. Ханның қызын алам деп құм арасында қаңғып өлген Домбылақ батырдың моласы деп қазақтар Шудың теріскей жағындағы моланы көрсетеді...» [7, 193-194 б.].

I. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында кеңінен қолданылған фольклорлық мотивтер және этнографиялық материалдар тарихи роман жазуда маңызды орын алады. Жазушының шығармашылық тұлғасының өзіндік ерекшелігі, халық тұрмысы мен фольклорын терең білгендігі, тарих пен әдебиет саласындағы кең құлашты танымы оның тарихи романдарында көрініс береді.

Қазақ тарихи романында миф пен аңыздарды символдық мәнде пайдалану шығарманың көркемдік шешіміне еш нұқсан келтірмейді. Қайта тарихи романның әлеуметтік-философиялық танымын тереңірек танытып, халықтың басынан кешкен тарихи өмір жолын жан-жақты суреттеуде, шығарманың көркемдік қасиетінің барынша айшықтала түсуіне қызмет етеді. Мифтер мен аңыздарды тарихи романдарда дәуір шындығының өткені мен бүгінгісін және ертеңгі болашақ ұрпақтың санасына тәлім-тәрбиелік мораль ұсынып қана қоймай, көркемдік-эстетикалық қасиеттерді терең игеру үшін де қажет болып отыр. Әдебиеттанушы ғалым А. А. Мәуленовтің пікірінше: «I. Есенберлиннің «Көшпенділер» атты тарихи тақырыпқа жазылған шығармасында аңыз, миф, хикаялар жаңаша сипат алып, мазмұндық-фомасын өзгертіп, романның стильдік өрнегін байытып, сюжеттерін ширектіре түсті. Осы кезге дейін онша мән берілмей келе жатқан миф, хикая, әпсана-хикаят жанрларының көркем прозадағы көп мағыналық, көп қабаттылық қызметі айқын көріне бастады» [8, 4 б.].

Киелі орынның киелі болуы – ондағы кешеннің халықтың санасында туған діни-мифологиялық таным-түсінік, ғұрыптық

әрекеттердің және оның ертедегі ескерткіштермен қаншалықты байланыстылығында [9, 35 б.].

Киелі орындардың киелілігі туралы түсінік қандайда бір мекеннің халыққа қасиеттілігі мен ерекше артықшылығы танылып, көпшілікпен мойындалғаннан кейін ғана қалыптасады. Орынның қасиетті болуы сол маңды мекендеген тұлғаның немесе тіршілік иесінің қасиетіне де байланысты. Жоғарыда біз келтірген көркем шығармалардағы сакралды орындар Күшікбай батыр моласы, Темірбаба, Шопан ата, Қараман ата моласы, Домбылақ батырдың моласы, Алашаханның кесенесі болсын барлығы да тарихи тұлғалардың есімдерімен тығыз байланысты. Ең алдымен халық арасына олардың ерекше қасиеті жетіп, халықтың сеніміне ие болуы.

Қорыта келгенде, киелі орындар туралы ұғым – ол, сол маңды қоныстай жайылған елдің таным-түсінігінде сол аталған жердің қасиеті мен киелілігі танылып, көпшілікпен мойындалғаннан кейін ғана қалыптасқан. Киелі ұғымның қалыптасуы кейінгі орта ғасырлар тұсынан бастап халық арасында басым орын алды. Себебі, осы кездің өзінде шағын ғана аумақтағы жерлерде түрлі тарихи кезеңді қамтитын алуан түрлі ескерткіштер шоғыры молынан топталып, тіпті жіктеле де бастады. Киелі жердің айқын көріністерінің бірі сәулет ескерткіштері болып табылады. Сәулет ескерткіштері – оларды құрған қоғам өмірі туралы бай ақпараттар көзі. Олар саяси ахуал, идеология, ғылыми және өндірістік әлеуеттің дамуы, дәуірдің эстетикалық нормалары, халықтардың мәдени байланыстары және мәдени стандарттардың таралуы, құрылыс деңгейі туралы айқын түсінік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Әуезов М. Әр жылдар ойлары. Қазақша және орысша жазылған зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Қазмемкөркемдебас, 1959. – 556 б.

2 Камалова Ф. Б. Қазақстанның киелі жерлері: дінтанулық талдау. – Алматы, 2020. – 130 б.

3 Дін саласындағы өзекті мәселелер бойынша 20 сұрақ-жауап. 8 - шығарылым: Діни-рухани ұғымдар/ Құраст. А. Әбдірәсілқызы, М. Исахан, М. Муслимов және басқалары. – Астана: Дін мәселелері жөніндегі ғылыми- зерттеу және талдау орталығы, 2016. – 62 б.

4 Есім Ғ., Артемьев А., Қанаев С., Біләлова Г. Дінтану негіздері. – Алматы: Білім, 2003.

5 Жаксылыков А.Ж. Проза М.О. Ауэзова 20-х и 30-х годов (психологизм, конфликт, повествовательные формы): дис. канд. филол.наук. – Алма-Ата, 1984. – 169 с.

6 Мәуленов А. Қазіргі прозадағы мифтік-аңыздық қолданыс. Монография. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2008. – 184 б.

7 Есенберлин Илияс. Қаһар. Роман. – Алматы: Атамұра, 2003. – 288 б.

8 Мауленов А.А. Қазіргі қазақ прозасындағы аңыздар мен мифтердің көркемдік қызметі (Илияс Есенберлин, Әбіш Кекілбаев, Тәкен Әлімқұлов шығармашылығы) / Филол.ғыл.канд.…… авторефераты.– Алматы, 2001. – 24 б.

9 Fuad Köprülü. Ахмет Ясауидің аңыздық-хикаялық өмірі. «Ақиқат» <http://akikat.kazgazeta.kz/?p=9325> 27.06.2018.

МЕДЕУ СӘРСЕКЕЕВТІҢ «ҚАЗАҚТЫҢ ҚАНЫШЫ» РОМАН-ЭССЕСІН МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУ

ТОКОШБЕКОВА Г. К.

магистрант, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Соңғы жылдары қазақ прозасы бір жола шарықтап, әдебиет зерттеушілері мен әдебиеттанушы ғалымдар тарапынан жоғары бағаланып келеді. Осы әдеби даму үрдісіне өзіндік жазу стилімен келген дарынды жазушы М. Сәрсекеев шығармалары - өмірдің өзегінен алынып, айналадағы күнде көріп жүрген құбылыстарды өзіндік шұрайлы да құнарлы тілімен, онтайлы тәсілдерімен тамаша бере білген шыншыл құндылық болып табылады.

Ә. Нұршайықов: «Алыпты алып қана арқалай алады, Абайдай данышпанды Мұхтар Әуезов әлемге танытты. Сәтбаевтың ұлы тұлғасын Медеу Сәрсекеев ұлықтады» деп айтқандай, ұлы ғалым өмірін ұлықтауға М. Сәрсекеев 45 жыл ғұмырын сарп етіп, осы уақытта ұзын саны 10 кітап дүниеге әкелген. Сол кітаптардың ең көлемдісі – «Қазақтың Қанышы» мен «Қаныш елі». Автор Қаныш Сәтбаевтың ізімен жүруге, ол болған орындарды көзімен көруге айрықша мән бергені байқалады. М. Сәрсекеевтің алғаш Қаныш туралы қалам тартуы мен соңғы роман-эссесінің арасында отыз алты жыл өтіпті. Осы уақыт ішінде Қаныш жайында жеті кітап жариялап, бұл кітаптары әлемнің жүз он екі еліне тарапты [3, 42 б.].

«Қазақтың Қанышы» шығармасы роман- эссе жанрында жазылған.

Роман-эссе – романның да, эссенің де жанрлық ерекшеліктерін қамтитын әдеби туынды. Ақиқат өмірдің барша тыныс-тіршілігін көркем образдар жүйесі мен сюжет, тартыс арқылы жеткізудегі роман жанрының мол мүмкіншілігі эссенің табиғатындағы еркіндікке тұтасады. Роман-эссе жанры – бұл еркін форма мен композицияға ие, автордың субъективті пікірі көрініс табатын, публицистикалық, деректі және ғылыми шығармалардың элементтерінен тұратын жиынтық жанр. Роман-эссенің ғұмырнамалық, естелік сипаттарынан бөлек, ғылыми танымдық, сыни талдамалық сипаты ерекше көрінеді.

Біріншіден, роман-эссеге өмірбаяндық сипат тән. Медеу Сәрсекеевтің «Қаныш Сәтбаев» шығармасында оқиға романға тән біртұтас сюжеттік желіні қамтиды. Қаныш Сәтбаевтың тұтас өмірі Медеу Сәрсекеевтің баяндауы бойынша романда тұтас көрініс береді. Қаныш Сәтбаевтың жүріп өткен белестерін белгілі бір динамикалық байланысқа бағындыра отырып, көркемдік дамудың биік сатысына көтереді. Әрбір үзікте кесек ойдың, өмірлік байламның, күнделікті өмірдің терең ұшығы жатады. Адам өмірінің қайталанбас ерекшеліктері, белгілі бір адамға ғана тән айрықша құбылыстар тарихи-салыстырмалы тұрғыда көркемдік дамудың биік сатысына көтеріледі.

«Қаныш Сәтбаев сияқты қиямет заманның оты мен суын белшесінен кешіп, қияпат кезеңнің ызбары мен ызғарын басынан өткеріп, сол заманы мен кезеңі бетін берсе таспай, сыртын берсе саспай, қашанда халқының қамын өмірінің мағынасы деп білген тағдыры күрделі тұлғаның ғұмырнамалық диалектикасын ашып көрсету және терең біліктілікпен, тегеурінді қаламгерлікпен ашып көрсету қиыннан да қиын шаруа. М. Сәрсекеев сол қиынның қиынымен беттесе отырып, замана көлденең тартатын мың сан құбылыстың тағдыр қалыптастырғыш тілін зерделеу арқылы «Заман – Қоғам – Адам» проблемасын тұжырымдамалық өреде көрсетіп бере алған. Яғни заман мен қоғамның ең бір шиеленіске толы ширыққан кезеңінде ұдайы ұлы тұлғалардың сын тезіне түсіп отыратыны және ондай шақта ұлы тұлғалардың тегеурінді әрекет-қарымы керісінше қоғамдық, қажет болса заманалық құбылыстарға ықпал ететіні шеберлікпен суреттелген» деп пікір білдіреді ғалым Рымғали Нұрғалиұлы [2].

Екіншіден, баяндау тәсілінде шексіздік, еркіндік басым болады. Мұнда романдағы секілді ірі қақтығыс жоқ. Шығармадағы баяндау тәсіліне қатысты Рымғали Нұрғалиұлы келесідей талдау жасайды:

«Автор Қ. Сәтбаевтың ізімен жүруге, ол болған орындарды көзімен көруге айрықша мән бергені байқалады. Әсіресе, Қанаңның көзін көргендермен сырласып, ұлы тұлғаның өмір майданындағы болмысын тану үшін, дәлірек айтқанда, ұлы тұлға бейнесін сомдау үшін ұрымтал пайдалана білген. Бұл ретте, тарихи деректер, айғақтар, естеліктер, архив материалдары авторлық баяндауды жандандырып, бас қаһарманның өсіп-жетілу жолдарын, ғылыми-кәсіби шыңдалу кезеңдерін барша ақиқатымен аша түсуіне себепші болып отырады».

Үшіндіден, сыншылдық сипаты болады. Бұл кітаптан Қаныш Сәтбаев секілді ірі тұлғаның бүкіл болмысын, кескін-келбетін, жан дүниесін ғана емес, кісілік қасиетін, азаматтық қалпын, білім деңгейін түгел танып шығуға болады. «М. Сәрсекке романда бас кейіпкерді бірыңғай сыдыра мақтауға бармайды. Өмір шындығын өзек ете отырып, Қанаңның қателескен, сүрінген, шамырқанған, ширыққан тұстарын, сондай-ақ ізденген, күрескен, жеңіске жеткен кезеңдерін шығарманың алтын арқауына айналдыра алған. Мұның өзі, авторлық қиялға көп ерік бере қоймайтын ғұмырнамалық романның көркемдік өресін биіктетуге кепіл болған. Былайша айтқанда, автор өмір драмасын өнерге айналдырған» (Рымғали Нұрғалиұлы) [2].

Төртіншіден, тұтас бір оқиға үзіктілік арқылы беріледі.

Мысалы: «Баянауыл аясында» бөлімі 8 үзік оқиғаға бөлінеді.

Бірінші үзік – Кенжетай

Екінші үзік – «Қашаған құлын қасқырға алғызбайды»

Үшінші үзік – Биге шықты дөңгелеп

Төртінші үзік – «Қанат ұшқанда қатаяды»

Бесінші үзік – Төңкеріс толқынында

Алтыншы үзік – Тура биде туған жоқ

Жетінші үзік – Судья мен профессор

Сегізінші үзік – Сібір шамшырағында

Қазіргі күнде мектеп оқушыларына мұндай кіріктірілген жанрды оқыту үлкен жаңалық. 10-сыныптың «Қазақ әдебиеті» пәнінің оқу жоспарында қарастырылып жүрген Медеу Сәрсекенің «Қазақтың Қанышы» роман-эссесін қалай оқытуға болады?

Шығарманы оқыту барысында ең алдымен мақсат қоямыз:

– әдеби шығармаға сюжеттік-композициялық талдау жасау арқылы идеялық мазмұнын түсіну;

– әдеби шығарманың композициялық ерекшеліктерін талдау.

Сонымен қатар шығарманың тарихи және көркемдік құндылығын анықтап, бағалау алған түсініктерін бөлісіп өмірмен байланыстыра білу арқылы оқытып, оқушыларды шағармашылық жетістіктерге жетелейміз.

Сабакты бастамас бұрын оқушылармен көңіл күй ахуалы өткізіп аламыз.

I Тренинг «Жан жүрек сыры».

– Мына үлкен ақ жүрекке назар аударыңыздар. Ол тірі емес, дүрсілдемейді. Біз қазір оған жан беруіміз керек. Қатысушыларға түрлі-түсті қағаздардан жасалған кішкентай жүректер таратылып, оған жылы, мейірімді сөздер жазулары сұралды. Жансыз жүректі жандандыру. Плакаттан үлкен жүректі қиып алып, сол жүрекке жылы-жылы сөздер жазылған кішкентай жүректерді орналастыру. Сұрақ: Қалай ойлайсыздар, жүрегіміз жанданды ма? Қайтіп? Неліктен?

Ең бастысы сүйе білу керек. Қайырымды болу – ол еліне, табиғатқа, адам баласына деген махаббаттан басталады. Әр уақытта жақсы сөз айтуға, қайырымды іс жасауға бейім болу. Әр уақытта қасыңыздағы баланың пікірін, не қажет ететінін тыңдай біліңіз. Ерік беріңіз. Шыдамды бола біліңіз. Оның ісін бағаланыз. Жасаған қателігін көре тұра, оған сенетінін білдіріңіз. Күлімдеп, қасында бірге болуға көңіл бөліңіз.

II Қызығушылығын ояту.

«Кинометафора» тәсілі

«Тарих. Тұлға. Тағдыр» бейнебаян көрсетіледі. (1 минут, 56 секунд)

«Тарих. Тұлға. Тағдыр» Топтың атын М.Сәрсекке-Қаныш-Тарих немесе Тағдыр-Тұлға ұғымдарымен байланыстырып қорғау. 2 минут топта ақылдасып әр топтан 1 оқушы жауап береді.

Кері байланыс топ бойынша жүргізіледі.

Дескриптор:

«Тарих. Тұлға. Тағдыр» сөздерінің мазмұнын ашады; Қаныштың Отанға жасаған ғылыми қызметін бағалайды; Деректерді шығарма мазмұнымен байланыстырады.

Кімде қандай ой туды? (оқушылар пікірі)

«Ой қозғау» әдісі (Оқушылар қазақта үйдің ең кіші баласын кім деп атаған?)

(Сабактың тақырыбын ашады.

Бүгінгі сабағымыздың тақырыбы: «Қазақтың Қанышы» роман-эссе «Кенжетай» бөлімі)

Сабақтың мақсатымен таныстыру
– әдеби шығармаға сюжеттік-композициялық талдау жасау арқылы идеялық мазмұнын түсіну;

– әдеби шығарманың композициялық ерекшеліктерін талдау.

Мұғалімнің кіріспе сөзі:

– Қаныш Сәтпаев – қазақ ғылымының атасы. Қазақтан шыққан тұңғыш академик, инженер-геолог. Оның есімі Иссак Ньютон, химия атасы Менделеевтермен қатар аталады. Ол бар ғұмырын туған ұлтының тірлігін түзеуге сарп етіп, артында сөнбес сөуле, өшпес із қалдырды. Көзі тірісінде аңызға айналған ұлы тұлғаның еңбегін халық ұмытпақ емес, ұлықтайды. Ендеше, сіздер қалай ұлықтайсыздар?

III Сабақтың негізгі бөлімінде топпен жұмыс

1-тапсырма

1- топ « Торлы диаграмма» әдісі арқылы мәтін мазмұнын диаграммаға түсіреді.

2-топ « Оқиға тауы» әдісі арқылы мәтін мазмұны бойынша әдеби шығармаға сюжеттік-композициялық талдау жасайды («Кенжетай» бөлімін оқушыларға оқуға қосымша тапсырма берілген болатын).

Дескриптор

– Мәтін мазмұнын торлы диаграммаға түсіреді

– «Оқиға тауына» сюжеттік-композициялық талдау жасап жазады.

3-топ

« Сен және мен» әдісі

Тақырып бойынша бір сұрақтан дайындайды

Дескриптор

– Бүгінгі тақырып бойынша бір сұрақ дайындайды

Сұрақтарға нақты жауап береді.

ҚБ. « Мадақтау» сөздері арқылы

2-тапсырма

« Ойлан, жұптас, бөліс» әдісі

1-жүп « Имантайдың өмірдегі зор өкініші»

2-жүп «Иса қажының қызы Әлима»

3-жүп « Имантай бидің құран кітабының мұқабасына жазып қалдырған сөзі»

4- жүп « Ғабдулғанидің Қаныш атанып кетуі»

Дескриптор

Оқушылар жұптасады

– Әр жүп өзіне берілген тақырып бойынша оқулықтан үзіндіні тауып жазады.

ҚБ. « Жұбынды бағала» әдісі арқылы

IV Үйге: «Қашаған құлын мен қасқыр» бөлімін оқуға беріледі

V Кері байланыс

Мұғалімнің кері байланысы:

«БББ» кестесі арқылы бүгінгі тақырыпқа сипаттама беріп, өз ойларын білдіреді.

Сабақты соңында М. Сәрсекке жіберген видеосәлемдемені көрсету.

Медеу Сәрсекеев – әдебиетімізде оз орны бар көрнекті жазушы. Медеу Сәрсекенің аты аталса бүкіл қазақ елі Қаныш ағамызды, Жезказғанды, Абай елі - Семейді, Баянауылды, оңтүстік астанамыз Алматыны еске аламыз. Мен қазақтың деген ұстанымға ділі бекем, отаншыл рухын әрқашан да жоғары ұстайтын азаматтарымыз бұл еңбекпен жан-жақты танысса деймін. Ұлтымыздың ар-ожданын және биік абыройын аспандатқан ғалым, қайраткер тұлғамыз туралы мұндай қасиетті, қадірлі шығармаларды қазақ перзенттері ұрпақтан-ұрпаққа әйгілеп, төл тарихымызды құрметтеуде жас ұрпаққа үлгі етуіміз қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Сәрсекеев М. Қаныш Сәтбаев. – Алматы: Жалын, 1983. – 528 б.

2 <https://adebiportal.kz/kz/retailing/view/348>

3 Зайкенова Р., Нұрланова Л. Н. «Қазақ әдебиеті» 10-сыныбының жаратылыстану-математикалық бағытына арналған оқулық. – Нұр-Сұлтан : Арман ПВ, 2019. –128 б.

ҚАЛА МЕН АУЫЛ ТІЛІН ЛИНГВОМӘДЕНИ ТҰРҒЫДАН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

ТӨЛЕПБЕРГЕНҚЫЗЫ О.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Антропоцентристік бағыттың пайда болуы когнитивті лингвистика (В. А. Маслова, И. А. Стернин), әлеуметтік лингвистика (Н. В. Баграмова, Р. М. Фрумкина), психолінгвистика (А. Н. Леонтьев, Р. М. Фрумкина) әлемтану лингвистикасы (Е. М. Верещагин,

В. Г. Костомаров) сынды тіл мен мәдениеттің өзара қарым-қатынасын қарастыратын бірқатар ғылыми пәндердің пайда болуына әсер етті. Бұл бағыттың дамуында, ғылым саласы ретінде қалыптасуында жоғарыда аталған ғалымдар зерттеулерінің әсері ерекше. Қазіргі уақытта орыс және қазақ тілі білімі аталмыш салалар бойынша осы ғалымдардың зерттеулеріне сүйеніп келеді. Аталмыш ғалымдар еңбектеріндегі теориялық тұжырымдарға сүйене отырып, ғылыми тұжырымдар жасауда.

Кейінен бұл ғалымдар қатарына В. В. Воробьев, Е. И. Зиновьева, В. И. Карасик, В. В. Красных, Ю. С. Степанов, В. Н. Телия сияқты ғалымдар келді.

Лингвомәдени аспектілер оппозициясының зерттелуі концептуалды тұжырымдама негіздемесінде жүреді және ол лингвоәлеуметтік мәдениеттің дәстүрімен байланысты болғандықтан, бұл әртүрлі әлеуметтік процестердің әсерінен тілдік өзгерістердің мәнін анықтаудың перспективалық тәсілі болып көрінетіндігі зерттеулерде дәлелденген. Лингвомәдениеттану аясында оппозицияға жүгінудің өзектілігі олардың әлем туралы әртүрлі идеялар жиынтығын сипаттаудың бір әдісі болып табылатындығына және оны сипаттаудың әмбебап құралы ретінде әрекет ететіндігіне байланысты, бұл ретте екі карама-қайшы ұғымдар қарастырылады, оның бірі белгілі бір қасиеттің бар екенін айтса, енді бірі жоққа шығарады (Н. С. Трубецкий).

Осы сияқты әртүрлі білім аумағындағы зерттелуер қала мен ауыл ұғымдарының ара-қатынасын қарастыруға мүмкіндік береді.

Қала мәдениеттің дамыған ошағы болса, ауыл неғұрлым қазақылықтың, шаруашылықтың сақталған мекені. Қалалықтар мен ауылдықтардың тұрғылықты мекеніне, айналысатын кәсібіне байланысты ерекшеліктің болатыны белгілі. Себебі тіл қоғамдық құбылыс. Қоғамға қатысты тілінде ерекшелік болатыны дәлелдеуді қажет етпейтін шындық.

Тарихи аспект тұрғысынан қарасақ, ауыл – мал шаруашылығымен, бау-бақшамен, егіншілікпен айналысатын ел. Жергілікті мекеніне байланысты тілінің лексика-грамматикалық ерекшелігі сол мекеннің дамуына да байланысты болады. Қала мен ауыл түсініктерінің ара жігі оппозиция ретінде қарастырылады, ең алдымен әлеуметтік-экономикалық әспект ретінде. Қоғамдық-экономикалық еңбектің бөлінуі, халық тығыздығы, қаланың экономикадан басқа да саясат, әлеуметтік, мәдени және т.б. функцияларының орындалуы. Сонымен қатар нарықтың болуы, елді мекеннің құқықтың мәртебесі де

қаланың ауылға қатынасы бойынша оппозиция болуына мүмкіндік беретін критерийлер түзеді.

Оппозиция дегеніміз не? Оған сөздікте берілген анықтама: «Оппозиция в лингвистике – одно из понятий структурализма: существенное для смысловоразличения различие между единицами плана выражения (например, звуковое противопоставление, которое может дифференцировать значения двух слов). Такому различию соответствует различие единиц плана содержания. Понятие оппозиции используется для разграничения языковых единиц (инвариантов) и их вариантов: инварианты способны вступать друг с другом в оппозитивные отношения, а варианты не обладают такой способностью (их отношения неопозитивны)» [1].

Келтірілген анықтама википедия сөздігінен алынған. Қала мен ауыл ара-қатынасының интерпретациясы философиялық аспектіде өрілген. Философиялық интерпретацияға сәйкес, қала мен ауыл келесі оппозициялық жұптарла нақты көретілген: табиғат – мәдениет, тәуелділік – еркіндік, топтық – жекелік. Қала мен ауыл карама-қайшылығының философиялық негіздемесіне, белгілі «өзім» мен «өзге» оппозициясы жатады.

Осыған орай қала мен ауылдың дәстүрлі бөлінуі қатаң мағынасын жоғалтып, керісінше әртүрлі өмір салтына өкеледі. Білімнің және басқа да салаларда жасалған зерттеулер, қазақ мәдениетінде кең, пәнаралық қала/ауыл оппозициясының бары жайлы айтуға мүмкіндік беретін, қала мен ауыл мағыналарының карама-қайшылықтарын көрсетуге философиялық, тарихи, экономикалық және де тағы да басқа критерийлер ұсынылған. Бұл тек лингвистикалық ақпаратты ғана емес, сонымен қатар сөздің артындағы тұжырымдамаға жол ашатын тілден тыс ақпаратты да біріктіретін когнитивті және лингвомәдени негізделген жүйелік-құрылымдық сипаттамалардың жиынтығы ретінде түсінілетін интегративті тәсіл. В. Н. Телия бойынша тіл белгілері мен ұлттық мәдениет белгілері арасындағы байланыстырушы буынның рөлі мәдени коннотацияға жатады, оған тілдік бірліктердің денотативті және коннотативті құрамын байланыстыра отырып, бағалау біліктілігінің негізі ретінде әрекет ететін ассоциативті – бейнелі компонент кіреді [2].

Антропоцентризм принципі қазіргі лексикографияға да әсер етті, сөздікке лингвистикалық ақпараттың ғана емес, сонымен қатар мәдени, социологиялық, психологиялық сипаттағы ақпараттың көзі ретінде жаңа талаптар қойды. Сонымен, Ю. Д. Апресян қазіргі

лексикографияның өзіндік ерекшелігін «сөздің кең мағынасында философия мен мәдениеттің синтезі» деп анықтайды, өйткені кез-келген халық мәдениетінің едәуір бөлігі оның тілі арқылы жүзеге асырылады және тіл өзінің барлық байлығында сөздікте бекітілген (Ю. Д. Апресян) [3].

Сөзді дәстүрлі лексикографиялық талдауда бірінші кезең оның тіл жүйесіндегі орнын анықтаумен байланысты. Қала мен ауылдың таңбалауыштары елді мекендердің атаулары болғандықтан, осы лексика-семантикалық топтың шекаралары мен құрылымын анықтау өзекті болып табылады. Әкімшілік елді мекендерінің қала, ауыл, аудан, қалашық, кент, шаһар, қала типтес поселка, жұмысшы поселкасы, қыстақ, күзеу, жайлау т.б. атаулардың барлығын сөздіктерден көруге болады.

Қазақ тілінің паремиясы мен фразеологиясында «ауыл» лексемасы мен «қала» лексемасында қарсылық бар. Мысалы:

Дала көркі – мал,
Қала көрісі – тал.

Көше қаланың – көркі.
Көкорай – даланың көркі.

Ана көркі – алдындағы баласы.
Қала көркі – үйі, орман, ағашы.

Осы келтірілген мысалдардан қала мен ауылдың оппозиция құра алатынын көруге болады. Мәселен, ауылда мыңғырған мал, қалада әсем гүлзарлар, малды көрмейсің. Әдемі текшеленіп салынған әсем көшелер, ауылда көкорай шалғын, жусан, таулы дала. Сонымен қатар қалалықтарда ауыл адамдарына қарағанда бала саны шектеулі. Ауылдағыдай бір үйдегі он баланы көре алмайсың. Ауылдықтардың әрбір екінші не үшіншісі көп балалы.

Ауыл мен қаланы оппозиция ретінде қарастыруға мына белгілер де негіз болады.

- 1) қала – қоршалған (жабық) орын, ауыл - таулы, ашық кеңістік;
- 2) ауыл малмен және егіншілікпен байланысты (мал шаруашылығы, егістік, бау-бақша) және қалада мұндай байланыстың болмауы.

Қала мен ауыл тілінің ерекшеліктері экономикалық, әлеуметтік, идеологиялық, дүниетанымдық және басқа деңгейлердегі адам болмысы мен санасындағы маңызды айырмашылықтарды көрсетеді. Қоғамдағы экономикалық және саяси өзгерістерге байланысты қала

мен ауыл әлемдегі тілдік бейненің ең мобильді бөліктерінің бірі болып табылады, сондықтан мұқият зерттеуді қажет етеді.

XXI ғасырда қазіргі заманғы қаланың тілдік келбеті көптеген лингвистердің назарын аударады. Қазіргі қалалардың көпмәдениеттілігі, әр түрлі субмәдениеттердің, халықтың әлеуметтік және кәсіби топтарының қызығушылықтары, қажеттіліктері мен мүмкіндіктері салаларының көптігі қала мен оның тіліне жаңа ерекшеліктер береді. Қала тілін оқып үйрену қазақ ұлттық және қазақ әдеби тілінің стильдік таралуын түсінуге, белгілі бір әлеуметтік, қоғамдық топтың қазіргі қазақ тілінің сөздік қорын дамытуға қосқан үлесін бағалауға, мәдениетін тануға және тұтастай алғанда, қазақ қоғамының әлеуметтік қатынастарын өзгертуге көмектеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Википедия
- 2 Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
- 3 Апресян Ю. Д. Языковая картина мира и системная лексикография. М.: Языки славянских культур, 2006. – 913 с.

I. ЖАНСҮГІРОВ ПРОЗАСЫНДАҒЫ КӨНЕРГЕН СӨЗДЕР

ТУГАЕВА А.
магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
ҚАПАСОВА Б. Қ.
профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

I. Жансүгіров шығармалары – 20-ғасырдың бас кезіндегі қоғамдағы түрлі өзгерістер мен танымдар, түсініктер қайшылығының суреттері. Таным мен түсініктердің өзгерістері тілдегі сөздер арқылы көрінеді. Сондықтан да таным мен түсініктердің ауысуы сөздердің ауысуымен де түсіндіріледі. Қоғамдағы жаңа саяси, әлеуметтік қатынастар, тұрмыстық жаңа қалыптар бірнеше жаңа қабаттардың түзілуіне жағдай жасайды. Сол жаңа қабаттармен бірге тілге жаңа ұғымдар мен танымдар келіп, бұрынғы түсініктерді ауыстырады.

Көнерген сөздер – қолданыстан шығып қалған, мағыналары көмескіленген сөздер. Жазушы тілінде тарихи сөздер де архаизмдер де кездеседі.

1 Айтылып сойылған мал, берілген тасаттық, тіленген батаның біреуі де қабыл болмай, құдай халықтың көз жасын көрмейтін сияктанды» [1, 248 б.].

2 Бадырақ – байдың жалшысы [2, 6 б.].

3 Біреуді біреу басып-жаншып көкбәрі топалаңына айналды [1, 327 б.].

Жазушы тілінде көнерген сөздер ұлттық танымға қатысты, ұлттық шаруашылық пен дәстүр, дағдыға қатысты қолданылады.

Халық тұрмысын жеткізуде көнерген сөздерді шебер қолданады.

Жазушы шығармаларындағы көнерген сөздер халықтық заттар мен құбылыстардың атауы болып қолданады. Бұл өткен тұрмысымызда болған, көбі әлі де қолданылып келе жатқан тұрмыстық бұйымдардың, белгілі бір кәсіпке, шаруашылыққа, салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа, наным-сенімге, баспанаға, киім-кешекке, ішер асқа, туыстық қатынасқа, ел билеу ерекшелігіне, заң тәртібіне, әдеттік правоға байланысты қолданылатын, халқымыздың тұрмыстық және тілдік өзіндік ерекшелігін көрсететін арнаулы атаулар мен сөз тіркестері. Тіліміздегі қарапайым сөздерге байланысты туындаған көнерген ұғымдардың өздері кейде қат-қабат бірнеше бөліктен тұруы да мүмкін. Төмендегідей топтарға бөлуге болады.

1 Заттың, құбылыстың тікелей атауы.

2 Мифологиялық діни, астрологиялық сенім-нанымға, киелі мақұлық (тотем) ретінде табынуға қарай жасалған.

3 Салттық-тұрмыстық әдет-ғұрыпқа, әр-түрлі ырым-сырым, дәстүр, кәделерге сәйкес пайда болып, қалыптасқан ұғымдар.

4 Астрономиялық атауларға: айға, күнге, жұлдыздарға.

5 Төрт түлік малға, жабайы аңдарға.

6 Тұрмыстық заттарға, кәсіптік құрал-жабдықтарға қатысты.

7 Аңшы-саятшының аспаптарының ататры.

8 Табиғат құбылыстары.

«Алатаудың жайлауынан етекке түскен ел Сарыағаштың сазына жыбырлай қонған. Сүттіген сазынан шабылған пішен әлдеқашан жиналып, мал жалпақ жайылысқа қоя берілген. Ерте салған егін пісіп, егіншілер бау тары іше бастаған кез. Бай ауылдың малдары әлі тауда, салқын жерде. Бұл жердің күні ыстық болғандықтан сүмбіле тумай, су мұздамай жайлаудың қой етекке түспейді. Күннің жалыны қайтпай түскен тоқты шаң қуып, өкпеге шалдығып, тышқағы көп болады. ...Қолдағы жылқының түрі: сауын бие, мінетін ат. Өзге

жылқы отарда. Құлын желіге байланбайды, енесіне қосақтаулы» [1, 31 б.]. Сөздердің көнелену мәнге ие бірліктердің көбі тілімізде тіркес ретінде қолданылатын күрделі сөздер мен қалыптасқан фразеологизмдер және мақал-мәтелдер түрінде кездеседі.

Жазушы тіліндегі: Сарыағаштың сазына жыбырлай қонған, ит кемірген асықтай, арық қойдай тырысып, бөрте серкедей тіктііп, төбеттей арсылдап т.б. Осыған орай айта кететін бір жағдай: бүгінгі фразеологизм, мақал-мәтел деп жүрген тұрақты тілдік единицалардың басым көпшілігі – бір замандағы күнделікті қарапайым тіршіліктің, құбылыстың, шаруашылықтың, кәсіпшіліктің, өзара қарым-қатынастың нәтижесі ретінде қалыптасқан тілдегі көрініс. Көнерген сөздерге қарап олардың жасалу тәсілдерін де, сөйлем ішіндегі мағынасын да ашуға болады.

Жазушы суреттеуінде 20-ғасыр басындағы қазақ халқының тұрмысы мен шаруашылығын суреттейтін барлық деректер тілдік материалдар арқылы табылады. Көшпелі халықтың қыспаққа түсіп, бұрынғы қалпынан айырыла бастаған шағы, отырықшылыққа көне бастаған кезең суреттері қоса өріледі. Дегенмен халықтың мал шаруашылығына қатысты түсініктерін ашатын қазіргі қолданыстан шыққан көнерген сөздер мен сөз тіркестері: жайлау, сүмбіле тумай, су мұздамай, тоқты, сауын бие, мінетін ат, отар, құлын, желі, енесі, қосақтаулы т.б.

Жазушы шығармаларында қазақ халқының отырықшылыққа көшкен кезінің суреттеі мол болуымен ерекше. Қаламгер шығармаларында көшпелі елдің, жаз жайлап, қыс қыстаған кезінен гөрі саудаға бейімделген, отырықшы мәдениетке қалыптаса бастаған кездерін беретін сөздер мен тілдік материалдар мол кездесуімен өзгеше.

«Тұрқы есік пен төрдей, оқтаудай қатқан жайсаң құланы жайтаңдатып, әлгі мылтық атқан Құсайынға таяу келіп тұра қалды» [1, 313 б.].

Жазушы тіліндегі көнерген сөздер жаңа мағыналық сипатқа да ие. Атап айтқанда ойды нақтылау мен дәлелдеу мәнінде жұмсалады.

Қазақ үшін жылқы малы ең қадірлі екені белгілі. Жігітті мінген атына қарап тану қазақ дәстүрінде бар. Жазушы Тәуке жайын баяндайды. Оның тар қыспаққа көнбеген бейнесі, кең далаға еркіндік іздеген бейнесін астына мінген аты да әйгілейді.

Тұрқы есік пен төрдей – үлкен, арғымақ дегенді білдірсе, оқтаудай қатқан – әбден жараған, бабындағы құла ат кімнің де болса арманы болар сәйгүлік.

«Қыр мен қаланың қоспасынан құралған бай ауылының рені сияқты олардың қонағы да араласпай болушы еді. Қонақтың бір бөлігі «өңшен» жақсы қонақ, бай қонақ. Бұлар – қырдың болысы, би, ақсақалдарымен бірге қаланың байлары, Қызылжар, Семей, Алматы, Қапал арасының қыл-қыбыр, елтірі жинаушылары, Омар, Нәжіметдін, Қадырбай, Мәкержі, Ербіт, Қоянды жәрмеңкелерінің жүрімпаздары – Бейсенғұл, Жұма, Мұқат, шекер, бас, ұлтан сататын, Ахмет; биік көк дүкеннің иесі Абрам; Қапал шетік, кәуіш, кәләпуыш сияқты товарлардың иесі ақсақ Жүсіп, темекі, имамы Қажаяхмет, Сарыағаш молдасы Асан сияқтылар – бұл ауылдың қадірлі қонақтарынан еді [1, 31 б.]. Қыл-қыбыр, жүрімпаз, қыр болысы, би, ақсақал, елтірі жинаушылар, жәрмеңке, шетік, кәуіш, кәләпуыш, ұлтан, молда, имам т.б. сөздер сол кезеңді беретін өз уақытының қолданысындағы көнерген сөздер.

Ұлттық әдеби тілдің қатыптасу барысындағы көркем әдебиеттің рөлі жайындағы мәселе өте күрделі. Мұнда тілдердің қай-қайсысына да тән бағыттармен қатар, әрбір әдеби тілдің өзіндік жеке тарихи шешімдері болатындығын мойындау қажет. Қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің қалыптасуы мен дамуы өзде ұлт тілдерінің басып өткен ізін жолма-жол қайталамай, өзіне тән тарихи жолын бастан кешірді.

Қоғамның өзгерістеріне қарай жазушы жаңа сөздер жасайды: уақытты – еңбек күнмен өлшейді.

«Тұра-тұра жарты еңбек күнді жіберіп билет алдық-ау!» [3, 377 б.]. Моншадағы шіреттің түрі жалаңаштық, мазмұны бұқарашылдық болатын көрінеді [3, 379]. Кеңес өкіметі әдебиетті басты идеология жасады. Әдебиеттің түрі – социалистік, мазмұны – ұлттық деген ұстаным негізге алынды. Жазушы шығармасында осыны деталь етіп алады. Қазақ тілінің бай сөздік қорының толығар бір тұсы – сөздердің жаңа мағынада қолдануы. Қазақ тілінде кез келген сөз жаңа мағынаға ауысып, кірме сөздер орнын баса алмайды.

Жазушы шығармасында сөздер жарыспалы нұсқада қолданады. Бұл көбінесе фонетикалық жарыспалылық.

1 Менімен сөйлесіп отырған кісінің жінісі – еркек [3, 385 б.].

2 Қара бұқараның бірсыпырасы қашаннан қаламен өшіне-жай, тұқымынан болыстық үзілмеген Шорман ауылын ит етінен жек көріп, ішінен аулақтана бастады [1, 249 б.].

Алғашқы сөйлемде жынысы – жінісі болып қолданған. Жазушы кейіпкері бала болғандықтан да сөзді жіңішкертіп, сол арқылы кішірейту мағынасын беруді мақсат етсе керек. Бұл қазақ тіліне

20-ғасырдың бас кезінде әлеуметтік топтар мен таптарға бөлу кезінде енген сөз.

Екінші сөйлемде ашына-жай - өшіне-жай болып қолданған.

Бұл жердегі өшіне-тілдегі : «Ашына-жай зат. 1. Таныс, сырлас: 2. Көңілдес, тамыр» [4, 530 б.] мағыналарын емес, жақсы таныс деген, сыйлас деген мағынаға ауысқандығын білдіреді.

Екінші сөйлемдегі «жінісі – жынысы» кірме сөзі де мағыналық реңкі бөлек сөз болуымен өзгерген. «Жыныс- I 1. Адам мен жан-жануарлардың, өсімдіктердің аталығы мен аналығы. 2. Тұқым, нәсіл, зат» [5, 333 б.].

Жазушы кішкентай кейіпкер ұл баланың жынысы деудің келе бермейтіндігін ескерсе керек. Кейіпкердің ақылы мен ойнақылығы, қиялшылығы мен тез өскісі келген арманы да сөз қолдануда бастысы болып саналған. Суреткер тілінің келесі бір бейнелі тұсы – этнографизмдер.

1 Ұлттың жер жағдайы мен географиялық сипаттарын ашатын этнографизм сөздер: бесін, күйек, жайлау, көк үй, жоғары, қыр, ой, дала, қырат, адыр т.б.

2 Тұрмыстық заттар мен шаруашылық атауларына қатысты этнографизмдер: мама ағаш, сырғауыл, түндік, қараша, тең, тұмақ, жасау, шымылдық, елтірі, жүк, шылбыр т.б.

«Сатан жаушы жалам, шылбырды шешіп алып, аттың алқымына кіре сулықтан созып ұстап, жетелей жөнелді. ...Атты үйден көген бойы шығарғанда Сатан аттың дорбасын сыпырып алып, лақтырып жіберді» [1, 233 б.].

3 Таным мен түсінікті ашатын этнографизмдер: аманат, дәмдес, шөкім, нағашы, жиен, серілік, мырзалық, бата,

«Айтылып сойылған мал, берілген тасаттық, тіленген батаның біреуі де қабыл болмай, құдай халықтың көз жасын көрмейтін сияқтанды» [1, 248 б.].

4 Табиғат құбылыстарын суреттейтін сөздер: құралайдың салқыны, тобылғы көктеу, қозы күземі кезі т.б.

5 Әдебиет тіліне тән ұлттық бейнелеуіштер.

Көк бесті ат кермеде тұр, мырзам ояу,

Ел жиі бір-біріне қонған таяу.

Елің тап есің барда, батыр Тәуке,

Жазым боп, бір жеріне түсер қаяу [1, 102 б.].

6 Адам мінезіне қатысты этнолингвистикалық бірліктер деп бөлуге болады: «Міне, мен ат жалын тартып мінгелі сол Жікібайдай

жігітті кездестіре алғаным жоқ. Жігіт ер екен. Ерлігінің үстіне айлакер, әрі найзакер екен!» [1, 102 б.].

7 Салт-дәстүр, әдет-ғұрыпқа қатысты этнографизмдер: кырық жеті, кесек ату, құда түсу, ат ұстар, мойныны құрым ілу, күйеу келу, боз бие айтып сою, бата қылу, ұзату, төркініне қайтару, билік айту, төрелік ету, билер кеңесі, сауға беру т.б.

«Жұлған тырнадай сорайған күздеулі түйелер шилерге ала бұйдалармен тұқырта байлаулы тұр. Күмісті ер-тоқымды көш аттары ауыздығын қарш-қарш шайнап, қалмақша байланған. Иттердің тілі қарыстай болып ши түбінде солықтайды. Ауылдың арт жағындағы дөңеске шаншылған қара шашақты қарағай найза көкке тәу етіп тұр. Көлеңкесіз жердегі адам баласын күн ыстығы сарттың шашлығындай пісіреді.

Кеше екіндіден түйеге қом қойған елдің бәрі мұрттай ұшып тыраюлы. Мамық көрпе-жастықтың үстінде Сағындық та азбан қошқардай қорылдап ұйықтап қалыпты. Оған таяу жаулығы жалпынып, шашы дудыраған Толарсақ бәйбішенің де мұрны бырқырап, қарагер төсі ашылып, емшегі салбырап жатыр. Не болғанын білмейді» [2, 30 б.]. «Бадырақ» романында жазушы 20-ғасыр басындағы қазақ жалшының күйін, теңдікке қолы жеткенге дейінгі көрген жайын, азабын суреттейді. Шығарманың жазылуы сол кезеңдегі тарихи және саяси-идеологияның әсері екені анық. Бірақ жазушы саяси-идеологияның әсерінен де кейіпкерінің жай-күйін, жолын, сезімін жеткізуде ұлттық тілдің бар қалпын көркем қалпында пайдаланады. Әсіресе Бадырақтың Сағындық, Мырзағұл үйіндегі жайын суреттейтін жерлерінде ұлттық ерекшеліктерді, халықтық танымды көрсетуде этнографизмдерді мол қолданады.

Романнан алынған үзіндіде жазушының кейіпкерлерін суреттеуде Сағындықты азбан қошқардай деп, Толарсақ бәйбішені қаракер төсін бейнелеуінен де ұлттық бояу арқылы жол тапқандығын байқатады. Сонымен бірге түйеге қом қою, күздеулі түйелер, шилерге бұйдаларымен тұқырта байланған, қарағай найза, әрі оның көке шаншыла байлануы – тұтасымен этнографизмдерден тұрады.

«Міне, Қоянбайдың сол күннен бастап қозы бағып, қой жайып, жан сауғалап келе жатқан ауылы – Қоянкөз ауылы. Қоянбай Қоянкөз ауылының әркімінде-ақ жүрген. Әсіресе көптен күлімен кіріп отымен шығып келе жатқан үйі – осы Сағындықтікі» [2, 25 б.]. Бадырақтың Сағындық ауылында жүрген кезін суреттеуде жазушы тілінде төгіліп түскен этнографизмдерге куә боламыз. Қозы

бағып, қой жайып, отымен кіріп, күлімен шығып деген тұрақты тіркестердің өзі де қазақы қалыпқа ғана түсінікті.

«Осы қараңғылықпен араласа әр ауылдың қонысында түйенің анда-санда бақ еткен дауысы естіледі. Жылқы кісінейді. Тәрізі бұл өңірдегі ауылдар көшіп жатыр. Жер салқынмен көшпесе бүгінгі кештегі қозы-лақ жете алмайтын кер баланың шеліндей бір бұйрат құм еді.

Сондықтан қатындар сүтті пісіріп, ұйытпай тұрып тұлыпқа құйып, іңірден бастап үйді жыққан. Қомның арқаны тесін қысқан түйелер бақырады. Бір жерден қызғыш құс ұшты, ойқыр демей біреу жортып, бірнәрсе қарап келе жатқандай. Қызғыш осыдан ұшып еді. Бұл бала күренге тоқым салып жайдақ мініп, байдікіне қонған екі қонақтың атын іздеп жүрген қойшы еді. Қойшының аты – Бадырақ. Қойшы көшіп келе жатқан ауылдың жанындағы қоңыр белеске таман келіп, күреңінен топ етіп түсіп, жантайып жата кетті» [2].

Жазушы көшкен ауылды емес, көшуге дайындалып жатқан ауылды суреттейді. Бұған дейінгі көркем шығармаларда көшіп келе жатқан, көшіп қонып жатқан ауылдарды суреттеу мол кездеседі. Абайдың «Жаз» өлеңіндегі көшіп кеп, қонған ауылдың сұлу суреті талай қаламгерге шабыт бергені анық. Ал І. Жансүгіров шығармасында көшуге дайындалып жатқан елдің суреті бар. Көшер кезді, мезгілді «жер салқын кез», көшіп барар жерін «кер баланың шөліндей» деп, қиссаның ең бір тауқыметті жерін еске түсіреді. Көшудің сән-салтанаты мен бірге қиындығы мол екендігін де білдіреді. Ауылдың дайындығын «сүт пісіріп, ұйытпай тұрып, тұлыпқа құйып», «іңірден үй жықты» дейтін ақпараттар мен мәліметтер тіл тарихы үшін ғана емес, ұлттың этнографиясы, дәстүрі мен танымы, түсінігі және тарихы мен шаруашылығын зерттеу үшін де қажет екені белгілі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Жансүгіров І. Шығармалар. Жолдастар романы – Алматы: Жазушы, 1987. – 487 б.

2 Жансүгіров І. Бадырақ <http://kitap.kz/book/121-badyraq/121-badyraq>

3 Жансүгіров І. Шығармалар, бесінші том. – Алматы: ҚМКӨ баспасы, 1964. – 413 б.

4 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1-том. – Алматы: Ғылым, 1974. – 696 б.

5 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

6 Кайдаров А. Структура односложных корней и основ в казахском языке – Алматы: Наука, 1989. –526 с.

ТІЛДЕГІ ӨЗГЕРІСТЕРДІҢ ҚОҒАМҒА ТІКЕЛЕЙ ӘСЕР ЕТУІ

УНЫЙБАЕВА А. Ж.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Кеңес одағының батыры әрі жазушы ретінде артынан өшпес мұра қалдырып кеткен Бауыржан Момышұлы өзінің бір сөзінде «Тіл тазалығы үшін күрес – ешқашан толастамайтын мәңгілік күрес», – деп ерекше атап өткен болатынды [1, 63 б.]. Тілдің үнемі таза болуы және егемен елде тұратын халықтың барлығы оны құрметтеп, қастерлей алса, өзінің ана тіліне деген махаббатын жоғалтпай, мақтанш сезімін сезіне алса құба-құп, әрине. Дегенмен тілдің уақыт кезеңдеріне байланысты өзгеріп отыруы да заңды құбылыс болып табылатыны да жасырын емес.

Сондықтан да кез келген тілдің өзіне тән сөздің құрамы да үнемі жаңарып әрі толығып отыратыны туралы зерттеу ізденістерінде мәлім болды. Аталмыш өзгерістердің болуы жөнінде филологтар мен лингвист ғалымдар айтарлықтай зерттеу жұмыстарын жасай отырып, олардың пайда болу заңдылықтары мен басқа да ерекшеліктеріне аса қатты мән берген-ді.

Тілдің таза болуы, халық арасында өзге тілмен шатаспай тек қана өзінің тұнық қалпын сақтау арқылы жұмыс жасауы – көп елдерде кездесе бермейтін құбылыс. Дегенмен, өзге тілдің бәрін біле отырып, өз тілін құрметтеу – қазақ халқының ертеден келе жатқан ұранындай. Соңғы кездері тіл тұтынушыларының арасында көптеген дау тудыратындай, бірінің жазғанын бірі түзеп беретіндей дәрежеде сөздердің бар болып орын алып жатқаны да кездеседі. Ол да тілдің уақыт кезеңіне байланысты өзгеруінің де сипаты болуы әбден мүмкін. Демек, уақыттың алға жылжуына байланысты әрі заманның өзгеріп, заманмен бірге адамның да жаңарып отыруының нәтижесінде түрлі сөздер дамып, олардың мағынасы да жан-жақты талқыға түсіп жатқан жайы бар.

Қазіргі уақытқа дейін адамдар арасында әр түрлі жазылып қана қоймай, белгілі бір бірізділікке түспей жатқан сөздердің

қатары жетерлік. Адамдардың көп бөлігі көзін жұмып, бірыңғай орфографиялық сөздікке басты назарды аударатын болса, екінші топ өкілдері мүлдем келіспей, қателік деп танып отырады. Екеуінің де жазылуын дұрыс санап, бейтарап ортада ұстауға тағы болмайды. Себебі, тілдегі латын қарпіне байланысты өзгерістерді басшылыққа ала отырып, аталмыш мәселені шешу өте маңызды құбылыс болып табылары анық.

«Туған/ туылған», «рақмет – рахмет», «таңғалу / таңқалу», «дастархан/дастарқан», «қал/хәл», «рақат/рахат» сөздері жоғарыда аталған мәселенің мысалындағы бір бөлігі ғана. Осыған байланысты көптеген ғалымдар өздерінің пікірлерін білдіріп, тіпті арнайы жауаптарын да мақала, ой-жазба ретінде қалдырған болатын-ды. Жоғарыдағы мысалдарды негізгі мысал ретінде алатын болса, көбінесе «қ-х» дауыссыз дыбыстарының қатысуымен орын алып тұрған мәселелер болып табылады.

Негізгі зерттеу нәтижесі бойынша емле ережесінің де негізінде «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі» арқылы осы күнге дейін жоғарыда көрсетілген сөздердің барлығы дерлік «к» әрпімен қолданылып келген болатын [2, 17 б.]. Аталмыш нормалаудың өзі 1983 жылы қазақ тілінің орфографиясының негізгі деген ережелеріне сүйене отырып толықтырулар енгізілген болатын. Тура сол түзетулердің негізгі нәтижесі бойынша «х» әрпі «к» әрпіне ауысып, сөздердің де ауысқан кейпі болатын.

Орфографиялық норманың ережелеріне байланысты Үкімет қаулысының негізінде сөздерді белгілі бір тәртіппен жазу керек екені жайында ережелер бекімеген, тура соған байланысты кімге қалай ыңғайлы болатын болса, сол қалпында жазуды әдетке айналдырған болып табылады. Жалпы қазіргі кезде соңғы 2-3 жылдың көлемінде ерекше қатты талқыға түскен «қ/х» дауыссыз дыбыстарының өзгеріп жазылуларына байланысты мәселелер көптеп қарастырылып жүргені шындық. Тіпті қарапайым жалпы орта білім беретін мектептің оқушылары жоғары оқу орнына түскен кезде нағыз орфографиялық сөздіктермен жұмыс жасай бастаған уақытта ғана дұрыс емлеге назар аударып жататын жайы бар. Соған қараған кезде, мектептің білім алушылары аса бір емлеге мән бере бермейтін болып тұрғаны да... Зерттеу нәтижелерінің негізінде 1980 жылға дейін көптеген сөзде «х» әрпі қолданылғаны туралы айтылады да, кейіннен нормаға «к» әрпімен алмасқан кезде көпшіліктің көне бермегені де сондықтан болып табылады.

Тура осы бағытты зерттеген ғалым Күдеринованың ойынша, аталмыш бағытта орын алатын қарама-қайшылықтардың болып тұруы тікелей айтылу тұрпатымен байланысты болып табылады [3, 64 б.]. Сондықтан да артикуляциялық ерекшеліктерге негізделген «х» әрпі сияқты болып көрінгендіктен, сол қалпында сақталып айтылуға негізделіп отырған жайы бар.

Соңғы уақыттарда әлеуметтік желілердің ортасында талқыға түскен сөздердің де мән-мағынасында айтарлықтай ерекше сөздер қалыптасып, өзіндік сипатқа ие болуда. Қазіргі таңдағы орфографиялық сөздіктерде «көгеніс», «қыргүйек», «шегара» сөздері тура осылай жазылып шығады. Латын қарпіне ауысқан кезде «г» әрпі «к» -ға өзгеріп те кетеді. Ал қазіргі кезде жазылып жүрген сөздер қате пікір болып табылады да, кезінде ғалымдардың ортасында өзіндік жеке пікір бола отырып, сол қалпында жазылып кеткен болып отырғаны да мәлім.

Мақаланы зерттеу барысында аудармашы әрі филолог ретінде қызмет жасап жүрген Назгүл Қожабектің де өзіндік ойына мән беруді дұрыс деп таныдық. Мәтінмен жұмыс жасау барысында, тура осындай мәселелер аудармашылар мен филологтардың басты мәселесі болып табылатыны жасырын емес, әрине. Тіпті тура осыған байланысты барлық ақпараттарды тізе отырып, бұқаралық ақпарат құралдарының өкілдері өзара талқыға салған болатын. Осындай жиналыстардың бірінде Ерден Қажыбек өзінің бір сөзінде «орфографиялық сөздікті қайтадан қараймыз, көп қате кеткен», – деп айтқан болатын [4, 91 б.].

Көбінесе ғалымдар орфоэпия бойынша бастысы қалай айтылатын болса, солай жазылу қажет екенін басты назарға қояды. Тіпті ресми құжаттардың өзінде «шекара», «қыркүйек» деп жазылуын басты орынға қойып отырған жайы бар. Сондықтан да аталмыш сөздерге қатысты айтарлықтай бірізділіктің жоқтығы туралы айтылады. Көптеген аудармашылар немесе тіл білімінің саласында жұмыс жасайтын қызметкерлердің көбісі дерлік 2013 жылы жарық көрген орфографиялық сөздікке барынша жүгінетіні анықталған. Бірақ, осы зерттеуге қатысты ақпараттар легін қарастырып отырған кезде тіпті сол филологтардың да сөздіктермен келіспей қалатын тұстарының да болып тұратыны жайлы білуге болады. Осындай түсініспеушіліктерден кейін көп жағдайда тіл мамандары өздерінің тәжірибелеріне сүйене отырып, шешім шығаратындары туралы да жасырмайды.

Жалпы қазақ тілінің бүгінгі таңдағы жайы мен күйіне байланысты әлі күнге дейін көптеген мәселелер қозғала отырып, әлі де болса шешімін таппай келе жатқан дүниелер жетерлік. Оған себеп, жоғарыда айтылғандай көптілділіктің де әсері басым болып тұрған жайы бар. Мақаланы зерделеу аясында кірме сөздердің де төл тілімізге тигізетін әсерінің зор екенін көруге болатыны туралы да ақпараттардың легі өте көп болып табылады. Сондай-ақ қазіргі тіл білімін зерттеуші ғалымдар қазақ тілін барынша өзге тілдермен салыстыра отырып та, кірме сөздердің барлығын дерлік орфографиялық және фразеологиялық сөздіктердің қатарынан алып тастап жатқан жайы бар.

Қандай да бір уақыттың көлемінде тілдің ерекшеліктері мен қолданылуында да үнемі өзгертулерді жасап тұратын құбылыстың жалпы атауы ретінде – тілдік өзгерістер негізге алынады. Осы орайда тек қана қазақ тілінің ғана емес, барлық табиғи тілдердің де өзгеруі жайында және оның тілдің басқа да салаларына тікелей әсер ететініне алып келеді. Тілді өзгертудегі мәселелер дыбыстарды, лексикалық тұрғыда өзгерісті, семантикалық әрі синтаксистік өзгерістерді де барынша қамтиды. Тіпті уақыт өте келе өзінің тіліне өзгерісті енгізетін лингвистика саласы да тарихи лингвистика деген атауға ие болған-ды.

Жоғарыда келтірілген тілдің өзгеруіне қатысты ақпараттардың дұрыс-бұрыстығын анықтау арқылы көптеген нәтижеге жетуге болады. Сөздің шыны керек, қазіргі кездегі өзгерістер мен түрлі пікірталастарға байланысты тілдің дамуына әрі қолданылу аясының кеңеюіне де барынша кері септігімізді тигізіп жатқандаймыз. Сол себептен де, қазақ тілінің қолданыстағы жағдайын арттыру мақсатында өзіндік бағыт-бағдарларға бөлінген нәтижелі жұмыстарды жүргізу – әрбір қазақстандықтың басты міндеті болып табылады. Алдымен, міндетті түрде «Тіл туралы» заңға да сөздердің емлесіне байланысты, өзгеруіне нақты белгіленген өзгерістерді барынша енгізу қажетті. Негізінде мемлекеттік тілдің дамуына бірден-бір кері әсерін беріп отырған фактор ретінде – көптілділікті айтуға болады.

Орфографиялық заңдылықтардың орындалмай қалуы, кей кезде белгіленген емлеге қарсы шығудың өзі кейбір білім беру орталықтарындағы, тәрбие беріп балалардың болашағын қалайтын бақшаларда болып отырған тілдік ахуалдың нәтижесі болып табылады. Қазіргі кездегі статистикалық мәліметтер негізі бойынша, елдегі аралас мектептердің санының азаймай отыруының да басты

себебі – идеяологиялық кемшілік ретінде бағаланып жатса, ол да тікелей тілдік өзгерістердің нәтижесінде пайда болған құбылыс болып табылады.

Қазақ тілі аясының толықтай ойдағыдай әрі жоспардағы сияқты жүзеге аспай жатқан негізгі себептердің бірі ретінде – қазіргі кездегі ғаламтор желілері мен БАҚ беттеріндегі қазақ тілді контенттің саны мен сапасының аса көңілден шықпауы болып табылады [5,19 б.]. Қазіргі кезде ғаламтордағы қазақ тіліндегі ақпараттар санының аздығы, көптеген ресми әрі танымдық сайттарда ең бірінші орысша берілген мақалалар мен мәліметтердің тізбегінің көп болуы да қазақ тілі арнасының жағдайын кеңейтпесі анық. Жоғарыда келтірілген олқылықтардың салдарынан әрі түрлі себептерден де қазақ тілінің дамуына қатысты болып табылатын азаматтар мен азаматшылардың тілді меңгеруге байланысты құлқының болмауы да тікелей әсер етеді. Ал нағыз өз ісінің маманы болатын азаматтар өкінішке орай қазақ тілін, мемлекеттік тілді басты назарда ұстамайды. Сол себептен де тілдік өзгерістерге ұшырап, жалпы қолданылу аясының тарылуы да тікелей байланысты болып табылады.

Тілдің жаппай дамуына түп-тура әсер ете алатын фактордың бірі ретінде әрбір адамның бойындағы жеке парыз. Демек, егер де тіл өзгеріске ұшырап, бұрынғы сөздер басқаша жазылып, айтылуы өзгеріп, жазылуы да құбылып жататын болса кез келген адам баласы бейжай қарамау керек-ті. Міндетті түрде не себептен өзгергені, оған түрткі болған жағдайы, өзгерісі дұрыс па немесе керісінше бұрыс екені жайлы зерттеу тек филологтар мен лингвистердің мойнында ғана емес, әр азаматта болатын болса тілге деген құрметтің артары сөзсіз.

Тарихы тереңде жатқан қазақ тілінің бай мұрасын келер ұрпаққа жеткізе алу үшін қадамды бүгіннен бастаған жөн. Кез келген болып жатқан өзгерістің барлығына салқындық танытпай, қызығушылықты оятатын болса тілді тұнық әрі мөлдір күйінде аманат ете алуға да мүмкіндік бар. Сондықтан да, тіл білімінде қандай да өзгерістердің болып жатуы заңдылық. Сол заңдылықтарды дұрыс түсініп, мағынасына назар аударып, үлкен жауапкершілікпен қарау арқылы тілдің ғұмырын ұзақ етуге болады. Ол сіз бен біздің қолымызда....

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Әлімбек Г. А. Қазақ тілі: Әдістемелік құрал. – Астана: Ер-дәулет, 2007. – 119 б.

2 Әмірбекова А. Б. Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшеліктері. Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2006. – 115 б.

3 Қажыбек Е. З. Түркі сөздерінің семантикасы: Ғылым дәрежесін алу үшін докт.диссертация. - Алматы, 1989. – 153 б.

4 Манкеева Ж. Қазақ тілін зерттеудің когнитивтік негіздері:Тілтаным. Алматы, 2001. – 192 б.

5 Толыбаев Қ. Бабадан қалған бар байлық. – Алматы: «Қазақстан». – 2000. – 149 б.

М. МАҚАТАЕВТЫҢ ШЕБЕРЛІГІ

УРУСТЫМОВА А. А.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Ақын жырлары жанды бейнелер жасауға шебер. Мұқағали өлеңдерін оқу барысында біздің алдымызға көңілі алып ұшқан, жүрегі алабұртқан, жаны аласұрған, әрі-сәрі күй кешіп, әлденені іздеген, күдігі мен үміті итжығыс түсіп жатқан адамның – замандастарының бейнесін көреміз. Мұқағали жырларын оқығандарының ақылдарына ақыл қосып, білмегендерін біліп, естемегендерін естіп, өміртанымы толысып, соған орай таңдай қаға тамсанған кездерін көріп те, сезіп те жүрміз. Бұл оның дайын даналық ойларды өлең жолдарына ұйқасқа орап бере қойғанынан болар деген болжам бекершілік. Мәселенің түпкі мәнісі – ақынның ой айтудағы өткірлігі, батылдығы, тілін тартпай; ақиқатқа алладай сиынуының арқасы. Ақын өлеңдері - мына біздерге өнеге, тәлім, сабақ бола берері сөзсіз. Біздер ғұмыр бақи–тіршілік, дәм-тұзымыз таусылғанша ақынның жан тебіреністерін түсінуге, күрделі ойлардың күрмеуін шешуге талмай талпынып, ұмтыла беруге жаралғанымызды мойындаймыз.

Философия заңдылығы бойынша ақ болса қара бар, жақсы болса жаман бар, биік болса төмен бар, өмір болса өлім бар. Ақын жырлары философияға тұнып тұр дедік. Жоғарыда айтқанымыз өмір, тіршілік болса, келесі бір өлеңдерінің тобы өлім туралысы. Өлім туралы да ол батыл жырлаған. Мұхтар Құл-Мұхаммед, Мұқағалидың өлімді жырлауына байланысты: «Әлем әдебиетінің тарихында көзі тірісінде-ақ қашан, қайда және неден өлетінін алдын ала болжаған ақындар аз болмаған. Мұқағали солар сияқты.

Мақатаев қазақ поэзиясында Мағжаннан кейінгі өлім жайлы көп жазған ақын. Ол үшін өлім қорқыныш емес, құбылыс. Ақын өлімнен тілдеседі. Өлімнен кейін де өмір барын, ол «ешкім өлтіре алмас» өлеңмен жалғасатын өмір екендігін найзағайдай жарқылдаған жырларында:

Өлсе өлер Мұқағали Мақатаев,

Өлтіре алмас алайда өленді ешкім», – деп тайға таңба басқандай жазып кеткен [1, 4 б.]. Ақын өмірді тіршілікке, қозғалысқа, атқан таңға теңесе, өлімді қорқынышты қараңғы тамұққа балайды.

Өлімнен қорқам,

Кете жаздаймын жынданып.

Өмір бар жерде,

Өлім деген бір жүр қауіп.

Ажалды қойшы,

Байқатпай соғар ұрланып,

Алдына оның жүрміз ғой мың барып,

– деп жырлайды. [1,4 б.] Өлімнен қорқатын адам өмірді бағаласа керек. Оның әрбір минутын бос өткізбей, пайдалы жұмысқа жұмсайды. Ажалдан емес, өлімнен қорқады. Ажал деген өмірдің бір сәті болса, өлім адам күнінің қалпы, мәңгілік қалатын орны.

Үкімі оның арыздануға жатпайды,

Мәңгі құлпыда,

Мәңгілік мөрін сақтайды.

Дәуірлердің де, ғасырлардың да – бәрінің,

Ақиқат – өлім белінен бір-ақ аттайды. [1, 7 б.]

Өлімді қара киінген жазалаушы ретінде көз алдымызға елестетіп тұр. Оның істейтін ісі барлығын дөп басып, тоқтатып тастамақшы. Ол не істесе соған көніп қалмақшы. Өлім тіпті уақыттан да, көп жылғы жиналған қордан да басым, ол ақиқат - өлім. Тағы өлең шумақтарына кезек берсек:

Ата-даңқтың

Керегі маған шамалы.

Қалады досым,

Қалады, бәрі қалады...

Қай күні менің төмамдалады дастаным?

Уақыт өтіп,

Уақыт өтіп барады, [2, 42 б.]

– деуі де күдіретті өлім алдында шарасыз екендігіне дәлел. Жалғанды автор дастанға ұқсатады. Сол дастан бітпеуін тілейді. Дастан өмірі, рухани байлығы шындарда, асқарларда тұр. Дастаны бітпей, өмірлік

сапары да төмамдалмағанын қалайды. Бірақ тағдырға ешқандай қарсылық көрсете алмаймытынын мойындайды. Өтініші – жер басып, басқалармен сапарын тоқтатпай жүре беру. Дүниеден ол атақ та, даңқ та сұрамайды. Бәрі өткінші дейді.

Мақатаев – адамзатқа әрқашан жақсылық пен адалдық тілеген ақын. Ол қасиет барлық ақындарда болары рас. Ақынның мына бір сол сарында айтылған өлең жолдарын атап кетсек жөн болар.

Тірі адамдар өлмесін!

Тіршілікке келгесін,

Шамы ертерек сөнбесін,

Шаруасын жөндесін,

Жаманшылық көрмесін,

Тірі адамдар өлмесін. [3, 34–36 б.]

Ақиық ақын аузынан ғана шығатын адал сөздер. Елінің тілеушісі, халқының жанашыры, адамзаттың досы осылай жыр төгеді. Қарапайым сөз қолданысы арқылы адам денесін шымырлатарлық сөз тізбектерінен құралған. Кішіге өнеге, замандасына үлгі болар жолдар.

Өмір жайлы айтса, өлім жайлы айтылары күмәнсіз. Олай болмаса, басы бар аяғы жоқ келте болар еді. Сондықтан осындай сарындағы өлең жолдары туатындығы заңды. Атап айтсақ, «Тірі адамдар өлмесін», «Өтелер ме?», «Несіне өмір сүргенсің», «Тоқардың соңғы сөзі», «Қай күні...», «Өлімнен қорқам», «Не пайда күрсінгеннен...», «Туған жер сағындырды», т.б. өлеңдері бар. Осы тақырыптағы өлеңдері көбінесе емханада, өмірінің соңғы кезеңдерінде жазылған. Ол түсінікті жәйт. Өмірінің соңын сезген ақын осындай туындыларды дүниеге әкелуіне себеп болған.

Өмірді жырлап, өлімнен қорыққан Мұқағали бақытты да өз деңгейінде жырлап кетеді. Бақытты болу әр адам мақсаты. Бақыт үшін күресіп, бақытты таудан да, тастан да, достан да, жақыннан да іздеп табуға тырысады. Ал сонда бақыт деген не? Оны қайдан табу керек екен? Оған жауапты ақынның өзінен табамыз. Оның жауабын ақын «Үш бақытым атты» өлеңінде береді. Сонда ақын ойынша үш түрлі бақыт болады: халқы, тілі, Отаны. Аталғандарды аялап, қадірлей білсек, есті адамға осылардан асқан бақыт жоқ демекші. «Бақыт деген» деп өлеңінде бақыттың не екені, балаларға бақыттың не екенін түсіндіреді.

Бақыт деген – сенің бала күндерің,

Бақытсыз-ақ бақытты боп жүргенің,

Бақытын да, басқасын да білмедің

Бақытсыз-ақ ойнағаның күлгенің.

Бұл жолдар үлкеннің балаға айтқан ақылы, өсиет-өнегесі ретінде қабылдауға болады. Бала бақытын осындай десек болар.

Бақыт іздеп мал бақ, мейлің, тас қала,

Бірақ, балам, мынаны, естен тастама:

Бақыттысың бақыт іздеп сорласаң,

Бақытты боп сорлап жүрсең масқара! [2, 79 б.]

Жастарға, жалпы адамзатқа тәрбие ретінде айтылып отыр.

Бақыт деген атақ та, даңқ та емес, істеген қызметің де еместігің, бақытты болу адамның өзіне жеке басына байланысты дейді. Азға қанағат қылмай, әрқашан барынды толықтырып, ізденісте жүрсең бақыт деген сол дейді. Кейде ақыл ретінде айтылған өлеңдері болса, кейде өлеңдерінде өкініш сазы да білінеді:

Қарға адым жерде түр еді менің бақытым,

Ұстай алмадым,

Өткізіп қойып уақытын.

Сансырап, шаршап жүргенде,

Біреу тап келіп,

Қақты да кетті,

Айылы мықты, аты тың. [2, 80 б.]

Қолы қысқа, сүйеуі жоқ адамның сөзі. Мұқағалидың өлеңдерінің түгелі өзінің өмірінің көрінісі. Ақын өмірін өлеңмен осылайша өрнектейді. Жан күйзелісін, көкірек тасын өлеңмен түсірмекші. Бұл ақын қолтаңбасын айқындайтын бірден-бір көрініс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Құлмұхаммед М. Әділдік салтанаты // Егемен Қазақстан. – 29 желтоқсан 2000 жыл. – 6–8 б.

Мақатаев М. Жырлайды жүрек. <http://e-kitaphana.kz/main/1086-zhyrlaydy-zhrek.html>

Мақатаев М. Өмір дастан. <http://priolib.kz/kk/ura-novye-knigi-pribyli/maataev-maali-mrdastan>

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫ СЫН ТҰРҒЫДАН ОЙЛАУҒА ҮЙРЕТУДІҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

ШАЙХИНА Ж. С.

қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі, № 2 Майқайың ЖОББМ,

Павлодар обл., Баянаул ауд., Майқайың кенті

ШАЙМЕРДЕН Н. Ж.

қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі, № 2 Майқайың ЖОББМ,

Павлодар обл., Баянаул ауд., Майқайың кенті

Н. Ә. Назарбаев: «Егемен еліміздің болашағы, оның әлемдік өркениеттегі өз орны, ең алдымен білім мен тәрбиенің бастауы – ұстаз қолында», – деген болатын [1].

Елбасымыз Н. Ә. Назарбаевтың «Қазіргі кезеңдегі басты мәселелердің бірі – жаңа технологиялардың дамуы кезеңінде болашақ ұрпақтың тәрбиесі мен білім алуында ұстаздардың атқаратын рөлі ерекше. Егемен еліміздің болашағы, оның әлемдік өркениеттегі өз орны, ең алдымен білім мен тәрбиенің бастауы – ұстаз қолында», – деп атап көрсеткен болатын.

Сонымен бірге, «*Болашақтаеңбек етіп, өмір сүретіндер – бүгінгі мектеп оқушылары, мұғалім оларды қалай тәрбиелесе, Қазақстан сол деңгейде болады. Сондықтан ұстазға жүктелетін міндет ауыр»* деген еді [1]. Сондықтан қазіргі мұғалімге пәнді терең білу ғана емес, тарихи білім, педагогикалық және психологиялық сауаттылық, әлеуметтік-экономикалық білім мен дағды қажет. Ол заманауи білім берудегі жаңашылдыққа жаны құмар болса және оқыту мен оқудың жаңа технологияларын меңгерген болса ғана, ол жоғары біліктілігі мен білімі бар көшбасшы болып саналады.



Сурет 1

Білім беру мекемелеріндегі педагогикалық технологиялардың бірі – «Сын тұрғысынан ойлау технологиясы». Сын тұрғыдан ойлау – бұл Қазақстандағы білім беруді дамытудың маңызды педагогикалық ұғымдарының бірі. Сын тұрғыдан ойлау – бұл балаларды сабаққа тарту, оларды еркін ойлауға және өз ойларын зерттеуге, қорытынды жасауға немесе идеяны алға жылжытуға

баулу. Дәлелдеу, қорытынды жасау, өз бетінше және бірлесіп шығармашылықпен жұмыс жасау.†

Сын ойлау сабағының құрылымдық формуласы 3 кезеңнен (ERR) тұрады:

Сын тұрғысынан ойлау технологиясының негізгі мақсаттары:

- Оқушылардың оқуда ғана емес, өмірде де ойлау қабілетін дамыту;

- дұрыс шешім қабылдауға қабілетті тұлғаны дамыту;

- ақпаратпен жұмыс жасауды білетін шығармашыл тұлғаны қалыптастыру;

- құбылыстарды егжей-тегжейлі талдауға және талдауға қабілетті сын тұлғаны тәрбиелеу.

Негізінен сабақ үш құрылымнан тұрады:

- ойды қозғау;

- мағыналарды ажырату;

- ой толғаныс [2, 21 б.].

«Қазақ тілі мен әдебиет сабағында оқушыларды сын тұрғыдан ойлауға үйретудің әдіс – тәсілдері». Күні кеше ғанасабақта эссе жазуды балаларға қалай үйрету жайында сөз болды, осы тұрғыда оқушыларды сын тұрғыдан ойлауға үйрететін әдіс-тәсілдерінен бөліскім келеді. Барлықтарыңызға белгілі сын тұрғыдан ойлауда үш бөлікке бөлінеді.

Сын ойлау сабағының құрылымдық формуласы 3 кезеңнен (ERR) тұрады:

1 Қызығушылықты ояту. Сонымен қатар мен сіздерге сабақ тақырыбын болжаудың екі түрлі әдісін ұсынамын.

«Сөздерді тап» – бұл әдісті қолданып отыруым, оқушылардың бірден зейінін тұрақтандырады, екінші сабақтың тақырыбын болжауға құлшынысын туғызады.

«Алфавит әлемінде» – бұл оқушының қазақ әліпбиін жатқа білуін септігін тигізеді.

2 Мағынаны тану. «Суретпен жұмыс» – оқушыларға төрт жыл мезгілінің суреті беріледі сонымен қатар қажетті оқушылардың көп қолдана бермейтін сөздер беріледі, яғни осы сөздер арқылы оқушылар шығармашылық ойлауға, ауызекі сөйлеу тілдері дамиды, жаңасөздерді естесактайды.

3 Ой-толғаныс. Триз технологиясы. Тризшылардың ұраны *Барлығын айтуға болады!* «Эмпатия әдісі» – *жанашырлық*. Бұл әдіс оқушылардың жанашырлығын дамытады. Демек, сын

тұрғыдан ойлау әдісі - қазақ тілі мен әдебиетін оқытудағы ең қиын әдіс.

Эмпатия (лат. *empathia*) – өзге адамдардың жан дүниесін түсіну мен жай-күйін ұғыну қабілеттілігі. Эмпатия – бұл адам ағзасында жиі кездесетін және өзіндік мәні бар ерекше сезім. Оның көрінісі – өзгелердің қайғы-қасіреті мен айырылуына жанашырлық, жанашырлық [3, 6 б.].

Триз балаларға не береді?

Балалар көп талқылайды, жаңа идеялар ұсынады, тақырып аясын кеңейтеді, өздерінен сенімді бола бастайды. Оларда үлкен қиял, тапқырлық және шығармашылық қабілеттер бар. Олар білімді «шоғырлану» тәжірибесі арқылы алады. Триз – бұл бала үшін ақыл мен қиялдың жаттығуы. Оқу іс-әрекетін ұйымдастыру балалар мен ересектердің бірлескен іс-әрекетінде, баланың өзіндік іс-әрекетінде, күн тәртібінде жүзеге асырылуы мүмкін. Ұжымдық ойын дегеніміз – бұл шығармашылық жұмыс, бұл өмірдегі қатты қуаныш сезімін білдіреді. Баланың қуанышы ауадай қажет, бұл энергияны арттырып, шығармашылықты жан-жақты дамытуға мүмкіндік береді.

«Эмпатия» әдісі

Мақсаты: өзін басқа адамның немесе заттың орнына қойып суреттеу қабілетін дамыту.

Ескерту. Рәміздердің сәйкестігі келесі сипаттамаларға байланысты болуы мүмкін: белгі, қызмет, ішкі жәнәсыртқы жүйе, өткен және болашақ шақ, дыбыстар, дыбыстар, текстуралар, түстер, текстуралар, түстер. Әр түрлі белгілердің ұқсастықтары бар. Ойынның тұсаукесері кезінде әртүрлі заттарды қолдануға болады. Жүргізушіден ойын неге осы нәрселер ұқсас екенін шешетінін сұраңыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 ҚР Президентінің «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы.
- 2 Хмель Н. Д. Біртұтас педагогикалық процесті жүзеге асырудың теориясы мен технологиясы: оқу құралы. – Алматы, 2005. – 139 б.
- 3 Көшімбетова С. А. Оқыту- тәрбие үрдісінде оқытудың инновациялық тәсілдерін пайдаланудың педагогикалық шарттары., Алматы, 2004. – 140 б.
- 4 Қарсыбаева Р. Қ. Сын тұрғысынан оқу мен жазуды дамыту технологиясының ерекшелігі. «45 Минут», №1. – 2009 ж.

6.3 Денешынықтыру мен спорттың өзекті мәселелері 6.3 Актуальные вопросы физической культуры и спорта

ДЕНСАУЛЫҚ ДҰРЫС ТАМАҚТАНУ КАФЕСІНІҢ АШЫЛУЫ

ТЕМИРГАЛИЕВА С. Е.

аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

АЙГУЖИНОВА Г. З.

аға оқытушы, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Бұл мақалада «Денсаулық» дұрыс тамақтану кафесінің ашылуы қарастырылады және адамдардың жоғары белсенділік пен жұмысқа қабілеттілігін қолдау, денсаулыққа көңіл бөлу, сұлулық пен ұзақ өмір сүру үшін жылдам қызмет көрсету форматында дұрыс тамақтану стандарттарына жауап беретін өнімдердің сапалы үйлесімімен күндізгі рационды (күніне бес рет тамақтану) жеткізу мүмкіндігі.

Бизнесті құрудың мақсаты – Торайғыров университетінің жанынан ашылған Торайғыров университетінің фитнес-орталығының қызметкерлеріне, студенттеріне, Павлодар қаласының тұрғындары мен қонақтарына өмір сүру ұзақтығы мен сапасына оң әсер ететін дәмді, пайдалы және қолжетімді тағамды таңдау мүмкіндігін беру.

«Денсаулық» дұрыс тамақтану кафесінде қазіргі уақытта қала шегінде тек жанама бәсекелестер табылды. Нарықта бағасы әлдеқайда жоғары мейрамханалар немесе күнделікті тұтынуға жарамсыз фаст-фуд тағамдары және адамның толық тамақтануы бар тағамдар бар.

Қазіргі уақытта дұрыс тамақтану денсаулықты сақтау үшін ерекше маңызға ие. Тез қызмет көрсету форматында дұрыс тамақтану стандарттарына сәйкес келетін, адамдардың жоғары белсенділік пен жұмысқа қабілеттілікті сақтау, сондай-ақ, денсаулыққа қамқолық, сұлулық пен ұзақ өмір сүру қажеттіліктерін қанағаттандыратын өнімдердің сапалы үйлесімі бар кафе ашу ұсынылады.

Өнімнің бәсекелестерден басты айырмашылығы - ең зиянсыз өңдеу тәсілдері ретінде дайындау тәсілі термоөңдеу ретінде пісіру және гриль қолданылады. Ингредиенттердің үйлесімінде тағамдардағы өнімдерді таңдау кезінде бөлек тамақтанудың көптеген принциптері ескеріледі.

Біз диетаны ұстанатын келушілерге қамқорлық жасағымыз келетіндіктен, барлық тағамдар теңдестірілген және олардың калория мөлшері 500 ккал-дан аспайтын мәзір туралы ойлануымыз керек. Тағамдар жеңіл және ерекше болуы керек, өнімдердің сапасы, пісіру әдісі, сақтау әдісі, сондай-ақ өнімдерді біріктіру ережелері бойынша дұрыс тамақтану стандарттарына сәйкес келуі керек. Келушінің жеке қалауы мен тағам дайындау технологиясына сәйкес өнімдерді таңдау және біріктіру мүмкіндігі болады.

«Денсаулық» кафесін ТоU университетінде ашу жоспарлануда. Бұл жастар мен адамдардың дұрыс, дұрыс тамақтануға деген ұмтылысы, Сондай-ақ жақын арада фитнес-орталықтың ашылуымен түсіндіріледі. Фитнес орталығының көптеген клиенттері - бұл ағзадағы қажетті тепе-теңдікті сақтауға және жақсы физикалық пішінді сақтауға қызығушылық танытатын, пайдалы ғана емес, сонымен қатар әртүрлі және дәмді тамақтанғысы келетін кафеге келушілер.

Дұрыс тамақтану 18 жастан 40 жасқа дейінгі әйелдер арасында үлкен сұранысқа ие. Тұтынушылардың бұл сегменті әлеуетті тұтынушылардың жалпы санының шамамен 40% ын құрайды. Мұны жас әйелдердің керемет дене бітімін сақтауға деген ұмтылысымен түсіндіруге болады. Сонымен қатар, тәжірибе көрсеткендей, дұрыс тамақтану принциптерін сақтау, егер бар болса, қосымша фунттан біртіндеп арылуға әкеледі.

Сұраныстың айтарлықтай маусымдық ауытқуы күтілмейді, өйткені жұмыс және демалыс күндері негізгі тұтынушылар студенттер, профессорлық-оқытушылық құрам, фитнес-клубтың клиенттері, сондай-ақ дұрыс тамақтануды ұстанатын адамдар болады. Баға саясаты орташа табысы бар тұтынушыларға бағытталған. Қалада мұндай деңгейдегі қоғамдық тамақтандыру кәсіпорындары іс жүзінде жоқ болғандықтан және кафе еркін бағдарланатын орын болғандықтан, елеулі бәсекелестік күтілмейді.

Бұл туралы қорытынды төмендегідей жасауға болады:

- 1) нарықтың өсу және даму тенденциялары таңдалған бизнес пен нарықтық тауашаның дұрыстығын көрсетеді;
- 2) таяу жылдарға арналған нарықтың даму болжамы оптимистік;
- 3) бизнес-идея шын мәнінде өте аз қаныққан нарықта сұранысқа ие болып табылады.

Тұтынушылардың қалауын талдау негізінде ТоU университетінде дұрыс тамақтану кафесін ашудың орындылығы туралы айтуға болады.

Қазіргі уақытта Павлодар қаласының аумағында көптеген дәмханалар, мейрамханалар, кафе-бистро және жол бойындағы дәмханалар бар. Бірақ сапалы, пайдалы және арзан тамақтану орындары аз. Келушілер жоғары бағаға немесе тұтынуға ұсынылатын тағамдардың сапасына қанағаттанбайды.

Қазіргі уақытта Павлодар қаласының шегінде «Денсаулық» дұрыс тамақтану кафесінің жанама бәсекелестері ғана табылды. Нарықта бағасы әлдеқайда жоғары мейрамханалар немесе күнделікті тұтынуға жарамсыз фаст-фуд тағамдары және адамның толық тамақтануы бар тағамдар бар.

Кафенің жағымды имиджін құру үшін тұтынушылық белсенділіктің өсуіне және нәтижесінде сатылымның өсуіне көмектесетін сауатты жарнамалық науқан жүргізу қажет. Сондай-ақ, компания имиджінің өсуіне қатысты тұтынушының хабардарлығы артады деп күтілуде.

Жарнамалық бюджеттің кез-келген мөлшерімен оны қалай дұрыс пайдалану керек, яғни қанша жұмсау керек емес, не үшін деген сұрақтар кездеседі. Кез-келген жарнамалық әрекет оң немесе кері әсер береді, бұл тек жауап бағасына байланысты. Жарнаманың түрлерін рентабельділікпен бағалау керек. Теледидар біздің кафе үшін кез-келген жағдайда тиімсіз, ойын-сауық пен бос уақытты өткізуге арналмаған мамандандырылмаған баспасөздің нашар қайтарымы. Клиенттердің көп бөлігі студенттер, профессорлық-оқытушылық құрам және фитнес-орталыққа келушілер болып табылады. Кафе үшін ең тиімді іс-шаралар - интернеттегі жарнама, сыртқы жарнама, әлеуметтік желілерде, сондай-ақ университеттің ақпараттық алаңында жылжыту.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Владимир Кудашев, «Основы бизнес планирования»
- 2 Ковальков А.В.: «Худеем интересно»

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ И ИСКУССТВО САМОКОНТРОЛЯ В СПОРТЕ

ТЕМИРГАЛИЕВА С. Е., ЕРОФЕЕВА Р. Ж., ЖИЛЬГЕЛЬДИНОВ С. Е.
ст. преподаватели, Торайгыров университет, г. Павлодар
АЙГУЖИНОВА Г. З.
ст. преподаватель, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

Обычно тренеры прекрасно осведомлены обо всем, что касается технических и тактических особенностей «своего» вида спорта. Они знакомы с целым рядом методов, которые могут помочь спортсмену в реализации его спортивного мастерства. Разработаны и широко применяются тренировочные программы с учетом физического развития, состояния здоровья и системы питания, специфические для каждого вида спорта.

Лучшие спортсмены, вероятно, потому и являются лучшими. Что смогли соединить в себе все: спортивное мастерство, тактическое умение, здоровье и физический статус, а также умение управлять своими психическими процессами. Последнее играет особую роль: у спортсмена всегда остается возможность для совершенствования мастерства по мере улучшения личных качеств. Но такие психические факторы, как мотивация, тревога и концентрация внимания, обычно рассматриваются тренерами очень поверхностно, а спортсмены причиняют много неприятностей.

Следует прежде всего выделить психические факторы, имеющие отношение к спорту и соревнованию, технику, при помощи которой можно оказывать воздействие на психические процессы и состояния, а так же причины, по которым следует овладеть этими методами и применять их самостоятельно в зависимости от ситуации и предъявляемых к выступлению требований. Ниже следующие материалы освещаются с точки зрения: а) поведения и условий, связанных со спортивным результатом, б) эмоциональных состояний, в) личностных и ситуационных факторов, г) факторов межличностных отношений.

Психологические аспекты. Спорт в общих чертах предъявляет к спортсменам одинаковые требования, но каждый вид спорта имеет свои особенности. Спортсмены, в свою очередь, обладают общими характеристиками и тем не менее существенно отличаются друг от друга по своим поведенческим реакциям. Соответственно рассматриваемые положения будут носить общий характер, чтобы охватить как можно широкий круг различных обстоятельств. Вместе

с тем существующие различия между видами спорта и спортсменами требуют соответствующих модификаций общих положений.

Психические процессы оказывают воздействие на уровень спортивных показателей. Так же как физическая готовность, здоровье и знание того, как и в каких обстоятельствах нужно выполнять то или иное движение, эти процессы представляют особый вид «переменных» связанных с достижением. Более того, психические факторы влияют на спортсмена и его выступление, воздействуя на качество и продолжительность тренировки, готовность выступлению, состояние во время выступления и после него. Они могут быть связаны с обучением выступлением непосредственно или же косвенно, не теряя от этого своей важности. Рассмотрим следующие из них:

а) **Условия деятельности и модель поведения, связанные выступлением.** В зависимости от вида спорта любое, все или многие из следующих условий и видов поведения могут считаться важными:

- 1) концентрация внимания: широкий или низкий диапазон, длительное или непродолжительное, до или во время выступления;
 - 2) координация: распределение движений во времени и их экономичность;
 - 3) использование обратной связи: знание особенностей соревнования и умения пользоваться этой информацией;
 - 4) целевые установки: формирование реальных ожиданий;
 - 5) предугадывание: подготовка к ожидаемому или неожиданному;
 - 6) адаптация: гибкость реагирования, умение приспосабливаться к меняющейся ситуации;
 - 7) объяснение достигнутых результатов: причины, которыми спортсмен сам себе объясняет исход соревнования;
 - 8) организация тренировки: управление условиями обучения;
 - 9) «перенос» тренированности: влияние предыдущего опыта на настоящие и будущие результаты.
- б) **Эмоциональные факторы.** Многие эмоциональные факторы до некоторой степени связаны между собой, и их важно учитывать постоянно, а не только до и во время соревнования:
- 1) мотивация (стимул к достижению цели);
 - 2) тревога (страх);
 - 3) релаксация (спокойствие);

4) агрессивность (эмоции и действия, направленные против кого-либо обычно с намерением причинить вред);

5) самооценка (мнение о самом себе, степень уверенности в себе).

в) Ситуационно и личностно обусловленные проблемы.

Занятия спортом, соревнования, тренировки требуют индивидуального подхода. Спортсмены по-разному реагируют на проблемы, среди которых выделяются:

- 1) успех и поражение;
- 2) боль;
- 3) переезды, другие страны, культурные условия;
- 4) трудности тренировочного процесса;
- 5) одиночество;
- 6) стиль судейства;
- 7) стиль общения и руководства тренера;
- 8) отношения с товарищами по команде;
- 9) временные факторы;
- 10) требования, предъявляемые соревнованиями (мобилизация-расслабление).

г) Факторы межличностных отношений. Обычно спортсмены являются членами группы независимо от того, относится ли данный вид спорта к командным, индивидуальным видам или единоборствам. В этой связи могут возникать следующие проблемы:

- 1) моральное состояние;
- 2) спаянности и кооперация;
- 3) соревновательное групповое поведение;
- 4) воздействие зрителей.

Навыки самоконтроля. К сожалению, пришлось ограничиться только перечислением ряда психических факторов, идеальных психических состояний и программ. Недостаток места не позволяет дать подробных объяснений и описаний. При необходимости можно назвать источники и специалистов, которые помогут получить более подробные сведения.

В этом последнем разделе мы попытаемся особо подчеркнуть важность умения оценивать свои возможности и устранять имеющиеся препятствия. Следует обратить внимание на следующее:

1) приобретение навыков требует руководства извне на начальном этапе и в значительно меньшей степени-по мере роста мастерства;

2) тем не менее целый ряд тренировочных ситуаций находится и должен находиться под контролем тренера;

3) искусству управлять своими психическими процессами необходимо обучаться;

4) желательно уметь контролировать себя и уметь управлять возникающими ситуациями;

5) таким образом, спортивное мастерство самоконтроль заслуживают одинаковой степени внимания.

Другими словами, тренер должен понимать психологическую подоплеку спортивного соревнования и оказывать помощь спортсменам. По возможности для решения психологических проблем спортсменам должны быть предоставлены альтернативы, удовлетворяющие индивидуальным особенностям. Но в конечном итоге спортсмены все же должны научиться сами контролировать и управлять своими мыслительными и эмоциональными процессами, чтобы добиться более высоких спортивных результатов и, что еще более важно, быть более полноценной личностью.

Также, как и приобретение спортивного навыка, искусство контроля за психическими процессами и состояниями требует индивидуальной практики в самых различных условиях. Объективная оценка поведения и выступления является источником важной информации. Индивидуальные состояния в течении суток непосредственно перед соревнованием, во время соревнования и после него, если их регистрировать достаточно точно, могут показать, есть ли необходимость в их изменениях и как их нужно производить. Способность воздействовать на свое состояние, т.е. уметь им управлять, свидетельствует об очень высоком уровне мастерства. Поэтому знание и ощущение оптимального психического состояния, способность его оценивать и управлять им, владеть техникой изменения состояний должно привести к желаемому психическому состоянию, оптимальному для достижения высоких спортивных результатов.

Спортсмен может добиться этого с большей вероятностью, если он достаточно хорошо понимает себя и овладел техникой воздействия на свое поведение и его результат. Есть спортсмены, которые требуют определенной модели поведения. Поощрения могут их направлять. Но наивысшим уровнем достижения считается тот уровень, при котором индивид делает то, что он в действительности желает делать, понимая цель и смысл своих действий и получая от этого удовлетворение. Подход, который

ориентирован на достижение, основанное на индивидуальных обязательствах и ответственности, позитивном отношении, чувстве удовлетворенности, открытой коммуникационной системе, и который опирается на ум и чувство спортсмена, в конечном итоге наиболее продуктивен во всех отношениях.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Уэйнберг Р.С., Гоулд Д. Основы психологии спорта и физической культуры
- 2 Крылов А.А. Некоторые проблемы психологии спорта в современном мире Вестник Балтийской педагогической академии. 1998. – 46-49 с.
- 3 Ильин Е.П. Психология спорта

ФУТБОЛ ОЙЫНЫНЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

БИХИЯНОВ С. А.

дене шынықтыру пәнінің мұғалімі, № 2 ЖОББМ, Павлодар қ.

Футбол ойыны – жылдамдықты, күшті, икемділікті, төзімділікті арттыруға бағытталған. Ойынның негізгі мақсаты – екі команданың арасындағы сайыс арқылы жеңіске жету. Футболдың шығу тегі өте ерте кезге жатады. Бұл командалық ойын. Әр ойыншының өздерінің жеке ойын міндеттері болады. Футбол адам организміне өте жоғарғы талаптар қояды. Барлық мектептерде футбол ойыны ойнайды және оқушылар оны жақсы көреді. Дене дайындығының бір түрі ретінде мектепте дене тәрбиесінің оқу бағдарламасына енгізіліп отыр. Мектепте футбол сабағы дене тәрбиесінің бағдарламасымен сәйкестендіріліп өткізіледі.

Футболдың әлеуметтік мәні мен артықшылығы.

Футболдың ұжымдық табиғаты достық, жолдастық, өзара көмек сезімдерін тәрбиелейді; жауапкершілік сезімі, серіктестер мен қарсыластарын құрметтеу, тәртіптілік, белсенділік сияқты құнды адамгершілік қасиеттерді дамытады. Әрбір футболшы өзінің жеке қасиеттерін көрсете алады: тәуелсіздік, бастамашылдық, шығармашылық. Сонымен бірге ойын жеке ұмтылыстарды ұжым мүддесіне бағындыруды қажет етеді. Ойын әрекеті процесінде күрделі техникалар мен тактиканы меңгеру, физикалық қасиеттерді дамыту қажет; шаршауды, ауырсынуды жеңу; қоршаған ортаның

қолайсыз жағдайларына төзімділікті дамыту; тұрмыстық және спорттық режимді қатаң сақтауға және т.б. Мұның бәрі ерік-жігердің сипаттамаларын тәрбиелеуге ықпал етеді: батылдық, төзімділік, шешімділік, төзімділік, батылдық.

Ойын ережелері.

Жеке футбол ойыны матч деп аталады, ол өз кезегінде 45 минуттан тұратын екі таймнан тұрады. Бірінші және екінші таймдардың арасындағы үзіліс 15 минутты құрайды, оның барысында командалар демалып, соңында қақпалар өзгереді.

Футбол шөп немесе синтетикалық жабыны бар алаңда ойнайды. Ойынға екі команда қатысады: әрқайсысында 7-ден 11 адамға дейін. Командадағы бір адам (қақпашы) өз қақпасында айып алаңында қолдарымен ойнай алады, оның басты міндеті-қақпаны қорғау. Қалған ойыншылардың да өз міндеттері мен алаңдағы позициялары бар. Қорғаушылар негізінен алаңның жартысында орналасқан, олардың міндеті – қарсы команданың шабуылдаушы ойыншыларына қарсы тұру. Жартылай қорғаушылар алаңның ортасында әрекет етеді, олардың рөлі ойын жағдайына байланысты қорғаушыларға немесе шабуылдаушыларға көмектесу болып табылады. Шабуылшылар негізінен қарсылас алаңның жартысында орналасады, негізгі міндет – гол соғу.

Ойынның мақсаты – допты қарсыластың қақпасына соғу, оны мүмкіндігінше көп рет жасау және голды өз қақпаңызға кіргізбеуге тырысу. Матч команда ұтады, забившая голдар саны.

Егер екі тайм ішінде командалар бірдей гол соқса, онда тең ойын белгіленеді немесе жеңімпаз матчтың белгіленген ережелеріне сәйкес анықталады. Бұл жағдайда қосымша уақыт тағайындалуы мүмкін – әрқайсысы 15 минуттан тұратын тағы екі тайм. Әдетте, матчтың негізгі және қосымша уақыты арасында командаларға үзіліс беріледі. Қосымша уақыттар арасында командаларға жақтарды ауыстыруға уақыт беріледі. Бір кездері футболда ереже болды, ол бойынша бірінші гол соққан команда («Алтын Гол» ережесі) жеңімпаз деп жарияланды немесе кез келген қосымша таймның соңында жеңіске жетті («күміс Гол» ережесі). Қазіргі уақытта қосымша уақыт мүлдем ойнамайды немесе толық көлемде ойналады (15 минуттан 2 тайм). Егер қосымша уақыт ішінде жеңімпазды анықтау мүмкін болмаса, матчтың бөлігі болып табылмайтын матчтан кейінгі пенальти сериясы өткізіледі: қарсыластың қақпасына 11 метр қашықтықтан әр түрлі ойыншылардың бес

соққысынан өтеді. Егер екі командада соғылған пенальти саны тең болса, онда жеңімпаз анықталғанға дейін бір-екі пенальтиден өтеді.

Ойын техникасының жіктелуі.

Футбол техникасы екі негізгі бөлімге бөлінеді: допсыз қозғалыс және доппен қозғалыс.

Допсыз қозғалыстарға мыналар жатады:

- 1) жүгіру (оның ішінде бағыттың өзгеруімен);
- 2) секіру;
- 3) допсыз финт (дене).

Доппен қозғалыстарға техниканың келесі элементтері жатады:

- 1) соққы;
- 2) допты қабылдау (тоқтату);
- 3) баспен ұру;
- 4) доп жүргізу;
- 5) финт;
- 6) допты таңдау;
- 7) допты лақтыру;
- 8) қақпашы техникасы.

Спорттағы техникамен біз әдетте қимылдарды орындау әдісін түсінеміз. Әр спорт нақты техниканы қажет етеді. Бұл қозғалыстар үшін қажет арнайы ғана емес, сонымен қатар жалпы (жүгіру, секіру және т.б.).

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, футбол техникасы арқылы біз ойын барысында қолдануға болатын барлық қимылдарды орындау тәсілдерін түсінеміз.

Футбол техникасы өте маңызды. Ең алдымен, доппен жасалған қимылдарды білу қажет. Дене шынықтырудың жетіспеушілігін уақытқа дейін жасыруға болады. Тактиканы білу (футболдағы ұтымды күрес туралы ғылым) да бірінші кезектегі мәселе емес. Алайда, технологияның негізгі маңыздылығын атап өту үшін аталған үш элементті байланыстырып, олардың ретін белгілеген жөн.

Футболшы болу үшін техниканы игеру керек. Бірақ жақсы футболшы болу үшін, жауапты жарыстарға қатысу үшін, әрине, жақсы физикалық, сондай-ақ моральдық-еріктік дайындыққа ие болу керек, футболдың тактикасы мен стратегиясы туралы теориялық және практикалық білімге ие болу керек.

Оқытудың әдістемесі және ойынның жеке әдістерінің бірізділігі..Ойынның әр кезеңінде әр түрлі тактикалық нұсқаларды таңдауға болады. Жағдайды бағалай білу, ең жақсы тактикалық нұсқаны таңдау - бұл жеке ойыншының тактикасында неғұрлым

маңызды. Екі ойыншының өзара әрекеттесуі тактиканы меңгерудің келесі, жоғары деңгейі болып табылады. Комбинацияны бастайтын және оның орындалуына серіктесін қатыстыратын ойыншы оған нақты не істегісі келетінін және комбинацияға қатысқан басқа ойыншы не істеуі керек екенін түсіндіру керек. Бір тактикалық идеямен байланысты екі ойыншының тактикасы жаңадан бастаушыдан туындады, бұл күрделі әрекет. Тактикалық дайындық ойыншылардың техникалық сапаларына және тактикалық дағдыларды дамытуға негізделген. Тактикалық дайындықтың негізгі бөлімдері: а) ойыннан оқшауланған тактикалық дайындық, б) екі жақты ойындағы тактикалық дайындық. Ойыннан оқшауланған тактикалық дайындықта жеке және топтық жаттығулар ажыратылады; соңғысы ойын жаттығуларының және арнайы тактикалық комбинацияларды ойнаудың көмегімен жүзеге асырылады. Футбол бойынша жеке тактикалық дайындық Ойыншының жеке тактикалық дайындығында басты мақсат ойыншының бұрыннан бар тактикалық қасиеттерін дамыту, жеке ерекшеліктеріне негізделген жаңа тактикалық әдістерді дамыту және дұрыс емес тактикалық дағдыларды жою болып табылады. Жеке тактикалық дайындықта орынды таңдау немесе, қалай айтсақ, «жоспарлау» қабілетін дамытудың маңызы зор. Әр түрлі тапсырмалар мен жаттығулар арқылы тактикалық дайындықты топтастыру.

Тыңдаушыларды қызықтыратын жақсы таңдалған жаттығулар әрдайым сәтті болады. Төменде топтық жаттығуларға арналған тапсырмалар мен ойын жаттығулары берілген.

1 Орындарды ауыстырумен бірге допты драйблинг. Бұл жаттығуда сіз допсыз өте тез қозғалуыңыз керек. Сонымен қатар, доп қозғалыста жіберіледі. Бұл жаттығу 50-60 м қашықтықта жүзеге асырылады.

2 Үшеуімізді беру арқылы допты драйблинг. Мұнда допсыз жүгіретін ойыншылар да мүмкіндігінше жылдам қозғалуы керек. Жаттығу 60- 80 м қашықтықта жүзеге асырылады.

3 Допты жүргізу допты үш адамға орындыққа өтуге мүмкіндік берді. Алынған доп допты өңдеуге сәл кідіріп, серіктестерге қозғалуға уақыт береді.

4 Допты жүргізу допты орындықты ауыстыру үшін үшке берді. Доп зигзагпен жүреді. Қашықтығы 80–100 м.

5 Бір жүргізушімен шеңбер бойымен доп. 6–8 ойыншы радиусы 7–10 м шеңбер құрайды, шеңбердің ортасында бір жүргізуші бар. Шеңберде тұрған ойыншылар алдын-ала келісім бойынша (мысалы, тек сол аяғымен немесе тек оң жағымен) допты бір-біріне өткізеді.

Жүргізуші допты алуға немесе оған тигізуге тырысады. Допқа тиіп, жүргізуші редукторды сәтсіз жасалған адаммен ауыстырады.

6 Екі жүргізушімен шеңбер бойымен доп. Сол ойын, бірақ шеңберде белгілі бір тактикалық дизайнмен жұмыс істейтін екі жүргізуші бар.

7 Аланның шектеулі бөлігінде (немесе залда) екі жүргізуші допты үш ойыншыдан алады, олар оны белгілі бір жолмен бір-біріне өткізеді.

Техникалық және тактикалық шеберлік футболшының техникалық техникасының көлемі мен әмбебаптығымен, сондай-ақ осы әдістерді ойын жағдайында тиімді қолдана білуімен сипатталады. Спорттық ойындарда техникалық-тактикалық әрекеттер ойын жүргізу құралы болғандықтан, техниканы үйретумен және тактиканы үйренуді жетілдірумен қатар, орынды деп саналады. Ойын спортшыларының көпжылдық жаттығуларындағы техникалық және тактикалық дайындық тұтас процесс ретінде қарастырылуы керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Антипов А.В. Формирование специальных скоростно-силовых способностей 12-14-летних футболистов в период полового созревания: Автореф. дис. + канд. пед. наук. - М., 2002. - 22 с.

2 Голомазов С., Шинкаренко И. Футбол: Тренировка специальной работоспособности футболистов. - М., 1994. - 87 с.

3 Голомазов С., Чирва Б. Футбол. Аналитические закономерности взятия ворот. Научно-методическое издание. Выпуск 14. - М.: РГАФК, 2000. - 31 с.

4 Голомазов С.В., Чирва Б.Г. Теория и методика футбола. Техника игры. - М.: «СпортАкдемПресс», 2002. - 472 с

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ У ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА НА УРОКАХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

ЕРОФЕЕВА Р. Ж.

доктор PhD, Торайгыров университет, г. Павлодар

АБЛЕЕВ Ж. Ш.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

ТЕМИРГАЛИЕВА С. Е.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

В настоящее время происходит смена образовательной парадигмы: разрабатываются и внедряются инновационные образовательные технологии, совершенствуются и внедряются нормативно-правовые основы, внедряются новые педагогические коммуникативные технологии обучения. Мы наблюдаем активный процесс гуманизации и демократизации образования, что проявляется в признании новейшей позиции ученика в образовательном процессе и новой системы взаимодействия субъектов педагогического процесса. Становится актуальным сделать содержание образования средством личностного развития ученика через организацию личностно-ориентированного подхода, посредством формирования коммуникативных способностей, разработку и внедрение инновационных педагогических технологий обучения во внеурочное время.

Формирование коммуникативных компетенций как ключевая задача современного образования находит отражение в «Государственной программе развития образования и науки Республики Казахстан на 2020–2025 годы» [1], в Законе Республики Казахстан «Об образовании» [2]. В этих документах обоснованы новые принципы казахстанского образования, сделан акцент на востребованность в формировании предприимчивого человека, обладающего коммуникативной компетентностью, способного гибко и адаптивно принимать ответственные решения, самостоятельно прогнозировать их возможные последствия в динамике современного мира.

Мы считаем, что развитие коммуникативных способностей у детей младшего школьного возраста на уроках физической культуры является на нынешнем этапе становления социальных отношений одной из главных проблем. Постигание элементов коммуникативной

культуры в младшем школьном возрасте позволит детям успешнее реализовать свой потенциал в последующем будущем.

Вышесказанное диктует переосмыслению содержания образования и создание технологии формирования коммуникативных способностей, в частности на уроках физической культуры. В школе не предусмотрена организация совместной деятельности и диалогического общения на уроке, то есть процедура воспитания не организуется, в то время как требования к общей культуре школьников постоянно растут, поэтому урок физической культуры, где дети находятся не за партами, а в свободном общении является одной из эффективных форм формирования коммуникативных способностей, что способствует как закреплению полученных навыков, так и совершенствованию младшего школьника как развитой личности.

Технологический подход к обучению достаточно полно рассмотрен казахстанскими учеными Г. Д. Аульбековой, А. А. Жайтаповой, Ж. А. Караевым, Ж. У. Кобдиковой, М. Р. Ковжасаровой, А. К. Мынбаевой, Н. Н. Нурахметовым, З. М. Садвакасовой, Б. А. Тургунбаевой и др.

Коммуникативные способности учащихся начальной школы изучены как общеучебные (Ю. К. Бабанский, М. З. Биболетова, А. Е. Дмитриев, Б. А. Жетписбаева, М. Н. Скаткин и др.). Казахские ученые занимались исследованием коммуникативной компетенции: М. А. Асимов, Ф. А. Багиярова, Д. Х. Дошанов, М. Г. Зайцева, С. Х. Мадалиева, Ш. С. Марданова, Л. К. Сарсенова и др.

Целью нашей работы является разработка и экспериментальная проверка педагогической технологии по формированию коммуникативных способностей младших школьников на уроках физической культуры.

Объект исследования: урок физической культуры младших школьников.

Предмет исследования: процесс формирования коммуникативных способностей младших школьников на уроках физической культуры.

Гипотеза исследования: если на уроках физической культуры использовать авторскую технологию «Диалог и монолог», то это обеспечит формирование коммуникативных способностей, т.к. будет основываться на реализации и потребности в общении младших школьников.

Задачи исследования:

1) Изучить особенности современных педагогических технологии в психолого-педагогической литературе и выявить специфику формирования педагогических технологий по формированию коммуникативных способностей на уроках физической культуры;

2) Разработать педагогическую технологию формирования коммуникативных способностей младших школьников с учетом индивидуальных особенностей учащихся на уроках физической культуры.

В качестве методов исследования выступили: анализ педагогической, психологической, методической литературы, исследований и работ по теме; эмпирические методы: наблюдение, беседы, педагогический эксперимент, анкетирование, количественный и качественный анализ полученных фактических данных, математико-статистические методы обработки данных исследования.

Термин «технология» вошел в понятийный аппарат педагогики относительно недавно. Данное понятие всегда было связано с техническими науками и его первоначальное значение – «учение о мастерстве» [3]. Термин «педагогическая технология» иногда заменяют другими терминами, которые часто имеют совершенно другое значение – это и «педагогическая технология», и «технология обучения», и «обучающая технология». «Педагогическая технология» всегда использовался в образовании, а термин «технология» – обучение с помощью технических средств. Сегодня педагогическую технологию понимают, как «последовательную систему действий педагога, связанную с решением педагогических задач, или как планомерное и последовательное воплощение на практике заранее спроектированного педагогического процесса» [4]. По словам В. А. Сластенина, педагогическая технология – «это строго научное проектирование и точное воспроизведение гарантирующих успех педагогических действий» [5]. По мнению ЮНЕСКО, «педагогическая технология – это системный метод создания, применения и определения всего процесса преподавания и усвоения знаний с учетом технических и человеческих ресурсов и их взаимодействия, ставящий своей задачей оптимизацию форм образования» [6]. Термин «технология» впервые ввел в 1772 г. профессор Геттингенского университета И. Бекман для обозначения ремесленного искусства, включающего в себя профессиональные

навыки и эмпирические представления об орудиях труда и трудовых операциях [7]. Структурными элементами педагогической технологии считаются: цели обучения; содержание обучения; средства педагогического взаимодействия, в том числе мотивация и средства обучения; организация учебного процесса; субъекты процесса обучения; результат деятельности (в том числе уровень профессиональной подготовки).

Коммуникативные способности – умения и навыки человека, активизирующиеся при его взаимодействии с другими людьми и оказывающие влияние на успешность этого взаимодействия. Существует большое количество определений данного термина. Мы провели анализ некоторых из них. По мнению К. К. Платонова, коммуникативные способности как способности к образованию межличностных отношений, обеспечивающие успешную коллективную деятельность и нахождение в ней каждой личностью своего места, а также сплочение коллектива, способность привлекать к себе людей [8]. По словам Л. А. Михайлова, коммуникативные способности – «способности личности, обеспечивающие эффективность ее общения с другими личностями и психологическую совместимость в совместной деятельности» [9].

Младшему школьнику характерна недостаточная сформированность социально-ценных установок (отношение к партнерам по общению как цели, умение слушать, проявлять терпение, уважение, заинтересованность, формирование значимости своей личности в общении. В данном возрасте есть недостатки в развитии коммуникативных способностей, а именно в понимании ситуации, настроения, восприятия окружающих и рефлексии. Также отсутствуют приемы делового общения, т.е. обсуждение результатов и процесса деятельности, особенности индивидуальной и групповой работы, планирование. Особенности общения в младшем школьном возрасте указывают на необходимость формирования и развития коммуникативных умения.

С целью формирования коммуникативных способностей младших школьников нами была разработана технология развития коммуникативных способностей «Монолог и диалог», на основе методики формирования коммуникативных универсальных учебных умений младших школьников О. М. Арефьевой [10]. Цель технологии: повысить уровень коммуникативных способностей младших школьников на уроках физической культуры, развить

умения сотрудничать друг с другом, получать и синтезировать информацию.

Технология должна формировать нормы общения, формулировка и правильное высказывание личного мнения, доброжелательное взаимодействие с одноклассниками, умение выслушать товарища, поддержание разговора и работа в группе, развитие монологической и диалогической речи, развитие способностей отвечать на вопросы в соответствии с заданием, выстраивание последовательного рассказа, развитие умения слушать. Сроки реализации: 4 месяца. Внедрение происходила в СОПШДО № 17 во 2 «В» классе.

В технологию включены следующие формы и методы взаимодействия с обучающимися: речевые подвижные игры, игры с чистоговорками, тренинги, игры – инсценировки, ролевые игры, дискуссии на спортивную тематику, беседы и т.д. Был разработан тематический план мероприятий по развитию коммуникативных способностей.

Исходя из анализа вышеизложенной информации наша педагогическая технология «Монолог и диалог» будет основана на индивидуальном подходе, при соблюдении определенных психолого-педагогических условий. Для формирования коммуникативных способностей мы использовали следующие психолого-педагогические условия:

- применение подходящих средств, форм и методов обучения;
- индивидуальный подход в обучении;
- развитие самостоятельности и умения формировать и выражать свою точку зрения;
- создание ситуации успеха во время проведения занятий, стимулирующей самоактуализацию и самовыражение учащихся.

Деятельность по развитию коммуникативных способностей младших школьников на уроках физической культуры предполагает организацию учебного процесса, в котором главным становится деятельностное общение обучающихся с учителем и друг с другом, происходит учебное сотрудничество всех участников урока. Коллективное учебное сотрудничество способствует формированию не только коммуникативных способностей и познавательных мотивов, но и ряда важных качеств личности – самостоятельности, инициативности, деловитости, ответственности, готовности к дальнейшему образованию.

В результате нашего внедрения технологии формирования коммуникативных способностей младших школьников на уроках

физической культуры, цель исследования достигнута, задачи решены. Проведенная работа по развитию коммуникативных способностей младших школьников на уроках физической культуры является доказанной, но не исчерпывающей, так как в потенциале имеет множество вариаций, позволяющих изменять как комплекс мероприятий, так и направленность. Обобщив вышесказанное, можно заключить, что развитие коммуникативных способностей младших школьников продолжает являться просторным полем для деятельности педагогов и исследователей, и работу в данном направлении необходимо продолжать.

ЛИТЕРАТУРА

1 Об утверждении Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2020–2025 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 988. [Электронный ресурс]. – URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000988> [дата обращения 20.03.2021].

2 Закон Республики Казахстан. Об образовании : принят 27 июля 2007 года, № 319-III (с изменениями и дополнениями по состоянию на 21.02.2019 г.). [Электронный ресурс]. – URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30118747 [дата обращения 20.03.2021].

3 Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии / В. П. Беспалько. – М., 1989. – 192 с.

4 Коммуникативная культура учителя / Программа изучения / под. ред. В. А. Сластенина, Н. Е. Мажара : – М. : Прометей, 1993. – 22 с.

5 Структура ИКТ-компетентности учителей. Рекомендации ЮНЕСКО (UNESCO ICT Competency Framework for Teachers или ICT CFT). – UNESCO, 2019. – 69 с. [Электронный ресурс]. □ URL: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/igo/> [дата обращения 20.03.2021].

6 Бекман И. Русский биографический словарь : в 25 томах. – СПб., 1900. – С. 674–675.

7 Кларин М. В. Педагогическая технология в учебном процессе. – М. : Знание, 1989. – 80 с.

8 Михайлов Л. А., Михайлов А. Л., Соломин В. П. Психология общения : Учеб. пособие. – СПб. : Образование, 1994. – 103 с.

9 Теплов Б. М. Проблемы индивидуальных различий. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1961. – 536 с.

10 Арефьева О. М. Формирования коммуникативных универсальных учебных умений младших школьников : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. – Москва, 2012. – С. 184.

СОВРЕМЕННЫЙ СПОРТСМЕН И ПРЕДСТАРТОВЫЕ СОСТОЯНИЯ

ЖУНУСОВА Л. Е.

преподаватель специальных дисциплин, Педагогический высший колледж
имени Б. Ахметова, г. Павлодар

*«Забота о здоровье – это важнейший труд воспитателя.
От жизнеработности, бодрости детей зависит
их духовная жизнь, мировоззрение, умственное развитие,
прочность знаний, вера в свои силы...»*

В. А. Сухомлинский

Особое место в формировании спортивной личности на сегодняшний день занимает создание благоприятных условий, необходимых для достижения высоких результатов. Обучать и воспитывать спортсмена это особая отрасль в педагогике и сложная специфика, так как работа со студентами, многие из которых это личности с готовым спортивным запасом, мастера спорта, кандидаты, призеры и в тоже время ребята, которые только начинают приобщаться к профессиональной деятельности.

Поэтому к учащимся отделения физической культуры и спорта необходим специальный особый подход, с учетом вида спорта. В отделении физического воспитания есть обязательная дисциплина «Лечебная физическая культура и массаж». Основная задача, которой является обучить спортсмена - методам и технике применения физических упражнений и массажа с оздоровительной и лечебной целью.

Здоровье учащегося в норме, если:
в физическом плане – справляется с учебной нагрузкой;
в социальном плане – коммуникабелен;
в эмоциональном плане – уравновешен;
в интеллектуальном плане – хорошие умственные способности;
в нравственном плане – признает общечеловеческие ценности
в основе.

Спортсмену необходимо уметь владеть своими эмоциями, регулировать тонус скелетной мускулатуры, своевременно помочь организму противостоять различного рода изменениям. Учащиеся часто задают вопрос «у меня иногда перед самым выступлением бывает предстартовый мандраж или безразличное состояние, что мне делать?»

В процессе психической подготовки необходимо научить спортсменов анализировать свое состояние, правильно оценивать свои ощущения, сопоставлять их с функциональными возможностями двигательного аппарата. К сожалению, многие спортсмены, особенно активные, уверенные в своих силах, не понимают, что причины неудачных выступлений в излишнем волнении, эмоциональном перевозбуждении. При большом желании достичь успеха, сопровождаемом сильным эмоциональным возбуждением, обычно начинается «предстартовая лихорадка», в эмоциональной сфере наблюдается неустойчивость переживаний (одни переживания быстро сменяются другими, противоположными по характеру). Наблюдается упрямство, снижение самокритичности, нарушение памяти, внимания, сна. Внешний вид такого спортсмена позволяет определить его сильное волнение. У спортсмена пульс, дыхание и артериальное давление повышены и неустойчивы.

В противоположность этому, если для спортсмена предстоящая деятельность не представляет для него интерес, и он в ней не хочет участвовать, наблюдается другое состояние – сложное явление апатия, сопровождающая общей вялостью, сонливостью, снижением быстроты движений и ухудшением координации, урежением и неравномерностью пульса. В состоянии «предстартовая лихорадка», для снятия мышечного напряжения необходима общая релаксация организма применение специальных психофизиологических техник, физиотерапии, лекарственных препаратов.

Хороший результат имеет применение абдоминального дыхания (диафрагмального дыхания).

Данный метод считается одним из самых простых, доступных и предусматривает 1–3 подхода (с перерывами) по 10 дыхательных циклов (вдохов-выдохов), выполняемых следующим образом:

- медленный вдох через нос при вдохе следует стараться, чтобы максимально «раздулся» живот, грудная клетка раздулась не так сильно.
- задержка дыхания на несколько секунд.
- медленный выдох, лучше через рот.

- выдох должен быть длиннее вдоха.
- при выдохе из лёгких должен полностью выйти весь воздух, для чего в конце выдоха нужно сделать небольшое усилие.

Релаксации мышц способствуют тёплые ванны и массаж.

Приемами спортивного массажа и самомассажа должен и обязан владеть каждый современный спортсмен. Спортсмен знающий основы ЛФК и массажа, спортивной медицины может за короткий срок воздействовать на весь организм, к примеру, значительно снизить или повысить тонус скелетной мускулатуры.

Одно из самых актуальных способов повышения или расслабления (в зависимости от предстартовых состояний) является применение классического массажа, на основе которого применяем спортивный массаж (с элементами рефлекторно-сегментарного и точечного видов массажа).

Немного о классическом массаже, а именно о основных приемах этого вида массажа. Существуют четыре основных приема.

- 1 Поглаживание
- 2 Растирание
- 3 Разминание
- 4 Вибрация

Первый прием с которого начинается процедура классического массажа – это поглаживание, цель которого стимулировать и повышать эластичность кожи, нормализовать лимфоток и кровообращение. Кроме того, данный прием совершенствует тонус сосудов и позволяет снять мышечное напряжение. С поглаживания не только начинается процедура массажа, но и заканчивается. Также после каждого другого приема обязательно проводим прием поглаживание.

Прием растирание проводится после приема поглаживание. Этот прием улучшает подвижность тканей и работу опорно-двигательного аппарата. Происходит расширение сосудов, увеличивается приток крови к тканям, помогает усилению процессам ликвидации застойных явлений в организме. Способствует регенерации повреждённых органов и улучшает их проводимость и восприимчивость. Мышечный тонус увеличивается, снижая повышенную активность центральной нервной системы.

Самый основной прием из этих четырех видов это разминание. Разминание осуществляет своеобразную гимнастику для тела. Стимулирует обменные и выводящие процессы в организме. улучшает всасывание полезных веществ в ткани организма. После

полученных травм ускоряется процесс восстановления. Что очень важно для всех людей, а именно для спортсмена. Контрастное разминание способно избавить человека от мышечной слабости благодаря повышению общего тонуса. Проведению этого приема отводится больше времени по сравнению с другими приемами.

Следующий заключающий это прием вибрация. Который укрепляет сосуды, снижает кровяное давление. Способствует расширению или сужению сосудистого просвета. Помогает снять мышечную боль. Усиливает сухожильные рефлексы. Вибрация может влиять на глубочайшие подкожные слои, улучшая работу внутренних органов. Показана при различных болезненных состояниях организма. Данный прием способен функционировать за пределами зоны непосредственного воздействия и обладает отличным восстанавливающим эффектом.

Необходимо помнить о противопоказаниях к проведению массажа. Это различные острые воспалительные процессы:

- заболевания кожи;
- заболевания крови;
- гнойные процессы в организме;
- воспаление лимфатических узлов;
- опухоли любого происхождения;
- легочная, сердечная, почечная недостаточность;
- ВИЧ, СПИД.

Спортсмен владеющий приемами классического массажа, может находясь в различных ситуациях проводить самомассаж. самомассаж рекомендуется проводить до и после соревнований, а также во время тренировок.

Применяя спортивный самомассаж, спортсмен отлично подготовится к соревнованиям, будет комфортно чувствовать себя во время тренировок и с легкостью преодолеет предстартовые состояния.

Владея специальными упражнениями и приемами такими как повышение амплитуды движений, улучшение эластичности связочного аппарата, расслабления определенных групп мышц, спортсмен сохраняет высокую тренированность, обеспечивая себе нужную психологическую и физическую подготовленность. Проводя успокаивающий, тонизирующий и согревающий виды самомассажа в предстартовых состояниях сумеет сам себя восстановить, регулируя предстартовые изменения и тем самым уменьшает избыточное возбуждение при стартовой лихорадке или

снимает угнетенное состояние при стартовой апатии. Предстартовое состояние является условным рефлексом, раздражителями, которого могут быть обстановка, встреча с противником и другие факторы.

Существует три вида эмоций, характеризующих предстартовое состояние:

- боевая готовность к предстоящему соревнованию, что является положительной реакцией;
- предстартовая лихорадка – повышенная реакция;
- стартовая апатия – пониженная реакция.

При помощи успокаивающих, расслабляющих приемов массажа продолжительность которого 7–10 минут можно привести организм в расслабленное состояние. Владея приемами лечебного массажа, при различных предстартовых состояниях, к примеру предстартовая апатия, спортсмены могут помочь друг другу привести в норму эмоциональное состояние. Чтобы снять нервное напряжение при предстартовой лихорадке, следует использовать такие приемы, как поглаживание и потряхивание. После применения этих приемов пульс и дыхание становятся реже, артериальное давление крови снижается.

Когда у спортсмена наблюдается состояние предстартовой апатии, и у спортсмена понижен мышечный тонус необходимо применение, в быстром темпе, в течении 9–12 минут, тонизирующего массажа.

В заключении своей статьи перефразируя Ж. Ж. Руссо «Прежде, чем сделать ребёнка умным и сообразительным сделайте его здоровым»!

Давайте же «Прежде, чем сделать спортсмена сильным и ловким – сделаем его здоровым»!

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Белая Н.А., Петров И.Б. Массаж лечебный и оздоровительный. М.Т.Око,1994
- 2 Бюрюков А.А. Массаж и самомассаж-Ростов, 1999

ПРИЧИНЫ НАРУШЕНИЯ ОСАНКИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

ЗЕРОНИНА Р. А.

магистрант, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

ЛЕБЕДЕВА В. И.

к.п.н., доцент, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

Осанка – это оптимальная поза, которую принимает человек в вертикальном положении. На сегодняшний день проблема неправильной осанки носит острый характер и является достаточно актуальной темой, так как дефекты осанки, являются причиной возникновения множества других заболеваний.

Нарушения осанки – это проблема не только эстетического характера, так как при ее искривлении высокая вероятность возникновения дегенеративного заболевания позвоночника и внутренних органов. Своевременно выявленное нарушение осанки поддается коррекции, поэтому особое внимание следует уделять любым изменениям, которые происходят с организмом, как внутренне, так и внешне.

Любое нарушение осанки является деформацией позвоночника, который может быть изогнут во фронтальной (спереди назад) или сагиттальной (вбок) плоскостях. Особое внимание следует уделить коррекции и профилактики осанки в детском возрасте, так как именно в этот период у ребенка происходит всестороннее развитие, в том числе и физическое. К сожалению, многие современные исследования говорят о том, что деформация позвоночника растет пропорционально возрасту ребенка. Если у дошкольников данный дефект встречается у 17 % детей, то в средних классах частота случаев с нарушениями осанки возрастает до 30 %. 65 % школьникам старших классов ставят диагноз сколиоз (боковое искривление позвоночника) [4].

Безусловно, при правильно подобранном комплексном и своевременном лечении анатомию позвоночника можно восстановить. Однако для этого, прежде всего, необходимо знать причины появления дефектов, чтобы вовремя предотвратить появление нарушений. Основные причины нарушения осанки у младших школьников представлены в следующей таблице [1].

Таблица 1 – Причины нарушения осанки у младших школьников

№	Причина	Описание
	1	2
1	Врожденные дефекты	Характеризуются, прежде всего, клиновидными позвонками, которые срослись и лишены ребер. Дефект достаточно опасный, но редкий (не более 0,5% всех случаев). Требуется основательного и интенсивного лечения.
2	Родовые травмы	Как известно, родовые травмы являются причиной появления серьезных заболеваний ребенка. Во время тяжелых родов страдает головной мозг ребенка, нарушается симметрия иннервации (процесс, при котором происходит снабжение какого-либо органа или ткани нервами, которые обеспечивают связь их с центральной нервной системой). Дефекты развития позвоночника в таких случаях начинают проявляться с 5-6 лет.
3	Индурованные нарушения	Вызваны внешними факторами и достаточно часто встречаются. Это могут быть привычки ходить «в раскорячку», поджимать под себя ноги, неправильно сидеть, заниматься спортом, при котором выявляется несимметричная нагрузка на мышцы
4	Травмы позвоночника	Это происходит при падениях, активных играх, занятиях спортом и так далее. Травмированный позвонок или диск провоцирует развитие дефекта осанки
5	Последствия операции или ожог	Большие повреждения участков кожи, мышц, нервов при серьезных операциях или ожогах приостанавливают развитие пострадавших участков и вызывают нарушение осанки
6	Чрезмерно быстрый рост ребенка	
7	Недоразвитый костно-хрящевой аппарат	
8	Анатомно-конституционные типы строения позвоночника	
9	Частые инфекционные заболевания	
10	Плохое питание	
11	Недостаточная двигательная активность	
12	Чересчур мягкая кровать	Способствует формированию «круглой спины»
13	Мебель, которая не подходит по размеру ребенку	Низкий стол провоцирует формирование «круглой спины». В случае если стол для ребенка слишком большой, он вынужден поднимать плечи вверх.
14	Дефекты зрения	
15	Привычки соблюдения неправильной осанки	
16	Постоянное ношение тяжести (сумки, портфели)	

17	Привычка стоять на одной ноге
18	Ношение тесной одежды
19	Раннее сидение или вставание ребенка на ножки
20	Лишний вес или ослабление мышц брюшного пресса, спины или ягодичных мышц
21	Слабость костной системы

Как видно из таблицы 1.1, причин нарушения осанки достаточно много, многие из которых связаны с привычками поведения и образом жизни. При этом детские травматологи отмечают несколько видов деформации сагиттальной плоскости (рисунок 1) [2].

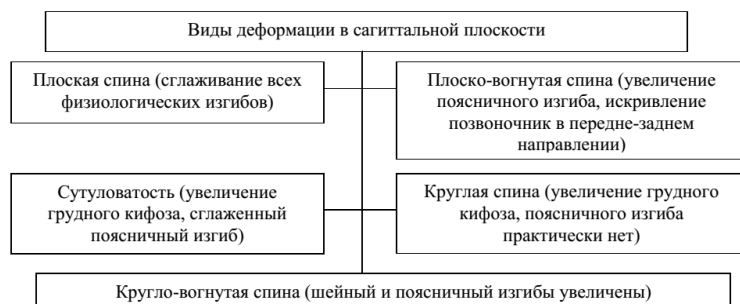


Рисунок 1 – Виды деформации в сагиттальной плоскости

Информация, представленная на рисунке 1, говорит о многообразии разновидностей заболеваний, которые возникают по причине неправильной осанки. Выделяют несколько степеней тяжести представленных заболеваний [3]:

Незначительная деформация – легкая форма проявления нарушений осанки, которую легко корректировать, если внимание родителей, педагогов и воспитателей будет устремлено на наблюдение и анализ привычных положений туловища ребенка при осуществлении той или иной деятельности.

Деформация, которая выражена сильнее – обычно проявляется при непосредственном вовлеченном занятии ребенка, когда его привычное положение является неправильным и вошло в привычку. В данном случае осанка ребенка становится ровной при выпрямлении спины или в положении лежа.

Сложная форма деформации, при которой неправильная осанка сохраняется в лежащем состоянии и при подъеме туловища (например, на турнике).

Изучив причины нарушения осанки у детей, можно сделать вывод, что большая часть из них является приобретенной, то есть возникшей, вследствие частого неправильного положения спины. Как было сказано ранее, важно вовремя выявить наличие проявления дефектов осанки, чтобы быстрее и эффективнее преодолеть возможные более тяжелые заболевания. Для этого важна качественная диагностика нарушения осанки, которая осуществляется на консультации детского ортопеда-травматолога. При осмотре ребенка он учитывает некоторые критерии:

- положение лопаток (в нормальном состоянии, лопатки находятся на одном уровне, одинаково от позвоночника);
- отклонение остистых отростков от средней линии;
- асимметрия ягодичных складок;
- уровень подколенных ямок;
- форм грудной клетки (вогнутая или выпуклая);
- симметричность ребер.

Для профилактики и коррекции детской осанки рекомендуется обеспечить ребенка системной умеренной физической нагрузкой, ЛФК, массажами (общим или ортопедическим – в зависимости от наличия дефектов и степени их тяжести). Кроме того, предотвратить различного рода нарушения можно при помощи мануальной терапии, плавания, электростимуляции мышц, ношения ортопедического корсета.

Подводя итог вышесказанному, необходимо добавить, что любые нарушения осанки у ребенка могут стать причиной серьезных заболеваний в будущем, поэтому особую важность при воспитании ребенка занимает внимательное отношение родителей и воспитателей к тому, как ребенок ведет себя, какие привычки имеет, в каком положении кушает или занимается творческой или учебной деятельностью, на какой кровати и в каком положении спит. Любое заболевание, особенно в детском периоде легче вовремя выявить и предотвратить, чем вылечить.

ЛИТЕРАТУРА

1 Гитт, В. Д. Здоровый позвоночник. Лечение нарушений осанки и телосложения, сколиозов, остеохондрозов / В.Д. Гитт. – М.: Единение, 2018. – 128 с.

2 Зимонина, В. Н. Воспитание ребенка-дошкольника. Развитого, организованного, самостоятельного, инициативного, неболеющего, коммуникативного, аккуратного. Расту здоровым / В.Н. Зимонина.

– М.: Владос, 2019. – 304 с. Потапчук А. А. Как сформировать правильную осанку у ребенка / А.А. Потапчук. Машиностроение – Москва, 2019. – 434 с.

3 Нарушение осанки и сколиоз у детей [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://www.surgp2.ru/patients/otdelenie-profilaktiki/beregite-detej/narushenie-osanki-i-skoloz> (Дата обращения – 25.03.2021)

4 Национальный медицинский исследовательский центр здоровья детей [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://nczd.ru> (дата обращения – 25.03.2021)

СПОРТИВНО-МАССОВЫЕ, ФИЗКУЛЬТУРНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ, КАК УСЛОВИЯ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ

КУПРЯШИНА Т. Ю.

учитель физической культуры, СШ № 17 имени М. Ауэзова,
г. Усть-Каменогорск

Выявлена значимость формирования нравственных качеств учащихся. Определена цель и основная задача физического воспитания по развитию у детей патриотического сознания, путем проведения массовых физкультурно-оздоровительных мероприятий и спортивных праздников в школе.

Здоровье – основополагающая составляющая всей жизни и деятельности человека. Имея с рождения крепкий организм, совершенствуя свой физический, творческий и нравственный потенциал, можно добиться больших успехов. Современный человек не может считаться культурным без овладения основами физической культуры, т.к. она является неотъемлемой частью общей культуры.

Одна из важнейших задач школы – повышение активности, нравственного и культурного развития обучающихся путем вовлечения их в различные формы внеурочных и внеклассных занятий и мероприятий.

Физкультурно-оздоровительная и спортивная деятельность нацелена на формирование у учащихся, родителей, педагогов осознанного отношения к своему физическому, психическому и что немало важно нравственному здоровью.

В современных условиях проблема здоровья детей приобретает глобальный характер. Здоровье ребёнка, определяется воздействием внешних и внутренних факторов на его организм с одной стороны, и возможностями самого организма противостоять этим воздействиям. Школьников необходимо научить правильно и целесообразно выбирать средства и формы для формирования здорового организма. Тем самым в школе ежегодно прорабатывается четкий план спортивных, физкультурно-оздоровительных мероприятий основанный на Республиканской программе «Рухани жангыру» [3].

Наряду с всесторонним физическим развитием, патриотическое воспитание в современной школе приобрело особую актуальность и значимость, т.к. является одним из важнейших составляющих общенациональной идеи Республики Казахстан. Во все времена развития человеческого общества, патриотическая идея и гражданский патриотизм имели большое значение для формирования морально-волевых качеств, воспитания нравственного сознания.

Патриотизм - качество личности человека, которое проявляется в любви к своему Отечеству, преданности, готовности служить своей Родине, привязанности человека к родной земле, языку, культуре и лучшим традициям своего народа.

В современной социокультурной ситуации патриотическое воспитание рассматривается как педагогический процесс, направленный на воспитание гражданина-патриота Родины, способного выполнять гражданский долг и конституционные обязанности по защите интересов своего Отечества. Патриотическое воспитание в современных условиях рассматривается как часть общегражданской культуры и общегражданского воспитания и как одна из основ духовно-нравственного единения общества, защиты прав и свобод личности. Патриотическое воспитание является одним из основных направлений учебно-воспитательной работы в школе. Оно направлено на воспитание патриотов, граждан правового, демократического государства, способных к социализации [1].

В современном понимании функции физической культуры не должны ограничиваться лишь развитием физических качеств и воспитанием координационных способностей человека. Занятия физической культурой и спортом тесно связаны с воспитанием общей культуры человека, развитием его нравственно-духовной сферы и другими социальными процессами.

Наряду с выполнением обновленной Государственной программой по физической культуре, главная ценность спортивно-

массовых мероприятий заключается в том, что они являются сферой проявления не только физических умений и навыков школьника, но и проявлением высокой нравственности, духовности, коллективизма, доброты, формирования культуры межнационального общения [2].

Главная цель физической культуры - подготовка всесторонне развитой личности, готовой к труду и защите Родины. Хорошо известно, что человек, имеющий большой запас разнообразных двигательных навыков и высокий уровень развития физических и нравственно-волевых качеств, более быстро адаптируется к условиям современной жизни. Эти же качества необходимы для успешной трудовой и военной деятельности. На достижение данных целей должно быть направлено физическое воспитание по средствам проведения спортивно-массовых мероприятий в общеобразовательной школе.

Известно, что именно в физической культуре и спорте имеются большие возможности в воспитании патриотизма, дружбы между народами и формировании культуры межнациональных отношений. Спортивная деятельность начиная с младшего школьного возраста, развивая нравственно-волевые и физические качества, способствует воспитанию патриотизма, формированию патриотических чувств как у учащихся в стенах школы, так и у спортсменов, защищающих честь школы, города, области и наконец, страны на соревнованиях более высокого уровня. Участвуя в массовых школьных соревнованиях, дети стремятся прославить свой коллектив, свой класс высокими спортивными достижениями, что является одной из важнейших форм проявления патриотизма. Занятия физической культурой и спортом, спортивные соревнования объединяют и сближают различные народы, воспитывают любовь и преданность к своей Родине и являются эффективными средствами нравственного и патриотического воспитания. В связи с этим, начиная с младшего возраста в школе ежемесячно проводятся различные спортивные праздники (Флешмобы, «Веселые старты», эстафета велосипедистов «Безопасное колесо», спортивные квесты, эстафеты с привлечением родителей и учителей, Мини-олимпиады в параллелях классов, турниры по спортивным играм как внутри школьные, так и с приглашением других школ, праздники «На воде» т.д.)

Наряду с воспитанием гражданского патриотизма в системе подготовки учащихся большое внимание необходимо уделять военно-патриотическому воспитанию. Воспитание любви к Родине и уважительного отношения к Вооруженным Силам Казахстана,

формирование готовности молодежи к службе в армии, развитие физических и морально-волевых качеств и освоение военно-прикладных навыков, необходимых для военнослужащих, должны быть главными задачами военно-патриотического воспитания. С этой целью в школе проводится ежегодный военно-спортивный праздник где учащиеся 9–11 класса имеют возможность продемонстрировать умение использовать следующие виды физических упражнений: различные виды лазания, ползания, разновидности ходьбы и бега с преодолением препятствий; эстафеты с передачей различных предметов; стрельба, метание гранаты в цель и на дальность; переноска груза, подъемы, перевороты, обороты, висы и упоры на гимнастических снарядах; эстафеты с преодолением полосы препятствий. Участие в школьной игре «Зарница» и посещение учениками 10-х классов военно-полевых сборов помогает сформировать устойчивое патриотическое сознание молодежи и вызывает интерес к воинской службе. Каждое физкультурно-оздоровительное мероприятие так или иначе имеет свой тематический характер и посвящается важным событиям городского, областного и республиканского значения (День Независимости, праздник 9 мая – Праздник Великой победы, годовщина вывода войск из Афганистана и т.п.).

Участием в спортивно-массовых, физкультурно-оздоровительных мероприятиях в отличие от ежедневных школьных учебных занятий охвачены все учащиеся, даже освобожденные от физкультуры по состоянию здоровья ученики. Здесь они могут быть группой поддержки, судьями, либо помощниками и даже организаторами соревнований (старшеклассники). Тем самым такого рода мероприятия имеют еще одну положительную особенность в формировании патриотизма и понимание значимости себя как личности в коллективе, а значит и в обществе.

Подводя итог и анализируя работу школы в период с 2017 по 2020 год, хотелось бы отметить, что коллективом физической культуры в тесном контакте с воспитательного и социального отдела школы, проведена большая и кропотливая работа в формировании у учащихся устойчивого патриотического сознания и нравственного воспитания. Запланированы и проведены более 30 спортивных физкультурно-оздоровительных мероприятий. Наличие четкого плана и реализация его на протяжении всего учебного года позволяет отметить повышение интереса у учащихся не только к занятиям физической культурой и спортом, но и интереса к истории

своей Родины, семейным и общественным ценностям, культуре и традициям страны, тем самым цель которая стоит перед физической культурой в формировании патриотического сознания школьников можно считать достигнутой.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 «Значение физической культуры и спорта в патриотическом воспитании учащейся молодежи.» Алиев М.Н. 2009г.
- 2 «Методика и организация физкультурно-оздоровительной работы». Боярская Л.А 2017г.
- 3 Программа «Рухани Жангыру».

МАЗМҰНЫ

6 секция. Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдары 6 секция. Гуманитарные и социальные науки

6.1 Орыс филологиясы 6.1 Русская филология

Балгабекова Д. И., Ныгметова Б. Д. Лингвокультурные особенности концепта «Красота» в русской паремиологии.....	3
Жақупов М. Е. Антропонимия русской и казахской культур. Традиционная и новая	7
Нургожина Б. В., Жаскаират К. Р. Чтение книг по-прежнему популярно?.....	14
Аубакирова Р. Н. Образ женщины в позднем творчестве Н. В. Гоголя	22
Омарова Р. А., Байгужинов Р. У. Лексико-грамматические средства дискурса: актуальность и практическая значимость	28
Балыбердина И. В., Толокольникова Н. И. Технология развития критического мышления на уроках русского языка и русской литературы	35
Гафиатулина Ю. О., Жумашева А. Ш. К вопросу об актуальности лингвокультурологических исследований в современной лингвистике.....	42
Елусизов Г. К. Развитие интеллектуальных способностей учащихся в условиях обновлённой системы образования	46
Ергалиева С. Ж., Асанбаева Е. Б. Обыденное ценностное сознание интернет-комментатора	53
Ибраева Ж. Б., Әділбекова М. К. Понятие о метаромане	60
Абильдинова Ж. Б., Карпец Б. Н. Концепт «Душа/жан/soul» в русском, казахском и английском языковом сознании (по данным ассоциативного эксперимента).....	67
Исламова А. Т. Способы работы по тексту.....	72
Цветкова А. Д., Касперович К. А. Мир детства в автобиографической повести А. Н. Толстого «Детство Никиты»	76
Кунызова А. С. Инсценирование художественного текста как способ формирования интереса к чтению (из опыта проведения внеклассных мероприятий).....	83

Мукатаева Ж. Т.	
Учебная деятельность как условие формирования рефлексивных способностей.....	91
Попович О. А., Нуртаева Н. К.	
Трансформация понятий «коммуникация», «общение», «дискурс» в эпоху цифровой культуры	96
Остапенко Н. С.	
Концепт «Вода» в современной картине мира жителей г. Павлодара ...	102
Савчук М. И.	
Категория красоты в романе Ф. М. Достоевского «Идиот»	108
Попович О. А., Сагындыкова Г. М.	
Реклама как лингвовизуальное образование	116
Сахимзадина М. Д.	
Формирование коммуникативной и лингвистической компетенций на уроках русского языка и литературы в школах с государственным языком обучения.....	123
Семенова Т. В.	
О важности сравнительного анализа материалов фольклорных экспедиций	129
Вервейко Т. А.	
Мотив дороги как отражение духовного состояния лирического героя в рок-поэзии Дианы Арбениной	134
Толокольников Н. И.	
Мировоззренческие основы творчества А. А. Ахматовой.....	141
Уалитова А. Б.	
Концепт «Семья» в казахских, английских и русских пословицах-поговорках	147
Устищенко Т. И., Капенова Ж. Ж.	
Методическое пособие. «Готовимся вместе к итоговой аттестации по русской литературе».....	152
Шаикова Г. К., Абдильмаликова Ж. М., Джагапарова А. Д., Жакенов М. А.	
Активизация употребления иноязычных слов в современной русской речи	157
Цветкова А. Д., Швец А. Н.	
Реальное и вымышленное в романе С. Муканова «Промелькнувший метеор».....	162
Шомпаков Ж. Ш.	
Парцелляция как объект исследования в современной лингвистической литературе	167

6.2 Қазақ филологиясы

6.2 Казахская филология

Абдырова Л. О.	
Көркем мәтінмен жұмыс жүргізудің алғышарттары.....	172
Ақпарова З. Б.	
Жаңа технологияларды қолдана отырып, қазақ тілі сабағында оқушылардың оқу сапасын жетілдіру жолдары	177
Алгамбарова Б. Е.	
Қазақ әдебиетіндегі қисса-дастандар үлгісі	181
Карипжанова А. О., Анапина А. Н.	
Қазақстандағы салғастырмалы және әлеуметтік тіл білімі (Э. Д. Сүлейменова еңбектері негізінде)	185
Асылбекова А. М.	
М. О. Әуезовтің өмірі мен шығармашылық мұрасы	190
Байтемірова С. Б.	
Латын әліпбиіне көшу – уақыттың талабы	194
Байхан Ә. А.	
Қазақ тіліндегі фитонимдер	198
Байысхан А.	
Шығарма тілі – қазына	202
Башой Қ.	
Ж. Аймауытовтың әдістемелік еңбектері.....	207
Докторханқызы Н., Қапасова Б. Қ.	
Этнографиялық атаулар туралы жалпы түсінік	211
Дюсембаева Г. Ж.	
Применение приемов и новых технологий на уроках казахского языка в рамках обновлённого содержания образования	219
Жақупова К. Ж.	
Білім беру тәсілдері	225
Жақан Е., Кадырова Б. М.	
Тілдік тұлға мәселесі	230
Жангабулова А. Е.	
Мәтінмен жұмыс – оқушының функционалды оқу сауаттылығын дамытудың тиімді тәсілі.....	234
Жангожина Э. Н., Жумабаева А. С., Кабдракишева А. С.	
Қазақ тіліндегі өсімдік атауларының сөзжасамдық сипаты	238
Жұмабекова Ш. Б., Тұрышев А. Қ.	
Аудармадағы ұлттық өрнек (қазақ поэзиясын ағылшын тіліне аудару материалдары бойынша).....	243
Жуманбаева Р. О.	
Қазақ баспасөзіндегі жарнама тілі	250
Қаирбекова Н. Т., Сулейменов Е. С.	
Қашықтықтан оқытудың тиімді жолдары	256

Кетикова Ж. Т.	
Оқушылардың эссе жазу дағдыларын дамыту жолдары	261
Қопаева Ә. Қ., Машрапова З. С., Қадырова Б. М.	
Юмористикалық дискурс: лингвокоммуникативтік ерекшелік	266
Қайратова Н. Қ.	
Көне түркі жазуының фонетикасы.....	271
Қанатқызы Б., Муталиева Р. М.	
Қазіргі қазақ прозасындағы юмордың берілуі.....	276
Қанатқызы Б., Муталиева Р. М.	
Юмор – көркем шығармадағы мазмұнды беру тәсілі	282
Құмар Л. Қ., Қадырова Б. М.	
Ою-өрнек – қазақтардың сәндік тілі	289
Машрапова З. С., Қопаева Ә. Қ., Тұрышев А. Қ.	
Когнитивті зерттеулер және нейролингвистика.....	294
Мусабекова А. А.	
Қазақ тілі сабақтарында функционалдық сауаттылықты қалыптастыру.....	302
Найзабекова А. Т.	
Ә. Марғұлан – фольклортанушы ғалым	306
Өсербайұлы Е.	
Б. Кенжебаев – фольклортанушы ғалым	310
Өсербайұлы Е.	
Б. Кенжебаев – эпостанушы ғалым.....	315
Рахатжанұлы Е.	
Оралхан Бөкеев шеберлігі.....	319
Рахатжанұлы Е.	
О. Бөкей – сөз шебері	323
Рахметжанова З. Т.	
Тіл біліміндегі прецедент ұғымы	328
Карипжанова А. О., Рахметжанова З. Т.	
Прецеденттік есімдердің лингвомәдени сипаты	334
Сақ Д. Ү., Муталиева Р. М.	
1920-1930 жылдар прозасындағы кейіпкерлер.....	339
Асқарова А. Ш., Саметова А. Ж.	
Қазақ аңыздық прозасындағы мифологиялық кейіпкерлердің түрлері	344
Саратекова К. К.	
Қазақ әдебиетінде «Еңлік-Кебек» сюжетінің таралуы	347
Саят М. С., Ныгметова Б. Д.	
Қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдердің лингвомәдени ерекшеліктері.....	352
Сейлбеков Н. А.	
XXI ғасырдағы қазақ ақындарының тақырыптық ерекшеліктері.....	357
Суюндықова М. М.	
Жобалай оқыту технологиясы – инновациялық әдіс	360

Тілейхан А., Қапасова Б. Қ.	
Қазақ тілі және ұлтаралық қатынас тіл белгілері.....	365
Дәрібаев С. Д., Тінікүл З. Н.	
Қазақ прозасында бейнеленген сакралды-ғұрыптық орындардың көрінісі.....	371
Тоқошбекова Г. К.	
Медеу Сәрсекеевтің «Қазақтың Қанышы» роман-эссесін мектепте оқыту.....	380
Төлепбергенқызы О.	
Қала мен ауыл тілін лингвомәдени тұрғыдан зерттеудің теориялық негіздері	385
Тугаева А., Қапасова Б. Қ.	
І. Жансүгіров прозасындағы көнерген сөздер	389
Унйыбаева А. Ж.	
Тілдегі өзгерістердің қоғамға тікелей әсер етуі.....	396
Урустымова А. А.	
М. Мақатаевтың шеберлігі.....	401
Шайхина Ж. С., Шаймерден Н. Ж.	
Қазақ тілі мен әдебиет сабағында оқушыларды сын тұрғыдан ойлауға үйретудің әдіс-тәсілдері.....	405

6.3 Денешынықтыру мен спорттың өзекті мәселелері 6.3 Актуальные вопросы физической культуры и спорта

Темиргалиева С. Е., Айгужинова Г. З.	
Денсаулық дұрыс тамақтану кафеінің ашылуы	409
Темиргалиева С. Е., Ерофеева Р. Ж., Жильгельдинов С. Е., Айгужинова Г. З.	
Психологические факторы и искусство самоконтроля в спорте.....	412
Бихиянов С. А.	
Футбол ойынының әдістемесі	416
Ерофеева Р. Ж., Аблеев Ж. Ш., Темиргалиева С. Е.	
Формирование коммуникативных способностей у детей младшего школьного возраста на уроках физической культуры.....	421
Жунусова Л. Е.	
Современный спортсмен и предстартовые состояния	427
Зеронина Р. А., Лебедева В. И.	
Причины нарушения осанки у младших школьников	432
Купряшина Т. Ю.	
Спортивно-массовые, физкультурно-оздоровительные мероприятия, как условия патриотического воспитания школьников.....	436

**ЖАС ҒАЛЫМДАР, МАГИСТРАНТТАР,
СТУДЕНТТЕР МЕН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ
«XXI СӘТБАЕВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

ТОМ 15

Техникалық редактор З. Ж. Шоқубаева

Корректор: А. Р. Омарова

Компьютерде беттеген: З. С. Исақова

Басуға 16.04.2021 ж.

Әріп түрі Times.

Пішім $29,7 \times 42 \frac{1}{4}$. Офсеттік қағаз.

Шартты баспа табағы 25,7. Таралымы 500 дана.

Тапсырыс № 3769

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров ниверситеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64.